ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 6

ПОЕЗІЯ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1976

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

О. В. Мишанич

Упорядкування та коментарі

Л. А. Кочубей,
В. І. Крекотня,
О. В. Мишанича

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70403-383}{M221(04)-76}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1976

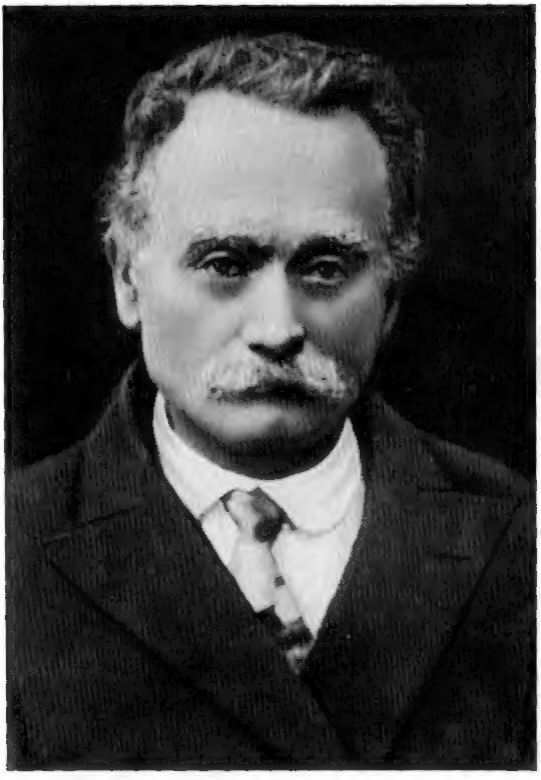

Іван Франко. Фото. 1913

СТУДІЇ НАД НАЙДАВНІШИМ КИЇВСЬКИМ ЛІТОПИСОМ

(ЧАСТИНА ПЕРША)

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Займаючися вже довгі роки приготуваннями до написання основної історії українсько-руського письменства, я, між іншим, звернув увагу також на найстарший київський літопис як на пам'ятку нашого старого письменства. Прочитавши немало праць про сю пам'ятку, я переконався, що дечого, а власне, самого основного, в ній досі не спостережено і, невважаючи на досить численні видання, не оброблено також тексту так критично, як би се було можливо при опублікованих досі матеріалах. Деякі свої погляди спеціально щодо композиції нашого найстаршого літопису я висловив р. 1907 в другім розділі своєї невеличкої статті «Beiträge zur Quellenkritik einiger altrussischer Denkmäler», надрукованої в XXIX т. Ягичевого журналу «Archiv für slavische Philologie», ст. 291—299. Не вважаючи потрібним подавати тут сю статтю в дослівнім перекладі, головно тому, що від того часу мій погляд на історичну вартість та композицію нашого найстаршого літопису значно змінився, я подаю тут тільки деякі важніші уступи з тої статті як документ моїх тодішніх поглядів.

«В XIX т. «Archiv für slavische Philologie» прочитали ми статтю Євгена Щепкіна «Zur Nestorfrage», яка, на жаль, не дає достаточної відповіді на те, що в Європі розуміється під староруським Нестором. В Європі, починаючи від Шлецера, а кінчачи Міклошичем та Луї Лежер, іменем Нестора називається автор найстаршого київського літопису. Російська критика виказала основно, що печерський монах Нестор, від якого нам лишилися два агіографічні твори, «Житіє Бориса і Гліба» та «Житіє Феодосія», не має нічого спільного з авторством київського літопису і належить лише до ряду агіографів, а не до істориків. Отже, властиво,

«питання про Нестора-історика» нема зовсім. Для історії середньовікової історіографії важніше питання про композицію староруського літопису, т[ак] зв[аної] «Повѣсти временных лѣтъ», а се питання д[обродій] Щепкін порушив, але не розв'язав.

Найстарший літопис дійшов до нас у двох редакціях, із яких одну містить у собі як прототип рукопис т[ак] зв[аного] Іпатського монастиря в Костромі, а другу — рукопис суздальського монаха Лаврентія. З обох сих редакцій дійшли до нас досить численні пізніші відписи, які подекуди доповняють прогалини обох найстарших рукописів. Рукопис Лаврентія доходить до р. 1110 і кінчиться відомою записко́ю ігумена Видубицького монастиря біля Києва Сильвестра: «Игуменъ Сильвестеръ святаго Михайла написахъ книгы сия лѣтописець» з датою 1116 р. В Іпатськім рукописі сього підпису нема, а зате оповідання, перерване сим підписом у рукописі Лаврентія, тут доведено до кінця. Сей підпис, значить, не був складовою частю первісного тексту, але повинен би стояти при кінці р. 1113, яким кінчиться просторе оповідання про князювання Володимира Мономаха перед його прибуттям до Києва на великокняжий стіл. Так само й рік 1116, яким датував свій підпис ігумен Сильвестр, не був основним складником літопису, а вставлений у Лаврентіїв рукопис пізнішим переписувачем, можливо, що самим таки Лаврентієм.

Те, що маємо в обох сих редакціях, се зовсім не однолитий історичний твір, а тільки компіляція численних і різнорідних писань, які можемо поділити на чотири групи, хронологічно уставлені одна за другою. Перша група обіймає часи від початків Русі аж до смерті Святослава в р. 972; її можна назвати не так міфічною, як радше епічною, а в її тексті можна розрізнити вставки з візантійських хронографів, особливо з Георгія Амартола, далі вставки з якогось старшого болгарського хронографа, місцеві записки з різних давніших часів, договори руських князів Олега, Ігоря та Святослава з греками і нарешті ряд оповідань, узятих чи то з усної традиції українського люду, чи то з династичної традиції південноруських князів та бояр, переважно скандінавського походження.

Другу групу творять оповідання про життя та діяльність князя Володимира, між якими можна розрізнити ось які джерела: 1) давнє житіє Владимира, писане, можливо, грецькою мовою, з корсунською тенденцією (Володимир

хреститься в Корсуні, привозить відтам священиків, книги, церковні параменти та твори штуки і признає корсунянам впливові становища в південноруській державі), 2) легенду про пробування різних вір і вставлене в неї просторе поучення безіменного філософа про головні точки біблійної історії від сотворення світу аж до початку християнської ери, взяте з грецького апокрифа, званого «Мале Битіє», 3) поучення, дане Володимирові священиками в Корсуні перед охрещенням, у якім міститься скорочене «Визнання віри» грецького письменника Михайла Синкелла, якого повний переклад дійшов до нас у «Изборнику Святослава» із р. 1073. Із руських джерел, що ввійшли в сю групу текстів, треба зазначити «Похвалу Володимира», написану Яковом Мніхом, записки з якогось синодика про смерть різних визначних людей із княжої родини та дружини і нарешті ряд поетичних оповідань про життя Володимира перед хрещенням та пізніше, взятих із місцевої усної традиції. Окремим твором, належним до сеї групи, треба вважати просторе оповідання про князювання Володимирового сина Святополка та його сумний кінець. Наскільки автор сього оповідання використав писання Нестора та Якова Мніха про святих князів Бориса та Гліба, се досі не висліджено докладно.

Третя група текстів найстаршого літопису обіймає час від смерті Святополка, прозваного Окаянним, до смерті Володимирового внука Всеволода в р. 1093. Се одинока часть найстаршого літопису, що має переважно іератичний характер і була зложена правдоподібно монахом печерського монастиря Феодором, тим самим, який при кінці сеї групи оповідає про доконане ним віднайдення мощей святого Феодосія. Між джерелами сеї часті літопису визначне місце займало просторе «Житіє святого Антонія», про початки монашества на Русі та заснування печерського монастиря; се житіє, якого значна часть ввійшла в склад пізнішого «Патерика печерського», в своїй цілості не дійшло до нашого часу.

Остатня, четверта, часть найстаршого літопису — се, на мою думку, окреме одноцільне писання, в літописній формі уложений політичний трактат із тенденцією побудити Русь до солідарності та організації всіх державних сил для оборони від половців і спонукати князів, аби, залишивши родинні та династичні свари та спори, признали верховну власть київського великого князя. Автор сеї часті літопису

подав нам сам своє ім'я; він називає себе Василієм і оповідає про себе під р. [1097], що з поручення київського великого князя їздив на Волинь у справах шкільної освіти. Вважати його духовною особою нема ніякої підстави; він думає та висловляється не по-монашому, але зовсім по-світськи та політично, вкладає руським князям, а особливо Володимирові Мономахові, патріотичні вислови в уста, описує дуже реалістично напад половців на Русь і терпіння невільників, а також осліплення теребовельського князя Василька, з яким він має нагоду розмовляти у в'язниці по його осліпленні, і т[ак] зв[ану] волинську війну, що виникла наслідком осліплення князя Василька. Всі оповідані події він уміє підпорядкувати своїй головній меті, пропаганді першої політичної ідеї в Південній Русі — політичній концентрації на федералістичній основі, і тому його можна вважати першим письменником Південної Русі з політичною думкою. Його оповідання сягає до р. 1113, т[о] є[сть] до вступлення Володимира Мономаха на велике князівство в Києві. Сей князь був його улюбленим героєм, а пізніший літописець не вміє про його київське князювання подати нічого подібного. Василь був світським чоловіком, правдоподібно членом київської княжої дружини. Що він не був редактором літопису, видно з того, що й його оповідання в літописі, розложене по роках, поперетикане дрібними літописними вставками, які іноді повторяють коротко те, що він просто оповів у своїм писанні. Від р. 1113 починається т[ак] зв[аний] Київський літопис».

Від того часу, прочитавши дещо з найновіших російських дослідів про наш літопис, а особливо важніші праці О. О. Шахматова, і вчитуючися в текст самого літопису, я дійшов до поглядів, де в чому відмінних від тих, що виложив був у наведеній німецькій статті, а поперед усього мені вияснилося одне досить несподіване явище, про яке в німецькій статті згадано тільки для одного спеціального епізоду літописної повісті, а власне, для нападу печенігів на Київ у р. 972, про який я сказав там, що він уложений віршами, які з літописного тексту можна реконструювати. Проходячи епізод за епізодом нашого найстаршого літопису, я переконався, що вони майже всі в першій і другій групах, визначених вище, зложені віршами, не силабічними, але тонічними, з нерівним числом складів, але з досить рівномірним числом наголосів, т[ак] зв[аним] музикальним розміром, у якому чергуються вірші з 3, 4 і 5 на-

голосів. Сей розмір досить докладно відповідає розмірові великоруських епічних пісень, т[ак] зв[аних] билин, який таким способом являється витвором не великоруського племені, а прастарою віршовою формою, витвореною в Південній Русі правдоподібно не пізніше X століття. Треба зазначити, що найменшою віршовою мірою в віршах нашого літопису являється вірш із двома наголосами, який іноді не буває половиною вірша з чотирма наголосами, а творить окрему віршову цілість.

Відкриття сеї віршової форми в нашім найстаршім літописі являється, на мою думку, ключем до розв'язки дуже многих досі сумнівних питань не тільки при критиці та критичній реконструкції самого тексту, в дуже многих місцях досі темного та незрозумілого, але також для розрізнення первісних частей від пізніших додатків, що або псують віршову форму, або, зложені очевидною прозою, дають зайве або повторяють уже сказане, затемнюють смисл або поясняють те, що видалося незрозумілим пізнішому читачеві або редакторові.

В першій лінії се відкриття позволило вияснити недвозначним способом різницю між обома редакціями найстаршого літопису і утвердити погляд, суперечний із пануючим досі в російській науці, що в т[ак] зв[аній] Лаврентієвій редакції маємо найстарший текст, зложений у Суздалі, а в т[ак] зв[аній] Іпатській редакції — пізніший, невідомо як і пощо перероблений. Віднайдення віршової форми позволяє, навпаки, масою очевидних доказів усталити факт, що в т[ак] зв[аній] Іпатській, властиво печерській, редакції маємо найстаршу частину південноруського літопису в найчистішій формі і в найповнішім об'ємі, а в Лаврентієвій редакції маємо трохи пізнішу переробку з язиком, від народного підігнаним значно під церковнослов'янські форми, з далеко більшим числом помилок, непорозумінь та навмисних або мимовільних пропусків. Детальне порівняння обох редакцій, не зроблене досі ані в російській, ані в українській науці, буде можливе тепер і буде доконане мною.

Друга важна частина моєї праці буде присвячена виказанню джерел, усних і писаних, якими користувалася первісна віршована повість і пізніший редактор нашого літопису, а також посторонніх свідоцтв про поодинокі факти та особи, згадані в нашім літописі, або подібних чи то фактів, чи то переказів, що можуть причинитися до вияснення нашої літописної традиції. Все те, що називається науковим

апаратом, приложене до нашого найстаршого літопису повніше, ніж се було зроблено досі, розуміється, з вихіснуванням усього того, що було зроблене досі, позволить, на мою думку, поставити наш найстарший літопис на належне йому місце в ряду найкращих пам'яток нашого старого письменства і в ряді найцінніших пам'яток середньовікового письменства взагалі.

Писано дня 8—9 вересня 1912.

І. ВАРЯЗЬКІ ШЛЯХИ

Коли поляни ще по горах над Дніпром
Окремими оселями сиділи,
Через Дніпро перевозив пором,
А від варягів аж у грецький край
Туди войовники шляхів собі гляділи.

І йшов понад Дніпром від греків шлях,
В версі ж, де для плавби Дніпро нездалий,
До Ловоті-ріки тягли на волоках,
А з Ловоті в Ільмерь, велике озеро, впливали.

Із того ж озера тече Волхов-ріка,
В велике озеро Невó вона втіка.
А з того озера крізь горлище просторе
Вона вливається в Варязьке море.

Тим морем можна доплисти до Риму,
А з Риму морем аж до Царгорода,
А з Царгорода в літо або в зиму
В Понт-море, у яке й Дніпро вливає воду.

А виплива Дніпро з Вокова лісу,
І к півдню своїми струями намагає;
Тече Двіна з того самого лісу,
На північ води ті болотяні вливає;

На схід іще з того самого лісу
Велика Волга шлях свій водяний верстає,
І сімдесятьма гирлами грязькими
В Хвалинське море води ті вливає.

От так і руське плем'я стародавнє,
З таємного почавшися гнізда,
В три сторони пішло, в три гилі [a]розвилося[a],
Як та велика лісова вода.

По водах тих з Русі три шляхи йдуть:
По Волзі до болгар, хвалисів та на схід,
Двіною до варяг, до Риму, в Африку,
Дніпром у Грецію, в старий Афетів рід.

А в море те Дніпро трьома гирлами ллється,
І море теє Понт в нас Руським морем зветься.

Писано д[ня] 5 цвітня 1914.

Літописний текст сього переказу, що своїм походженням, без сумніву, сягає сьомого століття по Христі і вказує вже тоді варягів як постійних періодичних гостей руської землі, виглядає (наведеного в передмові видання ст. 5—6) ось як:

[b]Поляномъ же живущим особ по горамъ снмъ[b],
И бѣ путь из Варягъ въ Грѣкы
И изъ Грѣкъ по Днепру,
И вѣрхъ Днѣпра волокъ до Ловоти,
[c]И по Ловоти вныти въ Илмерь, озеро великоє[c].
Из него же озера потечеть Волховъ
И втечеть в озеро великоє Нево,
И того озера внидет оустье в море Варяское,
И по тому морю внити доже и до Рима,
[d]А от Рима прити по тому же морю къ Цесюграду,
И от Царяграда прити в Понтъ море[d],
В неже втечет Днѣпръ рѣка.

Днѣпр бо течеть изъ Воковского лѣса,
И потечеть на полудни;
А Двина изъ того же лѣса потечет
И идеть на полуночьє
И внидет в море Варяскоє.
Ис того же лѣса потечеть Волга на въстокъ,
[e]И вътечет седъмьюдесятъ жерелъ в море
Хвалінскоє[e].
Тѣмь же из Русі можеть ити по Волзѣ
В Болгары и въ Хвалисы,

И на въстокъ доити въ жребий Симовъ;
[f]А по Двинѣ въ Варягы, а изъ Варягъ и до Рима[f],
От Рима же и до племени Хамова.
А Днепръ втечет в Пантескоє море
[g]Треми жерелы, иже море словеть Рускоє[g],
По нему же оучилъ стыи Андрѣи,
Аплъ и братъ Петровъ.

Рядки 26 і 29 сього оповідання натякають на поділ землі між потомствами трьох синів Ноєвих, Сіма, Афета й Хама, при чім у жеребі Сіма вичислено ряд народів Передньої (Західної) Азії, а в Хамовім — народи Африки. Сей реєстр народів (ст. 55 нашого літопису) взяв його редактор у половині XI в. з грецького хронографа Георгія Амартола. Можливо, що й натяки на ті жереби у вказаних рядках треба вважати пізнішими додатками[h] до старшого, вже письмом закріпленого переказу[h].

Писано д[ня] 1 мая 1914.

II. АПОСТОЛ АНДРІЙ НА ДНІПРОВИХ ГОРАХ

Андрій-апостол, брат Петра святого,
Учив, як каже стародавня повість,
В Сінопі, городі малоазійськім,—
І забажав до Корсуня, за море,
Тамошнім грекам занести Христову новість.

Побувши в Корсуні й вертаючи,
Побачив устя він великої ріки.
«Се Борисфен. Туди за літо та за зиму
Дібраться можна до самого Риму»,—
Йому сказали грецькі моряки.

І в устя він заплив з учениками,
А відси грецьким шляхом стародавнім
Помандрував угору берегами,
А перейшовши звільна днів не мало,
Спинивсь під горами, на місці явнім-славнім.

Заночували там, а вранці-рано
Він встав і мовив до учеників:

«Чи бачите ті гори? На тих горах
Знак ласки божої нам вчора заяснів.
Повстане місто тут колись велике
І бог здвигне тут множество храмів».

І вийшовши апостол на ту гору,
Благословив її і так пророк:
«Молюся, боже, щоб в щасливу пору
Стояв тут вибраний тобою чоловік
І щоб із гір тих у всі часті світу
Новий світ ласки твоєї потік!»

І, помолившися, він хрест поставив
Там, де пізніше Київ-город став;
Зійшов з гори й горі Дніпром-рікою
З учениками далі мандрував.

Пройшовши через скіфські країни,
Зайшов аж до надільмерських словен,
І звичай бачивши у них, що від давен
Вони, мабуть, від скіфів переймили,
Від них поплив по морю до варягів
І в Рим прибув,— його варяги не спинили.

Там брату своєму Петрові він
Оповідав, де був і що видав,
А на остаток ще й отсе додав:
«Дивнеє диво у землі словен
Я бачив, звичай там заведений здавен!

У них я бачив бані дерев'яні,—
Вони їх натопляють вельми дуже,
І роздягаються[ся] догола, й пріють в них,
І обливаються холодною водою,
І, взявши віники з листків дубових,

Щосили хвоськають самі себе,—
І добиваються до того, що, здається,
Ледве живі вилазять з тої бані.
Тоді ще раз холодною водою
Пообливаються й живі бувають.
Таке-[а]то виробляють[а] кождий день,
Не мучені ніким, самі собі
Мук додають, не митви, але битви».

Се чуючи, не дивувалися римляне,
Бо в них те саме було здавна знане.
Андрій же в Римі час якийсь пробув
І знов в свою Сінопію вернув.

Писано д[ня] 5 цвітня 1914.

Літописний текст сього оповідання (ст. 6—7) починається редакторською дописко̀ю «якоже ркоша» — [b]не знати, хто[b],— по якій читаємо:

Андрѣю оучащю в Синопии
И пришедшю ємy в Корсунь
[c]Оувидѣ, яко ис Корьсуня близъ оустьє
Дьнѣпрьскоє[c].

И въсхотѣ поити в Римъ,
И приде въ оустьє днепрьскоє,
И оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ.

И по приключаю бжию
Приде и ста подъ горами на березѣ.
[d]И заоутра въставъ рече к сущимъ с нимъ
оученикомъ[d]:

«Видите горы сия? Яко на сихъ горахъ
Въсияѣть блгть бжия,
Имать и городъ великъ быти
И цркви мьногы имат Бъ въздвигнути».

И въшедъ на горы сиа и блгсви я,—
И постави крстъ, и помолив ся Бу
И слѣзе съ горы сея, идеже послѣже быс Києвъ,—
И поиде по Днѣпру горѣ.

И приде въ Словены, идеже нн Новъгород,
И видѣвъ люди ту сущая,
Какъ ихъ обычаи и како ся мыють
И хвощют ся, и оудиви ся имъ.

И иде въ Варягы, и приде в Римъ,
Исповѣда, єлико наоучи и єлико видѣ,

И рече имъ: «Дивно видѣхъ землю Словеньску
Идущю ми сѣмо.

Видѣхъ банѣ древяны, и пережьгуть я велми,
И съвлекут ся и будуть нази,
И обольют ся мытелью, и возмуть вѣникы,
И начнуть хвостити с[я], и того собѣ добьют,
Одва вылѣзуть (є)ле живы.

И обольют ся водою студеною, и тако оживут.
И тако творять по вся дни,
Не мучими никым же, но сами ся мучать,
И творят не мытву себѣ, ано мученьє».

И се слышавше дивляху ся.
Андрѣи же бывъ в Римѣ и приде въ Синопию.

Отсе оповідання, що досить натягненим способом відносить початок християнства на Русі до часів апостольських, не має під собою ніякої історичної основи. Згадка про Корсунь, де буцімто проповідав Андрій[e], велить нав'язати його як пізнішу парість якоїсь корсунської легенди, що нав'язувала початок християнства в Корсуні до імені апостола Андрія, так, як інша, дохована до наших часів, нав'язала його до імені Климента, ученика Петрового і одного з перших пап римських.

Писано д[ня] 1 мая 1914.

III. ОБРИ Й ДУЛІБИ

Коли без князів ще слов'яни жили',
Між іншими й обри на край їх найшли.

З Іраклія військом вони воювали
І мало самого царя не спіймали.

Вони ж із слов'янами війни водили,—
Тоді ж і дуліби в ярмі їх ходили.

Говорить переказ, яке вони там
Насилля робили дулібським жінкам.

Як обрину їхать потреба була,
Не дав запрягать ні коня, ні вола.

Три, штири, п'ять жін у телігу впрягти
Велів собі обрин, так себе везти.

Були ж тії обри великого росту,
Розумні й гордячі, жили не попросту,—

Та вигибли всі в час не дуже малий,
І ні один з них не лишився живий.

Без нащаду згиб увесь рід їх хоробрий,
Лиш в руськім народі й донині жива
Про них поговірка зовсім не нова:
«Погибли, як обри».

Писано д[ня] 6 цвітня 1914.

Отсе оповідання, вставлене в нашім літописі в неозначений час по смерті Кия, Щека і Хорива, належить правдоподібно до давнішого часу, на що вказує згадка про грецького царя Іраклія, який панував у р. 610—641. У нашім літописі се оповідання виглядає ось як (ст. 9):

В си же времена быша и Обре,
Иже воєваша на ц̃ря Ираклия,
И мало єго не яша.

Си же Обри воєваша на Словѣны
[a]И примучиша Дулѣбы, сущая Словѣны[a].
[b]И насильє творяху женамъ дулѣбьскым[b].

Аще поѣхати бяше Обрину,
Не дадяше въпрячи коня ни волу,
Но веляше въпрячи 3 или 4, или 5 женъ въ телѣгу,
И повести Обрина[1].

[1] До тих слів первісного тексту додано ще й зайву, мабуть пізнішу, дописку: «Итако мучаху Дулѣбы».

Бяху бо Обри тѣломъ велицѣ,
А оумомъ горди. И потреби я Бъ,
[c]И помроша вси, и не оста ни єдинъ Обринъ[c].

И єсть притча в Руси и до сего дни:
«Погибоша аки Обри,
Ихъ же нѣсть ни племене, ни наслѣдка».

Нема сумніву, що перші 3 рядки сього оповідання додав від себе редактор літопису, який із грецького джерела знав про війну аварів із візантійським цісарем Гераклієм, про яку в хронографі Георгія Амартола під р. 619 читаємо ось що: «Прийшли до цісаря авари, просячи його, аби дав їм спокій. Цісар прийняв їх і визначив їм місце побуту коло Гераклеї та вислав їм своїх урядників, аби вдержували між ними лад. Та вони, маючи лихі замисли в своїх серцях, зараз повбивали всіх цісарських прихильників. «Ади, тепер цісар і всі його скарби в наших руках!» І не гаючися довго, вони зайняли місто. Та промислом чоловіколюбця бога, що спасає тих, що серцем хиляться до нього, цісар ледве потайно втік до Візантії, уйшовши їх погоні. Вони ж, гнавшися за ним досить далеко, та не вбивши його, повоювали цілу околицю і, бушуючи по Фракії, вимордували 10 тисяч мужів і жінок і вернулися в свої осідки»[1]. Де були ті осідки в ту пору, не знаємо, але варто зазначити, що се не був перший напад аварів на Фракію. Першу згадку про аварів у тім самім джерелі маємо під р. 590—91, де читаємо, що каган аварів напав на Фракію в часі панування цісаря Маврикія і знівечив багато полків грецького війська (ст. 554). Другий напад аварів на Фракію, коли вони побили дві грецькі армії, був у р. 607 при цісарі Доці (ст. 562), третій, описаний вище, при цісарі Гераклії в р. 613 (ст. 565—6), а четвертий при тім самім цісарі в р. 626 (ст. 567—8). У всіх тих нападах на Фракію авари побивають греків, і ніде не згадано про їх пораження. Про місце їх осідку також нема згадки, але можемо догадуватися, що вони жили постійно над долішнім Дунаєм у теперішній Болгарії. В такім разі наше літописне оповідання про довший побут аварів на

[1] Ученые записки второго отделения императорской Академии наук, книга VI. Санктпетербург, 1861. Хронограф Георгия Амартола, греческий подлинник, приготовленный к изданию Э. Г. фон Муральтом, 1859, ст. 562.

нашій землі, в осідках дулібів, себто в теперішній Східній Галичині, сягає [d]першої[d] половини VI віку нашої ер[и]. Яке сильне враження мусив зробити побут аварів на наших предків, можна догадатися хоч би з того, що в пам'я[ті] нашого народу зберігся й досі слід літописного оповідання, хоч і в зміненій формі. Наші люди,— говорю про Дрогобицький повіт,— у часі польського повстання 1863—4 [р.] поговорювали між собою, буцімто польські шляхтичі відгрожувалися руським селянам: «Чекайте! Як буде Польща, то ми будемо вашими чоловіками орати, а жінками волочити». Літописна приповідка «погибоша акы Обры» може відноситися до часу коло р. 900, коли іменем аварів у західноєвропейських джерелах називаються вже угри, що зайняли їх місце в теперішній Угорщині[1].

IV. ТРИ БРАТИ, ОСНОВАТЕЛІ КИЄВА

Коли ще поляни окремо жили
І кождий у своїому роді панами були,—
Були поміж ними також три брати,
Яким тоді рівних не міг би знайти.

Один звався Кий, а другий звався Щек,
А третьому було Хорив ім'ярек;
Іще ж і сестра в них дорідна була,
Що «Либідь» ім'я від братів прийняла.

І перший з них Кий на горі тій осів,
Де нині ще видно вивіз Боричів,
А Щек на горі, що зовуть Щекавиця,
Хорив на другій, що зовуть Хоривиця.

Ті гори ровами вони повкріпляли,
На них городок із дерев збудували,
По старшому брату Києвом назвали.

А довкола того городка малого
Ліси та бори величезні були;

---

[1] Monumenta Germaniae historica, ed. 9. H. Pertz. Hannoveriae, 1826, с. 415. [e]Докладніше про се написано в моїй розвідці «Придунайські слов'яни VI—VII віків»[e].

Брати ж, люди мудрі, на промисли вдатні,
Стрілецтвом собі й звіроловством жили.

Жили вони літ так чи мало, чи много,
Аж випало так, що для лиха грізного
Поляни все плем'я на вічо зтрубили,
Найстаршого Кия князем ізробили.

З його князювання одна лиш пригода
Лишилася в тямці руського народа,
Що Кий, певно з військом, не в любу гостину
Дійшов аж до брам Царгорода.

Була й там пригода,— не взяв Царгорода,
Та дари багаті дістав від царя;
Се вперве, мабуть, тоді руська зоря
Засяла над гніздищем грецького рода.

А як з Царгорода назад він вертав,
Десь там над Дунаєм він табором став,
І дуже сподобалось місце йому,
І він городок там малий збудував.

Бажав там осісти із родом своїм,
Та не допустили туземці зовсім;
Та пам'ять його й дотепер заховали,
Бо те городище Київець назвали.

[а] Писано д[ня] 5 цвітня 1914[а].

Літописне оповідання про початок державного життя в Київській Русі виглядає ось як (ст. 7—8):

Поляномъ же живущим о собѣ
И владѣющимъ роды своими,
Яже и до сея братья бяху Поляне,
И живяху кождо съ родом своимъ,
На своихъ мѣстахъ, володѣюще кождо родомъ своимъ,—

И быша 3 брата, єдиному имя Кии,
А другому Щекъ, а третьєму Хоривъ,
И сестра ихъ Лыбѣдь.

И сѣдяше Кии на горѣ, кдѣ нн҃ѣ оувозъ Боричевъ,
А Щекъ сѣдяше на горѣ, кдѣ нн҃ѣ зовет ся Щековица,
А Хоривъ на третьеи горѣ,
Отнюду же прозва ся Хоривіца.

Створиша городокъ во имя брата ихъ старѣишаго
И наркоша и Киевъ;
И бяше около города лѣсъ и боръ великъ,
И бяху ловяще звѣрьє.

Бяхуть бо мудри и смыслени,
И нарицаху ся Поляне,
От нихъ же суть Поляне Кияне
И до сего дни.

Инии же не вѣдуще ркоша,
Яко Кии єсть перевозникъ быс,—
Оу Києва бо перевозъ бяше тогда
Съ оноя страны Днепра.

Тѣмъ глаху на перевозника: «Киевъ».
Аще бы[b] былъ перевозникъ Кии,
То не бы ходилъ къ Цсрюграду,
Но сии Кии княжаше в роду своем.

И приходившю єму къ цсрю, (которому)[c], не свѣмы,
Но токмо о семъ вѣмы, якоже сказають,
Якоже велику честь приялъ єсть от цсря,—
Которого — не вѣмъ, а при которомъ приходи цсри.

Идущю же єму опять, приде къ Дунаєви,
И възлюби мѣсто и сруби городокъ малъ,
И хотяше сѣсти с родомъ своимъ,
И не даша єму близъ живущии[d]

Києви же пр҃ишедшю въ свои городъ Киевъ,
Ту и сконча животъ свои;
И брата єго Щекъ и Хоривъ,
И сестра ихъ Лыбѣдь ту скончаша ся.

Отсе оповідання дійшло до нас у досить неповнім і поплутанім виді; зерна старої історичної традиції помішано

з половою пізніших дописок, вставок і сумнівів. Такими пізнішими дописками можна вважати рядки 3—5, 19—20, у яких знаходимо характерний для пізнішого редактора вислів «и до сего дни» і [e]слова в нотці з[e] тим самим характерним висловом. Виразом пізніших сумнівів про походження назви Києва та характер його основника можна вважати рядки 21—28, де пізніший редактор полемізує з тим поглядом, буцімто Кий був перевізником [f]на Дніпрі[f] і буцімто назва «Київ» значила первісно «Київ перевіз». Тому поглядові протиставить редактор літопису відомий йому, хоч недокладно, факт про похід Кия на Царгород і його поворот через Болгарію, що тоді ще не була заселена болгарами[1].

Пам'ять нападу Кия на Царгород, на мою думку, в'яжеться з установленням у Царгороді празника положення ризи богородиці в храмі на Влахернах на д[ень] 2 липня. Що встановлення того празника не можна в'язати з чудесним відбиттям нападу Аскольда й Діра в р. 863, видно хоча би з того, що той напад був відражений д[ня] 25 червня (гл. «Полный месяцеслов Востока», Владимир, 1901, 4, VI, ст. 248). Не завважено досі, мабуть, що перший напад слов'ян на Царгород, і то не з моря, а з суходолу, стався ще в р. 626 за царя Гераклія і що ті слов'яни прийшли під командою кагана аварів із-за Дунаю, отже, з теперішньої Румунії, заселеної тоді потомками антів та скіфів, у яких можемо бачити наших одноплеменників (пор. Chronicon P(T)aschule в виданні грецької патрології Міня, т. 92, ст. 1007—1015).

Вертаючи до ризи богородиці, скажу, що її, по мінейному оповіданню (рукописна збірка о. Петрушевича у Львові, ч. 57 і 67), принесли з Назарета два царські бояри Гальсгій і Кандід, а за панування царя Льва Великого (457—474), який у р. 469 збудував для неї величний храм на Влахернах, маєтності обох бояр (пор. хронограф Амартола, ст. 512—3). Автор мінейного оповідання пише далі ось що: «По тім жили ми добре і не знали ніякого страху від війн ані ніякого нападу. Але, невважаючи на всю нашу радість і веселість, ми не були гідні заховати її добрим життям. І нараз наша радість і веселість перемінилася на смуток та на різні скорботи з божого допусту, на кару для нас[h] та на те, аби спонукати нас відвернутися від злого

[1] Писано д[ня] 2 мая 1914г.

життя. В один час припав на нас один страшний очищений (? може, огняний) меч, що міг розвалити весь світ. Повість про се записана в інших книгах, але ми, полишаючи се на боці, вернемося до нашого оповідання. Бо коли всі місця довкола міста поплюндрували войовники і цар покинув свою палату та, одягнений у просту одіж, пробував, лежачи на землі, в церкві св. Богородиці, що називається Єрусалим, біля Золотої брами внутрі міських мурів, і трудився, щосили молячися та постячи, і з слізьми та з плачем ходив по всіх церквах богородичних, молячися, аби ми збулися видимої загибелі, не забув бог ущедрити нас, але, держачи в гніві своїм ласку свою, не відняв від нас милості своєї, але показав нам, що все має в своїй власті і рукою своєю водить усе, як сам хоче. Бо коли войовники почали грабити та плюндрувати всі місця перед містом, їздячи попри мури, грабили святі церковні знаряди і все інше, тоді міщани подумали, що вони не подоба, аби войовники забрали всі золоті та срібні речі, що були в церкві св. Богородиці на Влахернах. Треба знати, що Влахерни були передмістям Константинополя й лежали поза обмуруванням властивого міста». Дальше оповідання говорить про перенесення ризи богородиці з церкви на Влахернах до церкви св. Софії, але не згадує нічого про варварський напад і про те, що сталося з напасниками. В другій редакції сього оповідання сказано коротко й очевидно з пропуском підмета: «Єгда оубо пришедши (хто?) рассыпа ратных (акы) прах, въздше нам слнце бжіимъ млсрдством».

Мова, очевидно, про якусь, чудом або не чудом доконану розтіч ворожих войовників, які в іншім місці сього оповідання називаються варварами. В оповіданні не подано назви царя, при якім сталася та подія, але з наведених тут подробиць виходить ясно, що напад був доконаний із суші, а не з моря, так що про напад Аскольда й Діра в р. 866 тут не може бути мови. Автор мінейного оповідання покликається на інше писане, докладніше оповідання про сей факт; можливо, що те інше оповідання віднайдеться, коли увага спеціалістів буде звернена на можливість віднайти свідоцтво про сухопутний напад русів на Царгород перед Аскольдом і Діром.

Писано д[ня] 4 мая 1914 р.

V. ХОЗАРСЬКА ДАНИНА

Хозарська дружина розбоєм жила,
Вона над Дніпро за розбоєм прийшла.

На горах Дніпрових град Київ стоїть,
А в городі тім троє братий княжить.

Післали хозари сказати братам
Данину платить степовим хижакам.

«Війна, як данини ви нам не дасте,—
А де ми проїдем, трава не зросте!»

Кий, Хорив і Щек там князями були,
Вони таке слово хозарам рекли:

«Життя наше мирне, війна не для нас,
Данину ми дать вам готові сейчас!»

Хозари під містом табором стоять
І острять оружжя й на місто глядять.

А з міста післанці передом ідуть,
За ними на возі данину везуть.

Данину когану в шатро завезли,
Начальники там на пораду прийшли.

«Яку ж ви данину від міста взяли?»—
«Князі по мечу нам від диму дали».

Начальники смотрять, дивується хан.
«Не добру, когане, прислали нам дань!

В один лиш бік наше оружжя стальне,
А зброя полянів у два боки тне.

Коли ж вони з нами бороться почнуть,
Поки ми їх сто, наших двісті уб'ють.

І, може, прийде ще такий на нас час,
Що дань побирать вони будуть від нас».

На київських горах розсілася тьма,
Та війську полянів спочинку нема.

Тихесенько з Києва ряд за рядом
Спішать, де хозари вколисані сном.

І рикнули роги, клик бою гуде ...
Отсе ж то загибель хозарам іде!

Страшний там був бренькіт мечів тих стальних,
І годі спасаться хозарам від них.

Ой голосно вили вовки із лісів,—
Хозарам, мабуть, похоронний то спів.

А рано Хорс ясний піднявся з-за хмар,—
Все поле покрилося трупом хозар.

Лиш хан їх полонений в путах сидить,
Здивованим оком на трупи глядить.

Униз похилилась його голова,
А слух наче ловить зловіщі слова:

«Мабуть, незабаром настане той час,
Що дань побирать вони будуть від нас».

Написано в р. 1875, передруковано в збірці «Із літ моєї молодості», Львів, 1913, ст. 55—58.

Літописне оповідання про хозарську данину міститься в початковій, недатованій части найстаршого київського літопису за оповіданням про Кия, Щека й Хорива (вищенаведене видання, ст. 12) і виглядає в віршованій формі ось як:

По сихъ же лѣтехъ по смрти братья сея
Быша (Поляни) обидими
Деревляны и инѣми околными.
И наидоша я Козаре сѣдящая в лѣсѣхъ на горах.
И ркоша Козарѣ: «Платите намъ дань!»
Здумавше же Поляне, и вдаша от дыма мечь.

И несоша Козары князю своєму
И къ старѣишинамъ своимъ, и рѣша имъ:
«Се налѣзохомъ дань нову».
Они же рѣша имъ: «Откуду?»
Они же рѣша имъ: «В лѣсѣ на горах
Над рѣкою днѣпровьскою».
Они же ркоша: «Что суть в дарѣ?»
Они же показаша мечь.
И рѣша старцѣ Козарьстіи:
«Не добра дань, княже!
Мы доискахом ся оружьемъ
[а]Одиноя острым[а], рѣкше саблями,
А сихъ оружье обоюду остро, рекше мечи.
Сіи имуть имати на насъ дань, и на инѣхъ странахъ
Се же събысть ся все.

Остатній рядок літописного оповідання натякає на пізніші події, можливо, що на побіду Святослава над хозарами, коротко оповідану в тім же літописі під р. 965. Та правдоподібно були вже в давніших київських князів, особливо в Діра й Аскольда, війни з хозарами, про які не заховалися відомості в нашім літописі. В своїй поетичній переробці я поклав те оповідання на трохи давніший час, під володіння Кия, Щека й Хорива, яких існування й войовниче панування вважаю історичним фактом, і за літописним віщуванням руської переваги над хозарами подав тут же й сповнення того віщування.

Писано д[ня] 15 цвітня 1914.

VI. ПРИХІД ВАРЯГІВ НА РУСЬ

Приходили варяги з-за моря щороку
І збирали данину від чудів, слов'ян,
Від кривичів, мерян і весян;
А хозари собі ж прибували з востоку,
Брали від вятичів, сіверян та полян
Білу вивірку з кождого диму нівроку.

Та прогнали варягів за море вони,
Не хотіли давати їм більш данини,
Почали над собою самі буть пани.

І не стало в них правди, не стало ладу,
Рід на рід наводив і напасті й біду,
Почалися усобиці в них,
І давай воювати на себе самих.

І сказали нарешті: «Так далі нельзя!
Пошукаймо самі між собою князя,
Щоби в нас володів і по ряду рядив,
Лад робив, кожду справу по праву судив».

Так сказали — не штука було се сказать,
Та як стали князя між собою шукать,—
Тут і там, сей та той, ані руш не знайшли
І тоді до варягів за море пішли.

І прийшли там посли від русі, від слов'ян,
І від чуді й кривичів, мерян і весян,
І сказали: «Земля в нас плодюча й багата,
Та нема в ній порядку, як в родині без тата,—
Ось ходіть володіть, будьте наші княжата!»

І зібралися в них три брати-витязі,
Що були над родами своїми князі,
І забрали з собою весь руський свій клян,
І прибули уперве до краю слов'ян.

Ладогу-городок тут покласти велів
І засів у нім Рюрик, найстарший з братів;
Другий Синеус на Білім озері сів,
Третій Трувор у Ізборську серед лісів.

Два роки жили три брати ті у згоді,
Та вмер Синеус при незвісній пригоді,
І брат його Трувор з незвісних причин,
І Рюрик обняв усю власть сам один!

Над озеро Ільмень прийшовши в спокою,
Він город поставив над Волхов-рікою,
І сей новий город прозвав Новгородом,
Засів тут княжити з усім своїм родом.

Аби ж у всім краю порядок держати,
Почав своїм мужам міста роздавати:

Сей Полоцьк узяв, другий Ростов дістав,
А третій на Білім озері зістав.

У всіх городах тих варяги власть мали,
Тубольці ж на своїх правах проживали;
Не було підданства, насилля й розбою,—
А Рюрик над всіми сам був головою.

Писано д[ня] 6 цвітня 1914.

Літописне оповідання про ту пам'ятну подію починаєть-[ся] під р. 859, а кінчиться під р. 862; обі ті записки, як видно з їх конструкції, творять одну цілість і виглядають ось як (ст. 13):

Имаху дань Варязи приходяще изъ заморья
На Чюди и на Словѣнехъ и на Меряхъ
И на всѣхъ Кривичехъ;
Козаре же[1] имахуть на По[л]янех
И на Сѣверехъ и на Вятичихъ,
Имаху по бѣлѣ и вѣвериць̀ тако от дыма.

И изгнаша Варягы за море,
И не даша имъ дани,
И почаша сами в собѣ володѣти,
И не бѣ в нихъ правды, и въста родъ на родъ,
[a]Он быша оусобиць̀ в них,
И воєвати сами на ся почаша[a].

И ркоша: «Поищемъ сами в собѣ князя,
Иже бы володѣлъ нами и рядилъ по ряду, по праву».
И идоша за море к Варягом, к Руси.
(Сице бо звахуть ты Варягы Русь,
Яко се друзии зовут ся Свеє,
Друзии же Оурмани, Аньгляне,
Инѣи и Готе, тако и си (Русь)[2].

Ркоша [же] Чюдь, Словенѣ, Кривичи и Вся:
«Земля наша велика и обилна,

[1] У рукопису тут через помилку: *на Козарех.*
[2] У р[укопису] тут слово *Русь* пропущено, а вставлено не на місці після *Ркоша.*

А наряда въ неи нѣтъ.
Да поидете княжит и володѣть нами!»

И избраша ся трие брата с роды своими,
И пояша по собѣ всю Русь[1]
И придоша къ Словѣномъ пѣрвѣе
И срубиша город Ладогу.

И сѣде старѣишии в Ладозѣ Рюрикъ,
А другии Синеоусъ на Бѣлѣ озерѣ,
А третьи Труворъ въ Изборьсцѣ,
И от тѣхъ Варягъ прозва ся руская земля.

По дъвою же лѣту оумре Синеоусъ
И братъ его Труворъ,
И прия Рюрикъ власть всю одинъ.

И пришед къ Ильмерю и сруби город надъ Вол[х]овом,
И прозваша и Новъгород.
И сѣде ту княжа и раздая мужемъ своимъ волости,
[b]И городы рубити: овому Полътескъ,
Овому Ростовъ, другому Бѣло озеро[b];
И по тѣмь городомъ суть находницѣ Варязи.

Пѣрвии насѣдници[2] в Новѣгородѣ Словенѣ,
И в Полотьскѣ Кривичи, Ростовѣ Меряне,
На Бѣлѣ озерѣ Весь, Муромѣ Мурома,—
И тѣми всѣми обладаше Рюрикъ.

Отсе літописне оповідання дійшло до нас у досить добрій формі: щонайбільше рядки 15—18, які псують симетрію строфічної будови, можна би назвати вставкою пізнішого редактора. Найближчу аналогію до сього оповідання про основання династії Рюриковичів знаходимо в оповіданні старосаксонського монаха Відукінда, що жив у X віці, став коло р. 930 монахом у славнім монастирі Корбенськім, де протягом 40 літ був учителем і повірником королеви Матільди. Крім інших писань, він полишив історію Саксонії, доведену до р. 992. Правдоподібно він умер у тім або

---

[1] У рукоп[ису]: *Русе.*

[2] В р[укопису] невластиво: *наслѣдници, заступники* зам[ість] *осадники.*

слідуючім році, бо в хроніці Зігберта Гемблаценського під р. 973 згадано про нього та про полишені ним книжки. Історія Саксонії, надрукована в третім томі Перцових «Monumenta Germaniae historica», була кілька разів передрукована окремою відбиткою для шкільного вжитку; я користуюся тут другим виданням із р. 1866 (Widukindis Res gestae Saxoniae. In usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recudi fecit G. H. Pertz. Editio altera Hannoveriae, 1866). У кн. 1, розд. 8 тої історії читаємо: «Коли се діється у саксонців, Британія, давніше зроблена через Веспасіана римською провінцією, проживши довгий час щасливо під римською владою, почала терпіти від нападів сусідніх племен, як тільки була позбавлена римської підмоги. Бо римський народ по замордуванні цісаря Марціала через вояків був дуже знесилений посторонніми війнами і не міг давати приятелям звичайну підмогу. Проте римляни збудували величезний мур для охорони краю на його границі від моря аж до моря, де надіялися нападів ворогів, і аж тоді покинули провінцію. Та для ворогів, хоробрих і все готових до воювань, той мур не був ніякою завадою, коли людність була лінива та невойовнича. Та коли до бритів дійшла слава про щасливі подвиги саксонців, вислали до них посольство с просьбою о поміч. Виступивши перед їх збором, посли сказали: «Нещасні брити, знесилені частими нападами ворогів і майже зовсім зруйновані, почувши про ваші славні побіди, вислали нас до вас, аби ви не відмовили їм своєї помочі. Свою землю, широку та простору, та багату на всяке добро, віддають під вашу власть. Під римлянами жили ми донедавна безпечно та свобідно; після римлян не знаємо ліпших від вас і тому бажаємо знайти охорону під крилами вашої хоробрості. Вашою хоробрістю, вашим оружжям так переможемо ворогів, що радо зносити будемо всяку службу, яку наложите на нас». На се старшини (patres) саксонців відповіли коротко: «Знайте, що в саксонах знайдуть брити певних приятелів, які все помагатимуть вам у ваших потребах і для вашого добра». І справді, саксонці вислали до Британії військо, яке в короткім часі увільнило край від розбійників і привернуло мешканцям вітчину. Ті племена, ворожі бритам, були скоти та пехти, з якими воюючи, саксонські войовники одержували від бритів усе, чого потребували. Пробули там якийсь час у приязні з бритами. Та коли побачили начальники їх війська, що земля широка й багата, а мешканці

ліниві до воювання, покликали з Саксонії найбільшу часть своїх земляків, що не мали певних осідків, утворили з них більше військо, заключили союз із скотами та пехтами та разом із ними звернулися проти британів, прогнали їх із їх краю та поділили той край між себе» (ст. 7—8). Се був історично важний початок англосаксонської держави, що датується роком 449. Як бачимо, Відукінд не знає імен провідників саксонців Генгіста й Горси; не знає їх також давніший історик Британії Беда, який не знає також про посольство британів до саксонців (у нього брити два рази удаються з просьбою до римлян), а від якого довідуємося над то, що пікти були з походження скіфи, до краю скотів приплили на довгих кораблях (Venerabilis Bedae Opera omnia tomus tertius, Coloniae Agrippinae 1688. Historia ecclesiastica Anglorum, cap. 1—8). Розуміється, про скіфське походження піктів нема що й думати; а обставина, що вони прийшли до Скотії на довгих кораблях, велить догадуватися, що се було норманське плем'я. Те саме треба сказати також про саксонів, про яких Відукінд пише, що вони до теперішньої своєї вітчини прибули на кораблях (op. cit., ст. 6). Натомість брити й скоти, так само як і первісні оселенці Ірландії, належали до кельтів.

Писано д[ня] 7 мая 1914.

VII. АСКОЛЬД І ДІР ПІД КИЄВОМ

Були два мужі в Рюрика дружині,
Не з його племені два боярини
Аскольд і Дір, і попросилися
Піти у Царгород зі своїм родом.

Пішли попад Дніпром, а йдучи мимо,
Побачили на горах городок
І запитали: «Чий се городок?»

Їм відповіли: «Три брати були,
Кий, Щек і Хорив, що на тій землі
Сей город збудували —
І повмирали.
А ми, їх роди, тут ось сидимо
І данину хозарам платимо».

Аскольд і Дір як тее зачували,
В тім городі князями стали,
Варягів багатьох до себе призбирали,
А Рюрику про се нічого не сказали.

Ся відомість, подана в літопису під тим самим роком 6370 (862), що й покликання варягів із-за моря, мусить бути дещо пізніша, бо від покликання варягів до самовладства Рюрикового минуло два роки. В літопису те оповідання виглядає ось як:

И бяста оу него два мужа не племени его,
Но бояри, Асколдъ и Дирдъ[1],
И та испросиста ся къ Цсрюграду
С родом своим.

И поидоста по Дънепру; идучи мимо
И оузрѣста на горѣ городокъ,
И въспрошаста ркуще:
«Чий се город?»

Они же рекоша: «Была сут три братья,
Кий, Щекъ, Хоривъ,
Иже сдѣлаша городъ сий,
И изъгыбоша,
А мы сѣдимъ [сде] роды ихъ,
И платимы дань Козаром».

Асколдъ же и Диръ остаста в городѣ семъ,
И многы Варягы съвокуписта,
И начаста владѣти польскою землею,
Рюрику же княжащю въ Новѣгородѣ.

Аскольд і Дір являються тут як освободителі Києва та загалом полянської чи «польської» землі з-під залежності від хозар. Із чотирьох літ, полишених пусто в літопису по тім оповіданні, треба відкинути два роки, які вони провели на півночі в дружині Рюрика, і прийняти лише два роки їх

[1] Отсі три слова в рукопису дописані внизу сторони під хрестиком, покладеним у тексті невластиво між словами *его* і *но* замість на кінці рядка.

володіння в Києві, з яких перший мусив бути зайнятий боротьбою з хозарами, що, певно, добровільно не зреклися свого зверхництва над полянами.

Писано д[ня] 6 цвітня 1914.

VIII. АСКОЛЬД І ДІР ПІД ЦАРГОРОДОМ (р. 866)

Чого царгородці тривожно біжать?
Наїзники Русі напали Царград.

Народ весь у храм, у Софійський, вбіга,
Слізьми, молитвами спасення блага.

Наїзник у місто вже пре свої сили;
Варягів змій-човни всю пристань укрили.

Вже греків надія у крові втопає:
Наїзник із пристані мури чіпає.

А втім — чи се військо, чи хрестовий хід
Іде поза місто на Босфор в похід?

Старий патріарх, а з ним клір і народ
В одежах покутних підходять до вод;

Всі клякли. Їх сльози, молитви та спів
Дивують наїздців з далеких країв.

А втім, патріарх вгору зносить зір свій,
В Босфор погружає чудесний завій.

Завій сей носила за свого життя
Заступниця вірних, Пречиста свята.

Сміються варяги й гукають: «Дарма!
Завій не поможе, як сили нема».

Нараз — що за трус, що за крик повстає?
Босфор мов сказився, берег хвилями б'є.

І стогне, і приска, й клекоче вода,
Лупається берег і в воду спада.

В вирах потонули варягів човни,
Наїзників сили щезли без війни.

Лиш їх воєводи та Аскольд і Дір
Вертали зі стидом до київських гір.

*

В Босфорі не раз ще шаліла війна,
Та кістьми варягів біліла стіна,

Минали століття, Царгород упав,
А костей варягів Босфор не забрав.

Мов сторож, що нагло на чатах умер,
Вони ще біліють в пристані й тепер.

Написано при кінці 1875 р., передруковано в збірці «Із літ моєї молодості», ст. 63—64.

Літописне оповідання про напад Аскольда й Діра на Царгород міститься в найстаршім київськім літописі під р. 866 (цитоване видання, ст. 15) і виглядає ось як:

Иде Аскольдъ и Дирдъ на Грѣкы,
И приде в 14 лѣто Михаила цсря,
Цсрю же отшедъшю на Агаряны.
И дошедшю єму Черное рѣкы
Вѣсть єпархъ посла єму,
Яко Русь идеть на Цсрьград.
И вороти ся цсрь.
Си же внутрь Суда вшедъше
Много оубииство хрѣтияномъ створиша,
И въ двою сту кораблии Цсрьград оступиша;
Цсрь же одва в городъ вниде,
И с патри[а]рьхом Фотиємъ
Къ сущии цркви стии Бци въ Лахернѣхъ (вшедъ),
Всю нощь молитву створиша.
Тако же бжественную ризу стыя Бца
С пѣсьнѣми изнесъше в рѣку омочиша.
Тишинѣ сущи и морю оукротившю ся
Абье буря с вѣтром въста,

И волнамъ великым въставшим засобь,
И безъбожныхъ Руси корабля смяте и къ берегу привѣрже,
И изби я, яко малу ихъ от таковыя бѣды избыти
И въ своя си възвратиша ся.

Отсе літописне оповідання основане на оповіданні грецького літописця, продовжителя літопису Георгія Амартола, поміщенім під р. 864. Подаю тут дослівний переклад грецького тексту на основі петербурзького видання, доконаного Муральтом під редакцією Срезневського. «А цісар вирушив у похід проти агарян, полишивши в місті для сторожі начальника Одріфа. Та цісар не встиг доконати нічого з того, що бажав і задумав, бо коли дійшов до ріки Мавропотама, начальник міста сповістив його про напад безбожних русів. Тоді цісар пер[ер]вав розпочатий похід і тому не доконав у нім нічого такого царського та геройського, задля чого був вибрався. А руси, добившися аж до пристані Гієрона, повбивали багато християн і пролили (много)[a] невинної крові. Прийшовши з 200 кораблями, обступили (місто)[b] і завдали багато страху його мешканцям. А цісар, ледве здужавши дістатися до міста, разом із патріархом Фотієм удався до церкви матері божої на Влахернах і там, молячися, благали божої помочі. По тім зі співами, взявши святу ризу (омофор) богородиці, замочили кінець її в морі. Не було тоді вітру, і море було спокійне, та нараз зірвався вітер, і хвилі піднялися одна понад другу і затопили кораблі безбожних русів, так що лише небагато їх уйшло з небезпеки» (наведена книга, ст. 736—7). Як бачимо, грецький літописець не знав імен начальників руського нападу, і в тій точці наш літопис дає до нього дуже важне доповнення, хоча зрештою перейняв із нього всі важніші подробиці, аж до стилістичної незручності в описі переходу морської тиші в бурю. Для означення часу, коли сталася та подія, маємо в нашім літопису дати, суперечні між собою й незгідні з грецьки[ми] джерелами. Коли дата, покладена на початку оповідання 6374 (християнського літочислення 866), лише о два роки різниться від дати нападу русі на Царгород, поданої в Амартола на р. 864, то, можливо, старша дата в самім тексті, «в 14-те літо цсря Михайла», вказує на р. 856, се зн[ачить] о 10 літ вчасніше. Варто зазначити одно це, що хронологічна табличка, поміщена в нашім літо-

пису під р. 852, кладе початок панування царя Михаїла (третього з роду іздврійців) на р. 852, коли направду те панування почалося в р. 842. Згадка про Фотія як патріарха в часі нападу русі в нашім літопису і в Амартола перечила би вчаснішій даті нападу (р. 856) лиш о один рік, бо Фотій був царгородським патріархом перший раз у рр. 858—867, се зн[ачить] до смерті царя Михайла, другий раз у рр. 878—886. Вияснювати сю незгідність не тут місце. Варто зазначити, що в виданім недавно бельгійським ученим Кімоном (Cumont) візантійськім літописці часів від Цезаря до Романа III (ум. 1034 р.) поміщено ось яку записку про похід русі на Царгород: «Місяця червня 15 індикта 5, року 6365, п'ятого року панування Михаїла, прийшли руси з 200 кораблями, які молитвами всепітої богородиці були опановані християнами, ослаблені на силах і пропали» (грецький текст у М. Грушевського «Історії України-Русі», т. 1, друге вид., ст. 539). Варто додати, що проф. Грушевський кладе дату сього походу на р. 860, не вияснивши гаразд різниць літочислення, які насуваються в літописних датах сеї події та в літописній хронологічній таблиці, поданій під р. 852][c].

Писано д[ня] 16 цвітня 1914.

IX. СМЕРТЬ АСКОЛЬДА Й ДІРА
(р. 882)

Умирає Рюрик в Новгороді,
Умирає й синочка лишає,
Ігоря, синочка молодого.
Віддає Олегові правління,
Своякові близькому, старому,
Аби був опікуном для сина.

Третій рік по Рюриковій смерті
Зібрав Олег військо з племен різних,
Із варягів, чуді, мері й весі,
Із слов'ян та кривичів хоробрих.
І прийшов до города Смоленська,
Взяв той город і садить у ньому
Свого мужа на князеве місце.

Далі вниз пішов із військом Олег
І дійшов до города Любеча,
Взяв той город і садить у ньому
Свого мужа на князеве місце.

І прийшли під київські гори,
І дізнався Олег, що князюють
Тут Аскольд і Дір, його знайомі,
Рюрика покійного бояри.

Чув се Олег і обдумав зараз,
Як із ними лад зробить по-свому.
Поховав війська свої у човнах,
Інші ззаду полишив у лісі,
Сам пішов і на руці з собою
Ігоря несучи молодого.

Підійшовши під угорську браму,
Поховав і решту війська свого
І послав по Аскольда та Діра,
Се велячи їм переказати:

«Подорожні ми, йдем на купецтво
В Грецію від Олега старого
Та від Ігоря, князенка молодого,—
Вийдіть привітаться з земляками!»

Вийшли тут Аскольд і Дір за браму,
Та в тій хвилі вискакали з човнів
Олегові вояки хоробрі,
Обступили Аскольда і Діра.

І промовив до них Олег грізно:
«Ні князі ви, ні княжого роду,—
Нащо ж творитеся ви князями?»

«А ти хто такий, що промовляти
Смієш так?»— без страху запитали
Витязі у Олега старого.

«Хоч не князь я, то княжого роду,—
Відповів на те суворо Олег,—
А ось син вам Рюриків і князь ваш».

Він кивнув, і вояки в тій хвилі
І Аскольда й Діра тут же вбили.

Писано д[ня] 6 цвітня 1914.

Літописне оповідання про смерть київських самозванців виглядає ось як (ст. 16):

Поиде Олгъ поємъ вои свои многы:
Варягы, Чюдь, Словѣны, Мѣрю, Весь, Кривичи,
И прия городъ Смольнескъ,
И посади в нем мужь свои.

Оттуда поиде в низъ (по Днѣпру),
И пришедъ взя Любечь,
И посади мужь свои,
И придоста къ горамъ києвьскымъ.
И оувидѣ Олгъ, яко Оскольдъ и Диръ княжита,
И похорони вои (своя) въ лодьяхъ,
А другыя назади остави,
А самъ приде, нося Игоря молода.

И приступль под Оугорьскоє (поле),
Похоронивъ (и здѣ) вои свои,
И посла къ Аскольду и Диру гля:
«Яко гостьє єсмы, идемъ въ Грѣкы
От Олга и от Игоря княжичича;
Да приидѣта к роду своєму, к нам!»

Асколдъ же и Диръ придоста,
И выскакаша вси из лодѣи.
И рече Олгъ къ Асколдови и Дирови:
«Вы не-ста князя, ни роду княжа,
Но азъ єсмь роду княжа!»

И вынесоша Игоря: «Се вы снъ Рюриковъ!»
И оубиша Асколда и Дира,
И несоша (Асколда) на гору,
Єже ся ннѣ зоветь Оугорьскоє,
Олминъ дворъ на тои могилѣ

Постави Олма божницю[1] сто̃го Николы.
А Дирдова могила за сто̃ю Ориною.
И сѣде Олегъ княжа в Кыевѣ,
И рече Олегъ: «Се буди мти̃ городом рускымъ!»

Отсе літописне оповідання подає стару київську традицію, перероблену пізніше в інтересі династії Рюриковичів. До оповідання додано ще ось яку увагу пізнішого редактора, до якого належать правдоподібно також рядки 27 і 28 вище поміщеного тексту: «И бѣша оу него (Олега) Словѣни и Варязи и прочии, (и) прозваша ся Русью. Се же Олегъ нача городы ставити, и оустави дани Словѣном и Кривичемъ и Мерямъ, и оустави Варягом дань даяти от Новагорода трои гривенъ на лѣто мира дѣля, же до смр̃ти Ярославля даяше Варягом». Ся записка важна головно тим, що позволяє нам усталити дату зредагування найстаршого літопису на час, не много пізніший від смерті Ярослава, отже, від р. 1054.

Писано д[ня] 2 мая 1914.

X. ПОХІД ОЛЕГА НА ЦАРГОРОД

Пішов Олег на греків війною,
Полишивши Ігоря з жоною
В Києві князем замість себе.
Взяв багато варягів з собою,
І слов'ян, і чудів, і кривичів,
І мерян, полян і радимичів,
Деревлян і сіверян, дулібів
І тиверців, і гірських хорватів,
Що всі були в нього толковини[2],
Не належні до його дружини.

[1] В р[укопису] се слово написане первісно в тексті, потім перечеркнено і наверху дрібнішими буквами написано: *цр̃кв.*

[2] *Толковини* від слова *толкати, попихати,* треба розуміти війська підвладних племен, що мусили ставити узброєних мужів для помочі князеві в війні. Ті помічні полки різнилися від властивої княжої дружини, зложеної з самих варягів, і правдоподібно були під командою варязьких полководців.

Із усіми ними пішов Олег
Аж до моря кіньми, а по морі
Кораблями у числі двох тисяч.
Приплили під мури Царгорода,
І замкнули греки пристань Судей
Величезним ланцюгом залізним,
І позамикали міські брами.

Вийшов Олег з кораблів на берег,
І велів воякам кораблі всі
З хвиль на береги повитягати,
І почав довкола воювати,
Городи та пишнії палати
Розбивати скрізь і грабувати.
Повбивали тут багато греків,
І багато наробили шкоди,
І церков багато попалили.

А котрих дістали в свої руки,
Тим страшнії завдавали муки:
Одних розсікали на дві часті,
Інших на огнищах припікали,
Інших стрілами на смерть стріляли,
Інших зв'язаних метали в море.
Різні пакості робили грекам,
Як войовники звичайно роблять.

А щоб місту страху ще додати,
Велів Олег майстрам між своїми
Покотила й колеса робити,
На колеса кораблі ставляти;
А як вітер попутний повіяв,
Паруси на кораблях розп'яти
Й так по суші їх на місто гнати.

Бачачи се діло незвичайне,
Були страхом перейняті греки.
Поговорювали між народом:
«Се не Олег! Се святий Димитрій,
Нам на кару зісланий від бога!»
Побоялися й царі в столиці,
Вислали до Олега посольство:
«Не губи ти міста Царгорода!
І дамо тобі, що сам захочеш».

Велів Олег військову свому стати
Перед містом у рядах і ждати.
Аж несуть із міста і виносять
Різні страви і вино бочками.
Але Олег не велів приймати,
Знаючи, що в стравах тих отрута.
Тут ще більше греки дивували,
Його віщим Олегом назвали.

Зажадав від греків Олег дані,
Зажадав данини ось якої:
«Кораблів дві тисячі у мене,
В кождім кораблі по сорок мужа,
Кождому з них по дванадцять гривен».
І згодилися на теє греки,
Та було їм сього ще замало;
Миру треба їм було тривкого,
Щоб не воював ніколи Олег
І ні в якім разі грецьку землю.

Велів Олег табір розложити
І від міста трохи відступити,
Став з царями грецькими обома
Через послів про мир говорити.
Післав послів Карла і Фарлофа,
І Велмуда, Рулава й Стиміда,
Щоб від греків дані зажадали.

Прийняли їх оба царі грецькі
Лев і Олександер і спитали:
«Чого хочете, і все дамо вам».
І передали їм посли достовірно
Те, що Олег мовив попереду:
«Кораблів дві тисячі тут наших,
В кождім кораблі по сорок мужа,—
Кождому з них по дванадцять гривен.

Та як миру треба вам тривкого,
Щоб ніколи і ні в якім разі
Грецьку землю ми не воювали,
Треба дати ще такі углади:
На всі руські городи важніші,
Перш на Київ, далі на Чернігів,

І на Полоцьк, і на Переяслав,
І на Ростов, і на Любеч-город,
І на інші, що в них пробувають
Князі, власті Олега послушні.

А углади будуть ось якії:
Як прийде до греків руське військо,
Хліба й страви дістає досхочу;
А як прийдуть купці на купівлю,
Прогодують їх через півроку
І даватимуть їм місячину;
І даватимуть їм хліб, і м'ясо,
І вино, і рибу, й садовину,
І помиться в банях до потреби.
А як військо в Русь вертати буде,
Хай бере із царських магазинів
На дорогу борошна в потребу,
Якорі та паруси й вужища».

Прийняли умови тії греки,
Та сказали ще царі й боярство:
«Як прийдуть із Русі без купівлі,
То не будуть брати місячини;
Князь хай заборонить своїм людям,
Що приходять з Русі межи греків,
Аби пакостей нам не робили,
Сіл ні городів не грабували.

А які приходять з Русі купці,
Хай витають у святого Мами.
І пошлють царі своїх письменних,
Щоб усіх їх імена списали,
Тоді й місячне своє дістануть
Перші ті, що з Києва тут будуть,
Потім ті з Чернігова, а далі
Ті, що будуть із Переяслава
Й інших городів князівських ваших.

Людям вашим вільно буде тута
Входить в місто тільки в одну браму,
Без оружжя по п'ятдесят мужа
В супроводі царської сторожі;
І нехай купують, що їм треба,
Не платячи мита ніякого».

Отакі углади уложивши,
Царі грецькі Лев і Олександер
Мир тривкий з Олегом заключили.
Погодившися на сю данину,
Між собою «роті заходили»:
Наперед царі хрест цілували,
Потім Олега з його мужами
Завели на роту поголовно.
Руським звичаєм вони клялися
На мечі свої Перуном богом,
Також Волосом, скотячим богом,—
І так мир присягою ствердили.

Зажадав іще нарешті Олег:
«Шийте паруси нам на дорогу!
Для русі хай будуть паволочні,
Для слов'ян хай будуть кропив'яні».
І вволили його волю греки,
А варяги, що були з Олегом,
На від'їзнім з грецької столиці
Вішали щити свої на брамах
Як свідоцтво своєї побіди.
От так вийшов Олег з Царгорода.

А як вирушили з Царгорода,
Розп'яла русь шовкові вітрила,
А слов'яни розп'яли кропивні;
Та як ізхопився буйний вітер,
Подер зараз і одні і другі.
І сказали моряки-слов'яни:
«Берімся до свої міховини!
Ліпші наші коніпні вітрила,
А кропивні для слов'ян нездалі».

Писано д[ня] 7 цвітня.

Отсе літописне оповідання виглядає в оригінальнім тексті (ст. 20—22) ось як:

Іде Олегъ на Грѣкы, Игоря остави въ Кыевѣ;
Поя же множьство Варягъ и Словѣнъ,
И Чюди и Кривичи, и Мерю и Поляны,
И Сѣверо и Деревляны, и Радимичи и Хорваты,

И Дулѣбы и Тиверци, яже суть толковины,—
Си вси звахуть ся Великая Скуфь.
И сь сѣми всеми поиде Олегъ на конѣхъ и в кораблѣх,
И бѣ число кораблии двѣ тысячи[1].
И приде къ Цр̄югряду, и Грѣци замкнуша Судъ,
А городъ затвориша.
И вылѣзе Олегъ на берегъ,
И повелѣ воємъ (своимъ)
Изъволочити корабля на берегъ,
И повоєва около[2] города,
И много оубиистьво створи Грѣком,
И полаты многы разбиша, а цр̄кви пожьгоша,
А ихъ же имяху полоняникы,
Овѣхъ посѣкаху, другыя же мучаху,
Иныя же растрѣляху, а другыя въ море вметаша,
И ина многа зла творяху Русь Грѣком,
Єлико же ратнии творять.
И повелѣ Олегъ воємъ своим колеса издѣлати,
И въставити корабля на колеса,
И бывшю покосну вѣтру
Оуспяша пароусы[3] с поля и идяше къ городу.
Видѣвше же Грѣцѣ оубояша ся
И ркоша выславше ко Ольгови:
«Не погубляи города, имемь ся по дань, яко же хощеши».
И стави Олегъ вои (свои),
И вынесоши єму брашно и вино,
И не прия, бѣ бо оустроєно съ отравою.
И оубояша ся Грѣцѣ и ркоша:
«Нѣсть се Олегъ, то с̄тыи Дмитрии
Посланъ на ны от Б̄а».
И заповѣда Олегъ дань даяти
На двѣ тысящи[4] кораблии
По двѣнадесяти[5] гривнѣ на чл̄вка,
А в корабли по сорокъ[6] мужь

[1] В р[укопису]: 2000.
[2] Р[укопис]: *окололо.*
[3] [У] р[укопису] в тексті зразу було написано: *прѣ*, потім се слово перечеркнено і внизу на чистім полі під значком хреста тоншим письмом дописано: *пароусы.*
[4] [В літопису: 2000].
[5] Р[укопис]: 12.
[6] Р[укопис]: 40.

И яша ся Грѣци по се и почаша мира просити,
Да бы не воєвалъ грѣцькои земли.
Олегъ же мало отступивъ от города
Нача миръ творити съ цѣсарема грѣцькыма
Съ Леономъ и сь Александромъ.
Посла къ нима в городъ Карла (и) Фарлофа,
Велмуда (и) Рулава и Стѣмида гля:
«Имете ми ся по дань!»
И ркоша Грѣцѣ[1]: «Чего хочете, и дамы ти».
И заповѣда Олегъ дати воємъ на двѣ тысящи[2] кораблии
По двѣнатьцать гривнѣ на ключь,
И потом даяти оуглады на рускіе городы:
Пѣрвоє на Кіевъ, таже на Черниговъ и на Переяславлъ
И на Полътескъ и на Ростовъ
И на Любечь, и на прочая городы,
По тѣмь бо городамъ сѣдяху князья подъ Ольгом суще.
«Да приходять Русь, хлѣбноє ємлють, єлико хотять;
а иже придуть
Гостьє, да ємлють мѣсячину на шесть мѣсяць[3]
И хлѣбъ и вино и мяса и рыбы и овощемъ.
И да творять имъ мовь, єлико хотять.
И поиду же Русь домови,
Да ємлют оу цѣсаря вашего
На путь брашно и якоря и оужа[4]
И паруса[5] и єлико надобѣ».
И яша ся Грѣци и ркоша цѣсаря и боярьство все:
«Аще приидуть Русь бес купли,
Да не взымают мѣсячины,
Да запрѣтить князь людем своим, приходящим Руси здѣ,
Да не творят пакости в селѣхъ, и въ странѣ нашеи.
Приходящии Русь да витают у сто Мамы,
И послеть цѣсарство наше, да испишют имена ихъ,
И тогда возмут мѣсячное своє
Пѣрвое от города Киева и пакы ис Чернигова

---

[1] [У] р[укопису] дод[ано] зайве: *Грѣци.*
[2] Р[укопис]: 2000.
[3] Р[укопис]: 6 мсць.
[4] В р[укопису] поправлено остатнє *а* на *и,* а над ним пізнішою рукою дописано *ща.*
[5] В тексті р[укопису] замазано слово *прѣ*, над ним спереду покладено хрестик, а збоку під таким же хрестиком дописано тоншими буквами *паруса.*

И Переяславля и прочии городи.
И да входять в городъ одіными вороты
Съ цѣсаревымъ мужемъ безъ оружья
Мужь пятьдесять[1] и да творят куплю, яко же имъ надобѣ,
Не платяче мыта ни в чемьже».
Цѣсарь же Леонъ съ Олександром миръ створиста съ Ольгом
Имъше ся по дань и ротѣ заходивше межи собою,
Целовавше сами крстъ,
А Ольга водиша и мужа єго на роту по рускому закону:
Кляша ся оружьємь своимъ и Перуномъ бмъ своимъ
И Волосом скотьимъ бгомъ.
И оутвердиша миръ, и рече Олегъ:
«Ишиите при[2] паволочиты
Руси, а Словѣном кропиинныя!»
И повѣсиша щиты своя въ вратѣхъ, показающе побѣду,
И поиде от Цсряграда.
И въспяша Русь при[3] паволочитыѣ,
А Словѣне кропиинныя,
И раздра я вѣтръ, и ркоша Словенѣ:
«Имемъ ся своим толъстинамъ!
Не даны суть Словѣном пре[3] кропиинныя».
И приде Олегъ къ Києву, неся золото и паволокы
И овощи и вина и всяко оузорочьє.
И прозваша Ольга вѣщии,
Бяху бо людиє погани и невѣголосы.

Отсе поетичне оповідання цікаве між іншим головно тим, що в ньому в популярній, традиційній формі містяться точки договору між Руссю й греками, заключеного після війни. Сей традиційний договір значно відмінний від того, який справді був заключений між греками й Олегом пару літ пізніше, 912 р., якого текст заховався до нашого часу в тім самім літописі на ст. 23—27 (в друкованім виданні з р. 1871, ст. 19—22). Редактор літопису, маючи перед собою поетичну реляцію і дійсний текст договору, вставив сей дійсний текст у літописне оповідання під р. 912 як результат якоїсь другої

[1] Р[укопис]: 50.
[2] [У] р[укопису] се слово перечеркнено, а внизу під хрестиком: *парусы.*
[3] Оба рази в р[укопису] первісно *пре,* потім поправлено: *парусы.*

наради («равно другаго свѣшания»), хоча направду се був наслідок тої самої війни 907 р. і того самого договору, заключеного в Царгороді. Традиційно переданий текст договору різниться дуже значно від офіціального, подаючи, головно, звичаєві подробиці замість тих карних та цивільних, які формульовано в офіціальнім договорі. Та найважніше те, що в тім традиційнім договорі нема ані сліду того християнського духу[1], який лежить у основі офіціального договору з року 912, стилізованого, очевидно, в Царгороді, хоч і від імені руських послів

Писано дня 27 марта 1912.

Варто завважити, що про сей незвичайно геройський похід нема ніякої згадки в тогочасних візантійських джерелах; так само не лишилося й сліду договору Олега з греками, списаного в р. 912. Може се дивувати нас, але, на мою думку, не уймає історичної вартості літописному оповіданню та навіть його ніби легендовим подробицям, до яких у багатій легендовій літературі всіх часів і народів дуже тяжко знайти близько схожі паралелі.

Дописано д[ня] 3 мая 1914 р.

XI. СМЕРТЬ ОЛЕГА
(р. 912)

Князь Олег по боях тяжких відпочив,
В задумі по пишній палаті ходив
І нетерпеливо в вікно поглядав;
Князь Олег, як видно, когось дожидав.

Втворилися двері, в кімнату йде
Старець і князеві поклін кладе.

---

[1] У вступі того договору читаємо, нібито від імені руських послів, що вони заключають мир «на оудѣржание и на извѣщение от многыхъ лѣть межю хрстияны и Русью бывшюю любовь (sic!) по хотѣньемъ нашихъ князь и по повелѣнию, и от всѣхъ иже суть подъ рукою єго сущих Руси наша свѣтлость боле инѣхъ хотящихъ же Бзѣ оудѣржати и извѣстити такую любовь бывшюю межю хрстияны и Русью». І ще раз далі запевняється, що русини «твердо кленуть ся» з наміром «такую любовь извѣстити и оутвѣрдити по вѣрѣ и закону нашему».

Князь бистро поглянув йому в лице:
«Здоров був, віщуне!— йому рече.—

Скажи мені правду по свому дару:
Чи скоро й якою я смертю умру?»

Покірно склонився віщун князю:
«Покинь відслоняти будучність свою!
Не знайде потіхи, хто перед порою
Її відкриває зухвало рукою».

Князю мовби жару насипав у кров,
Він глянув на діда, наморщивши бров.

«Чи думаєш, що я дитина така,
Що слово марнеє мене вже й зляка?
Як знаєш будучність, то всю й відкрий!
Як ні, я скажу: «Ти дурисвіт старий».

«Мій княже, дурити не думаю я.
Сумна, невесела будучність твоя.
Твій кінь, що найбільше його любиш ти,
Той має загибель тобі принести».

«Як так, на Перуна кленуся я,
Що більше не сяду та того коня».

*

Летіли літа, мов Дніпра бистрота.
Князь Олег з війни знов додому верта;
В далекий похід він із військом ходив,
Хозар, степових хижаків, побідив.

Народ веселиться: настав уже мир!
Князь Олег дружину ззиває на пир,
Весело три дні і три ночі пройшли,—
Вони погуляти на лови пішли.

Дніпра узбережжям біліє пісок,
А поза піском тим сосновий лісок;
На краю ліска, на тім білім піску
Біліший кістяк — кому він по знаку?

«Любимець твій, княже,— конюх відповів,—
Той кінь, що прогнать його в степ ти велів.
Що ми його гнали, не хтів він до тих
Свобідних вертать табунів степових;
І все лиш маячив пісками він сам,
Аж раз ми здохлого знайшли його там».

«Мій бідний приятель!— князь Олег сказав,
На білії кості з жалем поглядав.—
Я смерть йому вдіяв, прогнав його сам,
Повірив дурисвіта діда словам».

Князь Олег коня в лоб ногою торкнув,
В тій хвилі в нозі біль страшенний почув,
Бо в лобі тім краса сиділа змія
І лобом отруйним шпигнула князя.

Князь Олег хитнувся і весь задрожав.
«Проклятий віщуне, ти правду сказав!»
Князь Олег посинів, зір в небо здійма,—
Дружина до нього,— в нім духу нема.

Писано при кінці 1875 р., передруковано зі збірки «Із літ моєї молодості», ст. 68—71.

Джерелом сього поетичного оповідання треба вважати оповідання найстаршого київського літопису, поміщене під р. 912 (наведене видання, ст. 27—8), яке в реконструкції на віршову форму виглядає ось як:

И живяше Олегъ миръ имѣя
Къ всѣмъ странамъ, княжа въ Кыевѣ.
И приспѣ осень, и помяну Олегъ
Конь свои, иже бѣ поставилъ кормити.
(И) не всѣдати на нь.
Бѣ бо преже въпрошалъ волъхвовъ[1]:
«От чего ми єсть оумьрети?»
И рече єму одинъ кудесникъ:
«Княже, конь, єго же любиши
И ѣздиши на нем, от того ти оумрети».

[1] Тут до тексту додано ще дублет: *кудесникъ*.

Олегъ же приимъ въ оумѣ си рече:
«Николи же всяду на конь, ни вижю єго боле того!»
И повѣлѣ кормити и и не водити єго к нему.
И пребывъ нѣколко лѣтъ не дѣя єго,
Дондеже и на Грѣкы иде.
И пришедшю єму къ Києву пребысть 4 лѣта.
На 5 лѣто помяну конь свои,
От него же бяху рекъли волъстви оумрети Ольгови.
И призва старѣишину конюхомъ река: «Кде єсть конь мои,
Єго же бѣхъ поставилъ кормити и блюсти єго?»
Онъ же рече: «Оумерлъ єсть».
Олегъ же посмѣя ся и оукори кудесника река:
«Тоть неправо молвять волъсві, но все то лъжа єсть.
Конь оумерлъ, а яз живъ».
И повелѣ осѣдлати конь: «Да-ть вижю кости єго!»
И приѣха на мѣсто, идеже бяху лежаще кости єго голы
И лобъ голъ. И слѣзъ с коня посмѣя ся река:
«От сего ли лъба смрть мнѣ взяти?»
И въступи ногою на лобъ и выникнучи змѣя,
И оуклюну и в ногу, и с того разболѣв ся оумьре.
И плакаша ся по немъ вси людиє плачемъ великом,
И несоша и и погребоша и на горѣ, иже глть ся Щековица.
Єсть же могила єго до сего дни, словеть могила Олгова.
И бысть всѣхъ лѣтъ єго княжения 33.

Писано д[ня] 14 цвітня 1914.

Отсе літописне оповідання, якого історичності не потребуємо відкидати, невважаючи на його трохи легендовий характер, добре достроюється до характеристики рицарської фігури Олега, змальованої в нашім літописі. Подробиці того малюнка, хоч потрохи легендові та для тверезого скептично настроєного ума неправдоподібні, вже тому не зовсім легендові, що близьких або навіть тотожних паралель до них у багатій легендовій та традиційній літературі не знаходимо. Натомість про сповнені пророцтва маємо в історичних пам'ятках не мало свідоцтв. У своїй студії про літописне оповідання про смерть Олега, поміщеній у «Науковім додатку» до «Учителя», Львів, 1913, ч. 1, я навів як аналогії до теми «фатального коня», що спричинює наглу смерть чоловіка, який їздив на нім, староісландську сагу про Графнкеля Фрайсготі та її міфічну основу в однім оповіданні

молодшої Едди. До тих оповідань можна би ще додати одно староєгипетське оповідання про чудесного коня, що помагає свому їздцеві доконати неможливого діла, і паралелі до тої казки в казках інших, пізніших народів, але [то] вже дуже далека аналогія до Олегового коня.

Писано д[ня] 3 мая 1914.

Варто зазначити, що в першім новгородськім літопис маємо про смерть Олега коротше, але ледве чи правдивіше оповідання: «Иде Олегъ къ Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзіи же сказають, яко идущю єму за море, и уклюну змія в ногу, и с того умре. Єсть могила єго в Ладозѣ» (Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку. Издание Археографической комиссии. Санктпетербург, 1888, ст. 7). Се оповідання підозреної вартості вже хоч би тим, що покладене під р. 922, десять літ по фактичній смерті Олега. В ньому згадано про два безцільні походи Олега до Новгорода й на Ладогу або за море. Закінчення вказує на неясну ладозьку традицію, не поперту ніяким іншим свідоцтвом. Варто зазначити, що початкова часть того літопису аж до р. 995 (року смерті Ігоря) досить баламутна, бо, прим[іром], панування Ігоря протягає від р. 854 до 955, а похід Олега на греків із р. 907 приписує Ігореві і кладе на р. 920, по чім у р. 922 наступає буцімто другий похід, уже самого Олега.

Дописано д[ня] 8 червня 1914.

XII. ПОХІД ІГОРЯ НА ГРЕКІВ

(р. 941)

Пішов Ігор на греків війною.
Та почули про теє болгари,
Сповістили царя в Царгороді,
Що йде русь на Царгород війною
В тяжкій силі десять тисяч суден.

Пішов Ігор не до Царгорода,
А поплив у бітинійську землю,
Почав села й міста воювати
І пополонив усі країни

Понад Понтом аж до Гераклеї
І аж до країни пафлагонів.

І робили тяжке лихо грекам,
Бо котрих у руки діставали,
Тих на половини розтинали
Або, ставлячи, неначе варту,
Стрілами, як до мети, стріляли,
Іншим же, узад зв'язавши руки
Та стягаючи, хребти ламали,
Іншим гвозді в голови вбивали.

І церков багато попалили,
І добра багато скрізь забрали,
А монастирі й церкви святії
Без пощади на пожар пускали.

Та прийшли три війська візантійські:
Прийшов Панфір, царський воєвода,
З сорок тисяч вояків зі сходу,
І прийшов від заходу патрикій
Фока з македонськими полками,
І прийшов Теодор-воєвода
З фраками від південного боку,
І прийшли достойники й бояри
З всіми тими грецькими військами,
Обступили русь майже довкола.

Рада в раду — ніщо русі діять!
Вийшли в повній зброї проти греків;
Почалася битва в них завзята,
Битва йшла весь день, і аж надвечір
Ледве-ледве перемогли греки.

Вечір битву перервав криваву,
І зібралися дружини руські,
Ніччю в судна тихо повлазили,
Подалися морем утікати.

Та тут ждало їх ще більше лихо,
Перестрів їх Феофан Хоробрий,
Перестріла грецька флота сильна,
Що на кораблях оляди мала.

Стали греки руських доганяти,
Огонь в судна трубами пускати,—
І здалось се дивом дивним русі,
Найсміліших страх став обіймати.

Бачачи, як судна їх палають,
Вони ради іншої не мали,
Тільки в воду морською скакали
І сотками в морі потопали.

Не багато їх втекло від згуби,
Та між ними також був князь Ігор.
Не багато їх на Русь вернуло,
Та було про що їм повідати.

«Мають греки на кораблях своїх
Щось таке, що звуть огонь олядний,
Наче блискавка, він запалає,
Хоча мовні з неба в них немає.

Той огонь на нас вони пускали,
Вмиг від нього кораблі палали,—
Тим-то не могли ми устояти,
Прийшлось нашим в морі погибати».

Писано д[ня] 8 цвітня 1914.

Літописне оповідання про сей похід князя Ігоря на Царгород, що кінчиться нещасливо, поміщено на ст. 31 — з фотолітографічного літопису і в віршовій формі виглядає ось як:

Иде Игорь на Грѣкы и яко (поиде),
Послаша Болгаре вѣсть къ цсрю,
Яко идуть Русь на Цсрьградъ скѣдии десять[1] тысящь.
Иже и пойдоша и приплуша
И почаша воєвати вифаньскыя[2] страны:

[1] Р[укопис]: 10.
[2] Се слово вставлене в текст, м[абуть], на основі візантійської реляції, наведеної далі, слово вставлене редактором, що не відповідає об'ємові тих околиць, які зараз же вичисляє староруське оповідання і про які нічого не згадує грецьке.

И плѣноваху по Понту до Ираклия
И до Фофлагоньскы(я) земля,
И всю страну Никомидиискую
Пополониша и Судъ весь пожьгоша.
Ихъ же ємъше овѣхъ растинаху,
И другия же сторожи поставьляюще стрѣлами
растрѣляху,
И изъламляху опакы руцѣ связавше,
И гвозды желѣзны посредѣ головъ въбивахуть има,
Мьного же и стхъ црквии огьневи предаша,
И имѣнье не мало обою сторону взяша.
По томъ же пришедшемъ воємъ от въстока,
Панфиръ деместникъ съ четырми десятъ тысящь,
Фока же патрикии съ Македоны,
Феодоръ же стратилатъ съ Фракы,
И с ними же и сановници боярьстии,
Обидоша Русь около.
И свѣщаша Русь и изидоша противу
Въоруживше ся на Грѣкы.
И брани межю има бывши злѣ, одва одолѣша Грѣци,
Русь же възвратиша ся къ дружинѣ своєи к вечеру,
И на ночъ влѣзъше въ лодья отбѣгоша.
Феофанъ же оусрѣте я въ олядѣхъ съ огнемь,
И нача пускати огнь трубами на лодья рускыя.
И быст вид҃ѣти страшно чюдо.
Русь же видяще пламень вмѣтаху ся въ воду морьскую,
Хотяще оубрѣсти [смрти].
И тако прочии възвратиша ся въ своя сии
Тѣмь же пришедъшимъ в землю свою
Повѣдаху кождо своимъ о бывшемъ и олядьнѣмъ огни:
«Яко же молонья рече иже на нбсихъ, Грѣци имуть
в себе,
И сию пущающе жьжаху насъ,
И сего ради не одолѣхом имъ[a]».

Се оповідання так само в значній мірі запозика з грецького джерела, як оповідання про похід Аскольда й Діра з р. 864, тільки що тут різниці між староруським оповіданням і грецьким далеко значніші, як у попереднім разі. В продовженні хроніки Георгія Амартола (op. cit., ст. 841—3) під р. 941 читаємо ось що: «Місяця червня 12 над-

плили руси[1] до Константинополя з 10 000 кораблями. Вислано проти них з тріарами (тяжкими воєнними кораблями, що мали по три ряди весел з обох боків) і дромонами (легкими кораблями), скільки їх тоді було в місті, патрикія Феофана, співрегента і протовестіарія, який, приготовивши похід, готовився до бою постом та молитвами, рясно обливаючися слізьми, і виглядав русів, хотячи звести з ними битву на морі. Коли ж вони прибули і наблизилися до Фароса (морської ліхтарні), що стоїть близько устя (Босфору) в Чорне море, в місці, названім Гієрон (святе), він кинувся на них без шуму. Випливши перший на власнім кораблі, розбив ряд руських кораблів і запалив многі з них приготованим огнем, а решту повернув до втеки. Слідуючи за ним, інші грецькі кораблі та тріари поспішили наперед і зробили остаточний погром, потопивши на місці багато кораблів; багато людей повбивали, а дуже многих узяли живих у неволю. Ті, що лишилися, відплили в ту часть Анатолії, що зветься Збора[2]. За ними вислано Варду Фоку сушею з дібраними їздцями, аби перегнали їх. Коли ж руси вислали вибраний відділ у околицю Бітинії, аби роздобув поживу та інші потрібні речі, на сей відділ наскочив Варда Фока й поразив його доткливо, розігнавши і повбивавши їх. Тоді надійшов також Йоанн Крокоас, магістер і доместік шкіл, із усім анатолійським військом і, розпорошивши їх, повбивав многих, доганяючи їх тут і там. Руси, зігнані в купу, мусили тихо ждати його нападу на свої кораблі і не сміли ніде висідати на землю. Багато й великих лих наробили вони, заки прибуло грецьке військо. Місцевість, названу Стенон (Тісне), спустошили всю, а кого зловили з оружжям, одних прибивали на хрести, інших списами приколювали до землі, а інших, ставлячи як мету, прострілювали стрілами. Кого ж узяли із священничого стану, тим, зв'язавши назад руки, вбивали в тім'я на верх голови залізні гвозді, а багато святих храмів передали огневі. Коли ж уже надходила зима, а в них не ставало живності, вони, боячися приходу війська, а ще більше воєнних кораблів, урадили вертати додому. Бажаючи затаїти свій похід, вони у вересні рушили плисти в сторону Фракії і стрітили по дорозі патрикія Феофана, бо не змогли укритися перед його чуткою та

---

[1] В однім рукопису до назви «русь» додано: «названі також дромітами (бігунами), що походять із роду франків».

[2] В іншім рукопису вона зоветься Зога.

благородною душею. От тим-то зараз почалася друга морська битва, в якій дуже багато кораблів потоплено, а багато людей повбивав згаданий уже муж. Тільки деякі врятувалися з кораблями і, діставшися до берега Целесирії, уйшли з настанням ночі. А патрикій Феофан вернув зі славою і побідою і з найбільшими трофеями, був чесно і велично прийнятий і доступив честі спати обік цісаря».

Грецьке оповідання знає тільки про один похід Русі на Царгород, що тривав від 12 червня до кінця вересня 864 р., не знає імені руського князя, що проводив у тім поході, та зате подає опис двох поражень русі через греків у двох морських битвах. Із провідників грецького війська грецьке оповідання називає трьох, а власне, патрикія Феофана, Варду Фоку і Йоанна Крокоаса, коли натомість руське оповідання називає провідників інакше, крім одного Фоки, а власне, Панфіра та Теодора. Так само незгідні обі реляції в означенні місцевостей, діткнених сим руським походом. Бо коли з руської реляції виходить, що похід звернений був на провінції Малої Азії Понт, Пафалагонію та Бітинію, де руси без опору з боку греків поробили великі спустошення, то після грецької версії вони напали просто на Константинополь, де потерпіли перше пораження на морі, потім вернулися до Бітинії, де невеличкий їх відділ, висланий на сушу для збирання харчів, поразили Фока та Йоанн Крокоас, а головна часть війська, що стояла на кораблях і не могла вийти на сушу, в вересні потерпіла друге пораження на морі, невідомо де. Оскільки руську версію мусимо зачислити до поетичних переказів, хоч і основаних безперечно на досить живій та близькій до історичної правди традиції, остільки грецьке оповідання, хоч, може, в основі ближче історичної правди, в тій формі, в якій подає його грецький хронограф, подекуди неповне й неконсеквентне. З того, що значна часть русі все-таки повернула додому, треба заключити, що грецькі описи великих страт, понесених русами в двох морських битвах і на суші, в Малій Азії, значно пересолені. Ярку неконсеквенцію в грецькім оповіданні треба добачити там, де оповідається, що русь, сперта на кораблях, стояла на морі при березі Малої Азії і не сміла ніде висідати на землю, а зараз же потім подається опис великих спустошень та страшних жорстокостей, яких допускалася русь у якійсь малій (тісній) місцевості. Важно зазначити, що сей опис руських жорстокостей, який у грецькім оповіданні можна вважати літературною

запозикою з якогось іншого оповідання про варварський напад на грецьку землю, ввійшов у текст староруського оповідання в досить недокладній формі. Бо коли в грецькім оповіданні читаємо: «багато і великих лих наробили вони, заки прибуло грецьке військо. Місцевість, названу Стенон, спустошили всю, а кого зловили з оружжям, одних прибивали на хрести, інших списами приколювали до землі, а інших, ставлячи як мету, пострілювали стрілами. Кого ж узяли із священничого стану, тим, зв'язавши назад руки, вбивали в тім'я на верх голови залізні гвозді, а багато святих огнів[1] передали огневі»,— то в староруськім літописнім оповіданні сей уступ передано ось якими віршами:

Ихъ же ємъше овѣхъ растинаху,
И другия же сторожи поставляюще
Стрѣлами растрѣляху,
И изъламляху опаки руцѣ связавше,
И гвозды желѣзны по средѣ головъ въбивахуть има.
Мьного же и стхъ црквии огневи предаша.

Не підлягає сумнівові, що руський автор літописного оповідання користувався грецьким хронографом, і то правдоподібно в грецькім тексті, який не скрізь розумів гаразд і не скрізь міг передати докладно, але, з другого боку, порівняння обох реляцій свідчить про те, що автор староруського оповідання черпав, крім того, з іншої, можливо, усної традиції. Коли ж візьмемо на увагу, що автор грецького оповідання нічого не знає про договір Русі з греками, заключений у слідуючім році, договір, як на тодішні відносини, дуже корисний для Русі, то се укріпить нас у тім переконанні, що похід Ігоря на Царгород у р. 864 не мусив бути такий нещасливий, як се представляє грецький хронограф. Що ж тикається жорстокостей, сповнених руськими наїзниками буцімто на побережжях Малої Азії, то факт, що автор староруського оповідання перейняв їх опис із грецького хронографа, свідчить про те, що він не знайшов згадки про них у тій староруській традиції, якою користувався в своїм оповіданні. Значить, історик тих подій повинен приймати його з усякими застереженнями і пошукати можливого літературного джерела, з якого грецький хронограф перейняв сей опис і вставив у не зовсім відповіднім місці

[1] Треба: храмів.— *Ред.*

свойого оповідання. Варто зазначити, що в староруському оповіданні сей позичений опис стоїть на початку оповідання зараз по вичисленні пустошених країв і перед стрічею з грецьким військом, отже, в'яжеться з логічним ходом подій далеко ліпше, ніж у грецькім оповіданні.

Писано дня 30 марта 1912.

XIII. ДРУГИЙ ПОХІД ІГОРЯ НА ГРЕКІВ

Почав Ігор не думу думати,
Почав військо ще більше збирати,
Запросив ще й варягів з-за моря,
Аби йшли з ним греків воювати.

Ішли збори без мала два роки,
Зібрав Ігор руський рід широкий;
Були там варяги, русь, поляни,
І кривичі, й хоробрі слов'яни.

Найняв Ігор навіть печенігів
І взяв тали в них проти набігів,
Рушив кіньми й суднами на греків,
Щоб свою зневагу відомстити.

Та почули сеє корсуняни
І післали до царя Романа
З вістю: «Йдуть великі руські сили!
Кораблями ціле море вкрили».

І болгари також зачували
І від себе вість царю післали:
«Йде на греків русь в великій силі
І печенігів ще собі прибрали».

Се почувши, цар у Царгороді
Шле найліпших у своїм народі,
Щоб його в дорозі пострічали
І просили та ось що сказали:

«Не йди, княже, ти на нас війною,
А бери данину в супокою!

Бери стільки, скільки брав і Олег,
Та ще дещо й додамо до того».

Не забув цар і про печенігів,
Що вже перед тридцятьма роками
Були в грецького царя в услузі,
Але вислав їм багаті дари,
Шовки й золото на всі бояри.

І дібрався Ігор до Дунаю.
Грецькі тут посли його стрічають.
І зізвав він всю свою дружину,
Передав їй царськую новину.

І сказала Ігорю дружина:
«Коли цар такеє шле нам слово,
То що ж більше нам бажать від нього,
Як без бою срібло, злото брати,
Срібло, злото й шовковії шати?

А у бою — хто ще знати може,
Хто загине, а хто переможе?
Адже ж наші сили всі на морі,
А із морем хто ж у договорі?

Тут безпечно, бо земля під нами,
Та на морі зовсім інше діло.
Тут ми можем воювати сміло,
Та там спільна смерть всім під ногами».

І послухав Ігор тої ради,
Не дав довго він послам чекати,—
Відпустив від себе печенігів,
Дав їм край болгарський воювати.

А сам взявши в греків шовки й злото,
Стільки, що на все те військо стало,
Завернувся з радістю з походу
І прибув до Києва без бою.

Писано д[ня] 8 цвітня 1914.

Літописне оповідання про сей другий похід Ігоря на греків, що скінчився щасливо, хоч і без війни, виглядає в оригінальнім тексті (ст. 32—33) ось як:

Игорь же пришедъ и нача съвокупити вои многы,
И посла по Варягы за море, вабя и на Грѣкы,
Игорь совокупи воя многы: Варягы и Русь и Поляны
И Словѣны и Кривичи и Тиверци,
И Печенѣгы ная и тали в нихъ поемъ,
Поиде на Грѣкы в лодьяхъ и на конехъ,
Хотя мьстити себе.

Се слышавше Курсунци послаша Роману глще:
«Се идуть Русь, покрыли суть море корабли!»

Тако же и Болгаре послаша вѣсть глюще:
«Идуть Русь, и Печенѣгы наяли суть к собѣ».
Се слышавъ цѣсарь посла къ Игореви

Лутьшии бояры, моля и гля:
«Не ходи, но визьми дань, юже ималъ Олегъ,
И придамъ еще къ тои дани».
Тако же и Печенѣгомъ посла паволокы и золото много.
Игорь же дошедъ Дуная съзва дружину и нача думати,

И повѣда имъ рѣчь цсреву.
Ркоша же дружина Игорева:

«Да аще сице глть цсрь, то что хощемь болє того?
Не бивши ся имати злато и серебро и паволокы
Єда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли, они ли?
Или с моремъ кто свѣтенъ?
Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстии,

И обьча смрть всѣмъ».
И послуша ихъ Игорь, и повелѣ Печенѣгомъ
Воєвати болгарьскую землю,
А самъ вземъ оу Грѣкъ и паволокы на вся воя,
Възврати ся въспять и приде къ Киеву въ свояси.

Се оповідання, не поперте ніяким постороннім, особливо грецьким джерелом, не можна вважати позбавленим усякої історичної підстави, коли матимемо на увазі поміщений після нього в нашім літопису договір Ігоря з греками з р. 946, про якого історичну автентичність не може бути

ніякого сумніву. Сей договір дає Русі такі великі та різнородні користі, яких не дала би ніяка велика держава сусідові після великої побіди над ним.

Писано д[ня] 31 марта 1912, дописку д[ня] 3 мая 1914.

XIV. ЗАМИРЕННЯ ІГОРЯ З ГРЕКАМИ

(р. 946)

Присилають царі з Царгорода,
Константин, Роман і ще з Степаном,
Присилають до Ігоря в Київ
Перший договір про мир зробити.

Говорили, що договорили,
І шле Ігор-князь послів від себе
До царя Романа в Царгороді.
А Роман зібрав своїх боярів
І достойників свойого царства.

Привели до них посланців руських
І веліли їм оповідати
І писати їх слова на карті,
Однаково з тим переговором,
Що був попередньо при Романі
І при Константині й при Степані,
При всіх трьох царях христолюбивих.

Далі йдуть імена 15 послів князівських і намісників різних провінцій руської держави і відпоручників руського купецтва та боярства, а потім просторий текст договору, уложений на Русі та стилізований у Царгороді. Сей договір був там же списаний на двох пергаменових картах, із яких одна мала хоронитися при царях грецьких, а друга — при князях руських. Текст договору, захований тільки в руській копії, уложений у християнськім дусі, але відрізняє серед руського народу нехрещену русь і хрещених людей. Хрещена русь була вже, очевидно, не малою силою в руській державі, коли про неї окремо згадано в договорі і її представників окремо заприсягано в соборній церкві св. Іллії в Києві.

І прийшли посланці Ігореві,
Прийшли в Київ з грецькими послами
І сказали все, що їх спіткало
В Царгороді від царя Романа.

І прикликав Ігор грецьких послів,
І велів їм йому передати
Все, що мовив грецький цар до нього.
І ось що посли сказали царські:

«Вислав цар нас, дуже радий миру,
Хоче мир держати з князем руським,
Мир держати і любов примірну.

І водили в нас твої посланці
Нашого царя до роти в церков;
І нас послано, аби до роти
Ми вели тебе і мужів твоїх».

Обіцявся Ігор так зробити.
А на другий день покликав послів
І пішов на горб посеред міста,
Де стояло божище Перуна.

І поклала вся русь нехрещена
Свої зброї і щити й оздоби,
Що на собі мали золотії,
Все поклали те перед Перуном.

Потім Ігор обійшов Перуна,
За ним кождий муж його так само,
Скільки там було їх нехрещених,—
Се у них така бувала рота.

А хрещену русь вони водили
Ген до церкви Ілії святого,
Що стоїть і досі над потоком
Кінець Пасинцевої бесіди.

Се була тоді соборна церков,
Бо було вже християн багато,
З родовитих русі та з варягів.

Мир отак із греками ствердивши,
Відпустив послів царевих Ігор,

Щедро їх обдарувавши воском
І футрами й гарними дівками.

А як посли до царя вернули,
Розповіли все, що їх спіткало,
Все, що їм переказав князь Ігор,
Яку має він любов до греків.

Писано д[ня] 8 цвітня 1914.

Літописне оповідання, а властиво, літописну епічну рамку тексту договору Ігоря з греками в р. 945 не можна вважати видумкою пізнішого редактора літопису — з другої половини XI в., бо вона містить у собі багато подробиць давнішої старовини, яких сто літ пізніше ніяк не видумаєш. Сам договір міститься в літопису на ст. 33—39, а літописна рамка, передана тут віршами, на ст. 33 і 39—40; вона в віршовій формі виглядає ось як:

Присла Романъ и Костянтинъ и Стефанъ
Послы къ Игореви построити мира пѣрваго,
Игорь же глав̃ъ с ним[и] о мирѣ
Посла[1] мужи свои къ Роману.

Романъ же събра бояры и сановники,
И приведоша рускыя послы,
И повелѣша глти и писати обоихъ речи на харотью
Равно другаго свѣщания, бывшаго при цсри Романѣ
И Костянтинѣ [и] Стефанѣ, хрстолюбивыхъ влдкъ.

Текст договору, на якого початку підписано 67 імен, між яких можна вважати підписами повновласників Ігоря, його жінки Ольги, його сина Святослава та його свояків, один посол дописав при своїм імені купець, а остатнім являється князівський окличник (Дигрич) Синько, займає в рукопису ст. 33—39, по чім іде дальше літописне оповідання:

Послании же посли Игоремъ придоша къ Игореви
С послы грѣцкими, и повѣдаша вся рѣчи цсря Романа.

[1] [У] р[укопису] дод[ано] тут іще раз *Игорь*.

Игорь же призва послы грѣцкыя рече:
«Молвите, что вы казалъ цсрь!»

И ркоша посли цсрви: «Се посла ны цсрь.
Радъ єсть миру и хочеть миръ имѣти съ княземъ
рускымъ и любовъ.

И твои посли водили суть цсря нашего ротѣ,
И насъ послаша ротѣ водить тебе и мужь твоихъ».

И обѣща ся Игорь сице створити
И на оутрѣя призва Игорь посли
И приде на холмы, кде стояще Перунъ,
И покладоша оружья своя и щиты и золото.

И хоти Игорь ротѣ и мужи єго,
И єлико поганыя Руси;
А хрстьяную Русь водиша въ црковь стго Ильи,
Яже єсть надъ ручьємъ конѣць Пасыньцѣ бесѣды[1].

Игорь же утвѣрдивъ миръ съ Грѣкы
Отпусти послы одаривъ скорою и челядью и
воскомъ[2]

Посли же придоша къ цсрви
И повѣдаша вся рѣчи Игоревы,
И любовь яже къ Грѣком.

Игорь же нача княжити въ Кыєвѣ
И миръ имѣя къ всѣмъ странамъ;
И приспѣ осень, и нача мыслити на Деревляны,
Хотя примыслити болшюю дань.

Отсе оповідання важне з многих поглядів, та, може, найважніше тим, що в ньому маємо найдавнішу згадку про культ бога Перуна, очевидно не слов'янського, а германського божества грому й блискавки, в Києві на горі. Згадка

[1] Далі в р[укопису] слова пізнішої дописки, не зовсім ясні, що надто нарушують симетрію віршової будови: «И Козаре, се бо бѣ сборная цркви, мнози бо бѣша Варязи хрстьяны».
[2] У р[укопису] дод[ано] тут іще раз зайве: *и отпусти я.*

про Перуна була вже перед тим при договорі Олега з греками, де варяги-русь кленуться своїм богом Перуном. Тут уперве зазначено місце культу того бога в Києві, столиці варязької держави, що був тут заведений у інтересі династії, може, ще Олегом.

Писано д[ня] 4 мая 1914.

XV. СМЕРТЬ ІГОРЯ

(р. 945)

Прийшла осінь,— а зима не мати.
Почав Ігор лихо замишляти,
Як би більшу данину дістати.

Була тому ось яка причина:
Нарікала Ігоря дружина:
«Свінельдові слуги, а не твої,
Пишно вбрані та в дорогій зброї,
А ми в тебе мало що не голі.

А піди ти з нами по данину
В деревлянську широку країну,
То і сам ти заможніший будеш,
І нам також не одно здобудеш».

І послухав він дружину свою,
В Дерева пішов по дань зимою,
Жадав дані більшої, ніж Олег,
Не цурався насилля й розбою!

Промишляли так, що промишляли,
І зібрали з люду, що зібрали,
І зібравши, що було можливо,
У свій город вже назад вертали.

Та, вертаючи, подумав Ігор
І своїй дружині ось що каже:
«Йдіть із даниною ви додому,
А я верну й ще добуду дещо».

І пустив додому він дружину,
А з малою горсткою вояків

Повернув у деревлянську землю,
Більш достатків хотячи добути.

Як про се почули деревляни,
Що назад до них вертає Ігор,
З князем своїм Малом радить стали,
Й ось що мудрі люди в них сказали:

«Коли вовк унадиться між вівці
Та почне по одній виносити,
То помалу виносить все стадо,
Як його заздалегідь не вбити.

Так до нас унадився князь Ігор,
І не буде нам добра від нього,
Всіх нас він погубить без пощади,
Як не вб'єм його, мов того вовка».

І послали посланців до нього
Передати вірну осторогу:
«Чого йдеш до нас наново, княже?
Адже вже забрав ти всю данину».

Та не слухав Ігор остороги,
Не звертав зі своєї дороги;
Але з города Іскоростеня
Вийшли деревляни проти нього.

Не за днину, за малу годину
Вбили Ігоря й його дружину,—
Не те, щоб їм щастя посприяло,
А їх много було, а тих мало.

Писано д[ня] 9 цвітня 1914.

Літописне оповідання про смерть Ігоря під р. 945 у віршованій формі (ст. 40) виглядає ось як:

Ркоша дружина Игореви:
«Остроци Свѣнделжи изоодѣлѣ ся суть оружьемъ и порты, а мы нази.
И поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудешь, и мы».

И послуша ихъ Игорь, иде в Дерева в дань,
И примысляше къ пѣрвои дани,
И насиляше имъ и мужи єго,
И возмя дань и поиде въ свои городъ.

Идущю же єму въспять размисли рече дружинѣ своєи:
«Идете вы с данью домови,
А язъ възвращю ся и похожю єще».

И пусти дружину свою домови,
С маломъ же дружины възврати ся,
Желая болшая имѣнья.

Слышавше же Древляне, яко опять идеть,
Съдумавше[1] съ княземъ своимъ Маломъ,
И ркоша: «Аще ся въвадеть волкъ въ овцѣ,
То относить по єдинои все стадо, аще не оубьють єго.
Тако и сии, аще не оубьєм єго, то вси ны погубить».

И послаша к нему глще: «По что идеши опять?
Поималъ єси вьсю дань». И не послуша ихъ Игорь.
И шедши из города Искоростѣня противу [єму] Древляне,
И оубиша Игоря и дружину єго, бѣ бо ихъ мало.
И погребенъ быст Игорь, и єсть могила єго
Оу Искоростѣня города в Деревѣхъ и до сего дни.

Писано д[ня] 1—3 цвітня 1912 р.

XVI. ОЛЬЖИНА ПОМСТА

(р. 945)

Була Ольга, жінка Ігорева,
В Києві із сином Святославом,
Що ще був дитиною малою,
А опікуном його був Асмуд,
І при них був Свінельд-воєвода,
Що мав Мстишу, сина єдиного.

---

[1] В р[укопису] повторено після сього слова ще раз: *Древляне.*

І рекли до себе деревляни:
«Се князя їм руського убили!
Візьмемо ж його княгиню Ольгу,
Візьме Мал, наш князь, її за жінку,
Візьмем з нею також Святослава
Й зробимо з ним, що нам до вподоби».

І послали тоді деревляни
Визначних мужів своїх до Ольги,
Числом двадцять човнами послали,
Під Боричевом пристали човни.

І донесено як стій до Ольги,
Що прийшли до неї деревляни,
І позвала їх до себе Ольга
І рекла: «Вітайте, добрі гості!»

І рекли до неї деревляни:
«Ось до тебе ми прийшли, княгине!»
Відповіла Ольга: «Ну, скажіте,
Чого ради ви прийшли до мене?»

А на се сказали деревляни:
«Нас прислала вся земля деревська
І веліли нам тобі сказати:
«Мужа твого ми гуртом убили,
Бо був муж твій, наче вовк той хижий
Мучив нас рабунками й розбоєм.

Не бувало в нас князя такого,
Бо князі в нас добрі все бували,
За деревську землю добре дбали,
Мов пастух худобу, розпасали».

От тому то й нам переказала
Земля наша по нараді спільній:
«Йди за нашого князя, за Мала,
Щоб усім нам матір'ю ти стала».

А на те відмовила їм Ольга:
«Любе та приємне ваше слово!
Мужа мого вже не воскресити.
Та вас хочу завтра всіх почтити.

А сьогодня йдіть у свої човни
І лягайте в них і веселіться!
А як завтра пришлю [вас] покликать,
Знайте звичай, вийти не спішіться!

Відкажіть тим, що вас кликать будуть:
«Вашу ми засватали княгиню,
То й не личить нам на конях їхать
Ані пішки відси йти до неї.

В чім приїхали з землі своєї,
В тім і личить нам іти до неї.
Тож беріть з човнами нас на плечі
І несіть у човнах до княгині!»

З тим сватів і попрощала Ольга,
Та веліла своїм людям зараз
Коло терема, що був за містом,
Копать яму широку й глибоку.

А на другий день уранці-рано
Ввійшла в терем той княгиня Ольга,
В пишнім строю і з великим збором,
І післала по деревських гостей.

Прийшли к човнам посли від княгині
І сказали: «Се вас кличе Ольга.
Закликає вас на честь велику».

А свати деревські відказали:
«Ми засватали княгиню вашу.
Нам не личить їхати на конях,
Ані на возах, ані йти пішки.

В чім приїхали з землі своєї,
В тім і личить нам іти до неї.
Тож беріть з човнами нас на плечі
І несіть у човнах до княгині!»

Відповіли їм на те кияни:
«Не велика ще то нам неволя,
Князя нашого, коби здорові,
Вбили ви по своїй вільній волі.

А коли княгиня наша хоче
Вашого князя жоною стати,
То нам личить вчинить вашу волю,
Аби вам належну честь віддати».

І взяли їх мужі, сили повні,
Понесли на плечах дужі човни,
Деревляни ж на лавках сиділи,
Пишно й гордо на народ гляділи.

А як принесли їх на подвір'я
Того терема, де була Ольга,
То як лиш переступили браму,
Повкидали з човнами їх в яму.

З рундука на се гляділа Ольга
І до гостей чемненько сказала:
«А що, добра вам такая почесть?»
Ті ж рекли: «Гірш Ігоревій смерті».

А княгиня людям лиш кивнула,
Їм не треба й наказу в тім разі:
Зараз всі лопати похапали,
В ямі їх живих позасипали.

І післала Ольга деревлянам
Свою згоду йти за князя Мала,
Та до того ще й таке сказала:

«Коли просите мене правдиво,
То пришліть до мене визначніших,
Щоб я йшла до вас в великій честі,—
А то з Києва мене не пустять».

Се почувши, вибрали древляни
Мужів щонайліпших між своїми,
Що держали деревлянську землю,
І післали по Ольгу сватами.

Як до Києва вони прибули,
Хтіла Ольга добре їх почтити
І веліла баню натопити
Й рекла: «Вмившися, прийдіть до мене!»

Натопили баню препорядно,
І ввійшли до неї деревляни,
І почали митися щосили.
Та тут слуги баню зачинили,
Двері та пороги запалили,—
І свати всі пожили там смерті.

Й того не досить було ще Ользі.
Шле нових післанців деревлянам
І велить такеє їм сказати:

«Ось до вас іду вже на весілля!
Приготуйте лиш медів багато
При тім місті, де мій муж убитий,
Щоб прийшла я на його могилу,
І поплакала над його гробом,
І по мужу тризну сотворила».

Як почули теє деревляни,
Позвозили там медів багато.
Ольга ж узяла лиш часть дружини,
Пішла править похоронне свято.

Легко йдучи з народом немногим,
На гріб мужа прийшла незабаром
І оплакала його, як звичай каже.

Потім людям зібраним веліла
Сипати великую могилу,
А як висипали ту могилу,
Велить тризну при ній відправляти.

Посідали люди на мураві,
Поруч деревляни та кияни,
І веліла Ольга своїм слугам
Їм услугувати до гостини.

І в киян питали деревляни:
«А де ж наші друзі та вельможі,
Що ми їх послали по княгиню?»

Деревлянам мовили кияни:
«Вони йдуть за нами не далеко
В супроводі княжої дружини».

А як попилися деревляни,
Повеліла Ольга своїм слугам
Випити гарненько їх здоров'я,
А сама пішла в свою дорогу.

А як слуги випили здоров'я,
За мечі деревські похапали,
Стали п'яних деревлян рубати,—
І посікли їх там аж п'ять тисяч.

А як Ольга у Київ вернула,
Стала військо більшее збирати,
Деревлян до решти звоювати.

Писано д[ня] 9 цвітня 1914.

Літописне оповідання про месть Ольги на деревлянах за смерть Ігоря у рр. 945—6 міститься на ст. 40—43 і виглядає ось як:

Ольга же бяше в Києвѣ

Съ сномъ своимъ дѣтьском Стославомъ,
И кормилець бѣ его Асмудъ,

И воєвода бѣ Свинелдъ, то же отць Мьстишинъ.
Ркоша же Деревлянѣ: «Се князя русскаго оубихомъ,

Поимемъ жену[1] его Олгу за князь свои Малъ, и Стослава,
И створимъ єму, яко же хощемъ».
И послаша Деревляне лучьшии мужи свои числомъ
двадесять[2]
В лодьи къ Ользѣ (къ Києву),
И приста подъ Боричевом въ лодьи[3],
А дворъ кьняжь бяше в городѣ.
И повѣдаша Олзѣ, яко Деревляни придоша,
И възва Ольга к собѣ и рече имъ:
«Добрѣ гостье приидоша!»

[1] [У] р[укопису] слово *жену* перечеркнено, а над ним іншою рукою написано: *княгиню*.
[2] Р[укопис]: 20.
[3] Далі в р[укопису] вставка редактора: «Бѣ бо тогда вода текущи возлѣ горы кьєвьскыя, и на Подолѣ не сѣдяхуть людє, но на горѣ. Городъ же бяше Києвъ, идеже єсть нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворъ кьняжь бяше в городѣ, идеже єсть нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинъ, а перевѣсище бѣ внѣ города, дворъ теремныи и другыи, идеже єст дворъ демесниковъ, за стою Бцею над горою, бѣ бо ту теремъ каменъ».

И ркоша Древляне: «Придохомъ княгини».

И рече имъ Ольга: «Да глите, что ради придосте сѣмо?»
И ркоша Деревляни: «Посла ны Деревьская земля ркущи сице:

Мужа твоєго оубихомъ,
Бяшеть бо мужь твои яко волкъ въсхыщая и грабя,
А наши князи добри суть,
Иже роспасли суть деревьскую землю.
Да иди за нашь князь, за Малъ!»[1]
Рече же имъ Олга: «Люба ми єсть рѣчь ваша.
Оуже мнѣ своєго мужа[2] не крѣсити!
Но хощю вы почтити на оутьрѣя пред людми своими.
А нынѣ идете в лодью свою, и лязьте в лодьи величающе ся.
Азъ оутро пошлю по вы,
Вы же речете: «Не ѣдемъ ни на конехъ,
Ни пѣшии идемъ, но понесете ны в лодьи».
И понесуть вы в лодьи». И отпусти я в лодью [ихъ].
Ольга же повелѣ ископати яму велику и глубоку
На дворѣ теремьскомъ внѣ города,
И заоутра[3] сѣдящи в теремѣ

Посла по гости, и приидоша к нимъ глюще:

«Зоветь вы Ольга на чсть велику».
Они же ркоша: «Не ѣдемъ ни на конехъ, ни на возѣх,
Ни пѣшь идемъ, но понесите ны в лодьи!»
Ркоша же Киянѣ: «Намъ неволя!
Князь нашь оубитъ, а княгини наша хощеть за вашь князь».
И понесоша я в лодьи, они же сѣдяху в перегребѣхъ
И въ великихъ сустогахъ гордяще ся.
И принесоша я на дворъ къ Ользѣ,
И несъше я и вринуша въ яму и съ лодьею.
И приникши Олга и рече имъ: «Добьра ли вы чсть?»
Они же ркоша: «Пуще ны Игоревы смѣрти!»
И повелѣ засыпати я живы,
И посыпаша я [и погибоша вси].
И послави Олга къ Деревляном рече:
«Да аще мя право просите,
То пришлите къ мнѣ мужи нарочиты,

---

[1] [У] р[укопису] дод[ана] редакторська нотка: «бѣ бо єму имя Малъ, князю деревьскому».

[2] [У] р[укопису] се слово перечеркнено, а над ним пізнішою рукою дописано *князя*.

[3] [У] р[укопису] дод[ано] ще раз: *Ольга*.

Да въ велице чести поиду за вашь князь,
Єда не пустять мене людьє києвьсции».
Се слышавше Древляне избраша лучьшая мужи,
Иже[1] дѣржать деревьскую землю, и послаша по ню.
Деревляномъ же пришедъшим повелѣ Олга мовницю створити
Ркущи сице: «Измывше ся придета къ мнѣ».
Они же пережьгоша мовницю,
И влѣзоша Древляне и начаша мыти ся;
И запроша мовницю оних и повелѣ зажечи я от двѣрии,
И ту изгорѣша вси.
И посла къ Деревляном ркущи сице:
«Се ауже иду къ вамъ!
Да пристроите меды мьногы оу города,
Идеже оубисте мужа моєго,
Да поплачу ся надъ гробомъ єго,
И створю трызну мужю моєму».
Они же слышавше свезоша меды многы зѣло;
Олга же поємши мало дружины[2],
И легко идущи приде къ гробу єго,
И плака ся по мужи своємъ.
И повелѣ людям съсути могилу велику.
И яко съспоша, повелѣ трызну творити.
По сем сѣдоша Деревлянѣ пити[a],
И ркоша Деревляне къ Олзѣ:
«Кдѣ суть друзѣ наши, ихъ же послахомъ по тя?»
Она же рече: «Идуть по мнѣ съ дружиною мужа моєго».
И яко оупиша ся Деревляне,
Повелѣ отрокомъ своимъ (на сту) пити на ня,
А сама отиде прочь, и по томъ повелѣ отрокомъ сѣчи я,
И исъсѣкоша ихъ[b] пять тысящь[b].
А Ольга възврати ся къ Киеву
И пристрои воя на прокъ ихъ.

Писано д[ня] 3—4 цвітня 1912.

До оповідання про те, як Ольга спалила своїх сватачів-деревлян у лазні, маємо дуже близьку паралелю в староісландському оповіданні про шведську королеву Зігріду, що спалила своїх сватачів у спальні. Читаємо там, що нор-

[1] Р[укопис]: *идеже.*
[2] Р[укопис]: *дружинѣ.*

везький король Гаральд Зелений двічі сватався до Зігріди, хоч був уже жонатий, і вона двічі відмовила йому. Та він приїхав третій раз у її двір із великою дружиною. Того самого ве[чора] приїхав іще інший король на ім'я Вишавальд (Всеволод) із Гардаріки, себто з Русі, що хотів висватати її. Обох королів угощено в старій палаті, де був також старий увесь спряток. Весь вечір їм давали багато напою такого міцного, що вони попилися, а їх сторожа внутрі й знадвору поснула. Опівночі веліла Зігріда напасти на них огнем і мечами. Палату запалили, а хто з людей задумав утікати, тих повбивано. «Так я,— мовила Зігріда,— відучу малих князьків приїздити до мене та добиватися моєї руки» (Arthur Bonus, Islanderbuch, Sammlung I, München, 1907, ст. 252—253). Випалювання ворога в його власнім домі оповідається зі страшними подробицями в іншім оповіданні тої самої збірки. Де в чому подібне також оповідання Григорія, єпископа Турського (жив у рр. 536—593), про смерть Амалазунти, дочки готського короля Теодоріха II, в р. 535. Григорій оповідає, незгідно з історичною правдою, але, мабуть, на основі католицького переказу, що коли по смерті Теодоріха мати хотіла віддати Амалазунту замуж за одного князя з королівського роду, вона з одним невільником утекла й заперла[ся] в одній твердині. Тут облягла її купа узброєних, убила того невільника, а її саму відпровадила до матері. З помсти за те Амалазунта отруїла свою матір вином у причастії. Се спонукало готів віддати королівську власть Теодатові, королеві Тусції, та поручити йому помсту за той злочин. Теодат запер її з одною служницею в баню й тут задушив її гарячою парою, але мусив за те її своякам заплатити кари 50 000 золотих (Gregori Turonensis, Historia Francorum, III, 31, пор. І с. F. Manso, Geschichte des Ost-Gottischen Reiches in Italien. Breslau, 1824, S. 190).

Доп[исано] 4 червня 1914 р.

XVII. ВІЙНА ОЛЬГИ З ДЕРЕВЛЯНАМИ

(р. 946)

Пішла Ольга з сином Святославом,
Взявши військо многе та хоробре,
Рушила на деревлянську землю,

Вийшли проти неї деревляни:
А як полки стали проти себе,
То виїхав Святослав наперед,
Кинув спис на деревлянське військо.

Пролетів спис коню проміж вуха
І вдарився коневі в коліна,
Бо їздець був ще мала дитина.

І сказали Асмуд тут і Свінельд:
«Князь уже дав почин нашій битві,—
Потягнім за ним і ми, дружино!»

Була битва довга чи коротка,
Та кияни деревлян розбили,
Деревляни з місця відступили.

Відступивши, сили всі, що мали,
В своїх городах позамикали,
Головні ж в Іскоростінь узяли.

Туди тягне й Ольга з своїм сином,
Бо ті люди її мужа вбили,
Перед нею город затворили.

Укріпили город деревляни,
Ставлять опір завзятій облозі,
Знають добре, що як князя вбили,
То вже й піддаватися нема що.

І стояла Ольга ціле літо,
Не могла Іскоростеня взяти,
Нагадала хитрощами вдати
І післала міщанам сказати:

«Доки хочете ще так сидіти?
Всі міста вже ваші піддалися,
Дають дані, свої ниви орють,
Свою землю мирно обробляють.

Чи вам ліпше з голоду вмирати,
Чи на невеличку дань пристати?»

Відповіли Ользі деревляни:
«Радо б ми й найбільшу дань давали,
Та ти хочеш мужа свого мстити».

Їм на теє відповіла Ольга:
«Тричі вже я мстила мужа свого:
Раз і другий, як послів ви слали
І вони у Київ прибували.

Третій раз я найтяжче помстила,
Коли тризну по мужу вчинила,
То тепер вже помсти більш не треба.

Хочу дань від вас малую взяти
І спокійно додому вертати».

Їй на се сказали деревляни:
«Якої ж ти від нас хочеш дани?
Раді дати, чим самі багаті,
Медом чи пуховими футрами».

Їм на теє відповіла Ольга:
«Нема в вас тепер медів солодких
Ані в запасі футер пухових,—
То від вас жадаю лиш дрібниці.

Дайте кождий від двора одного
По три голуби, а як у кого
Голубів освоєних немає,
Хай три воробці на дань спіймає.

Не хочу тягар на вас вкладати,
Як мій муж робив, на вас завзятий;
Та хоч знемоглися ви в облозі,
Сю дрібницю чей ще в стані дати».

Були раді тому деревляни
І зібрали, як жадала Ольга,
По три голуби з дворів багатих,
По три воробці з дворів бідніших,
І післали до Ольги з поклоном.

Їм на теє відповіла Ольга:
«Се вже покорилися мені ви,
Покорилися й моїй дитині,

Можете спокійно йти в свій город,
А я завтра відступлю від міста
І поїду до своєї столиці».

Були раді тому деревляни,
Пішли в город і сказали людям,
І всі люди були тому раді.

Але Ольга кождому з вояків
Роздала кому по голубові,
А которому по воробцеві.

І веліла запали робити,
Запали із чиру губчаного,
Кождий запал у платок обвити,
А потім нитками обв'язати.

Такий запал прив'язать веліла
Голубові кождому до шиї,
Голубові й також воробцеві.

А як смерклося, веліла Ольга
Воякам своїм пустити вільно
Голубів і воробців у город.

Голуби ж і воробці негайно
Полетіли, де котрий гніздився,
У свої голубники й під стріхи.

Почали голубники горіти,
А від них хати, стоги й стодоли;
Не було двора, де б не горіло,
Й не було можливості гасити,
Бо горіли всі двори посполу.

Почали втікати люди з міста,
І веліла Ольга воям своїм
Гнатися за ними й доганяти.

Сама ж город узяла без бою
І огню гасити не веліла,
Поки не згоріло все дочиста.

Старшину всю в тім огні спалила,
Часть побила з людності велику,
Решту воякам дала в неволю,
На весь люд данину наложила
Тяжчу, ніж була за її мужа.

Писано д[ня] 11 цвітня 1914.

Літописне оповідання про війну Ольги з деревлянами в р. 946 (ст. 43—44) виглядає ось як:

Ольга съ (своимъ) сномъ Стославомъ
Събра вои многы и храбры,
И иде на деревьскую землю.
И изыдоша Древляне противу,
И снемъшема ся обѣма полкома на купь,
Суну копьемъ Стославъ на Деревляны,
И копье летѣ сквози оуши коневи,
И оударі в ногы коневи,—
Бѣ бо велми дѣтескъ (Стославъ).
И рече Свенгелдъ и Асмудъ:
«Князь оуже почалъ!
Потягнемъ, дружино, по князи!»
И побѣдиша Деревляны;
Деревлянѣ же побѣгоша,
И затвориша ся в городѣхъ своихъ.
Ольга же оустрѣми ся съ сномъ своимъ
На Искоростѣнь городъ,
Яко тѣ бяху оубили[1] мужа єя.
И ста около города съ сномъ своимъ,
А Деревляне затвориша ся в городѣ,
И боряху (ся) крѣпько из города,
Вѣдаху бо, яко сами оубили князя,
И (не) на что ся предати.
И стоя Ольга лѣто цѣло,
И неможаше взяти города.
И оумысли сице: посла къ городу ркуще:
«Чего хощете досѣдѣти?
А вси ваши городи передаша ся мнѣ,

[1] Р[укопис]: *оубилѣ*.

И яли ся по дань, и дѣлають нивы своя и землю свою,
А вы хощете голодомъ измерети, не имучи ся по дань».
Деревляни же рькоша: «Ради быхомъ ся яли по дань,
Но хощеши мъщати мужа своєго».
Рече же имъ Ольга: «Яко азъ оуже мьстила єсмь мужа своєго,

Когда придоша къ Києву и второє и третьєє,
Єже когда творяху трызьну мужю моєму,
А оуже не хощю отмщения творити[1],
Но хощю дань имати по малу,
И смиривши ся с вами поиду опять».
Ркоша же Древляне: «Что хощеши оу нас?
Ради даємъ и медом и скорою».
Она же рече имъ: «Нынѣ оу вас нѣту меду ни скоры,
Но мала оу васъ прошю:
Даите ми от двора по три голуби и по три воробьи,
Азъ бо не хощю тяжькы дани възложити на васъ,
Яко же мужь мои, но сего оу вас прошю мала,
Изнемогли бо ся єсте въ осадѣ, да вдаите ми се малоє».
Деревляне же ради быша,
Събраша же от двора по три голуби и по три воробьи,
И послаша къ Ользѣ с поклоном.
Ольга же рече имъ: «Се оуже ся єсте покорилѣ мнѣ и моєму дитяти!

А идете в городъ, а язъ заоутра
Отступаю от города (вашего),
И поиду в город свои».
Деревляне же ради быша,
Вънидоша в город и повѣдаша людемъ,
И обрадоваша ся людиє в городѣ.
Ольга же раздая воємъ комуждо по голуби,
А дьругимъ по воробьєви,
И повелѣ къемуждо голубєви и воробьєви привязати чѣрь

И обѣрътываючи въ платкы[a] малы,
Нитъкою повѣрьзаючи къ всѣмъ голубемъ и воробьємъ;
И повелѣ Ольга яко смѣрче ся, пустити голубі и воробии
Воємъ своимъ; голубе[b] же и воробьєве
Полетѣша въ гнѣзда своя,
Ови в голубникы своя, воробьєве же подъ острѣхы.

---

[1] Р[укопис]: *творит.*

И тако загарахуть ся голубници,
И от нихъ клѣти и одрины,
И не бѣ двора, идеже не горяше,
И не бѣ льзѣ гасити,
Вси бо дворы[c] възгорѣша ся.
И побѣгоша людиє из города,
И повелѣ Олга воємъ своимъ имати я.
И яко взя городъ, и пожьже и,
Старѣишины же города ижьже,
И прочая люди овѣхъ изби,
А другия работѣ преда мужем своимъ,
А прокъ остави в нихъ платити дань,
И възложи на ня дань тяжьку,
И двѣ части идета Кыєву,
А третья Вышегороду къ Ользѣ.

Писано д[ня] 5—6 цвітня 1912 р.

Бѣ бо Вышегородъ Ольжинъ город.
И иде Олга по де[ре]в[ь]скои земли
Съ сномъ своимъ и дружиною своєю,
Оуставляющи оуставы и оурокы,
И суть становища єя и ловища єя
(Въ деревьскои земли и до сего дни).
И приде в городъ Кыевъ съ сномъ своимъ Стославомъ,
И пребывши лѣто єдино иде[d] къ Новугороду,
И оустави по Мстѣ погосты и дань,
И по Лузѣ погосты и дань и оброкы.
И ловища єя суть по всеи земли (тои),
И знамения и мѣста и погосты,
И по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ.
И єсть село єя Ольжичи и до сего дни.
Изрядивши възврати ся къ сну своєму в Кыевъ
И пребывзше с нимъ в любви.

Оповідання про побіду Ольги над обложеним містом Іскоростенем належить до круга досить розширених саг, що сягає часів грецької, а може, й ще давнішої старовини. Потроху підходить сюди біблійне оповідання про Самсона, що при помочі 300 лисів, зловлених невідомо яким способом, яким до хвостів прив'язувано запалені гноти, спалив достиглу пшеницю філістимлян (Кн. Суддів, розд. [15]).

В формі, ближчій до нашого літописного оповідання, являється та сага в одній із орієнтальних редакцій середньовікової повісті про війни та пригоди Александра Великого, а вірменський історик Ахік прикладає її в трохи дальшій формі (замість голубів і воробців пси, политі нафтою) до багдадського еміра ібн-Хосрова з кінця X в., се зн[ачить] із часу, пізнішого від Ольжиної війни (М. Грушевський, Історія України-Русі, т. 1, друге вид., ст. 401). До пізніших часів належить також звістка про Ярославового зятя, норвезького короля Гаральда, що подібним способом мав здобути одно місто в Сіцілії, а також оповідання старочеського поета Даліміла про те, буцімто татари голубами завоювали Київ.

Писано д[ня] 4 мая 1914.

Літописний текст, рядки 79—96, я лишив без поетичної переробки як не належний до оповідання про війну, але подаю його тут як незвичайну в подібних пам'ятках старовини характеристику державної та господарської дбалості та запопадливості сеї одинокої в нашій старій історії княгині. Вона, як бачимо, в деревлянському краю після війни заводить правові порядки (устави) і постійні податки (оброки), заводить по лісах пристановища для ловців та склади ловецьких приладів, а об'їздячи [в] слідуючім році по війні свою тіснішу вітчину, околиці Пскова та Новгорода, заводить і там державні та громадські порядки (погости — кладовища?), а нарешті важну підмогу для мандрівних купців і вояків, пороми на великих ріках Дніпрі й Десні. Все те було в свіжій і вдячній пам'яті руського народу ще в другій половині XI в.

Писано д[ня] 4 мая 1914.

XVIII. ПОДОРОЖ ОЛЬГИ ДО ЦАРГОРОДА

(р. 955)

Іде Ольга до грецького краю,
Прибуває аж до Царгорода.
Був тоді царем у Царгороді
Константин, син Льва, багрянородний.

Він побачив красоту княгині
І почув, що мудра вона дуже,
І, поговоривши з нею довго,
Подивляв її великий розум.

І промовив в захваті до неї:
«Гідна ти, княгине, в сьому місті
Буть царицею при моїм боці».

Зміркувала його намір Ольга
І сказала до царя рішучо:
«Царю, досі я живу в поганстві.
А як хочеш, щоб я охрестилась,

Сам держи мене ти до хрещення,
А як ні, то не хрещусь ніколи».
Радо грецький цар пристав на теє,
Охрестив її враз з патріархом.

І як прийняла вона хрещення,
То почула радість превелику,
Просвітилася душею й тілом,—
Патріарх повчив її про віру.

І так мовив патріарх до неї:
«Будь благословенна ти, княгине,
Між усіми руськими князями
За те, що ти світло полюбила,

За собою пітьму полишила!
І будуть тебе благословляти
Руські люди, діти їх і внуки
Аж у найпізніші покоління».

Говорив їй патріарх багато
Про церковні закони, пости,
Молитви, служби та милостині,
Чистоту тілесну та душевну.

Слухала навчання того Ольга,
Стоячи та голову склонивши,
Слухала й приймила все до себе,
Наче губка, що всисає воду.

А як патріарх скінчив навчання,
Поклонилася йому княгиня
І рекла: «Твоїми молитвами,
О владико, бог мені поможе
Зберегтися від сітей ворожих».

Пройшло мало часу по хрещенню,
І покликав цар її до себе
І сказав їй: «Руськая княгине,
Я хочу тебе за жінку взяти».

А вона на теє відповіла:
«Як же ти візьмеш мене за жінку?
Сам же до хреста мене держав ти,
Тому й стала я тобі дочкою.

А ти ж знаєш, ваш закон боронить
Дочку батькові за жінку брати».
З дива скрикнув цар: «Та й хитра ж Ольга,
Що й мене, царя, перехитрила».

В ласці він пустив її додому,
Дарував їй дари пребагаті,
Срібло, злото, дорогії шати,
Ще й до того всякую посуду.

Писано д[ня] 13 цвітня 1914.

Вона ‘ж, маючи вже від’їздити,
Іще раз зайшла до патріарха
І просила поблагословити
На дорогу й на життя домашнє.

«У поганстві ще живе народ мій,
І поганства ще мій син держиться,—
Тож благослови мене, щоб бог наш
Хоронив мене від всього злого!»

Рік до неї патріарх на теє:
«Вірна доню, не теряй надії!
У Христову віру ти хрещена,
У Христову силу облечена.

Як охоронив наш бог Єноха
Між пропащим людом до потопи,
Як зберіг потім з синами Ноя
В ковчезі від заливу страшного,

Авраама від Авімелеха,
Лота серед содомлян розпусних,
І Мойсея від рук фараона,
І Давида від злоби Саула,

Як зберіг трьох молодців від печі
І Данила в ямі межи львами,
Збереже й тебе так від напасти,
Не дасть у ворожі сіті впасти».

Так благословенна патріархом
Вона мир в душі своїй почула
І через бурхливе Чорне море
Супокійно у свій край прибула.

Дописано д[ня] 5 мая 1914.

Літописне оповідання про гостину Ольги в Царгороді (ст. 45—48) виглядає ось як:

Иде Олга въ Грѣкы, и приде к Цсрюграду.
И бѣ тогда цсрь Костянтинъ, снъ Леонтовъ.
И видѣвъ ю добру сущю лицем и смыслену велми,
И оудиви ся цсрь разуму єя бесѣдова к неи и рекъ єи:
«Подобна єси црствовати в городѣ семъ с нами».
Она же разумѣвши и рече к црю: «Азъ погана єсмо!
Да аще мя хощеши крстити, то крѣсти мя самъ,
Аще ли (ни), то не крщу ся».
И крсти ю црь с патриархом.
Просвѣщена же бывши радоваше ся душею и тѣломъ.
И пооучи ю патриархъ о вѣрѣ.
И рече єи: «Блгсвена ты єси в руськыхъ князехъ,
Яко възлюби свѣтъ, а тму остави.
Блгсвити тя имуть снове рустии
И въ послѣднии родъ внукъ твоихъ».
И заповѣда єи о црковнемъ оуставѣ[a],

И о мл̃стини и о въздѣржании тѣла чс̃та,
Она же поклонивши главу стояше,
Аки губа напаяема, внимающи оученью.
И поклонивши ся патриарху гл̃аше:
«Мл̃твами твоими, вл̃дко,
Да съхранена буду от сѣти неприязнены».
Бѣ же имя єи наречено въ кр̃щении Олена,
Яко же и древняя цр̃ца, мт̃и великого Костянтина.
И бл̃гви ю патриархъ и отпусти ю.
И по кр̃щении призва ю цр̃ь
И рече єи: «Хощю тя поняти женѣ».
Она же рече: «Како мя хощеши поняти,
А кр̃стивъ мя самъ и нарекъ мя дщерь
А въ кр̃стьянѣхъ того нѣсть закона,
А ты самъ вѣси (яко не поняти дщерь отцу)».
И рече цр̃ь: «Переклюка мя Олга!»
И вдасть єи дары многы, золото и серебро и паволокы,
(И) съсуды разноличныя,
И отпусти ю, нарекъ ю дщерь себѣ.
Она же хотячи домови, приде къ патриарху
Бл̃гсвения просящи на домъ.
И рече єму: «Людиє мои погани, и сн̃ъ мои. [Бл̃гсви мя],
Да бы мя Бъ̃ съблюлъ от вьсякого зла!»
И рече патриархъ: «Чадо вѣрноє!
Въ Х̃са кр̃стила ся єси
И въ Х̃са облече ся, и Х̃съ съхранить тя.
Яко же съхрани Єноха в пѣрвыя роды,
Потомъ Ноя в ковчезѣ, Авраама от Авимелеха,
Лота от Содомлянъ, Моисѣя от фараона,
Дв̃да от Саоула, три отрокы от пещи
И Данила от звѣрии, тако и тебе избавить
От неприязнии и сѣтии єго».
И бла[го]слови ю патриархъ,
И иде с миром в землю свою, и приде къ Києву[b].

Писано д[ня] 7 цвітня 1912 р.

Отсе літописне оповідання, хоч обставлене живими та дотепно зложеними подробицями, має проти своєї історичної правдивості свідоцтво того самого візантійського цісаря та визначного письменника Константина Порфирогенета, що буцімто хрестив її.

XIX. ГРЕЦЬКІ ПОСЛИ В ОЛЬГИ

Як вернула Ольга з Царгорода,
Була в неї ще з царем пригода.

Грецький цар прислав послів до неї,
Як до хресної дочки своєї.

«Моя доню, як ти в нас гостила,
Много дарів ти від нас приймила.

І казала ти мені при тому:
«Як на Русь поверну я додому,

То пішлю тобі ще більші дари:
Слуг, і мід, і віск, і стад отари.

Ще й до того буду військо слати,
У потребах греків спомагати».

Відповіла їм на теє Ольга,
Так царю веліла відказати:

«Як приїдеш ти до мене в гості
І постоїш стілький час в Почайні,

Як я в тебе в Судеї стояла,
Тоді й дари від мене дістанеш».

Се сказавши, послів відпустила,
А цареві не дала нічого.

Писано д[ня] 13 цвітня 1914.

Отсе маленьке оповідання, немов сатиричний епілог до поважної драми, свідчить про те, що в дійсності побут Ольги

в Царгороді не обійшовся без прикростей, за які руська княгиня могла бути в претензії до грецького цісаря і скористала з нагоди його посольства відплатитися йому не меншою прикрістю. Літописний текст (ст. 47) виглядає ось як:

И присла к неи цсрь грѣцкыи глѧ:
«Яко много дарихъ тя, ты же глала ми:
«Яко аще възвращю ся в Русь,
Многы дары послю ти:
Челядь и воскъ и скору,
И воя многы в помощь».
Отвѣщавши же Олга рече къ послом:
«Аще ты — рци — також постоиши
Оу мене в Почаинѣ, якож азъ въ Суду,
Тогда ти вдамъ (яже обѣщахъ цсрю»)
И отпусти послы си рекши.

Писано д[ня] 7 цвітня 1912 р.

XX. ОЛЬГА И СВЯТОСЛАВ

(р. 955)

Жила Ольга з сином Святославом.
Захотілось їй навчить малого
Святий хрест на себе покладати.
Та не захотів синок ні разу
Ні хреститься, ні молитв казати.

І держався Святослав боярів,
Що до християнства не пристали;
Хоч хреститися й не боронили,
Та хрещених на сміх підіймали.

Не раз синові мовляла Ольга:
«Я пізнала бога, сину любий,
Відтоді ж і в мене в серці радість.
Як захочеш ти його пізнати,
Будеш теж у серці радість мати».

Та не слухав того син завзятий
Мовлячи: «Ні, мамо, не подоба
Мені інший тут закон приймати,
А то стане вся моя дружина
Мене дружно на сміх підіймати».

На те Ольга так йому мовляла:
«Якби охрестився ти без бою,
Всі вони пішли би за тобою».
Та не слухав мами син завзятий,
А держався норовів поганських
І не міркував, що кажуть люди:
«Як хто раду матері нехтує,
Сам собі біду тяжку готує».

Писано д[ня] 13 цвітня 1914.

Те, що читаємо в літописнім оповіданні під р. 955, по відході царгородських послів, треба вважати компіляцією первісного поетичного оповідання з пізнішими додатками літописця про те, як ставилася до християнства Ольга, прийнявши хрещення. Подаю тут поетичне оповідання в віршованій формі (ст. 47—48):

Живяше же Олга съ сномъ своимъ Стославом,
И оучаше єго мти крстити ся.
И не брежаше того (снъ) ни въ оуши внимаше;
Но аще кто хотяше волею крстити ся,
Не браняху, но ругаху ся тому.
Невѣрнымъ бо вѣра крстьянская оурод'ьство єсть,
Не смыслиша бо ни разумѣша въ тмѣ ходящи,
Ни не видѣша славы гсня.
Одобелѣша бо срдца ихъ и оушима бо тяшько слышаша,
Очима видѣти (не могоша).
Рече бо Соломонъ: «Дѣлатель нечстивых далече от разума,
Понеже звахъ вы и не послушасте,
И прострох словеса и не разумѣсте,
Но отмѣтасте моя свѣты и моихъ же обличении не внимасте.
Възненавидѣша бо премдрость, а страх[а] гсня не изволиша,

Ни хотяху моихъ внимати свѣтъ, подражаху же моя обличенія».

Олга же часто глше:

«Азъ, сну, Ба познах, и радую ся.

Аще и ты познаєши Ба, то радовати ся почнеши».

Онъ же не внимаше того гля:

«Како азъ хочю инъ законъ одинъ язъ приняти,
А дружина моя семоу смѣяти ся начнуть».

Она же рече єму: «Аще ты крстиши ся,
Вси имуть то же творити».

Онъ же не послуша мтри и творяше норовы поганьскыя,

Не вѣдыи,(яко) аще кто мтри не слушаєть, в бѣду впадає(ть),

Яко же рече: «Аще кто оца или мтрь не слушаєть, смртью да оумреть».

Соломонъ бо рече: «Кажа злыя прїємлеть себѣ[1] досажениє,

Обличая нечстиваго поречеть себѣ.

Обличения бо нечстивымъ мозоль имъ суть.
Не обличаи злыхъ, да не възненавидять тебе».

Но обаче любяше Олга сна своєго Стослава ркущи:

«Воля бжия да будеть!

Аще Бъ въсхощеть помиловати роду моєго и земли рускыє,

Да възло(жи)ть имъ на срдце обратити ся къ Бу,

Яко же и мнѣ Бъ дарова».

И се рекши моляше ся за сна и за люди по вся дни и нощи,

Кормячи сна своєго до мужьства єго и до възраста єго.

Писано д[ня] 7 цвітня 1912.

Сей літописний текст можна вважати міркуванням пізнішого редактора літопису, та в основі його все-таки лежить історична правда, що Ольга до своєї смерті не здужала навернути на християнство ані свого сина Святослава, ані навіть своїх онуків, що свої дитячі літа, певно, проживали під її доглядом. Кладу в віршовану реконструкцію рядки 6—16, у яких, окрім цитати з Соломона, маємо міркування

[1] Р[укопис]: *себе*.

русина христия[ни]на з другої половини XI в. про невірство його недавніх предків, рядки 26—27 про неслух родичам і рядки 29—32 про карання нечестивих із цитатом із Соломона, якого остатнє речення має дуже сумнівну моральну вартість.

Писано д[ня] 5 мая 1914.

XXI. ІЗ СВЯТОСЛАВОВОЇ МОЛОДОСТІ

(рр. 964—967)

Як доріс Святослав і вже мужем він став,
То вояків хоробрих до себе збирав,
Бо і сам був хоробрий і легкий в ходу,
Бігав, мов леопард, по звіринім сліду.

Много війн [він] творив, щоб збільшити свій край,
А у війнах старий мав вояцький звичай:
Ні возів, ні котлів не возив із собою,
Щоб не мати завад у завзятому бою.

Не варили там м'яса в негоду війни,
Але тонко порізавши чи воловину,
Чи звірячеє м'ясо, чи навіть конину,
Лиш на вуглях пекли й наїдались вони.

І не мав Святослав ні шатрів, ні ковpів;
Як їздою та боєм удень він нагрів,
Клав під голову ніччю сідло; так таки
Поводились і інші при нім вояки.

А як мав із сусідом війну починать,
Слав до нього послів і велів сповіщать:
«Хочу вийти на вас». І давав йому час
Приготовить потрібний для бою запас.

Так пішов на Оку та на Волгу-ріку
І найшов в'ятичів там і річ не тяжку.
«Кому дань даєте?» — він у них запитав,
І такую від них відповідь він дістав:

«Десь колись власний князь був у нас, та помер;
Без князів живемо ми вже не відтепер;

Нас хозарська сила у руки забрала,—
Їм ми дань платимо по шелягу від рала».

Їм сказав Святослав: «Не гаразд се й не лихо.
Відтепер сам від вас тої дані я жду;
Ви ж спокійно живіть і держітеся тихо,
А з хозарами сам я рахунок зведу».

Через рік Святослав час і військо знайшов,
Спорудивши як слід, на хозар він пішов;
Чи мала, чи велика була там війна,
Святославу побіду дала теж вона.

Проти нього хозарський сам рушив каган,
Була битва, та де, се невідомо нам;
Побідив, як ждать було слід, Святослав,
З міст хозарських одно, Білу Вежу зайняв.

Під Кавказ перейшов за хозарські пороги,
Ним були завойовані яси й касоги,—
Чи коротко, чи довго в тім поході був,
А під зиму таки в Київ він повернув.

Чи добро було в'ятичам під Святославом, чи лихо,
Годі знать; та, здається, не всиділи тихо,
Бо на другий рік знов їм поніс [він] війну
І вже тяжчу на них наложив данину.

А за рік собі клопоту сам напитав;
За Дунай на болгар поспіша Святослав.
Не великий був труд тих болгар воювать:
Одним махом узяв міст їх вісімдесять.

Взяв і город у них головний він, Предславу;
Там засів і почав князювати на славу,
Притишив між болгарами й греками свар,
Брав, однако, від греків дань і від болгар.

І хто зна, як би довго він там панував,
Якби з дому тривожную вість не дістав;
А була се неждана, негадана вість:
Загрозив його Київ непрошений гість.

Писано д[ня] 14 цвітня 1914.

Під р. 964—5 найстаршого літопису (фотолітограф[ован]е] вид[ання] Іпатського кодексу, ст. 48) міститься перша в тім літопису характеристика князя, яких у наших старих літописах стрічаємо не мало. Ся перша характеристика визначається немалою літературною стійністю та, окрім того, має значну історичну вартість. Ось вона в віршованій формі:

Князю Стославу възрастьшю и възмужавшю
Нача воя съвокупляти многы и храбры.
Бѣ бо самъ хоробръ и легокъ,
Хожда акы пардусь воины многы творяше.
Возъ бо по себѣ не возяше, ни котла, ни мясъ варя,
Но по тонку изрѣзавъ конину или звѣрину,
Или говядину на оугълехъ испекъ ядяше.
Ни шатра имяше, но подъкладъ постилаше,
А сѣдло въ головахъ (кладяше).
Тако же и прочии вои єго вси бяху,
И посылаше къ странам гля: «Хочю на вы ити».
И иде на Оку рѣку и на Волгу,
И налѣзе Вятичи и рече имъ: «Кому дань даєте?»
Они же ркоша: «Козаром по щелягу от рала даєм»[1].
Иде Стославъ на Козары. Слышавше же Козаре
Изыдоша протїву съ княземъ своим каганомъ[a],
И бывши брани межи ими. Одолѣ Стославъ Козаромъ,
И городъ ихъ Бѣлу Вежю взя.
И Ясы побѣди и Касогы, и приде къ Києву[b].

Щось, немов літературне наслідування сеї похвали князю Святославу, опертої, як видно вже з самої її форми, на добрій історичній традиції, маємо в похвалі галицькому князю Романові, що заховалася на початку Галицько-Волинського літопису під р. 1201 і являється книжницькою переробкою похвали Святославу, значно розводненою супроти первовзору, та далеко менше стійною з історичного погляду. Навіть синтаксично вона збудована досить недоладно, немов пришпилена пізнішим редактором до розпочатого й недокінченого речення. Виглядає вона ось як: «По смерти же великого князя Романа, приснопамятнаго самодержьца всея Руси, одолѣвша всимъ поганьскымъ

[1] Дальша часть оповідання під р. 965.

языкомъ, оума мудростью ходяща по заповѣдемъ божимъ» — се виглядає як стилізація книжника, вихованого в традиціях самодержав'я і в привичці до ненастанних війн із татарами, про що в Червоній Русі за часів Романа не могло бути ані мови. Далі йде проба віршованої похвали, що синтаксично не в'яже[ть]ся з попереднім недокінченим реченням:

Оустремилъ бо ся бяше на поганыя яко и левъ.
Сердитъ же бисть яко и рысь,
И губяше я яко и крокодилъ,
И прехожаше землю ихъ яко и орелъ,
Храборъ бо бѣ яко и туръ.
Ревноваше бо дѣду своєму Мономаху,
Погубывшему поганыя Измалтяны[1].

Далі словами «рекомыя Половци» ся похвала нав'язує до пісні про половецького співака Оря, одної з найкращих пам'яток староруського віршування, яка щасливим випадком заховалася якраз у сьому місці, а своїм походженням належить до початку XII в.

Писано д[ня] 8—9 цвітня 1912 р.

XXII. ПОЛОВЦІ[a] ПІД КИЄВОМ

(р. 968)

Уже пятдесят і три роки пройшли,
Як в руських степах печеніги були,
Та ось аж у той рік вони ворогами
Уперве прийшли перед Києва брами.

Був у Передславі тоді Святослав,
Що діється дома, не дбав і не знав;
Жила стара мати із внуками миром —
Ярополком, Ольгом і Володимиром.

Заперлася Ольга у Києві міцно;
Обступили Київ печеніги тісно;
Була їх сим разом великая сила,
Що щільно весь город кругом обступила.

---

[1] Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санктпетербург, 1871. 8°, ст. 479—480.

Стаття [illegible] про смерть Олега

І не було змоги ні їх подолати,
Ні з города вийти та вістку подати,
І почали люди з тяжкого безвіддя,
З тяжкого безхліб'я в місті знемагати.

З того боку Дніпра зібралися люди
І стояли в човнах, по березі всюди,
Та ні один в Київ не міг проникнути
Ні з Києва до них голосом гукнути.

Журилися люди та й стали питаться:
«Чи не міг би дехто на той бік дістаться,
Аби на тім боці дати людям знати,
Чи не могли б вони яку поміч дати?

Як не буде дана відсіч нам дорана,
То нам не стерпіти голодної муки;
Ніж так загибати, ліпше погадати,
Як себе віддати печенігам в руки».

Сказав один отрок: «Я перейти можу».
Кажуть горожани: «Йди на волю божу!»
І він вийшов з міста спокійний, певніський,
Бо, на своє щастя, вмів по-печенізьки.

Проміж печенігів він пішов з уздою;
Там він не зустрівся з жадною бідою,
Коли запитав хто: «Ти куди, гультаю?»
Він відповідає: «От коня шукаю».

Як перейшов табір і став над рікою,
Скинув з себе шмаття і побрів водою.
Збіглись печеніги, почали стріляти,
Але не могли вже нічого зділати.

Побачивши теє, люди з боку того,
Випливши човнами насупроти нього,
Взяли його в човен, везли до дружини,
І він оповів їм київські новини.

«У Києві лихо! Чи за якийсь гріх
Безхліб'я й безводдя притисло нас всіх.
Як завтра підмоги під город не рушать,
Люди печенігам піддатися мусять».

Мовив до народу Претич-воєвода:
«Підступимо завтра в човнах до города,
Візьмемо княгиню й князівських синів
І перевеземо, а людям не в гнів.

Хто хоче — лишайся; хто може — то вплав!
А нам аби тільки князівську родину
Спасти від неволі або від загину,—
А то повбиває нас князь Святослав».

А завтра, як тільки світать почало,
Оружнії в човни, гребці за весло;
Щосили удосвіта в труби заграли,
А з города крики грімкі залунали.

Почули рев трубний і крик печеніги,
І догад їм був, що надходить се князь,—
Від города нарізно драла в побіги!
Возів і наметів порвалася зв'язь.

І вийшла до човнів із внуками Ольга.
Та князь печенізький побачив, що фольга[1]
Киянам мала, сам вернувся до броду
І Претича тут напіткав воєводу.

Питає його: «А се хто прийшов тут?»
А той відповів: «Тогобічний наш люд».
«А ти, може, князь?» — печеніг запитав.
«Я тільки слуга,— воєвода сказав.—

Я тільки прийшов у передній сторожі,
За мною ж іде військо ще без числа».
Сказав сеє жартом, а не для погрози,
Та думка страшна печеніга найшла,

І мовив до Претича: «Будь мені друг!»
А Претич сказав: «Най так буде!»—
«Дай руку на те, що будем один дух
Без хитрощів та без облуди!»

І руки оба тут собі подали,
І з коней оба позсідали;

---

[1] Полекша, підмога.

На знак, що з собою у приязнь ввійшли,
Всю зброю свою обміняли.

Дав Претичу князь печенізький коня,
І шаблю від боку, і стріли,
А Претич йому дав свій панцир, і щит,
І меч, і колпак сніжно-білий.

Від міста тоді печеніги відстали,
Та тут же на Либеді табором стали
І не перестали киян сторожити,—
Ніяк було в Либеді коней поїти.

Післали кияни гонця к Святославу:
«Пасеш ти, о княже, в чужім краю славу,
Чужої шукаєш, чужу сторожиш,
Та глянь, ще й своєї в руках не вдержиш.

Тебе не було — печеніги прийшли;
Лиш мало не стало, були б узяли
І матір твою з діточками твоїми,
А разом із ними пропали б і всі ми.

Та як не прийдеш в найкоротший ти час
І не обороиш беззахисних нас,
То ще раз прийдуть і усіх нас візьмуть,—
І що ж тоді, княже, застанеш ти тут?

Так зжалься ж ти над вітчиною своєю,
Над матір'ю зжалься старою своєю,
Над своїми власними зжалься дітьми!
Прибудь, щоб вільніш відітхнули тут ми!»

Се вчувши, жахнувся, мабуть, Святослав,
З дружиною коні як стій осідлав,
У Київ приїхав і там свою матір
І діти живі та здорові застав.

Дізнавшися про печенізький набіг,
Зібрав своє військо, прогнав печеніг
І справив киянам на радощах пир,
Міркуючи, що забезпечений мир.

Писано д[ня] 14—15 цвітня 1914.

Літописний текст сього прегарного оповідання виглядає ось як (ст. 49—50):

Придоша Печенези пѣрвоє на рускую землю,
А С̃тославъ бяше в Переяславци,
И затвори ся Ольга съ внукы своими в городѣ,
Ярополкомъ и Олгомъ и Володимеромъ,
В городѣ Киевѣ.

И оступиша Печенизи городъ в силѣ тяжьцѣ,
Бещисленоє множество около города,
И не бѣ лзѣ вылѣсти изъ града ни вѣсти послати,
И изънемогаху людиє гладом и водою.

И събравше ся людиє оноя страны Днѣпьра
В лодьяхъ, и об-ону страну стояху,
И не бѣ лзѣ внити в Киевъ ни єдиному же ихъ,
Ни изъ города къ онѣмъ.

И въстужиша людиє в городѣ и ркоша:
«Нѣ ли кого, иже бы на ону страну моглъ доити?
Аще не приступите оутро подъ городъ,
Предати ся имамы[1] Печенѣгом».

И рече одинъ отрокъ: «Азъ могу преити».
Горожани же ради бывше ркоша отроку:
«Аще можеши како ити, иди!»
Онъ же изыде изъ града съ оуздою.

И хожаше сквозѣ[2] Печенѣгы г̃ля:
«Не видѣ ли коня (моєго) никто же?»
Бѣ бо оумѣя печенѣскы,
И имняхути и (одного) своихъ.

И яко приближи ся к рѣцѣ, свѣргъ порты съ себе,
Суну ся въ Днѣпръ и побрѣде;
И видѣвши Печенѣзи оустрѣмиша ся нань стрѣляюще єго,
И не могоша єму ничто же створити.

---

[1] Р[укопис]: *имамъ*.
[2] Р[укопис]: *сквѣзѣ*.

Они же видѣвше съ оноя страны,
Приѣхавше в лодьи противу єму взяша и в лодью,
И привезоша и къ дружинѣ, и рече имъ:
«Аще не подъступите заоутра рано подъ город,
Предати ся имуть людиє Печенѣгом».

Рече же имъ воєвода ихъ именемъ Претичь:
«Подъступимъ заоутра в лодьяхъ,
И попадъше княгиню и княжичичи,
Оумьчимъ на сю страну, и люди (ихъ);
Аще ли сего не створимъ,
Погубити ны имать Стославъ».

И яко бысть заоутра, всѣдоша в лодья;
Противу свѣту въструбиша велми трубами,
И людиє въ градѣ кликоша;
Печенѣзи же мнѣша князя пришедша
Побѣгоша розно от града.

Изыиде Олга съ внукы и съ людми к лодьямъ.
И видѣвъ же князь печенѣжьскыи
Възврати ся єдинъ къ воєводѣ Притичю
И рече: «Кто се приде?»

И рече єму (воєвода): «Людиє оноя страны».
И рече князь печенѣжьскыи: «А ты князь ли єси?»
Онъ же рече: «Азъ єсмь муж єго и пришелъ єсмь в сторожехъ,
А по мнѣ идеть вои бещисленоє множьство».

Се же рече грозя имъ. И рече князь печенѣжьскыи
Притичу: «Будь ми другъ!»
Онъ же рече: «Тако буді!»
И подаста руку межю собою.

И подасть печенѣжьскыи князь
Претичу конь, саблю [и] стрѣлы,
Онъ же дасть єму брони, щить [и] мечь,—
И отступ[и]ша Печенѣзѣ от города.

И не бяше лзѣ коня напоити на Лыбеди, (стояша бо ту) Печенѣгы.
И послаша Киянѣ къ Стославу глюще:

«Ты, княже, чюжеи земли ишешь и блюдешь,
А своєя ся лишивъ,
Малѣ бо нас не възяша Печенѣзи,
И мтрь твою и дѣтии твоихъ.

Аще не придеши ни оборониши нас,
Да пакы (пришедши) възмуть.
Аще ти не жаль отьчины твоєя,
И мтри[1] стары суща и дѣти(и) своих?»

То слышавъ Стославъ в борзѣ въсѣдъ на кони
Съ дружиною своєю и приде къ Киеву
И цѣлова мтрь свою и дѣти своя,
Съжали си о бывшемъ от Печенѣгъ,
И събра воя и прогна Печенѣгы в поле,
И бысть мирно.

Писано д[ня] 5 мая 1914.

Отсе літописне оповідання подав я вже раз у віршованій реконструкції, короткими віршами, 13 строф без закінчення, до прилюдної відомості в літературно-науковім тижневику «Неділя», Львів, 1912, ч. 10, п[ід] з[аголовком] «Печеніги під Києвом 968 р. Найстарша українська народна пісня». Воно має справді характер народної пісні, зложеної, щоправда, не в селянській, а в міській або вояцькій дружинній верстві, якої відплодом були й усі інші поетичні оповідання, заховані в наших літописах. Із народною піснею епічного характеру має отсе оповідання ще й те спільне, що деякі його мотиви знаходимо в переказах інших народів, давніших або пізніших часів. Ось, прим[іром], у Прокопія Кесарійського в історії війни греків із готами у рр. 537—8 я знайшов при описі облоги Риму через готів коротке оповідання, що коли обложені греки під проводом Белізарія хотіли переслати відомість до своїх у Остії, один вояк обібрався перейти через готський табір. Уміючи по-готськи, він без ніякого оружжя, тільки з уздою в руці, вийшов уранці з міста і пішов готським табором, буцімто шукаючи загубленого коня, перейшов табір і щасливо ді-

[1] Р[укопис]: *мтрь*.

стався до своїх. Схожість обох сих оповідань, на мою думку, не уймає нічого їх історичній вартості. Обоє можуть бути історичними фактами, що сталися в подібних обставинах.

Писано д[ня] 8 червня 1914.

XXIII. СМЕРТЬ ОЛЬГИ

(р. 969)

До матері свої сказав Святослав:
«Ой піду я, мамо, у Переяслав!..
Не любо тут в Києві жити мені,
Волю над Дунаєм в болгарській землі.

Отам буде серце моєї держави!
Туди з всіх земель пливе всяке добро.
Від греків добуду я честі і слави,
Ще й золото, шовки і фрукти й вино.

Від чехів дістану сукна дорогії,
З Угорщини срібло та коні баскії,
Із Русі футра, мід і віск і дівчат,
І піде моє князювання на лад.

І мовила Ольга: «Я хора, мій сину!
Куди йти від мене захтів у чужину?
Зажди ще годину! Мене поховаєш,
Потім помандруєш, куди забажаєш».

Отак пройшла днина і другая днина,
На третюю вмерла старая княгиня;
І плакав по ній син і внуки малі,
Пішов плач великий по руській землі.

Несли у труні її самі невісти,
Її схоронили в невідомім місці.
«А тризни,— рекла,— не робіть надо мною!
Хай лиш мій священик іде за труною».

Блаженна їй пам'ять! Неначе денниця,
Вона перед сонцем була в нашім краю,

І як перед світлом дня ясна зірниця,
Як місяць вночі, коли тьму проганяє.

Предтеча Христової віри вона
Була на Русі, наче перла в болоті:
Була бо Вкраїна ще болотяна,
Хрестом не обмита по власній охоті.

Вона в святій купелі змила свій гріх,
Гріховну одежу старого Адама
Зняла і наділа нову. Для нас всіх
Через неї спасення відчинена брама.

Тому похвалім її радісно всі:
«Радуйся, руське признання до бога!
Почина миру для тих, що в грісі,
Перша, що в небо їй вийшла дорога!

Перша з Русі ти до неба пішла,
В тобі начальницю руськії діти
Бачать і вчительку, як із земного житла
В пристань веселу по смерті глядіти».

Писано д[ня] 14 цвітня 1914.

«По своїй смерті ти молишся богу за Русь,—
Праведного бо душа не вмирає,
Бо його пам'ять безсмертна,— сказав Соломон,—
А похвала йому серце людей звеселяє.

Знаємо з божої ласки про се й від людей,
Що прославляють тебе, бачачи твоє тіло,
Що лежить досі вже довгі та многі літа
І ще зовсім не зотліло».

Дописано д[ня] 6 мая 1914.

Літописне оповідання про смерть Ольги (ст. 50—52), розширене похвалою сеї княгині та цитатами з письма святого, виглядає ось як:

Рече Стославъ къ мтри[1] своєи и къ бояром своимъ:
«Не любо ми єсть в Києвѣ жити,

[1] Р[укопис]: *мтрь*.

Хочю жити в Переяславци в Дунаи,
Яко то єсть среда земли моеи.

Яко ту вся благая сходять ся:
От Грѣкъ паволокы, золото, вино и овощи разноличьнии,
И изъ Чеховъ[1] и из Оугоръ серебро и комони,
Изъ Руси же скора и воскъ и медъ и челядь».

И рече ємy мти: «Видиши ли мя болну сущю?
Камо хощеши (ити) от мене?» Бѣ бо разболѣла ся оуже.
Рече же ємy: «Погребъ мя иди, амо же хощеши».
И по трехъ днехъ оумре Олга.

И плака ся по неи снъ ея и внуци ея
И людиє вси плачемъ великим,
И несъше погребоша ю на мѣстѣ
(Єже заповѣда имъ Олга).

И бѣ заповѣдала Олга
Не творити трызны над собою,
Бѣ бо имущи прозвутера,
И тъ похорони блжену Олгу.

Си бысть предътекущия хрстьяньскои земли,
Аки дѣньница пред слнцем и аки заря предъ свѣтомъ;
Си бо сияше аки луна в нощи, тако си в невѣрныхъ члвцѣхъ,
Свѣтяше ся аки бисеръ въ калѣ.

Калнѣ бо бѣша грѣхом, не омовени стымъ крщениєм;
Си бо омы ся стою купѣлью,
Съвлече ся грѣховныя одежда ветхаго члвка Адама,
И въ новыи Адамъ облѣче ся, єже єсть Хсъ.

Мы же речемъ къ неи: «Радуи ся рускоє познаніє къ Бу,
Начатокъ примирению бывши[2]
Си пѣрвоє вниде въ црство нбсноє от Руси,
Сию бо хвалять рустии снове акы началницю.

---

[1] Р[укопис]: *и щеховъ.*
[2] Р[укопис]: *быхом.*

Ибо по смрти молиши[1] ся вся къ Бу за Русь,
Праведныхъ бо дша не оумирают, яко же рече Соломонъ:
«Похваляємому правѣдному възвеселят ся людиє,
Бесмртьє бо єсть памят єго».

Яко от Ба познавает ся и от члвкъ
Се бо вси члвци прославляют видяще
Лежащю в тѣлѣ за многа лѣта.
Рече бо пророкъ: «Прославляюща мя прославлю».

О сяковыхъ бо Двдъ глаше: «В памят[2] вѣчную будеть правѣдникъ,
От слуха зла не оубоит ся;
Готово сердце єго оуповати на Гса,
Оутвѣрди ся срдце єго и не подвижит ся».

Соломонъ бо рече: «Праведници въ вѣкы живуть
И от Гса мьзда имъ єсть и строєние от Вышня(го);
Сего ради приимут црсвиє красотѣ
И вѣнѣць доброты от рукы Гсня.

«Яко десницею защитить я,
И мышьцею покрыєть я».
Защитилъ бо єсть силою (своєю)
Блженую Ольгу от противника и супостата дьявола.

Отсе літописне оповідання, крім погляду Святослава в рядках 5—8 на центральне положення Переяславця (властиво Предслави, столиці Північної Болгарії), в якім можна добачати його політичний план завоювання Болгарії, а в дальшій лінії також Царгорода, важні особливо рядки 37—39, із яких довідуємося, що тіло Ольги довгі літа по її смерті лежало нетлінне на доказ її святості.

Писано д[ня] 6 мая 1914.

---

[1] Р[укопис]: *моляше.*
[2] Р[укопис]: *пямят.*

XXIV. ПЕРШИЙ ВИСТУП ВОЛОДИМИРА

(р. 970)

Поховавши матір, не мав Святослав
У Києві спокою;
В одно лиш тягло його давнє бажання
Піти на болгар і на греків війною.

Тому посадив Ярополка за себе
Княжити посеред киян,
А Олега, свого середнього сина,
Княжить послав до деревлян.

В ту пору прийшли з Новгорода посли
Князя попросить на добі.
«Як нам не даси кого свого,— сказали,—
Деінде шукатимем інших собі».

І мовив до них Святослав: «Та не знаю,
Котрий мій син схоче до вас».
Та не захотів Ярополк ані Олег,—
Оба ті відперлися враз.

Та ось підшепнув новгородцям Добриня:
«Просіть Володимира ви!
Дарма, що малий, а все князь, й клопіт
Іспаде вам із голови».

А був Володимир сестрінок Добрині,
Малуші-любчанинки син,
Малуша ж була найлюбіша у Ольги,
Отець їх Малко був любечанин.

Рекли новгородці князю Святославу:
«Віддай Володимира нам!»
І в Новгород рушив малий Володимир
Під проводом вуйка свойого Добрині,
А в Переяславець князь вибрався сам.

Літописне оповідання сього уступу (ст. 52) виглядає ось як:

Стославъ посади Ярополка в Киевѣ, а Олга
в Деревѣхъ.
В се же время придоша люде новъгородьстии просяще
князя себѣ.

(И ркоша Стославу и снѡмъ его): «Аще не поидете
к нам,
То (иноудѣ) налѣземъ князя себѣ».

И рече к нимъ Стославъ: «Абы кто к вам шелъ»
И отпрѣ ся Ярополкъ и Олгъ.

И рече Добрыня: «Просите Володимиря!»
Володимиръ бо бѣ от Малуши, милостьницѣ Ольжины,
Сестра же бѣ Добрынина[1],
Оць же бѣ има Малъко Любчанинъ,
И бѣ Добрыня оуи Володимиру.

И рѣша Новгородци Стославу: «Вдаи ны Володимира!»
И пояша Новгородьци Володімира себѣ,
И иде Володимиръ съ Добрынею, оуемъ своим
к Новугороду,

А Стославъ къ Переяславцю.

Писано д[ня] 17 цвітня 1914.

Се літописне оповідання варто уваги тому, що маємо в нім першу згадку про найважнішого з руських князів, свідоцтво про його походження від матері-слов'янки, а до того русинки та про його вчасне відлучення від впливу бабки-християнки та її окруження, що зробило можливою пізнішу реакцію поганства проти паростів християнства на Русі в перших літах його князювання в Києві.

Писано д[ня]6 мая 1914.

XXV. ПОХІД СВЯТОСЛАВА НА БОЛГАРІЮ

(р. 971)

Прийшов Святослав перед місто Предславу;
Зробили болгари йому там неславу:

[1] Р[укопис] помилкою: *Добриня.*

Замість привітання з дарами й вінцями
Застав він у городі замкнені брами.

І замість на радісну, мирную стрічу
Вилізли болгари на лютую січу
Проти Святослава. Завзятий був бій.
Ось-ось переможуть болгари як стій!

І мовив своїм воякам Святослав:
«Уже нам, здається, конець тут настав.
Однаково всім нам: жию чи загину.
Постіймо ж по-мужеськи, браття-дружино!»

Аж під вечір вже переміг Святослав,
Щитами та списами город узяв,
І піт обтираючи з себе густий,
«Сей мій город!— мовив,— хоч будь і пустий».

Та воям своїм не даючи спокою,
До греків шле й каже: «Йду на вас війною.
Бешкет ви зробили мені не рицарський,
То візьму й ваш город, як отсей болгарський».

Відмовили греки: «Чого воювати?
Не маємо сили проти вас ставати.
Візьми від нас радше багату данину,
Скільки тобі треба й на твою дружину».

Пристав Святослав, бо чому не пристати,
А був на дружину не дуже багатий.
І греки се знали, тому й зажадали:
«Скажіть, кілько всіх вас, аби ми пізнали,

З яким числом люду князь до нас прийшов
І дань обчислили по числу голов».
Мудрі, бачте, греки ще й у наші дні,
Та не на дурного трафили вони.

Без запинки їм відповів Святослав:
«Нас тут двадцять тисяч готових до бою».
Се він десять тисяч собі прибрехав,
Бо лиш десять тисяч мав справді з собою.

Та греки весело сю вість прийняли,
Ніякої дані йому не дали,
Але, щоб на Русь наступити війною,
Сто тисяч своїх нарядили до бою.

Пішов Святослав проти них без ваги,
Та як вони вийшли густими полками,
Пішов поміж руськими страх вояками,
Що їм для побіди не стане снаги.

І мовив до своїх тоді Святослав:
«Уже нам нікуди діваться, брати!
Вільно чи невільно стій, де котрий став!
Одно нам лишилось — наперед іти.

Не осоромімо ж руської землі,
Хоча й наші голови тут полягають!
Жде нас честь і слава, як будем живі,
Мертві ж, о дружино, сорому не мають.

Як з місця втечемо, то сором нам буде,
І всіх нас у втеці повбивають люде.
Та станемо міцно в тісному ряду,
А я на чолі перед вами піду.

А як тут поляже моя голова,
То кождий про себе хай дбає, як зможе».
Та вої рекли: «Як твоя голова
Поляже, й свої ми тут голови зложим».

Отак пішли руси рядами тісними;
Висипали й греки й зразилися з ними;
Обступили греки русичів довкола,
І велика січа пішла скрізь спроквола.

Посприяло щастя сей раз Святославу:
Вкрили греки густо трупами мураву,
Вдалися на втеку; по них Святослав
Воюючи рушив і город узяв.

Із города в город ішов без упину,
І скрізь наносив він чорную годину,
Попустошив много міст у тій країні,
Що стоять пустими, мабуть, і донині.

І скликав цар грецький бояр і вельмож
До себе на раду, й питає їх: «Що ж
З тим варваром лютим тепер починати?
Нема вже в нас війська його доконати».

Цареві говорять вельможі й бояри:
«Коли нема війська, пошли йому дари!
Попробуй, до чого в нім більша охота:
До шовків та строїв чи, може, до злота?»

І цар одобрив сю премудрую раду
І шле Святославу велику принаду,
Шле золото й шовки, ще й мудрого мужа,
Що потяг його відгадать зараз здужа.

А як із дарунками царські посли
Перед Святослава з поклоном прийшли,—
У своїм наметі він сам засіда
І слугам говорить: «Ведіть їх сюда!»

Ввійшли і князеві поклін віддавали,
І золото й шовки перед ним поклали,
Та він, не поглянувши навіть на се,
Рік слугам: «Візьміть і сховайте се все!»

З тим царські посли і вернули назад.
І знов зізвав цар всіх бояр для нарад.
А як і післанців на раду позвали,
Вони ось яке всім присутнім сказали:

«Коли до князя того ми підійшли
І царські дари йому принесли,
Він навіть не глипнув на них ані раз
І слугам велів заховати сейчас».

І мовив на раді один із бояр:
«Узяв, не відкинув він царський той дар.
Се добрий вже знак. Спокуси ще одною
Покусою, царю: пошли йому зброю!»

І цар одобрив сю розумную раду,
Післав Святославу другую принаду,
Щонайкращий меч з рукояттю цінною
Та іншу добірну лицарську зброю.

А як ті ж посли йому меч принесли,
Дізнали від нього подяки й хвали,
І він обіцявся покинути прю
Й велів поздоров передати царю.

Усе те посли знов царю донесли,
А чуючи теє, бояри рекли:
«Се справдішній рицар! Про скарби не дбає,
В найвищій ціні він оружжя лиш має.

Щоб він не приклав нам до горла ножа,
Давай йому дані, скілько забажа».
Все те зміркувавши, цар вислав послів
І ось що сказать Святославу велів:

«Не йди на наш город,— тебе просимо,
Данину візьми, і що хочеш дамо».
Рекли так, бо знав уже грецький народ,
Що хтів Святослав іти на Царгород.

Згодився на те Святослав, дань узяв,
Навіть за побитих платити казав.
«Убитий,— мовляв,— не візьме того сам,
Але родові вбитого я передам».

Крім дані, одержавши й дарів багато,
У Переяславець вернув Святослав,
Великеє воям він справив тут свято,
Великі від них похвали відбирав.

Та нишком тривога йому долягала
І спати по ночах йому не давала.
«Багато моїх полягло в тій війні!
З немногими як тут держаться мені?

Та ж хитрії греки! Малий час мине,
Поб'ють всю дружину мою і мене.
От якби спокійно на Русь нам пройти
І більше дружини за рік привести!

Спокійно пройти! Але як се зробити?
З царем треба мир нам тривкий заключити».
Отсеє надумавши, князь Святослав
Послів до царя в Дерестер він післав.

І сказали посли: «Заявляє наш князь:
«Хочу з греками мати довічную зв'язь,
Мир твердий і тривкий і правдиву любов».
Розуміється, цар на те радо пішов.

Пристав на се цар, та свою думку мав,
Князеві дарунки ще більші прислав.
І вбезпечився князь, і забув увесь страх,
Певний того, що вже греків має в руках.

І на раду тоді він дружину зізвав,
Перед нею свій план він ось як викладав:
«Ось вам і найновішеє діло моє:
Мир довічний між мною й царем настає.

Як тепер не заключемо миру з царем,
Він дізнається, що нас так мало ось тут,
Прийде тут і всіх нас зажене в глухий кут,
І ми всі нізащо пропадем і помрем.

Бо далеко від нас наша руська земля,
Печеніги на нас ворогують,—
Згине тут наша сила і наше ім'я,
Дома навіть про нас не почують.

А як мир із царем ми заклю[чи]мо тут,
Можем сміло додому вертати;
А як греки даватимуть, що приречуть,
Можемо й ми на тім перестати.

А як цар свого слова не схоче держать,
То нам трафиться знову догода
З Русі військо ще більше від перших зібрать
І добуть самих брам Царгорода».

Улюбила дружина ті княжії речі
І післала щоліпших мужів до царя;
І прийшли вони в Дерстер у повній безпеці,
Коли ніч заповіла вечірня зоря.

А на другий день рано покликав їх цар
І сказав: «Хай говорять нам руські посли!»
Вони ж мовили: «Так велів наш государ,
Аби з тими словами до греків ми йшли:

«Хочу мати любов я із грецьким царем,
Нерозривную приязнь, аж доки помрем».
Рад був цар і велів білу карту подать,
Святославові речі докладно списать.

«Відповідно до другої наради, що була при Святославі, великім князі руськім, і при Свінгельді, писано при Теофілі Синкеллі до Івана, названого Цімісхієм, царя грецького, в Дерестрі місяця червня індикта 14 (р. 6479):

Я, Святослав, великий руський князь,
Як присягав уперве, так тепер
Потверджую на тій нараді першу
Свою присягу. Хочу мати мир
І совершенную любов з народом грецьким,
А також із царем великим грецьким,
Із Василем і братом Константином
І з богодухновенними царями,
Зі всіми нашими, що піді мною,
Русь і бояри й інші до вік-віку.
Ніколи не подумаю ворожо
Про край ваш, ані не зберу людей,
Ні іншого народу на ваш край
Не приведу, ані на жаден край,
Що підлягає грецькому цареві,
Ані на Корсунь, ні на інше місто,
Аніже на болгарську землю сю.
А як задумає ворожий напад
Хто на ваш край, йому спротивлюсь я
І буду биться з ним. На те кленуся
Перед царями грецькими й мої
Бояри й Русь уся, що хорони[ти]мем
Обіцянки ті наші свято. А як
Тих не додержимо і всіх давніших,
Я й ті, [що] зо мною, й ті, що підо мною,
Хай клятва упаде на нас від бога,
В котрого віримо, в Перуна й Волоса!
Хай станем золоті, як отсе золото,
Хай власне нас оружжя посіче,
Хай помремо! Се маєте на правду,
Яку до вас я виявляю нині.

Написано на карті отсій згідно
З князівськими словами й нашими
Поприпечатувано печатками».

Писано в д[нях] 17—18 цвітня 1914.

Оповідання нашого найстаршого літопису про другий похід Святослава до Болгарії, його війну з греками й договір по війні (рр. 969—72) міститься на ст. 50—55 і виглядає ось як:

И прииде Стославъ Переяславцю,
И затвориша ся Болгаре в городѣ.

И изълѣзоша Болгаре на сѣчу супротиву Стославу,
И быст сѣча велика и одолѣваху Болгаре.

И рече Стославъ воем своимъ: «Оуже намъ здѣ пасти!
Потягнемъ мужьскы, братє и дружино!»

И к вечеру одолѣ Стославъ и взя городъ копьем рькя:

«Се городъ мои!» И посла къ Грѣком гля:
«Хощю на вы ити и взяти городъ вашь, яко и сии».
И ркоша Грѣци: «Мы недужи противу вамъ стати,
Но возми на насъ дань и на дружину свою,
И повѣжьте ны, колько васъ,
Да вдамы по числу на головы».
Се же ркоша Грѣци лѣстяче подъ Русью.
Суть бо Грѣци мудри и до сего дни.

И рече имъ Стославъ: «Єсть нас 20 тысящь».
И прирече 10 тысящь, бѣ бо Руси 10 тысящь толко.

И пристроиша Грѣци 100 тысящь на Стослава, и не даша дани.

И поиде Стославъ на Грѣкы, и изидоша [Грѣци] противу Руси.
Видѣвъ же Русь и оубояша ся зѣло множьства вои. И рече Стославъ:
«Оуже намъ нѣкамо ся дѣти, и волею и неволею стати противу,
Да не посрамимъ земли руские, но ляжемы костью ту,
Мртвыи бо сорома не имаеть.

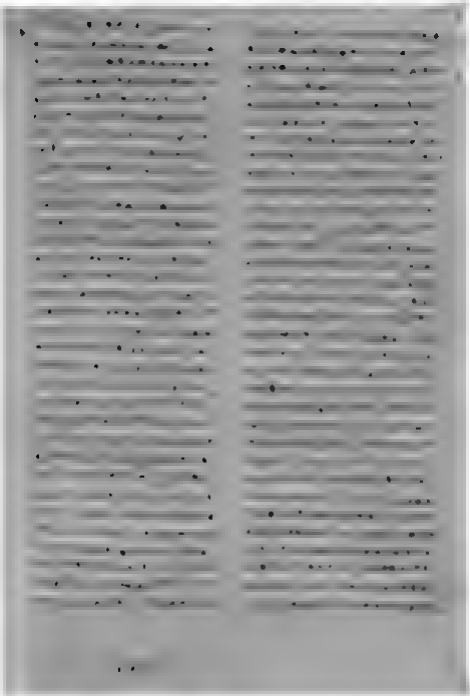

Аще ли побѣгнемъ, то срамъ нам, и не имамы[1] (камо) оубѣгнути.
Но станемъ крѣпко, азъ же предъ вами поиду.
Аще моя глава ляжеть, то (вы) же промыслите о себѣ».
И ркоша вои: «Идеже глава твоя ляжеть,
Ту і главы наша сложим».
И исполчиша ся Русь и Грѣци противу, и сразиста ся полка,
И оступиша Грѣци Русь, и бысть сѣча велика,
И одолѣ Стославъ, и Грѣцы побѣгоша.
И поиде Стославъ воюя къ городу,
И другыя городы разбивая,
Иже стоять пусты и до днешьнего дни.
С съзва цсарь в полату бояры своя и рече имъ:
«Что створим? Не можемъ стати противу єму».
И ркоша єму бояре: «Посли к нему дары,
И искусимъ и, любезнивъ ли єсть злату или паволокамъ».
Послаша к нему злато и паволокы
И мужа мудра[2], и рькоша єму:
«Глядаи зора єго и лица єго и смысла єго!»
Онъ же вземъ дары приде къ Стославу.
И яко придоша Грѣци с поклоном,
Рече (Стославъ): «Въведете я сѣмо!»
И придоша и поклониша ся єму,
И положиша предъ ним злато и паволокы.
И рече Стославъ прочь зря: «Похороните!»
Отроци же Стославли вземеше похорониша,
Посли же цсреви въвратиша ся къ цсрви.
И съзва цсрь бояры, и ркоша же послании:
«Яко придохомъ к нему и въдахомъ дары,
И не позрѣ на ня, и повелѣ схоронити».
И рече єдинъ: «Искуси и єдиною[2] єще: посли єму оружєі»
Они же послушаша єго и послаша єму мечь и ино оружьє.
Онъ же приимъ нача любити, и хвалити, и цѣловати цсря.
И придоша опять къ цсрю и повѣдаша вся бывшая.
И ркоша бояре: «Лютъ сѣи мужь хощеть быти,
Яко имѣния не брежет, а оружьє ємлеть.

[1] Р[укопис]: *имамъ*.
[2] В р[укопису] за сим словом зайве *и*.

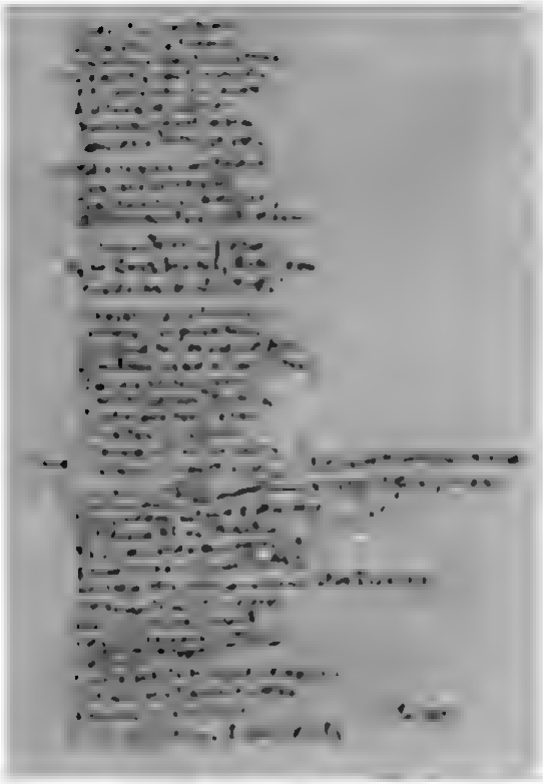

Имимь[1] ся по дань!»
И посла цсрь гля сіце:
«Не ходи къ городу, но възми дань и єже хощеши,
За маломъ бо бѣ не [на]шелъ Цсряграда.
В вдаша єму дань; имашеть же и за оубьєныя гля,
Яко родъ єго възметь.
Възя же и дары многы и възврати ся в Переяславѣць
С похвалою великою.
Видѣвъ же мало дружины своєя, рече в себе:
«Єгда како прелѣстивше изъбьють дружину мою и мене».
Бѣша бо мьнози погыбли на полку.
И рече: «Поиду в Русь и приведу боле дружины».
И посла послы къ цсрю в Дерестѣръ, бѣ бо ту цсрь, рькя сице:
«Хочю имѣті миръ с тобою твердъ и любовь».
Се же слышав (цсрь) радъ бысть,
И посла дары къ нему болша пѣрвыхъ.
Стославъ же прия дары и поча думати съ дружиною своєю
Р[е]кя сице: «Аще не створимъ мира съ цсремъ,
А оувѣсть цсрь, яко мало нас єсть,
И пришедше оступят ны в городѣ,
А руская земля далече єсть,
А Печенѣзи с нами ратни,
А кто ны поможет?
Но створим миръ съ цсрмъ,
Се бо ны ся по дань ялъ,
И то буди доволно намъ.
Аще ли начнет не оуправляти дани,
То изнова изъ Руси съвокупивше воя множаиша (первыхъ),
И придемъ къ Цсрюграду».
И люба быст рѣчь сї дружинѣ,
И послаша лѣпьшии мужи къ цсрви,
И придоша в Дерьстеръ и повѣдаша цсрви.
Цсрь же на оутрѣя призва я,
И рече цсрь: «Да глють посли руссции!»

---

[1] Р[укопис]: *ими.*

Они же рькоша: «Тако г̃лть князь нашь:
«Хочю имѣти [миръ и] любовь
Съ царем грѣцькыимъ свѣршену прочая вся лѣта».

Ц̃рь же рад бывъ повелѣ письцю писати,

На[1] харотью вься рѣчи С̃тославли.

И начаша г̃лти посли вся рѣчи,

И нача писець писати г̃ля сице:
«Равно другаго свѣщания бывшаго

При С̃тославѣ, велицѣмъ князи рустѣмъ,
И при Свѣнгельдѣ, писано при Феофилѣ сенкелѣ,
И ко Иоану нарѣцаємому Цимьскому,

Ц̃рю грѣцкому в Дерьстрѣ мц̃а иоулия, индикта 14.

Азъ С̃тославъ кн̃зь рускыи,
Якож клях ся и оутвѣржаю на свѣщании семъ роту свою.
И хощю имѣти миръ и свѣршену любовь

Съ всякымъ и великымъ ц̃ермь грѣцьким,

И съ Васильєм и съ Костянтином, и съ б̃годухновенными ц̃сри,
И съ всими людми вашими, иже суть подо мною Русь,
Бояре и прочии до конца вѣка.
Яко николи же помышляю на страну вашю,
Ни сбираю людии, ни языка иного приведу на страну вашю
И єлико єсть подъ властью грѣцькою,
Ни на власть корсуньскую, и єлико єсть городовъ ихъ,
Ни на страну болъгарьску.
Да аще инъ кто помыслит на страну вашю,
Да азъ буду противенъ єму

И бью ся с ним, яко же и клях ся азъ къ ц̃рмь грѣцькыимъ,
И со мною бояре и Русь вся, да хранимъ правая свѣщания.
Аще ли от тѣхъ самѣхъ и прежде реченыихъ не храним,

Азъ же и со мною и подо мною да имѣємъ клятву от б̃а,

В не(го) же вѣруємъ Перуна и въ Волоса, б̃а скотья.
Да будем золотѣ яко ж золото се,
И своимъ оружьємь да и[с]сѣчени будемъ
(И) да оумремъ. Се же имѣете во истину,

[1] В р[укопису]: *а.*

Яко же створихъ нинѣ к вамъ,
И написахъ на харотьи сеи
И своїми печатьми запечатахомъ».

Писано д[ня] 10—12 цвітня 1912.

XXVI. СМЕРТЬ СВЯТОСЛАВА

(р. 972)

Прощається з матір'ю князь Святослав:
«Ой піду я, мамо, у Переяслав,
Щасливий, веселий Болгарії край,
І пишно там котиться синій Дунай».

А в Ольги пустилися сльози з очий:
«Не кидай рідні, сину мій дорогий!
Не бідний, а рідний і руський наш край,
Дніпра не замінить вам синій Дунай.
В чужині там скарби, та й зрада ж бо є;
Чужого забагнеш, утратиш своє».

Та дармо ридає і дармо благає,
Князь буйний дружину в похід закликає.
І неньку стареньку у сльозах лишив,
За славою й сріблом в Болгари спішив.

Ой правду сказала мати Святослава.
Де скарби, там зрада, і гіркість, де слава.
Воює в Болгарії князь Святослав,
Багато там горя і лиха зазнав;
Втім, з дому доносять: «О княже, вертай!
Орда печенігів воює твій край».

Ой скорим походом на Русь повертав
З багатим здобутком буйний Святослав;
А хвилі Дніпра по порогах шумлять,
В густих очеретах вороги стоять.

А Свінельд, стар рицар, сказав до князя:
«Ой княже, не видержить сила твоя!
Як нас у степу нападуть вороги,
Не зможемо їх удержати ваги.

У Корсунь хіба на зимівлю вертай!
Весною ж у рідний повернемо край».

«Мій край нападають поганські сини,
А ми маєм ждать супокійно весни?
Ні грек не злякав нас, ні військо болгар,
А тут степовий би злякав нас дикар?»

Пливуть Дніпра хвилі, то тихо, то з шумом,
А військо князеве огорнене сумом;
А скоро ніч темна на степ налягла,
Орда печенігів страшна надтягла.

Кровава була там і люта борба,
І падали трупи, в покіс мов трава,
І кровця лилася рікою-рікою,—
Заледво де сотий уйшов з того бою.

Уранці кровавее сонце сходило,
І русі великее горе звістило:
Ось війська останки знесилені йдуть,
Князя безголовий труп коні везуть.

А хан печенігів в степу пирував,
На пир старшину свою всю завізвав,
Побіди він празник з ними обходив,
Із срібної чаші на пирі тім пив.

Ся чаша — то череп князя Святослава,
Оправлений в срібло — ось вся його слава!
На чаші тій напис лиш знати дає:
«Чужого забагнеш, утратиш своє».

Се поетичне оповідання було написане в початку р. 1876 і передруковане в збірці «Із літ моєї молодості», ст. 76—78. Тут подаю його з деякими поправками, не зміняючи змісту, який досить значно відбігає від основи літописного оповідання. Те оповідання про смерть Святослава (по цитованому тут виданню, ст. 55) виглядає ось як:

Створивъ же миръ Стославъ съ Грѣкы и поиде в лодьяхъ къ порогомъ.

И рече єму воєвода отень Исвѣнгелдъ: «Поиди, княже, около на конех,
Стоять бо Печенѣзи в порозѣхъ[a]. И не послуша(ся)[a], и поиде въ лодьяхъ.
Послаша же Переяславци Печенѣгом[b] гля: «Идеть Стославъ в Русь
Възем имѣньє много оу Грѣкъ и полонъ бещисленъ, и с маломъ дружины».
Слышавши же Печенѣзи се заступиша порогы.
И приде Стославъ къ порогомъ[c], и нелзѣ бѣ[c] проити пороговъ.
И ста зимовать въ Бѣлобережьи.
[И] не бѣ оу них брашна, и бысть гладъ велікъ,
Яко по полугривнѣ голова коняча.

И зимова Стославъ. Веснѣ же приспѣвъши
Поиде Стославъ в порогы.

Се все оповідається в літопису під р. 971, хоча кінець оповідання очевидно перебігає в слідуючий рік. Під р. 972 читаємо безпосереднє його продовження:

Приде Стославъ в порогы,
И нападе нань[d] Куря, князь печенѣжьскыи,
И оубиша Стослава, и взяши голову єго,
И во лбѣ єго здѣлаша чашю, оковавше лобъ єго золотомъ, и пьяху в немъ.
Свѣнгелдъ же приде къ Киеву къ Ярополку.

Із сього закінчення не видно навіть, чи Святослав поліг у битві з печенігами, чи, може, був убитий із засідки. В усякім разі печеніги дістали в руки його тіло, коли могли відрізати та унести його голову. Вживання голови вбитого ворога на чашу до пиття належить до прастарої скіфської традиції, що пережила скіфів на території України.

Писано д[ня] 20 цвітня 1914.

XXVII. ОЛЕГ І ЯРОПОЛК

(рр. 975—977)

Встала обида в силах Дажбогова внука,
Із-за марної пригоди страшна між братами розлука.
Із-за марної пригоди, рицарської вроди
Поміж братами до чвар і до забійства доходить.

Був у Свінгельда синок на прозвання Лотар;
Чи був у боях такий, як і його батько, моцар,
Сього не знаєм; та був бравий той молодець
Добрий стрілець і запалений звірів ловець.

З Києва виїхав він на ловлю у свобідні часи,
Гнався за звіром аж геть в деревлянські ліси;
Там його Олег зустрів, деревлянських земель господин,
І запитав: «А се хто?» Відповіли: «Се Свінельда син».

Олег був також тоді в тих лісах на ловлі;
Здумав: «Адже я володар сієї землі!»
І не питавши ні в кого, яка там провина,
Виїхав з гущавини і вбив Свінельдова сина.

Стала ненависть за те на Олега від старшого брата,
Свінельд бо не перестав Ярополка раз в раз намовляти:
«Вийди на брата свого і обіймеш сам волость його».
Се мала бути його люта помста за сина свого.

Так минув рік і настала новая весна,
І почалась між братьми за Свінельдова сина війна:
Рушив ото Ярополк на деревську землю з військами,
Вийшов насупроти нього Олег зі своїми полками.

Випала битва у них, побідив Ярополк,
І тікав Олег сердега, мов тровлений вовк,
З воями своїми гнав, мов кінець почував неминучий,
Сховку шукаючи, в город, що звався Овручий

Город стояв при ріці, через неї йшла гребля велика;
Міст над протоком стояв, тої греблі владика;
Греблею й мостом ішов доступ до міської брами,—
От сюди й Олег чвалав, утікавши з своїми полками.

Тісно на мості було, і наступні передніх тиснули,
Олега з першим рядом з моста в безодню зіпхнули;
Падали ряд за рядом люди й коні одні за другими;
Тут же і Олега смерть ненадійна постигла між ними.

В город Овручий ввійшов Ярополк, волость Ольгову взяв,
І тоді брата свойого шукати гонців розіслав;
Та хоч усе поле битви за ним обшукали посли,
Ні між живими, ані між мертвими його не знайшли.

Аж зголосився один древлянин міщанин
І оповів Ярополкові замість усяких новин:
«Дармо на полі шукаєте, княже, ви брата свого;
Вчора я бачив, як з моста в утеці зіпхнули його».

Вислав тоді Ярополк рибарів, гробарів із гаками;
Стали вони витягать із-під греблі з глибокої ями
Трупи кінські та людські; з ранку аж до полудня тягли
І аж на самому споді Олегове тіло знайшли.

Витягли тіло, внесли в город і на коврі положили,
І Ярополка про свій віднахід сповістили.
Ревно заплакав тоді Ярополк і Свінельду сказав:
«Бачиш, тут маємо те, чого ти так гарячо бажав».

Похоронили Олега на місці при городі Вручім;
Там і могила його — німий свідок потомкам грядучим,
А Ярополк його волость узяв під своє володіння
І не журився, що скаже на те молоде покоління.

Та Володимир, у Новігороді про теє почувши,
Як Ярополк убив Олега, правду та віру забувши,
В страсі за море утік, боячись, аби брат, не лінив,
З ним те саме не вчинив, що отсе з середущим вчинив.

Люба була Ярополку та втека; він довго не ждав,
Свого посадника він у Новий город зараз післав,
І так неправдою за малий час і неначе на млі
Ока він став самовладником руської всеї землі.

Літописне оповідання про сю досить незвичайну пригоду по цитованому тут виданню, ст. 56—57, виглядає ось як:

Ловы дѣющю Свѣнгелдичю именемъ Лот(арь),
Ишедъ бо изъ Киева гна звѣри в лѣсѣ,
Оузрѣ и Олегъ и рече: «Кто се єсть?»
И ркоша єму: «Свѣнгелдичь».
И заѣхавъ оуби и,— бѣ бо ловы дѣя Олегъ.

О том бы̃с межи има ненависть, Ярополку на Ольга.
И молвяше всегда Ярополку Свѣнгелдъ:
«Поиди на брата своєго, и приимеши власть єдин єго»,
Хотя отмьстити сну̃ своєму.

Поиде Ярополкъ на Олга брата своєго на деревьскую землю.
И изыде противу єму Олегъ,
И ополчиста ся; и сразившима ся полкома, и побѣди
Ярополкъ Олга.

Побѣгшю же Олгови с вои своими в город рѣкомыи Вручи и,
И бяше мостъ чресъ гроблю к воротом городным,
И тѣснячі ся другъ друга спехнуша Олга с моста въ дебрь.

И падаху людиє мнози с моста, и оудавиша и кони и чл̃вцї,
И вшедъ Ярополкъ в город Олговъ прия волость єго,
И повелѣ искати брата своєго.

И искавши єго не обрѣтоша. И рече одинъ Древянинъ:
«Азъ видѣхъ вчера, яко съпехъныша и с моста».
И посла Ярополкъ искатъ.

И волочиша трупье изъ гребли от оутра и до полу̃дни,
И налѣзоша исподи Олга подъ трупьємъ,
И вънесъше положиша и на коврѣ.

И приде Ярополкъ надъ онь и плака ся и рече Свеньгелду:
«Вижь, иже ты сего хотяше».
И погребоша Олга на мѣстѣ оу города Вручего,
И єсть могила єго (оу) Вручего и до сего дн̃и.

И прїя волость єго Ярополкъ.
И оу Ярополка жена Грѣкини бѣ, и бяше была черницею,
Ю же бѣ привелъ отець єго Сто̃славъ,
И въда ю за Ярополка красы дѣля лица єя.

Слышавъ же се Володимиръ в Новѣгородѣ[а], оубояв ся бѣжа за море,
А Ярополкъ посади посадникъ свои въ Новѣгородѣ,
И бѣ володѣя єдинъ в Руси.

Писано д[ня] 20—21 цвітня 1914.

XXVIII. СМЕРТЬ ЯРОПОЛКА

(р. 980)

Прийшов Володимир під Київ війною,
Великеє військо ведучи з собою.
Не міг Ярополк в полі міряться з ним,
Заперся у Києві з військом своїм.

А був там і Блуд-воєвода при нім.
Стояв Володимир в окопі тіснім
Біля Дорогожича в гарній долині;
Окіп той побачити можна ще й нині.

Післав Володимир до Блуда листок:
«Будь ти мені всього добра початок!
Зроби мені приязнь, аби брата вбити,
Буду як вітця тебе рідного чтити.

Не перший я на братовбійство пішов,
А він, що на Олега напасть знайшов.
Тієї ж напасті і я побоявся,
Тому ж і війною на нього зібрався».

І мовив послам Володимира Блуд:
«Готов учинити, що зможу. Так будь!»
О лести людськая! Той, що їсть мій хліб,
Готов мені зрадою викопать гріб!

І слав Володимиру Блуд часто вісти,
Як шарпати город, як на мури лізти,
Та все те до цілі ніяк не вело,
І вбить Ярополка самому не йшло.

Аби ослабити обложених духа,
Піддав Ярополку — а той його слуха:

«Не виходи, княже, за місто на бій,
Нехай сам без тебе воює люд твій!»

Коли се німало не допомагало,
Сказав Ярополку Блуд з довір'ям щирим:
«Кияни змовляються з Володимиром,
Бо вже жить в облозі терпцю їм не стало.

«Наступи на город усіми полками,
Ми тобі від міста відчинимо брами,—
Віддасть Ярополка тобі чернь безбожна».
Так ліпше тікаймо з міста, поки можна».

Подавсь Ярополк на ту раду лукаву
І, з Києва втікши, програв свою справу,
Бо Київ сейчас Владимиру піддався,
І сей одиноким в нім паном зістався.

Тікав Ярополк із столиці вночі,
До Родні забіг, не далеко йдучи;
Обложено зараз його там у Родні,
Сиділи там люди прагнущі й голодні.

Знов до Ярополка піддобрився Блуд:
«Ой лихо нам, княже, держатися тут.
Много війська має брат твій Владимир,—
Нам їх не збороти. Піди з ним на мир!»

І знов Ярополк не пронюхав облуди,
Згодився на раду, сказав: «Най так буде!»
А Блуд Володимиру звістку післав,
Такії слова він йому написав:

«Те, що ти задумав, вже можна сповнити;
Твоя, не моя буде тому потреба.
Отсе Ярополка приведу до тебе,
І можеш усе по вподобі зробити».

Отсе прочитавши, князь Володимир
Пішов з вояками в батьківський свій двір,
Засів тут, немов для прийому послів,
К собі Ярополка привести велів.

А до Ярополка Блуд мовив, мов тато:
«Піди тепер смирно до свойого брата,
Вклонися покірно й скажи лиш йому:
«Все те, що даси, я від тебе прийму».

Пішов Ярополк, хоч і як було тяжко,
Та перед двором йому шепнув Варяжко:
«Не йди, княже, в двір, бо [тебе] там уб'ють!
Тікай в печеніги й безпечний там будь».

Дрогнув Ярополк і тяженько зітхнув,
Та слова від нього Варяжка не вчув.
«Хай буде що буде!» Він зір потупив
І, ще раз зітхнувши, у двір уступив.

Тут зараз на нього два варяги впали
І двома мечами попід пахи взяли,
А Блуд зараз двері за ним затворив,
Нікого з дружини за ним не впустив.

От так Ярополк із життям сим розстався.
Варяжко ж, побачивши, що він попався,
Боячися того ж нещастя й собі,
Щодуху з двора в печеніги побіг.

Проводирем там печенігам він став,
Багато біди князь від нього зазнав,
Аж поки присягою к собі не звабив
І замість обіцяних дарів не забив.

21 [цвітня] 1914.

XXIX. КРОВАВЕ СВАТАННЯ ВОЛОДИМИРА

(р. 980)

Два роки в варяг Володимир пробув,
На третій з військом в Новгород повернув;
Посадників братових зараз візвав
І з ось яким словом до брата послав:

«Скажіть мому брату, нехай мене жде!
Скажіть: «Володимир на тебе іде,

А ти, як не хочеш піддаться в спокою,
Готуйся завчас до рішучого бою».

Обнявши в посідання власть Новгорода,
Шле зараз післанців до Роговолода,
Що здавна на місці батьків і дідів
Удільним князем у Полоцьку сидів.

Велів Володимир йому передати:
«Хочу твою доню за дружину взяти».
І став Рогволод в дочки волі питати:
«Чи хочеш Владимира жінкою стати?»

Вона ж відповіла: «Як се може бути?
Адже Ярополк вже посватав мене.
Як маю я сина рабині роззути,
Волить нагла смерть підкосити мене».

З тим Володимирові посли вернули,
Сказали йому, від Рогніди що чули,—
Ніщо не відмовив їм Володимир,
Лиш зараз зламав з полочанами мир.

Зібрав війська много, варяг і словін,
Кривичів і чудів, і вирушив він
На Полоцьк, і тут допоміг йому бог:
Вбив Роговолода й синів його двох.

Над трупом вітця й над тілами братів
Рогніду к подружній він роті привів
І рік: «Своїм словом ти їх погубила!
Тепер же моя ти, мила чи не мила».

21.IV

Літописний текст отсього оповідання по цитованому тут виданню, ст. 57, виглядає ось як:

Приде Володимиръ съ Варягы къ Новугороду
И рече посадникомъ Ярополъчимъ:
«Идете къ брату моєму и речете єму:
Володимиръ идеть на тя!
Пристраиваи ся противу бит ся!»

И сѣде в Новѣгородѣ и посла к Роговолоду,
Кнзю полотьску, глѧ:
«Хощю пояти дщерь си твою женѣ».
Онъ же рече дъщери своєи:
«Хощеши ли за Володимира?»

Она же рече: «Не хощю розути Володимира,
Но Ярополка хочю».
Бѣ бо Рогъволодъ перешелъ изъ заморья,
Имяше волость свою въ Полотьскѣ,
А Туръ Туровѣ, от него же и Туровци прозваша ся.

И придоша отроци Володимири,
И повѣдаша єму всю рѣчь Рогнѣдину,
Дщери Рогъволожѣ, князя полотьского.
Володимиръ же събра вои многы,
Варягы и Словѣны и Чюдь и Кривичи,
И поиде на Рогъволода.

В се же время хотяху вестї Рогънѣдь за Ярополка.
И прїде Володимиръ на Полотескъ,
И оуби Рогъволода и сна єго два,
А дщерь єго Рогънѣдь поя женѣ,
И поиде на Ярополъка.

21. IV 1914

XXX. ВОЛОДИМИР І ВАРЯГИ

(р. 980)

Варяги, що привів Владимир із-за моря,
Йому не мало причинили горя.

Як тільки Київ майже без війни взяли,
Сей час до Володимира рекли:

«Наш город сей, ми здобули його;
Позволь же нам пограбувать його».

На теє Володимир не пристав, а їм сказав:
«Мій город сей, бо я його без вас узяв».

На те йому варяги без тривоги:
«Взяв, та не без нашої підмоги.

Належиться нам окуп. Висилай гроші!
Дай по дві гривни нам від кождої душі!»

Жахнувся князь з домагання такого;
Весь скарб його не мав добра так много.

І відказав: «Заждіть ще місяць тут,
Аж куни нам зі всіх земель зберуть».

Варяги нетерпливо місяць ждали,
Та відкупу ні гривни не дістали.

Тоді гуртом сказали до князя:
«Здурив ти нас. Нам довше ждать нельзя.

Дай відпуск нам! До греків підемо,
Там ліпшу службу й зиски знайдемо».

Відмовив князь: «Ідіть, куди охота!
Хто в мене рад служить, знайдеться й тут робота».

І вибрав з них щоліпших, розумніших
І хоробріших та ще й совісніших,

І тих у службу власну поприймав,
Їм городи під заряд роздавав.

А решта рушила до Царгороду,—
Та князь устроїв їм немилу там пригоду.

Поперед них у Царгород послів
Він вислав і царя упередить велів:

«Отсе до тебе йдуть варяг ватаги;
Не май для них ніякої поваги!

У городах ти не держи їх враз,
Бо зроблять так тобі, як тут робили в нас.

По одному розсип їх на весь край,
До нас же ні одного не пускай».

29. IV

Під тим самим р. 980 помістив редактор нашого літопису (фотолітогр[афоване] вид[ання], ст. 59) цікавий епізод про спосіб, яким Володимир позбувся наємних варягів, що приставали до нього з надмірними, на його погляд, претензіями.

Рѣша Варязи Володимиру:
«Се градъ нашь, и мы прияхом и,
Да хощем имати откупъ на них по двѣ[а] гривнѣ от чл̃вка».
И рече имъ Володимиръ:
«Пожьдете, даже вы куны сберут за мс̃ць».
И жьдаша за мс̃ць, и не дасть имъ.
И рѣша Варязи: «Съльстилъ єси (с) нами.
Да покажи ны путь въ Грѣкы!»
Онъ же рече (имъ): «Идете!»
Избра от нихъ мужа добры и смыслены и храбъры,
И раздая(ше) имъ грады,
Прочии же идоша Цс̃рюграду.
И посла пред ними послы, гля сице цс̃ревї:
«Се идуть к тебѣ Варязи.
Не мози ихъ дѣржати в городѣ,
Или то створят ти въ градѣ, яко здѣ.
Но расточи ю раздно, а семо не пущаи ни єдиного!»

Писано д[ня] 15 цвітня 1912.

XXXI. КУЛЬТ ІДОЛІВ У КИЄВІ

(рр. 980—983)

Зайшла на Владимира дивна покуса:
Став він противником віри в Ісуса;

У дитячих літах він при Ользі живав,
Мабуть, дещо про віру Христову знавав;

Але в Новгороді як прожив десять літ,
Християнської віри затьмився йому світ.

Там, мабуть, і навчився він ідоли чтити,
Захотів з них державную віру зробити.

Ставши владарем руського краю всього,
Він хотів у поганстві вдержати його.

На горбі край подвір'я своєї палати
Він кумирницю першу велів збудувати.

В ній Перуна, найстаршого бога, кумир
Дерев'яний, аби дивував увесь мир,

Срібну голову мав і вуси золоті;
Обіч нього стояли ще інші святі,

Стояв Хорс, і Дажбог, і Стрибог, бог вітрів,
І Симаргель, і Мокош, все діло майстрів.

І знайшлися жерці, що богів тих просили,
Жертви їм і звірят і людей приносили.

Була бісам утіха, чортам весілля;
Опоганилась жертвами руська земля.

А щоби намір свій до кінця доповнити,
Велів князь християнські служби зборонити.

Отак Володимир зразу князював,
Не минуло й року, щоб не воював,

А з війни вернувши з своїми військами,
Творив часті треби перед ідолами.

Та одного разу старці та бояри,
Щоб богам звичайні посвятити дари,

Рекли: «Кинем жереб на хлопця й дівицю;
А на котрих впаде — богам на різницю».

Варяг був один, двір у Києві мав,
Де князь потім храм Десятин збудував.

Варяг той у греків довгий час служив
І в вірі Христовій потаємно жив.

І син був у нього іще молодцем,
Прекрасний душею і гарний лицем.

На того впав жереб, і старці прийшли,
Аби до кумирів його привели.

Сказали вітцю: «Отсе князь нас прислав.
На твойого сина, бач, жереб упав.

Богам захотілось собі його взяти,
Ми маємо їм його в жертву віддати».

І мовив варяг: «Що се в вас за боги?
Вони дерев'яні, мертві, як стоги.

Сьогодня стоять, завтра вже зогниють,
Вони не їдять, не говорять, не п'ють.

Майстри їх зробили з дерев'яних пнів,—
Не бога житло в них, а хіба бісів.

Один бог на небі, що жить дає нам,
А сина свойого бісам я не дам».

Від дому варяга старці поспішали
І людям отсю новину сповіщали.

Вони ж похапали оружжя в ту мить,
Пішли й ну ж огорожу при домі валить.

І вийшов хазяїн із сіней, і став,
І сина свойого при собі держав.

Вони закричали: «Чи ти одурів?
Дай сина свойого для наших богів!»

А він відказав: «Як богам вашим треба,
То хай би прислали одного з-між себе,

І хай би взяв сина, якби міг узять,—
А вам чого в божу потребу встрявать?»

Заревли поганці криками грізними
І стали рубати сіни понад ними.

Обох їх убили у одніській хвили,
І ніхто не знає, де їх положили.

21. IV

Літописне оповідання про ідолопоклонство при Володимирі розділене в нашім найстаршім літописі з редакційних, а не річевих причин на дві часті, з яких перша покладена під р. 980 (фотолітогр[афоване] вид[ання], ст. 59—60), а друга, що навіть у дохованім до нас тексті безпосередньо в'яжеться з першою, коли пропустимо простору редакційну вставку, покладену між ними, під р. 983 (фотолітогр[афоване] вид[ання], ст. 61—2). Подаю се оповідання в його первісній цілості в віршованій формі:

И нача княжити Володимиръ въ Кыевѣ одинъ,
И постави кумиры на холъму внѣ двора теремнаго:
Перуна деревяна, а голова єго серебряна,
А оусъ золотъ, и Хоръса и Дажьба,
И Стриба, и Сѣмарьгла и Мокошь.
И жряхут имъ наричуще блгыи[1],
И привожаху сны своя, и жряху бѣсомъ,
И осквѣрняху землю требами своими,
И осквѣрни ся требами земля русская[2].
Володимиръ же посади Добрыню[3],
Оуя своєго, в Новѣгородѣ;
И пришед Добрыня Новугороду,
Постави Перуна кумиръ надъ рѣкою Волховомъ,
И жряхуть єму людиє новгородьстии акы бу.
Бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женьскою,
Быша же єму водимыя: Рогнѣдь, ю же посади на Лыбеди,
Идеже єсть нынѣ селце Передславино;
От нея же роди 4 сыны:
Изеслава, Мьстислава, Ярослава, Всеволода,
И двѣ дщери; от Грѣкини Стополка,
От Чехыни Вышеслава, и от другия Стослава[4]
От Болъгарыни Бориса и Глѣба.

---

[1] Друк: *богы.*

[2] В тексті далі дод[ано]: «и холмъ тъ. Но преблгыи Бъ не хотяи смрти грѣшником, на томъ холмѣ нынѣ црквы єсть стго Василья, яко же послѣдѣ скажем. Мы же на преднее възвратим ся». Се, очевидно, пізніша вставка, в якій у першому реченні не докінчено біблійного цитату.

[3] Р[укопис]: *добрыню.*

[4] Р[укопис]: дод[ано] з боку скісним письмом під хрестиком: *Станиславъ.*

И наложьниць оу него 300 въ Вышегородѣ,
300 в Бѣлѣгородѣ, а 200 на Берестовѣмъ

В сельци, єже зовут и нынѣ Берестовоє[1].
И творяше требу кумиромъ с людми своими.
И ркоша старци и бояре:
«Мечемъ жребии на отрока и двцю;
На него же падеть, того зарѣжемы бмъ».
И бяше Варягъ одинъ[2] пришелъ от Грѣкъ,

И дѣржаше в таинѣ вѣру крстьяньскую,

И бѣ оу него снъ красенъ лицем и дшею,
И на сего паде жребіи по зависти дьяволи.
Не терпяше бо дьяволъ власть имѣя над всими,

Сьи (бо) бяше єму акы тѣрнъ въ срдци,
И тщаше ся потребити ока[я]нныи,
И наоусти люди (на Варяга сего).
И рѣша пришедъше[3] послании к нему:

«Яко паде жребии на снъ твои,

Изволиша бо и бзи себѣ, да створим требу бгомъ».

И рече Варягъ: «Не сут то бзи, но древо

Днсь єсть, а оутро изъгнило єсть.
Не ядять бо, ни пьють, ни молвять,
Но суть дѣлани руками въ древѣ,

Сокирою и ножемъ, а Бъ єдинъ єсть,
Єму же служать Грѣци и кланяют ся,

Иже створїлъ нбо и землю и члвка,

И зъвѣзды и слнце и луну,
И далъ єсть жити на земли (людемъ),

А си бзи то (не) сдѣлаша,

---

[1] В тексті далі дод[ано]: «и бѣ несытъ блуда, и приводя къ себѣ мужьскыя жены, и двцы растляя, бѣ бо женолюбець яко и Соломонъ». Далі йде виписка з Біблії, а по ній виписка із «Слова о женахъ добрыхъ и злыхъ», переведеного з грецької мови і відомого в староруському письменстві в дуже численних відписах та в різних редакціях. Далі за сим словом ідуть літописні записки з р. 981 про похід Володимира на ляхів, на червенські городи та на в'ятичів, з р. 982 знов про похід на в'ятичів і з р. 983 про похід на ятвягів.

[2] В тексті дод[ано]: «бѣ дворъ єго, идеже бѣ цркви стыя Бца, ю же създа Володимиръ. Бѣ же Варягъ».

[3] Р[укопис]: *пришедъша.*

(Но) сами сдѣлани суть».

(И) не далъ сна своєго бѣсом.
Они же шедъше повѣдаша людемъ.
Они же вземъше оружьє поидоша нань,
И разъяша дворъ около єго,

Онъ же стояще на сѣнехъ съ сномъ своимъ.

Рѣша (же) єму: «Даи сна своєго, дамы и бмъ».

Онъ же рече: «Аще суть бзи, то единого себе

(Да) послють ба, да поиметь[a] сна моєго,
А вы чему перетеребуєте имъ?»
И кликнуша вси, и посѣкоша сѣни подъ ними,
И тако побиша я, и не свѣсть никто же,

Кде положиша я, бяху бо члвци тогда
Невегласи погани, и дьяволъ радоваше ся сему,
Не вѣдыи, яко близъ погибель хотяше быти єму.

Писано д[ня] 16 цвітня 1912.

XXXII. ПОХІД ВОЛОДИМИРА НА БОЛГАР

(р. 985)

Післав Владимир свого вуйка Добриню
В Новгород робити ту саму киріню.

Поставив Добриня власною рукою
Перунів кумир над Волхвою-рікою,

Довів новгородців і він понемногу,
Що жертви йому приносили, як богу.

Примучив він чудів, найшов на болгар,
Аби такий сам їм накинуть тягар.

Раз, другий зчиняв він між ними тривогу,
Нарешті Владимира зве на підмогу.

Поплив Володимир з Добринею в човнах,
А торків провадив берегом на конях.

Отак аж на Волгу вони добродили,
Раз, другий надволзьких болгар побідили.

Добриня полонених раз оглядав,
До Володимира те слово сказав:

«Оглянув я бранців,— всі вони в чоботях;
Не буде до нашої служби в них потяг.

До дані ніякий не змусить їх страх;
Шукаймо таких, що ходять в личаках».

Поміркував теє також Владимир:
«Значить, радше з ними заключимо мир».

Пристали болгари і мир уробили:
Довкола пенька на присягу ходили.

Потім говорили в веселі мінути:
«Тоді поміж нами спокій може бути,

Як камінь верхом по воді поплине,
А хміль утоне».

21. IV

XXXIII. РОЗПИТУВАННЯ ВІР

(р. 986)

Бувають у житті такі важкі мінути —
Знак волі божої чи провидіння знак,—
Коли питаєш сам себе: «Буть чи не бути?
Сюди йти чи туди? Робить так чи не так?»

Був, мабуть, знак такий в житті Володимира,
Дунуло щось, немов та божа благодать,
Коли зневірилась йому батьківська віра,
І віри нової він кинувся глядать.

У різні сторони, мабуть, сам перший він
Посольства з запитами розіслав,
І в однім році враз із різних тих сторін
Посольства й проповідників від різних вір дістав.

Поперед усіма з-над Волги від болгар
В нього явилися посли,

Що недавно вперед, можливо, від хозар,
Магометанську віру прийняли.

Рекли: «Ти мудрий князь, та знать закон
правдивий —
Се діло не твоєї голови.
Прийми лиш наш закон, і будеш ти щасливий,
І поклонися Магометови».

Пита Володимир: «Яка ж та ваша віра?»
І мовив із послів один до Владимира:

«Ми віримо лиш у одного бога,
А Магомет у нас — спасенія дорога.

Соромний член обрізать він учить,
Свинини не їдать, вина не пить.

По смерті буде рай: жіноцтву потурай,
Котру хоч обіймай, котру хоч вибирай.

Дасть кождому пророк по сімдесят жінок,
І з ним водитимуть вовік вони танок.

А за життя роби собі такий сам рай:
Жіноцтва скільки хоч бери й перебирай!

Бо найважніше те, і се собі затям:
Хто тут убого жив, убогий буде й там;

А хто тут за життя щасливий і багатий,
Той буде й по смерті багатство й щастя мати».

Послухав Владимир віщування посла,
І хоч був жонолюб, яких буває мало,
При згадці про обріз і хіть йому пройшла,
При заказі вина та м'яс зовсім нелюбо стало.

І мовив: «Не для нас закон ваш, ви, бахмути!
З тим многоженством ви правдиві баламути.
А для русі найбільша радість пити,—
Не можемо без того жити».

Потім прийшли німецькії посли.
«Від папи римського ми вислані прийшли.

І повелів тобі сказать святий отець:
«Земля твоя — моя, моя з кінця в конець.

Над нашу віру ліпшої нема,
Бо наша віра — світло, а всі інші — тьма.

Ми кланяємся богу, що створив
І небо й землю й нас не уморив.

Його хвалить усякеє дихання,
А ваші божества — ізділля дерев'яне».

Рік Володимир йому в відповідь:
«Яка ж у вас найстарша заповідь?»

І відповів посол: «Хоч пости богу милі,
У нас привикли постити по силі.

Їдж, пий як хоч, аби лиш богу в честь було,—
Так заповів учитель наш Павло».

Відмовив князь: «Така ягідка з того поля!
То вже не піст, а людська самоволя.

У нас як постить хто, то вже не так.
На вашу віру не підем ніяк».

Почувши се, жиди з Хозарії прийшли
І до Владимира ось що рекли:

«Ми чули, що до тебе приходили
Болгари й християни й до своєї віри
Тебе з них кождий приводили,—
То вислухай же й нас, вельможний Владимире!

Бахмутів ніщо й слухати тобі;
Від нас і від християн що вкрали, теє й мають;
А того, певно, вам і не сказали,
Що нас і християн все псами називають.

А християни теж письмо від нас взяли,
А богом чоловіка, знай, зробили,
Якого ми за богохульство розп'яли,—
А наш закон вони лише зганьбили.

Ми ж віримо в того одного бога,
Що наших праотців з-між всіх людей ізбрав,
Через Мойсея, вибранця свойого,
Нам край обіцяний подарував».

І рік Володимир: «Який же ваш закон?»
Вони рекли: «Обрізаться, се раз!
Не їсти заячини ні свинини
Й суботу святкувать, що зветься в нас шабас».

І запитав Володимир їх знов:
«А де ж ваш край і де його столиця?»
Вони ж сказали: «Єрусалим,
Ми їздимо туди, щоб богу помолиться,
І з нас щасливий той, хто вмре під ним».

22/IV

І запитав ще раз Володимир:
«Чи й досі ваш той край, чи, може, ні?»
Вони відмовили: «Був у старовині,
Та по якійсь прабатьківській вині
Розгнівався на наших предків бог,
Розсіяв їх по всіх краях, по всій земли,
А край наш християни зайняли».

Тоді сказав Володимир на те:
«То як же се, що інших ви вчите,
А ось самі відкинені від бога?
Якби любив вас бог, то не жили б ви в чужині,
Не гнала б вас із краю в край тривога.
І чи не тим ви й нас навчить прийшли,
Аби й ми на таку саму біду зійшли?»

Від греків присланий прибув мудрець один
І з Володимиром в довіреній розмові
Провів немало він годин,—
І було правди й вигадок не мало в його слові.

«Чували ми, що тут у вас були болгари
І намовляли вас ні дать ні взять
Прийняти віру правнука Агари,
Якою многії тепер себе сквернять.

Се найпоганша з усіх вір на світі,
Бо не лиш землю блудом наповняє,
Людей отуманює й засліпляє,
А й небо спромоглася тим блудом осквернити.

Ту скверну, що день в день їх душі погубляє,
Вони силкують[ся] сім раз на день змивати;
Але покаяння в них за гріхи немає,—
Досить їм лише ім'я Махмета призивати[1].

Почувши теє, Володимир плюнув.
«Нечисте діло се, й я геть його відсунув».
А мудрий грек слова ті одобрив
І Володимиру так далі говорив:

«Чували ми, що й німці тут були,
Які від папи римського прийшли;
Та сама віра їх, яку від нас дістали,
Та де в чому все-таки попсували.

У нас на хлібі служать службу божу,
Який з вином мішають в певній хвили,
Вони ж хліб на опрісноки перемінили,
А вживання вина зовсім відсторонили,
І тим самі себе дали у власть ворожу».

На те Володимир нічого не сказав,
Лиш мимоходом про жидів згадав:
«А от жиди у мене тут були.
Від них я чув, що німці й греки вірять
У того, що жиди колись-то розп'яли».

23/IV

...XVI в. і відомім у науці під назвою рукопису Хлібникова. Се оповідання основане не на самій Біблії, а на апокрифічнім творі «Мале Битіє», написанім по-грецьки якимось християнин[ом], але не дохованім до наших часів у грецькім оригіналі, а віднайденім у XIX в. в перекладі на

[1] Се магометанське віроісповідання, що вистарчає магометанам за всі життєві хиби й провини, звучить по-арабськи: Allah il Allah, We Mohamett en rekutallah (бог есть богом, а Магомет його пророк).

ефіопську мову. Полишаючи те оповідання для спеціального досліду, подаю тут тільки закінче[ння] стрічі Володимира з грецьким філосо[фо]м, про що в Хлібн[иківському] рукопису (Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санктпетербург, 1871, вид. in oktavo, ст. 72—73).

Все оповівши те, що діялось давно,
Мудрець той розвинув широке полотно,
Де намальований страшний був божий суд,
І мовив: «Княже мій, гляди, що бачиш тут!»

Праворуч там були все праведніï душі,
Що в світлі й радості у божий рай ішли,
Ліворуч темні грішники були,
Що хмарою ішли в пекельніï катуші.

І важко на сей вид зітхнув Володимир,
І мовив: «Добре тим, що вправоруч ідуть,
Та горе тим, що в ад їх гонить божий суд!
О, якби з правими й мені знайти теж мир!»

На те сказав мудрець: «Як хочеш з ними стати,
Доконче треба хрест Христов на себе взяти».
На се нічого князь мудрцю не відказав,
Лиш сам до себе рік: «Ще зачекаю мало».
Розвідать віри всі ще ліпше він бажав,
Мудрця ж із почестю відправив, як пристало.

23/IV

... Та придивітеся, яка там віра їх».

Пішли й побачили там самую паскуду,
Погані їх діла і молитовну буду,—
Вернулися й рекли: «Шкода лиш ходу й труду».

І рік Володимир: «Ідіть в німецький край
І придивіться там, який у них звичай.

А відтам завертайте поміж греки;
Не буде нам тоді ніякої спереки».

Прийшли в Німеччину ті руські посли,
І в церков їх свою там німці завели.

Та що читали там, співали, як уміли,
Того ті русичі зовсім не зрозуміли.

А як у Царгород від німців прибули,
То зараз до царя їх греки завели.

І розпитав їх цар, чого прийшли вони;
За чим [їх] послано, йому зрекли вони.

Почувши теє, цар рад був послам усім
І відповідну честь велів творити їм.

До патріарха він на другий день послав
І волю царську таку йому подав:

«До нас прибули русь, щоб віру нашу розпитать;
То церкву ти пристрой і крилос добре зладь,

І сам у ризах їх святительських прийми,
Щоб бачили, як бога прославляєм ми».

Почувши теє, патріарх велів,
Аби на крилосах ішов святочний спів,

І церков наказав празнично прикрасити,
І світло засвітить, кадилами кадити.

З послами цар і сам до церкви надоспів,
На виднім місці їх поставити велів,

Щоб видно їм було всю церкви красоту,
Хор, дяконів і патріарха й службу всю святу.

Людей тямучих теж приставлено до них,
Щоб показали їм усе в місцях святих
І поясняли все неяснеє для них.

І подивом посли обнятії були,
І чули, як серця у грудях їх росли.

А як в оглядинах минув їм день один,
Призвали їх царі Василь і Константин.

І мовили до них: «Вертайте ж у свій край,
Коли побачили закон наш і звичай».

Обдарували їх велично та багато,—
Таке то їм було у Царгороді свято.

А як до Києва знов привезено їх,
Покликав князь бояр і всіх старців своїх

І мовив: «Ось прийшли ті, що ми їх послали;
Подоба, щоб нам все, що бачили, сказали».

І мовили посли: «Як був нам ваш наказ,
Провідати болгар пішли ми перший раз,

Побачили ми там їх молитовну хату —
От халабуду, а по-їхньому ропату.

Нема молитви там ніякої йому,
Ввійде, поклониться — не відомо кому.

Стоїть без пояса, потім напочіпки сидить
І, мов безумний, лиш сюди й туди глядить.

Нема в них радості, побожності й полики,
Лиш сум якийсь тупий і смрід великий.

Постояли ми там і зразу всі вгадали,
Що їх закон для нас зовсім нездалий.

До німців ми прийшли, на службі їх були,
Та зрозуміти там нічого не могли.

До греків ми прийшли, ті по звичаю свому
Сейчас до божого впровадили нас дому.

І ми не зчулися, як в храмі їх були,
Чи ми на небесах, чи таки на землі.

Та досі на землі ніде ми не видали
Такого виду ні чуття такого не дізнали.

І слів у нас нема, аби все те сказати,
Що довелось нам там почути й оглядати.

Одно лиш знаємо, бо се відчулось нам,
Що коли де з людьми бог пробува, то там.

І як той чоловік, що раз закоштував
Солодкого, потім не рад гірке приймати,

Так нам після того, що кождий там зазнав,
Ось тут нелюбо й гірко проживати».

Послухали старці й бояри і сказали:
«Та сли й самі все те давно потрохи знали.

Бо якби в греків віра зла була,
То не була б її і Ольга прийняла,
Що від усіх мужів мудрішая була».

Та Володимир ще не перестав вагаться.
«То як же,— запитав,— нам до хреста дістаться?»

Та з них ніхто на се інак не каже,
Лиш се: «Як ти се обміркуєш, княже».

Писано д[ня] 24—25 цвітня 1914.

І сього літописного оповідання початку нема в рукопису Іпат[іївському], і тому беру його з Лавр[ентіївського], ст. 78, до рядка...

Созва Володимеръ боляры своя и старци градскиѣ,
И рече имъ: «Се приходиша ко мнѣ Болгаре рекуще:
«Приими законъ нашь!»

По сем же приходиша Нѣмци, и ти хваляху законъ свои;
По сихъ придоша Жидове, се же,послѣже придоша Грьци,
И хуляше вси законы, свои же хваляше,
И много гл҃ша сказающе от начала миру о бытьи всего мира.

«Суть же хитро сказающе и чюдно слышати их,
Любо комуждо слушати их,
И другии ,свѣтъ повѣдають быти.

«Да аще кто — дѣєт — в нашю вѣру ступит,
То паки оум[е]ръ станеть и не оумрти єму в вѣки;

Аще ли въ инъ законъ ступить,
То на ономъ свѣтѣ в огнѣ горѣти!»

«Да что оума придасте? Что отвѣщаєте?»
И рѣша бояре и старци: «Вѣси, княже...»

XXXIV. ПОХІД ВОЛОДИМИРА НА КОРСУНЬ (р. 988)

Минуло літо, і зима минула,
А як весна настала, вирушив
Володимир із військом кораблями
На Корсунь, місто главне та багате,
Що в власті Греції тоді було.

Заперлися в твердині корсуняни,
Зупинив Володимир за містом
У пристані всі кораблі свої
На віддалі одного стрілища,
А сам від суші місто обложив.

Та опиралися міщани сильно,
І їм велів сказати руський князь:
«Коли не піддастеся добровільно,
То я не вступлюся від міста сього,
Хоч би й три роки мав стояти тут».

На се не подалися корсуняни,
То вирядив Володимир часть війська
До рискалів, лопат та дзюбаків,
І насип сипати велів високий,
Аби по нім дістатися на мур.

Побачивши захід той, корсуняни
Мур підкопали, та тим підкопом
Насипаную землю виносили
І в себе серед міста насипали.
І кілько військо Володимира
Землі носило, все було надармо,
Бо насип раз по разу осідався.

Не було кінця тої облоги;
Стояв руський князь не без тривоги.

Та ось один корсунянин хрещений,
На ім'я Анастас, а з роду русин,
Пустив стрілу до княжого намету,
А до стріли прив'язану цидулку,
А на цидулі напис ось який:

«Позаду вас на сході джерела,
А з них до міста йдуть підземні труби,
А ними в місто йде вода студена.
Перекопайте труби й перейміть
Ту воду, й місто скоро буде ваше».

Одержавши стрілу ту з написом
І прочитавши напис, Володимир
Зирнув на небо і зітхнув до бога:
«Коли се збудеться і місто я візьму,
Тоді напевно хрест у нім прийму».

І поперечний рів велів копати.
Чи довго, чи не довго там копали,
А докопалися до труб підземних;
А як міщанам воду зупинили,
Ті скоро задля спраги знемогли
І город Володимирові піддали.

А як ввійшов у город Володимир
З дружиною, як стій до Царгорода
Шле до царів Василя й Константина;
Не згадує про мир нарушений,
А тільки ось яку їм шле погрозу:

«Отсе здобув я славний город ваш.
Почув я, що сестра у вас ще панна.
Коли її не віддасте за мене,
То я прийду і місту вашому
Зроблю те саме, що зробив отсьому».

Почувши се, царі оба засумували,
Йому у відповідь слова такі прислали:
«Хоч випада язичникові сватать
Християнку, то не випада християнам
Християнку за язичника давати.
Хрестися, то дамо тобі її,
І царства ще небесного доступиш».

Почув се Володимир і був рад
І царським послам ось що заявляє:
«Перекажіть своїм царям від мене:
«Хреститься рішився, бо вже перше
Розвідав ваш закон і службу вашу».

XXXV. ХРЕЩЕННЯ ВОЛОДИМИРА

Іще Володимир не збувся гріха,
Як його постигла пригода лиха.

Безсонно проводив він довгі дні й ночі,
В кінці заболів небезпечно на очі.

У своїй палаті лежав він сліпий,
І біль його мучив і острах тупий.

Почула про тее грекиня цариця
І стала з сльозами до бога молиться:

«Яви мені, боже, святу свою волю!
Спаси жениха мого з лютого болю!»

Була їй у сні благодатна об'ява,
І стала вона для князя вже ласкава.

І зараз до нього післала письмо:
«Хрестишся, зійде з очей твоїх більмо.

А як з хрестом ще отягатися будеш,
Сліпоти своєї довіку не збудеш».

Коли Володимир слова ті почув,
Останнє вагання своє відіпхнув.

І мовив: «Коли се справдиться на мні,
Воздам славу богу в своїй стороні».

Познавши в душі оту думку святу,
Велів попровадить себе до хресту.

Корсунські попи його трохи повчили,
Царицині теж його благословили;

Корсунський єпископ сам його хрестив,
А як лиш на нього руку положив,

Відняв бог від нього глибокую тьму,
Провиділи очі сліпії йому.

Се нагле прозріння Владимир почув,
І з серця його уступила тривога,—

З великою радістю він воскликнув:
«Тепер я побачив правдивого бога».

Се бачачи, многі з дружини його
Хрестилися тут по приміру його.

Єпископ же як лиш хрестити скінчив,
Грецьку царицю з князем обручив.

Писано д[ня] 24 цвітня 1914.

XXXVI. ХРЕЩЕННЯ КИЄВА Й УСЕЇ РУСІ (р. 989?)

А як прибув Володимир у Київ,
То не питав уже бояр ані старців,
Але велів ті ідоли валити,
Які недавно сам велів зробити,
Одних рубати, а других огнем палити.

А для Перуна видумав наругу особливу:
Велів його із срібла й злота обідрати
І до хвоста коневі прив'язати
Й тягти з гори Боричевим у провал
Аж до ріки, й мужів приставив ще дванадцять,
Аби його, знай, били палицями.

Вчинив се не для дерева, що нечутке було,
Але в наругу злому духові,
Що в тій подобі буцімто людей дурив,
Щоб знав, що чоловік його упокорив.

І як тягли його по річці до Дніпра,
То плакали за ним невірні люди,

Що ще хрещенія ніякого не знали;
За ідолом ішли, мов за мерцем, і так ридали:
«О господи, ще вчора ми були у тебе слуги,
А нині ось які терпиш наруги!»

А як приволокли і вкинули в Дніпро,
Велів Володимир всім людям пильнувати,
Як де до берега приб'є, у воду відпихати,
І так його аж за пороги проводжати,
А потім хвилям і вітрам на волю дати.

І зроблено було, як князь велів народу:
Де лиш до берега пристав, його спихали в воду:
А як через пороги переплив,
То вітер ідола до ріні причалив,
А хвилі там його на березі лишили,
Що рінь Перунова зоветься і в тій хвили.

Потім Володимир по всьому місту
Післав окличників із окликом таким:
«Хто завтра вранці на ріку не вийде ...»

Яко же оувидища (иныя) страны крстьяньскыя.
«И оутверди оу нихъ вѣру правую и несъвратну,
Мнѣ (же) помози, Гси, на супротивнаго врага,
Да надѣя[1] ся на тя и на твою державу,
Побѣжаю козни єго!»

И се рекъ повелѣ рубити црькви,
И поставляти по мѣстомъ, идеже стояша[2] кумиры;
И постави црквь стго Василья на холмѣ,
Идѣже стояша[2] кумири Перунъ и прочии,
Идеже требы творяху князь и людье.

И (повелѣ) наставити по градомъ црькви и попы,
И людиє на крщение приводити по всѣмъ град(ом) и селомъ;
И послав нача поимати оу наро́читои чади дѣти.
И даяти на оучениє книжноє.

[1] Р[укопис]: *надѣю*.
[2] Р[укопис]: *стояше*.

А мтри же чадъ своихъ плакахуся по нихъ,
И єще бо ся бяху не оутвѣрдили вѣрою,
Но акы по мерьтвѣцѣ плакахуся
Симь же раздаяннымъ на оучениє книжноє.

Писано д[ня] 9 мая 191[4].

XXXVII. [І КНЯГИНЕЮ СТАЛА, ХОЧА І БЕЗ ПРАВА...]

І княгинею стала, хоча і без права,
І як перша, хоча і не шлюбна жона
Привела йому впервих синка Ізяслава.

Та що Володимир жінок много набрав,
Мусив скоро її розлюбити,
І в жалібному серці Рогніди з часом
Утвердилася мисль мужа вбити.

Від заміжжя її йшов дванадцятий рік;
І ось на ніч ід ній раз прийшов чоловік
І заснув по вечері; вона ж наострила
Ніж і до його ложа тихцем приступила.

А втім, хруснуло щось під ногою у неї,
І проснувсь Владимир із дрімоти своєї,
І як близько його горла ніж уже був,
Він зненацька за жінчину руку хапнув.

«Так ти вбити мене забажала, зміє?» —
«Так, згадавши забійство й насилля твоє.
Аджеж батька мойого і маму ти вбив
Через мене, і землю мою полонив».

«Се Добриня зробив,— Владимир відказав,—
Та протеє ти в мене княгинею стала».—
«А проте ти мене розлюбив, занедбав
З моїм сином»,— Рогніда йому відказала.

«А проте тобі смерті тепер не уйти
За те, що на моє ти життя наставала».
І велів їй на завтра на себе вдягти
Царську одіж оту, що від нього дістала.

«В царськім, в якім ти зо мною шлюб брала,
Сядь на ложі отсьому в отсьому покою!
Щоб ти вранці готова була й мене ждала!
Я прийду і зітну тебе сею рукою».

Ані слова, ні сліз не було у Рогніди.
Наче темная ніч, муж від неї пішов,
А на другий день геть аж у пізні обіди
В своїй зброї звичайній до неї ввійшов.

Та коли до кімнати понурий ввійшов,
Тут до нього малий Ізяслав підійшов;
Голий меч катівський у руці він держав
І з поклоном вітцю ті слова він сказав:

«Отсе ось тобі меч! Двоє нас застаєш.
Забий перше мене, потім маму уб'єш».
І жахнувся Владимир, кинув меч, розридався.
«Та не думав же [я], що ти так догадався».

І покликав бояр і сказав їм усе.
Осудили: простить, не карати за все,
Що було, але їй батьківщину вернути,
Щоб із сином могла там княгинею бути.

Отсе оповідання, повне глибокого трагізму, але з добрим закінченням, міститься тільки в одній, т[ак] зв[аній] Лаврентієвій редакції, і то не найстаршого київського, а пізнішого, правдоподібно переяславського, літопису під роком 1128 (Летопись по Лаврентиевскому списку. Издание третье Археографической комиссии. Санктпетербург, 1897, ст. 284—285). Воно притулене там до оповідання про події в Полоцьку в рр. 1127 і 1128 і до початку, дослівно схожого з оповіданням обох редакцій під р. 980 про відмову Рогніди на сватання Володимира, додає ось яке оповідання:

Слышавъ же Володимеръ, разгнѣва ся о той рѣчи,
Оже рече: «Не хочю я за робичича».
Пожали ся Добрыня и исполни ся ярости,
И поемше вои свои идоста на Полтескъ
И побѣдиша Роговолода.

Рогъволодъ же вбѣже в городъ;
И приступивъше к городу и взяша городъ,

И самого Роговолода яша,
И жену его и дщерь его.

И Добрыня поноси ему и дщери его,
Нарекъ еи робичича,
И повелѣ Володимеру быти с нею
Предъ отцемъ ея и матерью.

Потомъ отца ея уби; а саму поя женѣ,
И нарекоша имя ей Горислава,—
Роди же Изяслава.
Поя же пакы ины жены многы,
И нача еи негодовати[1].

Нѣколи же ему пришедшю к ней и уснувшю,
Хотѣ и зарѣзати ножемъ;
И ключи ся ему убудити ся,
И я ю за руку.

Она же рече: «Сжалила си бяхъ,
Зане отца моего уби
И землю его полони мене дѣля,
И се нынѣ не любиши мене исъ младенцемъ симъ».

И повелѣ еи устроити ся во всю тварь цесарьскую,
Яко же в день посяга ея,
И сѣсти на постели свѣтлѣ в храминѣ,
Да пришедъ потнеть ю.

Она же тако створи,
И давши мечь сынови своему Изяславу в руку нагъ,
И рече: «Яко внидеть ти отець,
Рци выступя: «Отче, еда единъ мниши ся ходя?»

Володимиръ же рече: «А хто тя мнѣлъ сдѣ?»
И повергъ мечь свои, и созва боляры,
И повѣда имъ.

Они же рекоша: «Уже не убий ея
Дѣтяти ея дѣля,
Но въздвигни отчину ея
И дай ей с сыномъ своимъ».

---

[1] Занедбувати.

Володимиръ же устрои городъ и да има,
И нарече имя городу тому Изяславль.
И оттолѣ мечь взымають Роговоложи внуци
Противу Ярославлимъ внукомъ.

Між початком і кінцем сього оповідання, між насильним і ганебним одруженням Рогніди а її покушенням на життя Володимира, мусило минути немало літ, коли тоді її син Ізяслав міг уже двигнути меч і сказати вітцю досить енергічне слово. Я прийняв число 12 літ і поклав се оповідання під рік 993, порожній у найстаршім літопису Лаврентієвої редакції (по Іпатієвій редакції се був би р. 994). Остатні 4 рядки літописного оповідання я лишив без переробки як можливо пізніший додаток до первісної саги, в якій Рогніда зі своїм сином повинна була вернути до своєї «отчини», се зн[ачить] до Полоцька. Остатні два рядки надто неясні, коли зважимо, що Рогніда була також матір'ю Ярослава, як сказано в записці про її смерть під р. 1000 у обох редакціях найстаршого літопису згідно.

Писано д[ня] 28—29 цвітня 1914.

XXXVIII. РОЗСАДНИК КОРСУНСЬКОЇ ОСВІТИ

(рр. 991—996)

Вже третій рік у християнстві жив
Володимир, і не було в краях його спокою.
Все ще він богу війн більш, ніж Христу, служив,
З освітою також не йшло йому рукою,—
За чимсь тривким і певним він не раз тужив.

Задумав церков він великую создати,
Князівську, кам'яну, що була б іншим мати
Й опорою всеї державності його,
Що достарчала б для церков священиків,
Для шкіл учителів, письменних вояків,—
До греків по майстрів послав він для сього.

Трудилися шість літ майстри при тій будові,
Поуставляли в ній ікони ті чудові,

Що з Корсуня Володимир привіз;
Церковні знадоби і ризи ті багаті,
Що досі в князівській містилися палаті,
Все те до тої церкви переніс.

А як скінчилася будова церкви тої,
Ввійшов Володимир до неї з всім собором;
Її посвячено в ім'я пречистої святої,
Відспівано весь чин великим славним хором.
Тоді Володимир піднявся з місця свого
І голосом грімким ось як молився богу:

«Господи боже, глянь з небес на нас
І з ласкою вступи до винограду свого,
Зверши, що насадив ти сам у добрий час,
До люду свого прихились нового,
Якого розуми й серця ти навернув
Тебе пізнати, істинного бога!

Призри на церков сю, що збудував
Я, недостойний твій слуга, для неї,
Пренепорочної родительки твоєї,
І хто помолиться в тій церкві, справ,
Аби простилися йому його провини
І вислуханий був він із її причини!»

А помолившися, звернувся до народа
І торжественним голосом сказав:
«Нехай минає нас усяка зла пригода!
Для сеї церкви Богородиці надав
З маєтку свого я десяту часть,—
Отсе письмо на те тверду поруку дасть.

І клятву положив я тут ім'ям господнім:
Хто церков ту в її правах посміє ущербить
Або з мого надання щось від неї відчужить,
Той буде проклятий і згине в преісподній.
Письмо се, отче, тут у церкві положи
І бережи, і так усім нам, боже, поможи!»

І Анастасові корсунянинові
При тих словах письмо князь передав,

Бо сьому вірному християнинові
Він ктиторство над тою церквою віддав.
Попів корсунських теж до служби в ній
приставив
І світлим празником той день прославив.

Писано д[ня] 27—28 цвітня 1914.

Літописний текст сього оповідання маємо під р. 991 (ст. 88—89) і 996 (ст. 90); я злучив оба ті уступи в одно і старався вникнути в їх значення трохи глибше, ніж се вчинено досі.

Володимиру[1] живущю в законѣ крстьяньстѣм,
И помысли создати каменую црквь стыя Бца,
И послав приведе мастеры от Грькъ.

Заченшу здати, яко сконча (ся) зима,
Оукраси ю иконами и поручивъ ю Настасу Корсунянину,
И попы корсуньскию пристави служити въ неи,
Вда ту все, еже бѣ взялъ в Корсуни:
Иконы и ссуды црквныя и крсты.

Володимиръ же видивъ црквь свѣршену,
И вшедъ в ню помоли ся Бу гля:
«Ги Бе, призри с нбси и вижь,
(И) посѣти винограда своєго
И свѣрши, яже насади десница твоя,
Люди сия новыя, им же обратилъ єси срдца
в разумъ,
Познати тебе, истиньнаго Ба,
И призри на црквь сию, юже создахъ,
Недостоиныи рабъ твои,
Во имя рожьшая ти мтри
И присно двыя Мрья Бца.

[1] Перед тим словом у р[укопису] редакторська формулка: «По сем же», хоч перед тим були два роки порожні.

И аще помолить ся кто въ цркви сеи,
То оуслыши млтву єго
И отпусти вся грѣхы єго
Млтвы ради прстыя Бца».

И помолившю ся єму и рекъ сице:
«Се даю цркви сеи стѣи Бцѣ
От имѣния своєго и от моих град
Десятую часть». И положи написавъ
Клятьву цркви сеи рекъ:
«Аще сего посудить кто, да будеть проклятъ!»

И вдасть десятину Анастасоу Корсунянину,
И створи же празникъ великъ в тои днь
Бояромъ и старцемъ градьскым,
И оубогимъ имѣниє много [разда].

Писано д[ня] 10 мая 1914.

XXXIX. ЗАСНУВАННЯ ПЕРЕЯСЛАВА

(р. 993)

Пішов Володимир у наші Карпати,
Пішов він карпатських хорват воювати.

Не довго, мабуть, він війну ту тягнув
І вчасно до Києва з військом вернув.

Тривожнії вісті зі сходу прийшли:
Ідуть печеніги по той бік Сули.

Пішов Владимир проти них у поході,
Зустрів їх над Трубежем на самім броді.

І став Володимир по сей бік ріки,
По той печеніги стоять, як дрюки.

Не сміють ні ті на тамтой бік іти,
Ні сі на сім боці шукати мети.

Ось князь печенізький приїхав к ріці,
До Володимира слова рік отсі:

«Пусти свого мужа, сильнішого в вас,
А я пущу свого, хай борються враз.

Як твій муж мойого на землю звалить,
Три роки не будем мечем вас цвілить,
А будемо вашу побіду хвалить.

А як наш муж вашим об землю ударить,
То будем три роки вас парить і жарить».

Поїхав у табір князь Володимир,
По табору шле кликуна не на пир,

А з окликом: «Хай тут зголоситься муж,
Щоб був з печенігом боротися дуж!»

По таборі кликав кликун сім годин,
Та муж на той клик не озвавсь ні один.

А другого дня князь на брід погляда:
Стоїть на тім боці ворожа орда,

Се свойого мужа вони привели,
Та наші охочого ще не знайшли.

Вельми зажурився князь Володимир:
«Невже не знайдеться й у нас богатир,

Що міг би в борню з печеніжином стать,
І нам доведеться тут кров проливать?»

Та ось старий вояк приходить один
І мовить: «Та, княже, у мене там син

При домі найменший, а я з чотирма
Тут в війську, а шостого в мене нема.

А в того найменшого дивна снага:
З ким стане бороться, всіх перемага.

Із старших, бач, кождого він переміг,
Його ж побороти ніхто з них не міг.

Раз якось на нього за щось я пеняв,
А він в руках шкіру воловую мняв,—

Розсердився він — тямлю се й дотепер! —
І шкіру волову руками роздер».

Дуже втішився князь, вчувши диво таке,
І по парубка шле він посольство прудке.

Зараз там три кінні із братьм[и] почвалали,
Молодого борця на другий день примчали.

І сказав йому князь, яке лихо напало.
Відповів молодий: «Коб на тім лише стало!»

Та хто зна, може, сила ще в мене мала...
Чи нема тут міцного, буйного вола?

Може, я перед вами ще пробу зроблю:
Чи він кине мене, чи я його переб'ю?»

Знайшли вола, що був найдужчий зі всіх,
І він роздразнив його як тільки міг,

Ще й гарячим гвоздем велів ззаду впекти,
І погнався на нього віл, мов до мети.

Та він близько до себе вола допустив
І одною рукою за ріг учепив,

А другою за шкіру понижче карку,
І вмить силу свою показав він таку,

Що одною рукою в вола ріг відірвав,
А другою шмат шкіри із м'ясом зідрав.

І сказав Володимир, здивований тим:
«Ну, ти, певно, потрафиш боротися з ним».

Другий день печеніги прийшли над ріку
І гукать почали: «Що, нема нам знаку?

Ще нема в вас борця? Наш уже тут наспів».
Та Владимир в ту ніч всім зброїться велів.

На сей бік печеніги свойого борця
Привели — превеликого, страх, молодця.

А ось вийшов і Володимирів борець —
«От ще хлистик!— сказав печеніг-молодець.—

В одну руку тебе я візьму й задам хлосту!»
Й засміявся, бо рус був середнього росту.

І розміряли пляц між обома полками,
І зійшлися ті два й обнялися руками;

І не встиг печеніг ні зирнуть, ні дихнуть,
Затріщали у нього всі ребра і грудь,

І роззявився рот, очі кров'ю зайшли,
І мертвого його рус поклав на земли.

Закричали від радості руські полки,
Печеніги метнулися вбрід до ріки,

Але руські полки брід тельмом прочвалали,
Печенігів рубали, топтали й прогнали.

Володимир борця в радощах обіймав,
Над тим бродом і город міцний заснував,

А на пам'ять, що рус славу тут перейняв
В печеніга, назвав місто Переяслав.

І великим старшим зробив того борця,
Щедро надгородив і братів і вітця.

Писано д[ня] 26 цвітня 1914.

Літописний текст сього оповідання виглядає ось як (ст. 89—90):

Иде Володимиръ на Хорваты.
Пришедшю же ємy с воины хорватскои,
И се Печенѣзѣ придоша по оной сторонѣ от Сулы,
Володимеръ же (иде) противу имъ.

И оустрѣтѣ на Трубеши на[1] броду,
Кдѣ нынѣ Переяславль,
И ста Володимеръ на сеи странѣ,
Печенѣзѣ на онои.

И не смѣяху си на ону сторону[2],
И они на сю сторону.
И приѣха князь печенѣскыи к рѣцѣ,
И возва Володимира и рече єму:

«Пусти ты свои мужь, а я[3] свои, да ся борета.
Да аще твои мужь оударить моимъ,
Да не воюємь ся за три лѣта и разидемь[4] ся разно,—
Аще ли нашь мужь ударить вашимъ[5],
Да воюємь за три лѣта».

Володимеръ де пришедъ в товары,
Посла по товаромъ бирича гля:
«Нѣту тѣ ли такаго мужа,
Иже бы ся ялъ с Печенѣжаниномъ брати ся?»

И не обрѣте ся (никто) никдѣже.
И заоутра приѣхаша Печенѣзѣ,
А свои мужь приведоша,
А наших не бысть.

И поча тужити Володимѣръ,
Посылая[6] по всимъ воємъ своим;
И приде єдинъ мужь старъ к нему,
И рече єму: «Княже,

Єсть оу мене єдинъ снъ дома меншии,
А сь четырми єсмь вышелъ (на воину),
А онъ дома от дѣтьства си своєго,—
Нѣсть кто имъ оударилъ.

---

[1] Р[укопис]: *над.*
[2] Р[укопис]: *стосторону.*
[3] Над сим словом у р[укопису] дописано: *из.*
[4] Р[укопис]: *разшюдоша.*
[5] Р[укопис]: у рядку перечеркне[не] *ся.*

Єдиною бо ми сварящю,
Оному же мнущю оусмиє[1],
И разгнѣва(въ) ся на мя
Преторже черевии руками».

Князь же слышавъ и радъ бысть,
И посла по нь борзо.
И приведоша и ко князю,
И князь повѣда єму вся.

Сьи же рече: «Княже, не вѣмь,
Могу ли сн(ести) єго?
Да искусите мя (первоє)!
Нѣтуть ли вола велика и силна?»

И налѣзоша волъ силенъ,
И повелѣ раздражити вола,
И возложи (на)нь желѣзо горяче,
И пустиша вола, и побѣже волъ мимо нь.

И похвати вола рукою за бокъ,
И выня кожю с мясы, єлико єму рука я.
И рече єму Володимѣръ:
«Можеши ся с нимь борити».

И на завьтрѣє придоша Печенѣзѣ,
И почаша звати: «Вѣльможе се нашь доспѣлъ?»
Володимѣръ же повелѣ тои ночи
(Воємъ своимь) облѣщи ся въ оружьє.

И выпустиша Печенѣзѣ мужь свои,
И бѣ превеликъ зѣло и страшенъ;
И выступи мужь Володимѣрь,
И възрѣвъ Печенѣжинъ и посмѣя ся,—
Бѣ бо среднии тѣломъ.

И размѣривше межи обѣима полкома,
И пустиша я к собѣ, и яста ся крѣпко,
И оудави Печенѣжинина в руку до смрти,
И оудари имь о землю.

---

[1] Р[укопис]: се слово в текстi замазано, а збоку коло хрестика дописано: *кожу*.

И вьскликоша Русь, а Печенѣзѣ побѣгоша,
А Русь погнаша по нихъ сѣкуще ѣ, и прогнаша их.
Володимѣръ же рад бывъ и заложи городъ на броду томъ,
И нарче Переяславль, зане перея славу[1] отрокъ.

Володимеръ же великомь мужемь
Створи того и отца єго.
Володимиръ же възврати ся вь Києвь
С побѣдою и славою великою.

Найближчу схожість із отсим прегарно обробленим оповіданням нашого літопису знаходимо в біблійнім оповіданні про двобій філістинського велетня Голіафа з «отроком», молодим гебрейським пастухом Давидом. Подаю тут те оповідання також у поетичній формі:

У ті часи, коли Саул володарем Ізрайля був,
Він з філістинами рік у рік завзятую війну тягнув.

Напали філістини раз Шоко, юдейськую країну;
Їм в зустріч обсадив Саул Теребінтовую долину.

З одного боку на горі полки філістимлян стояли,
З другого ізраїльськії, долину ж між собою мали.

Із табору філістимлян войовник вийшов Голіат,
Високий був на шість локот, а родом був із міста Гат.

На голові він шолом мав спижевий, а на тілі в нього
Спижевий панцир був, ваги більш сотнара цілого.

Мав наголінники спижеві на ногах, а на плечах
Наплічник був завішений спижевий ворогам на страх.

А списа держално його вгрубшки було, як грубий паль,
А вістря списа важило дванадцять фунтів — сама сталь.

Йшов щитоносець перед ним. Перед ізраїльтянами
Він зупинився й викликать такими їх почав словами:

«Чого ж ви вийшли і ось тут, немов до битви, поставали?
Ось я вам, філістин! А ви Саула слугами всі стали.

---

[1] Р[укопис]: *славь*.

Знайдіть такого між собою, що проти мене вийти годен!
А як він вийде й ми оба поборемось оден-на-оден.

Як пер[ем]оже він мене і вб'є, ми будем вам служити,
А як я вб'ю його, то ви в неволі нашій мете жити».

А як ніхто з ізраїльтян на те нічого не відрік,
Він кликнув знов: «Габру, агов! Нехай знайдеться чоловік

Між вами, щоб зо мною став відважно до двобою,
То ми сьогодня й завтра вас усіх полишимо в спокою».

Чув се Саул і вся його дружина, до війни готова,
Та всіх обняв їх страх, ніхто не відповів одного слова.

Жив у той час у краю Юди Ішаія Ефратіт,
Тоді вже чоловік старий, підійшлих літ,

Він вісім мав синів, з яких найстарші три
В Саула війську теж свої поставили шатри.
Найстарший Еліаб звавсь, а другий Абінадаб,
А третій Шамма,— кождий там голодував і зяб.

Найменший Давид. Коли найстарші воювали,
Він пас вітцівські череди, що в горах кочували.

І мовив Ішаій одного дня Давиду, сину свому:
«Візьми сю міру сочевиць варених з мого дому.

І десять ось хлібів, і сира десять плесканок,
І занеси братам аж там, де теребінтовий горбок.

Віддай се зверхнику для них і розпитай самих,
Як їм поводиться, і знак щоб ти приніс від них».

Покинув чередy Давид на інших сторожів,
А вранці вирушив на місце бою до братів.

А як на місце те з хлібами й живністю прибув,
Четвертий день уже від того дня минув,

Коли уперве виступив могутній Голіат,
І не вгавав щодня противника до бою визивать.

Стояло військо ізраїльське вже у бойових рядах,
Коли Давид із живністю до табору надтяг.

Віддавши завідателю все те, що для братів своїх
Привіз, він між ряди відвідать їх побіг.

І поки з ними розмовляв та про здоров'я їх питав,
Знов Голіаф філістянин перед рядами своїх став.

Звичаєм своїм найсмілішого на двобій кликав він,—
Та що втікав від нього кождий, слав їм лайку наздогін.

Чув се Давид і бачив се і став у земляків питать:
«Що се за муж, чого кричить, і чом усі вони мовчать?»

І відповів йому один з ізраїльтян. «Та от, сей муж
Звесь Голіаф, він філістин, а так кричить, бо вельми дуж.

Вже п'ятий день одного з нас на двобій визиває він,
Та гонить страх кождого з нас, а він шле лайку наздогін.

Володар наш уже велів по краю всім оголосить:
Хто вб'є його у двобою, той всього матиме досить:

Достатком збагатить його або надасть високу власть,
А як захоче, то й дочку свою за нього дасть».

Се чуючи, до зібраних промовив голосно Давид:
«Та хто ж той необрізаний, що Ізраїля ганьбить?

Невже ніхто з Єгови слуг супроти нього стать не міг?
Коли не стало духу в вас, готов один я стать за всіх».

На се промовив Еліаб, найстарший брат його, нерадо:
«Чого тебе тут принесло? І на кого лишив ти стадо?

Легкодух ти і вітрогін! Все щось тобі пустеє сниться!
Того, мабуть, сюди лиш біг, аби на битву подивиться».

Давид сказав: «Отець прислав мене для вашої потреби,
А те, що я до сих сказав, сказав до них, а не до тебе».

Не мовлячи нічого більш, Давид у руку бук узяв,
П'ять камінців гладких знайшов в потоці і в торбину вклав,

І пращу держачи в руці, пішов напроти філістина.
Сей, бачачи його, спитав у чури: «Що се за дитина?»

А як наблизився Давид, рік Голіаф: «Куди грядеш?
А що то, чи я пес тобі, що з бучком ти на мене йдеш?»

На те Давид сказав: «Іду з тобою стати до двобою,
Щоб доказать тобі, що ані раз нема страху в мені перед тобою».

«Та кроть же мать твою! Малий, чи ти здурів?—
Сердито велетень та грізно відповів.—

Та я ж тебе сей час на штуки посічу,
А м'ясо й кісточки на жир воронам розмечу».

На те йому Давид ні слова не сказав,
Лиш миттю камінець один із торби взяв,

На пращу положив і свиснув, замахнув,
Гостинця велетню в саме чоло дмухнув.

І камінь проламав чоло і в голові застряг умить,—
І ось препишний Голіаф, мов дуб повалений, лежить.

Давид прибіг тоді і з піхви в нього витяг меч,
І для безпеки голову йому відсік від плеч.

Тоді відкинув меч до велетневих ніг,
Ухопив голову і з нею до своїх побіг.

Дивився здалека Саул на все те діло,
Як пастушок малий ішов до Голіафа сміло.

А як від камінця враз велетень на землю впав,
У воєводи свого Абнера Саул, дивуючись, спитав:
«Се що таке? Чи ти його туди послав?»

Відмовив Абнер: «Свідок бог, мій пане,—
Не знаю, хто він. Та він зараз тут ось стане».

І як лише Давид між військом опинився,
То Абнер назустріч до нього поспішився.

Перед володарем Давид негайно став,—
І дивувавсь Саул і хлопця запитав:

«Хто ти і відки ти?» Давид на се одвітив:
«Я син твого слуги Ішаї Бетлегеміти».

Писано д[ня] 11 мая 1914.

І тут, як при оповіданні ч. XXI, не маємо потреби допускати літературну запозику пізнішого оповідання від давнішого ані подавати в сумнів історичність одного й другого. Ні в однім, ні в другім нема нічого такого, що не було би можливе в дійсності. При всій схожості многих подробиць та самої основи обох оповідань бачимо також деякі досить важні різниці, а головно ту, що молодий, малосилий пастух старогебрейського оповідання в староруському замінений молодим, але незвичайним силачем. Щоправда, гебрейська традиція пізніших часів надала Давидові надзвичайну силу, бо заставила його в розмові з Саулом перед стрічею з Голіафом хвалитися, що коли на його стадо нападе лев або тигр, він зараз біжить і палицею вбиває хижого звіра. Сю подробицю, як і деякі інші в тім біблійнім оповіданні, я пропустив у своїй пе[ре]робці, вважаючи їх пізнішими додатками, що затемняють основу старого оповідання.

Писано д[ня] 25 мая 1914.

XL. ЦЕРКОВ св. СПАСА В ВАСИЛЕВІ

(р. 996)

Від тієї пригоди три роки пройшли,
Та щороку на Русь печеніги тягли;

Тут і там нападали, мов сарана,—
Була з ними в князя ненастанна війна.

Не все з тої війни нам до вісті дійшло...
Вблизу Києва раз таке лихо було:

Печеніги найшли на Василів-село.
Володимира власне село те було.

Нечисленну дружину тут мав він з собою,—
Та дарма, яку мав, таку вивів до бою.

Поки можна було, вони твердо стояли,
Від киян на підмогу значнішую ждали.

Далі князь зміркував: ніщо довше стояти,—
І дружині дав знак просто в Київ чвалати.

І пустилися вчвал, серед того відбою
Під князем кінь упав, поражений стрілою.

Була хвиля страшна. Вся дружина в бігу.
Крик і стук... Хоч кричи, то ніхто ні гу-гу.

На землі лежачи, князь умить зміркував,
Що як встане й тікати почне, то пропав.

А що був замітний і високий на зріст,
То, схилившись, підбіг і сховався під міст.

Що пройшло кілька хвиль, крики щораз міцніли,
А по мості над ним печеніги дудніли.

Князь спокійно під мостом їх тін переждав,
І уйти небезпеки господь йому дав.

А спасення ждучи в тій великій напасти,
Обіцявся в Василеві церков покласти.

А що день той, день преображення святого,
Був днем злої пригоди й спасення для нього,

То й та церков, Василева всього окраса,
Була названа церквою святого Спаса.

Писано д[ня] 26 цвітня 1914.

Літописний текст сього оповідання виглядає ось як (ст. 90—91).

По сихъ же придоша Печенѣзѣ к Василеву,
И Володимѣръ с малою дружиною
Изыиде противу имъ.

И съступившим ся имъ не могъ Володимѣръ
Стѣрьпѣти противу.
Побѣгоста по мостомъ,
И одва оукры ся от противных.

И тогда обѣща ся Володимѣръ
Поставити цр҃квь вь Василєвѣ сто҃є Преображение,
Бѣ бо празникъ Преображению Г҃сню
Въ дн҃ь, єгда бысть сѣча [та].

Избывъ же Володимѣръ сего постави цр҃квь
И твориаше празникъ варя 300 переваръ меду.
И зваше бояры своя и посадникы
И старѣишины по всемъ градомъ,

И люди многы, и разаваше 300 гривенъ оубогымъ.
И празнова князь Володимеръ ту днии 8.
И възвращашеть ся Кыеву на Оуспение сты҃я Бц҃а,
И ту пакы празникъ свѣтель твориаше.

Съзываше бещисленое множьство народа.
Вдяше же люди кр҃стьяны суща,
Радоваше ся дш҃ею и тѣломъ,
И тако по вся лѣта твориаше.

В своїй поетичній переробці я передав тільки першу половину сього оповідання, доповняючи уявою те, що в літописнім тексті коротке та немов припадкове. Друга половина оповідання про багаті празники та угощення Володимирові псувала би цілість першої половини в моїм обробленні, тому наводжу тут літописний текст, нехай він говорить сам за себе.

Писано д[ня] 10 мая 1914.

XLI. ЩЕДРІСТЬ І ДОБРОТА ВОЛОДИМИРА

(Під роком 996)

Сам Володимир неписьменний був,
Але послухати любив він слово книжне;
А як євангельські слова прочитані почув:

«Як сам себе люби ти своїх ближніх,
Блаженні милосердні всі будуть,
Бо милосердіє й собі вони знайдуть»—

Велів усім убогим, незарібним
У княжий двір свобідно приходити,
Там діставав усякий їсти й пити
І те, що признано йому потрібним;
А подорожнім бідним на дорогу
Ще й кунами з скотниць давали запомогу.

А здумавши, що хорі й немічні
Бувають, що у двір не можуть приходити,
Велів устроїть возики ручні
І в них і м'ясо й риб возити,
Усяку ярину і мід і квас бочками
По площах і бічними вулицями.

І де лиш немічних і бідних допитали,
Що заробить не можуть ні ходити,
Всім на потребу щедро роздавали.
Се князь велів по всіх містах робити,
Принаймні щонеділі; за те княжий двір
Щодня устроював для заможніших пир.

Сходилися до княжої гридниці
Бояри й гриді, соцькі та десятники,
І визначніші з кождої дільниці;
Чи був князь дома, чи не був, з його руки
Давали їм багато м'яс з худоби й з дичини
Й напоїв досхочу на славу вітчини.

Та раз, підпивши, стали нарікати
Дружинники князя та їм подібні:
«Ой горе нашим головам! Як нам тут гостювати,
Як дерев'яні тут ложки дають, не срібні!»
Почувши се, Володимир велів
Срібні ложки зробити для дружинників.

І мовив так при них: «Ні злото, ні срібро
Мені дружини вірної не дасть;
Дружиною ж і злото і сріблo і всякеє добро
Добуду й всяку відіб'ю напасть.

Так дід мій і отець робили й міркували,
Дружиною срібра та злота добували».

Любив Володимир свою дружину дуже,
Із нею радився про всі діла держави,
Обдумував усякую війну й оружє,
Земель, судові й церковнії устави.
І був у нього мир з сусідніми князями,
З якими зносини він вдержував послами

Та замножилися розбої в його краю.
Але розбійників по давньому звичаю
Не суджено на смерть, лиш вирами карали.
Та деякі з вельмож, із греків та варяг,
Щоб на розбійників навести гірший страх,
На кару смерті за розбої налягали.

Єпископ радив те ж, та відповів
На теє князь: «Боюся согрішити.
Адже старинний звичай наш велів
В таких ділах кров лиш за кров пролити».
На те єпископ: «Ти поставлений від бога,
Щоб доброму був мир, а злому кара строга».

Пристав на теє князь, дав наказ вир не брати,
А доказаний розбій на смерть карати,
Та виявилася нова біда:
Розбійників ніяк не убувало,
А смертю караних багато пропадало,—
Живим же людям їх було шкода.

І мовили князю старці й попи:
«Розбійників отих не вішай, не топи,
Але вели до війська забирать;
А що в нас ненастанна з ворогами рать,
То за розбої вели вири брать
Оружжя й коні, замість смертію карать».

На те Владимир охітно притакнув,
До прадідівського звичаю повернув.

Писано д[ня] 27 цвітня 1914.

Отся характеристика щедроти й доброти Володимира міститься в літопису під р. 996 поміж іншими оповіданнями і виглядає ось як:

Бѣ [Володимиръ] любя книжная словеса.
Слыша бо єдиною єоуанглиє чтомо:
«Блжнии млствии, яко тѣи помиловани будуть»,
И пакы: «Продаите[1] имѣния ваша и даите нищимъ»,

И пакы: «Не искрываите собѣ сокровище на земли,
Идеже тля тлить и татьє подъкоповаєть,
Но скрываите собѣ скровище на нбси,
Идеже ни тля тлить, ни татьє крадуть»,
И Двда глща: «Блгъ мужь милуя и дая»,
Соломона слыша глща: «Дая[и] нищимъ Бу в заємь даєть»,—

Си слышавъ повелѣ нищю всяку и оубогоу
Приходити на дворъ на княжь,
И взимати всяку потребу, питьє и яденьє,
И от скотьниць кунами.

Оустрои же се рек, яко «немощни и болныи
Не могуть доити двора моєго»,
Повеле оустроити кола, и въкладываша[2]
Хлѣбы, мяса, рыбы и овощь разноличьныи,
И медъ въ бочкахъ, а въ другыхъ квасы,
Возити по градомъ въпрешающе:
«Кде болнии, нищии, не могы ходити?»
Тѣмь раздаваху на потребу.

И се же творя людемь своимь по вся недѣля,
Оустави по вся дни на дворѣ вь гридници
Пиръ творити и приходити бояромъ
И гридьмъ и соцькимъ и десятникомъ
И нарочитымъ мужемь и при князѣ и безъ князя.
И бываше на обѣдѣ томь
Множьство от мясъ и от скота и от звѣрины,
Пьяше же изобилью всего.

---

[1] Р[укопис]: *проидаите.*
[2] Р[укопис]: *вьсклдываша.*

Єгда же подопьяхуть ся,
И начаху роптати на князя глще:
«Зло єсть нашимъ головамъ!
Да намъ ясти древяными лжицами, а не сребряными».

И се слышавь Володимиръ повелѣ исковати
Лжици сребряны ясти дружинѣ,
Рекъ сице, яко «Сребромъ и златомъ
Не имамъ налѣсти дружины,
А дружиною налѣзу сребро и злато,
Яко дѣдъ мои и оць мои, и(же) доиска ся
Дружиною злата и сребра».

Бѣ бо любяше Володимиръ дружину,
И съ ними дума о строєньи зємленемь,
И о оуставѣ земленемь и о ратѣхъ,
И бѣ живя с князи околными єго миромъ:
С Болеславомъ лядьскымь и съ Стефаномъ оугорьскымъ
И съ Ондроникомъ чьшьскымъ,
И бѣ миръ межи има и любы.

И живяше Володимиръ въ страсѣ бжии,
Но оумножиша ся разбоєвѣ,
И рече єпспъ Володимеру:
«Се оумножиша ся разбоиници! По что не казниши?»
Он же рече: «Бою ся грѣха».
Они же рѣша ему: «Ты поставленъ єси от Ба
Но казнь злымъ, а на милованиє добрымъ,—
Достоить ти казнити разбоиника, нъ съ испытаниємь».

Володимеръ же отвѣр[г]ъ виры и нача казнити разбоиникы.
И рѣша єпспы и старци:
«Рать многа, а єже вира, то на конихъ и на оружьи буди».
И рече Володимиръ: «Да тако буди!»
И живяше Володимиръ по строєнью дѣдню и отню.

Писано д[ня] 9—10 мая 1914.

XLII. ОБЛОГА БІЛГОРОДА

(р. 997)

Не було спокою Владимиру.
Рік у рік і літом і зимою
Напади робили печеніги,
Наче сарана та степовая.

І подався він до Новгорода,
Щоб зібрати численніше військо,
Степ очистити від печенігів,—
Вибрався й загаявся в чужині.

І почувши, що князя немає,
Вирушили літом печеніги,
Обступили Білгород довкола,
Розложивши білії намети.
Не дали нікому вийти з міста,
Ні до міста не дали входити.

І зачав у місті бути голод,
І не було від князя підмоги,
Та й він сам не йшов із Новгорода,
Бо ще війська не зібрав доволі.

Стоять печеніги, наче хмара,
Біла хмара, коло Білгорода,
А у Білгороді чорна доля,
Лютий голод зазирає в очі.

І зійшлись на віче горожани,
І сказали: «Годі нам чекати.
Від князя підмоги нам немає,
А тут смерть у очі заглядає.
То чи ліпше так нам умирати,
Чи те місто ворогам піддати?
Піддамо, то там котрих погублять,
А котрих живими полишають,
Нагодують, а може, й полюблять,—
А так з голоду всі помремо ми».
На ту раду всі вони пристали.

Та один був чоловік старенький,
Що на раді тій не був присутній;
Сей питав своїх сусідів любих:
«Чого люди віче там робили
Й що на вічу тому ухвалили?»
Відповів один, що був на вічу:
«Ухвалили, що не змога довше
В голоді в облозі нам держаться;
Ухвалили згідно завтра рано
Місто те віддати печенігам».

Се почувши, чоловік старенький,
Що від старості не міг ходити,
Посилає внука молодого,
Щоб покликав старшину міськую.
А як старшина прийшла до нього,
Він сказав їм ось якеє слово:
«Чув я, що не добре ви вгадали,
Передати місто печенігам».

А вони на теє відказали:
«Не було нам іншої поради,
А на голод способу немає».

Він на тее їм відповідає:
«Ще хто зна, чи має, чи немає.
А ви ось послухайте старого,
І не буде шкоди вам від того.
Зберіть в місті вівса хоч по жмені,
Зберіть меду хоч діжку прісного!»

Вони радо на раду пристали,
Вівса добру чвертку назбирали,
Але меду не знайшли ні крихти.
Аж пішли у князівську медуху
Й там знайшли боклагу добру меду,
Що була закопана в пивниці,
Аби мід уліті не псувався.

І велів старий овес змолоти,
На ніч добре літеплом налляти,
Аби вкис собі кисіль на рано;
Мід велів з крижок повитискати

І до бочки з літеплом налляти,
А посеред міста рівночасно
Викопать дві студні неглибокі.

А як рано сонце засвітало,
Обі студні вже були готові.
В одну вставлено кисіль у бочці,
В другу кадь з ситою медовою.
Тоді старшина послів зібрала
І до печенігів їх післала.

Стали посли серед печенігів
І такеє стали говорити:
«Вам гаразд, мабуть, отут стоїться,
Та не думайте, що вам удасться
Місто наше голодом зморити.
Можете ще й десять літ стояти,
Ми поживи будем досить мати».

А вже печенігам у облозі
Приходило дуже й дуже круто:
Воду мали, та не мали страви,
Доколичні села попалили,
То тепер самі терпіли голод,
І без паші коні їх здихали.

Але печеніги теж не труси,
Вони послам віри не діймали,
А що їм самим прийшлося круто,
Показать по собі не хотіли.
Але посли так сказали далі:
«Ми вам будемо ось тут за талі,
Десять нас у вас закладниками,
А ви виберіть з-між себе десять,
Хай ідуть вони у наше місто,
Хай побачать, як нам там живеться».

І прийшли у город печеніги,
Стали їм міщани говорити:
«І чого вам там себе губити?
Дармо думаєте, що удасться
Вам тут голодом нас заморити.
Маємо ми із землі поживу,

Можете і десять літ стояти.
Як не вірите, самі погляньте!»

Завели тоді їх до криниці,
Де розчин у бочці киселиці;
Стали з бочки черпать коновками,
З коновок у горшки наливати
І кисіль варити при огнищах.
А як киселю вже наварили,
Коло повних мисок посідали,
Самі їли й печенігам дали.

Потім до другої йшли криниці,
Зачерпали ситі медової,
Самі пили, пили й смакували,
І печенігам коштувать давали.

І сказали печеніги з дивом:
«Не ймуть віри тому князі наші,
Допоки самі не покоштують».
І налляли люди киселиці
У корчагу, а в другую меду
Печенігам тим на покоштунок,
І прийшли від них післанці в табір,
Оповіли все, на що дивились.
І кисіль зварили печеніги,
І покушали князі їх ласо,
Потім талії свої забрали,
А міщан пустили на свободу
І повіялись у дике поле.

Писано д[ня] 27 цвітня 1914.

Літописне оповідання про сю подію під р. 997 (ст. 92—94) виглядає ось як:

Володимеру шедшю к Новугороду
По вѣръхние всѣ на Печенѣгы,
Бѣ бо рать велика бес перестуⁱпа],
В то же время оувѣдаша Печенѣзѣ,
Яко князя нѣту, придоша и сташа около Бѣлагорода,
И не дадяхуть вылѣсти из града.

Бѣ бо голодъ великъ въ градѣ,
И не лзѣ (бѣ) Володимиру помочи, и не бѣ лзѣ поити єму,
И єще бо ся бяхуть не собрали к нему вои,
Печенѣгъ же бѣ множьство много,
И оудолжиша ся остояче,

(И) вь град(ѣ) люди и бѣ гладъ[1] великъ.
И створиша вѣче вь град(ѣ) и рѣша:
«Се хочемь помрети от глада,
А от князя помочи нѣтъ.
Да луче ли ны оумрети, (или) вд(а)дим ся Печенѣгомъ?
Да кого ли они живят, кого ли оумртвять,
(Луче ны, ниже вси) ouже помираємь от глада».
И тако свѣть створиша.

И бѣ же одинъ старѣць не былъ в вѣчи томь,
Въпрашаше: «Что ради створиша вѣче людье?»
И повѣдаша єму, яко оутро
Хотять ся людье передати Печенѣгомъ.

Се же слышавь посла по старѣишины градьскыя,
И рече имъ: «Слышахъ, яко хочете передати ся Печенѣгомъ».
Они же рѣша: «Не стѣрпять людье голода».
И рече имъ: «Послушаите мене, не передаваите ся за три дни
И азъ что вы велю, и створите».

И они же ради (быша) и обѣщаша ся послушати,
И рече имъ: «Сберете по горьсти овса или пшеницѣ,
Или отробъ». Они же шедше ради снискаху.
И повелѣ же имъ створити цѣжь, в нем же варять кисель.

И повелѣ копати кладязь и вьставити тамо кадь,
И налья цѣжа (въ) кадь;
И повелѣ копати другии кл(а)дязь,
И вьставити тамо другую кадь.

Повелѣ имь искати меду;
Они же шедше взяша лукно меду,
Бѣ бо погребено вь княжи медуши,—
И повелѣ росытити воду велми
И вьльяти вь кадь и в друземь кладязѣ.

---

[1] Р[укопис]: *градъ*.

Тако на оутрѣя же послаша по Печенѣгы.
Горожани же рекоша шедше Печенѣгомъ:
«Поимете к собѣ тали наша,
А васъ до 10 мужь идете вь градъ,
И видите, что ся дѣеть вь градѣ нашемь».

Печенѣзи же радѣ бывше, мняще, яко хотять ся передати,
А сами избраша лучшии мужи[1]
И послаша я вь град, да розъглядають,
Что ся дѣеть вь градѣ оу нихъ...[а]

XLIII[а]. БРУНОН ІЗ КВЕРБУРГА ГОСТЕМ У ВОЛОДИМИРА

Із його листу до німецького цісаря Генріха з р. 1008

Мужеві церкви, богобойному
Цареві Генріхові радуватися!
Брунон, що на все бідний, та бажає
Всього, що надобиться королеві
І що подобається богові святому.

Не відаю, чи зна вельможність Ваша,
Що між живучими на тій землі
Нема нікого, хто любив би більше
Ваше спасеніє о господі
І хто бажав би більше слави Вам
На сього світу шляху многотруднім.

Ваш брат, а найлюбіший мій свояк,
Брунон-єпископ, як в угорськім краю
Я пробував, переказав мені,
Що Ви, королю, затурбовані
Моїм поводженням і боїтеся,
Аби я сам себе у пропасть не завів.

Се, може, і вчинив би я, якби
Не зупиняв мене той сам, що і тепер
Мене спиняє, вселаскавий бог
І перший поміж слугами його,
Володар найсвятіший мій Петро.

---

[1] [У] р[укопису] дод[ано] зайве: *вь град.*

Нехай же надгородить і тобі
Бог усіх тих, що на землі живуть,
Що ти, вельможний цар, що має дбати
Мало що не про світ увесь, потурбувався
У імені господнім і про мене,
Твойого найвірнішого слугу,
Аби свій вік не стратив марно я.

Благодарю всевишнього, що ти,
Кермуючися мудрістю, яку
Тобі дав бог, всіх старань докладаєш,
Аби володарем явиться добрим
А рівночасно також і побожним,
І зручним візником святої церкви.

Так само й ми, хоч бідні, кілько тут нас,
Але твої, аби не тратить марно
Сього життя й не стати голими
В день смерті, докладаємо старання,
Оскільки надихає нас усіх
Святого духа милосердя, працювати,
Трудиться відповідно до тих слів
Блаженного Павла: «Душі своєї
Не чиню я ціннішою від себе».

Нехай і так, що сам від себе я
Нічого не роблю, як тільки лихо,—
Та господа в тім воля, не моя,
І як захоче він, то одним своїм словом
Усе те повернути може на добро.

Діла господні відкривать і визнавать
Почесна річ, а особливо личить
Мені се перед Вами, за якого
Намовою я став епископом
І, висланий святим Петром, несу
Язичникам невірним слово боже.

Отсе вже рік цілий сповнив круговорот
І днів і місяців своїх, як ми,
В Угорщині просидівши даремно
Час не малий, покинули той край,
Аби дібратися до найжорстокіших
Язичників, що звуться печеніги.

Князь русів, своїм царством і багатствами
Великий, продержав мене у себе
Ціліський місяць і пустити не хотів,
Мене впевняючи, що добровільно
Сам хочу погубить себе, йдучи
До того безрозумного народу.

«Ніхто на розум їх не наведе,—
Так говорив не раз до мене князь той,—
І не знайдете там користі ніякої
Для душ, хіба для себе смерть
І то найганебнішу, в лютих муках».

Та ось одного разу князь зі страхом
Сказав мені: «Вволяю вашу волю.
У сні було віщування мені
Біди страшної, як спротивлюсь довше вам.
Тож відпроваджу вас до печенігів».

І сам зі своїм військом відпровадив
Мене з товаришами моїми
Два дні дороги аж до крайньої
Границі своєї держави, що її
Для обезпеки від кочовників
Обгородив від південного боку
Дуже міцним і довгим частоколом.

А як доїхали ми до границі,
То зупинились перед брамою.
Тоді з коня на землю князь ізсів,
А я з товаришами наперед
Пішов, і князь із воєводами
Своїми йшов за нами аж до брами.

Ми не спинялися у своїм ході,
А як зійшли на горб за брамою,
Побачили на протилежнім горбі
Князя, що ще стояв, мов ждав на нас.
Аж ось прийшов від нього воєвода
І від князя переказав нам ось що:

«Я допровадив вас аж до границі,
Де вже кінчається моя земля,

А починається ворожа. Богом
Молю вас, аби ви не тратили
Життя даремно на мою неславу.
Як підете, то,— знаю се напевно,—
Що завтра перед третьою годиною
Жде безпричинна вас гіркая смерть».

Я відповів йому через того ж войводу:
«Нехай господь тобі отворить небо
Так, як ти отворив нам вхід до тих
Язичників!» І взявши хрест у руки
Я ніс його, співаючи гімн благородний:
«Pater, ama me! Pasce oves meas!»[1].

Три дні йшли ми по краю печенігів,
Не зустрічаючи напасті ніякої.
На третій день, у пам'ятку святої
Дороти мучениці, нас зустріла
Ворожа орда страшенним криком,
І зараз руки всі нам пов'язали.

Три рази — рано, в південь, вечором
Нас із похиленими шиями
Водили під мечі, аби нам показати,
Що кождий з них, коли лише захоче,
Свобідно може повбивати нас,—
І всі три рази нас ніхто не рушив.

В неділю ми прийшли до більшого народу,
І нам дали приміщення, самі ж
Кінних гонців своїх порозсилали
По різних ордах скликувати збір,
Аби рішив, що починати з нами.

Аж о дев'ятій, під полудне, нас
Посаджено на коней і везено
На місце збору, а провідники
Те й діло, ніби коней підганяючи,
Вдаряли батогами нас і коней.

Зустріла нас юрба їх величезна.
Ми бачили скрізь очі їх криваві

[1] Отче, люби мене! Дбай про моїх овець! *(лат.).—Ред.*

І чули верески їх кровожадні.
Сотки сокир і тисячі мечів
Заблискотіли в нас над головами,
І ми були готові вмерти в кождій хвилі.

В такім страсі держали нас до ночі,
Верещачи та спорячи одні з другими,
Самі проміж собою у незгоді,
Поки старшини їх май[же] насильно
Не вирвали нас із їх рук, потрохи
Порозумівши з наших оповідань,
Що для добра прийшли ми до їх краю.

От так із волі всеблагого бога
І найпервішого апостола Петра
Ми прожили серед того народа
П'ять місяців і обійшли три їх округи;
Четвертого ми не торкалися,
Та відтам прибули до нас післанці
Від найзнатніших, що були між ними.

Несповна тридцять душ того народу
Ми навернули на Христову віру,
І пальцем божим, як самі вони
Казали, ми зробили мир між ними,
Зробили щось таке, чого, крім нас,
Ніхто з них сам не міг би був зробити.

«Сей мир,— так мовили вони до мене,—
Зробив ти сам між нами. А як правда те,
Що ти навчаєш, то ми всі готові
Зробиться християнами. Коли ж бо
Той русів князь хитким у вірі, й ми
Ждемо... від нього, а не християнства».

З отсею їх заявою вернув я
До руського князя. Він бога ради
Був задоволений і дав свойого сина
Їм на закладника, що миру з ними
Не перерве. А я з одного з наших
Там висвятив теж на єпископа,
І він ураз із тим князівським сином
Пішов назад до краю печенігів.

Отак, для більшої хвали та слави
Спасителя, дійшов закон його
І до народу найзавзятшого
З усіх язичників, що на землі жиють,
А я тепер звертаюся до пруссів,

Де станеться те, що зо мною має статься,
Де зробить нам і з нами той, що все
Зробив, бог милостивий і його слуга,
Мій зверхник, пресвятий Петро. Амінь.

Отсей справді поетичний лист, який кладу тут як одинокий посторонній додаток до ряду оповідань нашого найстаршого літопису,— се майже дослівна, лиш декуди трохи свобідніша, передача латинського тексту Бруно[но]вого листу до цісаря Генріха II, якого дослівний переклад я подав ураз із відомостями про життя й діяльність Брунона та про значення його листу як джерела для історії України в початку XI в. в своїй книжці «Причинки до історії України-Русі, часть перша. Накладом автора. Львів. 1912. (Писання Івана Франка VI)», ст. 109—123.

Писано д[ня] 29 цвітня до 1 мая 1914.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ЗА МОТИВАМИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

ІЗ КАССІЯ ДІОНА «ІСТОРІЇ РИМУ»

ОСНОВАННЯ РИМА

Засновуючи Рим на Палатинськім горбі,
Нарисував поперед всього Ромул
Контури палицею на землі,
А потім впряг в одне ярмо до плуга
Бика й корову, а то так, що бик
Ішов назверх, обернений до поля,
Цабе ж корова, звернена до міста.
Тим символічно виявив бажання,
Аби мужі були страшні чужинцям,
А женщини плодючі, мужам вірні
Та добрі матері та господині.
Потім зі скиби виорану груду
Вкинув знадвору в те будуче місто,
Благаючи богів, аби воно росло
Тим, щоб до нього чужинці впливали.

9/VIII [1915 р.]

ВАЛЕРІЙ КОРВІН

(405 р. [до н. е.])

До двобою виступа Валерій,
До двобою з кельтом-великаном.
Втім, на праве плече тому кельту
Крук сідає й острий дзюб до нього
Оберта, мов щось сказати хоче.
Та, замість сказати хоч би слово,
Починає кігтями страшними
Дряпати лице його червоне,

А крильми щосили бити в очі.
Сам дає його [у] власть римлянина,
Що від сього дістав назву Корвін.

9/VIII

КАПІТОЛІЙ

Копали в Римі місце
Під головний Юпітра храм,
Знайшли криваву голову
Свіжовбитого мужа,
Що закопав хтось там.

На те їм етрурійський
Пророкував віщун:
«Буде се місто головою
Многих народів не без бою,
Не без убійств і трун».

Тарпейською ту гору
Всі звали в давню пору,
А як мигнув на ній
Такий ось проблиск долі,
Дали римляни їй
Названия Капітолій.

10/VIII

РОМУЛ І СЕНАТОРИ

Нарікали сенатори:
«Ромул в власті дуже скорий,
Робить те, що нам не вільно;
Сам союзи заключає,
Сам і бранців випускає
І панує самовільно».

На такії їх докори
Мовив Ромул: «Сенатори,
Не на те я вибрав вас,
Щоб над мною панували,
А щоб важили й сповняли,
Що зробить велить нам час».

10/VIII

ЛЮЦІЙ ЮНІЙ У ДЕЛЬФАХ

Люцій Юній був сестрінець
Тарквінія молодого,
Що для власті та маєтку
Замордував батька свого.

Щоб і собі не пропасти,
Він став удавать дурного,
Знавши, що тиранській власти
Найстрашніше від усього,
Коли в кого ума много.

А мав молодий Тарквіній
Тіта й Арунса синків,
А що себе з різних ліній
Забезпечити хотів,

Шле обох у грецькі Дельфи
Вирочні питати в бога,
Кому в Римі на престолі
Буде власть і перемога.

Для забави у дорозі
Він ще Юнія додав їм,
Що за повну слабоумність
Його Брутом [1] називав він.

І коли багаті дари
Король римський там прислав,
Юній перед божий образ
Свою палицю поклав.

І коли жерці за дари
Королю щось написали,
Юнію його дарунок
Перед ноги знов поклали.

«Се візьми й носи при собі!
Бо такая воля Феба,

[1] Брут (від лат. brutus) — тупий.— *Ред.*

Що тобі,— вони сказали,—
Якраз того буде треба».

А як Тіт і Арунс в бога
Запитали в смілім тоні:
«Хто ж по нашому вітцю
Сяде там на римськім троні?»

Вирочня, що правду любить,
Але трохи все колує,
Їм сказала: «Хто найперший
Свою матір поцілує».

Юній, вчувши ті слова,
Мовби страхом перейнятий,
Кинувся як стій додолу,
Почав землю цілувати.

«Дурню,— мовлять Тіт і Арунс,-
Чи ума ти й решту втратив?» —
«Любчики! — відмовив Юній.—
Та се ж спільна наша мати!»

10/VIII

МАРЦІЙ КОРІОЛАН

Марцій з вольсками дружив,
Серед вольсків часто жив,
Там, мабуть, малим ще зріс,
Та як час війни прийшов,
Часто проливав їх кров.
Колись дружні бесіди,
Тепер многії побіди
Він над вольсками відніс.

По одній такій побіді,
По празничному обіді
Йому консул представляє,
Хай з добичі вибирає:
«Бери ті великі гроші
Й ті невільниці хороші!»

Марцій каже: «Воля неба!
Сих ні тих мені не треба.
А ось сей вінець почесний,
Кінь сей бойовий, чудесний,
І отсей старий предатель,
Що чапить ось тут, мов дятель,—
Я його діл ревнователь,
А він здавна мій приятель!»

10/VIII

РОМУЛ І НУМА ПОМПІЛІЙ

Кажуть, що в той сам і рік, і день,
Коли Рим Ромул заснував,
На світ прийшов сабінець Нума,
Що після нього панував.

Оба в короткому часі міцним
І впорядкованим зробили Рим,
Один римлян навчивши воювати,
А другий до наук і штук ум прикладати.

11/VIII

КАМІЛ І ФАЛІСКИ

(р. 361)

Облягали фалісків римляни
І були б ще довго облягали,
Якби не слідуюча пригода,—
Це боги ж їм сей раз помагали.

Був учитель у фалісків годних,
Що вчив много дітей благородних.
А була облога така млява,
Що фаліски що хтіли робили,
Діти ж, мовби й не війна кровава,
Як уперед, до школи ходили.

От учитель, не знать, чи сердитий,
Чи для зиску або для похмілля,
Вийшов із дітьми за міську браму
Й запровадив їх аж до Камілля.

«Отсе,— каже,— віддаю все місто
Тобі в руки, милостивий пане,
Бо батьки, що б'ються без потреби,
Бачачи, що діти їх у тебе,
Будуть лиш на діти озиратися
Й перестануть тобі опиратися».

Та не вспів учитель сим нічого,
Бо Камілл, що в римській чесноті зріс,
Не одно в погоді та сльоті зніс,
Таке слово вимовив до нього:
«Людської фортуни зміни знаю
І від зради влади не бажаю».

І замість учителя почтити,
Велів руки взад йому зв'язати,
Хлопчиків за ним велів пустити
І назад його до міста гнати.

Се побачивши, фаліски годні
Поступили так, як благородні:
Хоч ще запасів доволі мали
Й було місто укріплене щільно,
Вони опору заперестали,
Піддались Камілу добровільно,
Бо в нім пана доброго пізнали.

14/VIII

ЧОМУ ГАЛЛИ НАПАЛИ НА РИМ?

(р. 364)

Нападали на клустіїв галлі.
Ті не знали, що вже й діять далі,
До римлян вдалися по підмогу,
Вірячи, що ті їм не відмовлять,

За те, що в веєнтську тривогу
Ті веєнтам не допомагали,
Хоч і близьких свояків в них мали.

Не дали римляни їм підмоги,
Але вислали посольство з Риму:
«Хоч і без воєнної тривоги —
Чи не буде хижим галлам стриму?»

Стали спільно за мир домовляться,
І вже близько було поєднаться,
Бо клустії, хоч не много мали,
Значну часть землі за мир давали.

Та ось впало в спорі прикре слово,
Галл ударив клустія здорово,
Клустії ж на знак, що не з лемішки,
Надсадили галла більше трішки.

Інші галли кинулись, як оси,
На тих клустіїв, що тихо доси
І від бійки осторонь стояли,—
До загальної дійшло навали.

Римські посли — їх було чотири —
Не стерпіли дикої напасти,
З клустіями разом як чепили,
Вспіли скоро насеред квартири
Галлів трупом, як снопи, покласти.

Взнавши теє, галли в Рим послали,
Щоб їм видали послів-різунів.
Та римляни інше нагадали
І всіх чотирьох замість похвали
На воєнних вибрали трибунів.

І розсердилися дуже галлі,
Що й без того на гнів дуже вдалі,—
Вже про клустіїв і не спімнули,—
А на Рим вихорою дмухнули.

14/VIII 1915

ЧОМУ ГАЛЛИ ПОБІДИЛИ РИМЛЯН?

Римляни, що проти навали галлів
Щодуху мусили в ряди ставати,
Не мали часу їсти й спочивати,
А після цілоденного маршу
Сейчас воєнну службу відбувати,
Й не змога їм була в ній довго витривати.

Додайте страх за наглий напад їх,
Їх многоту, величину їх тіла,
Їх мову, що страшна була для всіх
І в вереску дітькливо рокотіла,
Вони воєнну штуку всю та карність забували,
З хоробрості, мов з лахманів, обдертими ставали.

Бо для відваги, знай, знання значить багато;
Де духові воно в підмозі,
Там сила, паче сталь, держить спокійно, свято.
Ніколи не бува в тривозі;
А де знання нема, там сила пропадає,
Більше в того, що мав, ніж в того, що не має.

Невдержная відвага побіжда
Не раз без досвіду, лиш силою сліпою;
Хто ж з правил привичних, з порядку випада,
Той тратить силу від несупокою.
Отой несупокій, той хаотичний стан
Був теж причиною і погрому римлян.

14/VIII·

МАРК КУРЦІЙ

(р. 393)

Коли через великий землетрус
У Римі насеред торговиці
Роззявилась страшна, глибока прірва,
Віднайдено у Сівіллінських книгах
Пророк: «Запреться прірва, скоро в ню
Те вкинете, що в світі найдорожче!»

Многі зносили та вкидали те,
Що мали найдорожче: золото,
Срібло, посуду чи які прикраси,
Але не замикалася, протеє, прірва.
Аж ось Марк Курцій, молодий патрицій,
Найкращий, найсильніший, освічений,
Найрозумніший і найхоробріший
В тім поколінні молодих мужів,
Велів народ згромадити на площу,
А сам убрався в найдорожчі шати,
Надів також найкоштовнішу зброю,
Сів на коня свойого бойового
І, в'їхавши між зібраних, промовив:
«Чого, квірити, нарікаєте,
Що дурять вас боги і темний вислів
Божої волі? Сказано про нас,
Про чоловіка там, де сказано
Про найдорожче, чого тут потрібно.
І про що в вас повстали сумніви,
Бо чи ж мертве, безжизненне, бездушне,
Безмовне та неповорушне може
Вищим, дорожчим буть від того, що
Наділене умом, душею, духом
І мовою? Хто, окрім чоловіка,
Може тут буть пожаданий богам,
Щоб його жертвою закрилась прірва?

І коли смію більше щось сказати,
То не вважайте сього нерозумним!
Таж чоловік не що, як тільки бог
Зі смертним тілом, бог же — чоловік,
Лиш без людського тіла й через те
Безсмертний. Ось чому всі стоїмо
Всі недалеко божеської сили.
Про се я переконаний і всіх вас
Бажав би теж про те переконати.

Не думайте, що радитиму вам
Кидати жереб і на смерть жертовну
Якусь дівчину чи якогось хлопця
Послать насиллям. Жертвую себе
Я сам за вас отак, як бачите,
Аби мене послали ви в тій хвилі

Як речника та повновласника
За себе до богів підземних, щоб я
Там як соратник ваш за вас вставлявся».

Сказавши се й не жмурячи очей,
Не відвертаючи лиця, він розігнав
Коня і вскочив у безодню темну.
Земля як стій закрилася за ним,
А люди чтять його донині як героя.

15/VIII

КЕЗО ФАБІЙ

На Капітолії обложені сиділи
Недобитки римлян, крім божої підмоги,
Вже іншого рятунку не гляділи.

Зробив побожними їх час тривоги,
А як прийшлось десь подальше служить,
Найстарший жрець не жалував дороги.

От раз із міста римлянин біжить
І просить у далекій міста часті
Святії жертви по чину зложить.

Був Кезо Фабій тоді в зверхній власті
З черги поміж жерцями; той не отягавсь
І не збоявсь галлійської напасті.

В що архіжрець звичайно одягавсь,
Одягся й він, зійшов із Капітоля
І з римлянином, де він жив, подавсь.

Йшов поміж ворогів, та сильна воля
Йому спокою стільки додала,
Що жаден галл йому не крикнув: «Голя!»

Така його дорога вся була,
У храм ввійшов, усе порядно справив,
Аж поки служба божа відійшла.

Потім не довго там з людьми забавив,
Вернув на Капітолій ще під ніч
І тим, як думаю, себе безсмертно вславив.

Бо хоч то дивна й незвичайна річ,
Що вороги його ні разу не чіпали,
Чи то почувши в ньому божу міць,

Чи для чина його таку повагу мали,—
Все-таки гідний подиву той муж,
Що з обов'язку, не для жадної похвали

Сам поміж ворогів пройти смів безоруж,
А потім, хоч деінде міг сховаться,
Між своїх повернуть відважний був і дуж,

Хоч певно знав, що хоч і не піддаться
Так легко галлам доведеться їм,
Проте й підмоги з боку не діждаться,
Уйти ж з облоги — хоч і не міркуй зовсім.

14—15/VIII

МАНЛІЙ ТОРКВАТ

(р. 394)

Коли стали проти себе
Кельтів і римлян ряди,
Вийшов між них король кельтів,
Зично крикнув: «Стій! Пожди!

Що нам биться і раниться?
Стільки люду молодого?
Як хто з римлян осмілиться,
Нехай вийде й прицілиться
Лиш до мене до одного!

Лиш на луки визиваю
Я по своїй добрій волі,—
Радо з лука я стріляю
Орлів, супів в чистім полі».

Вийшов Манлій з рядів римських,
В правій руці лук тримає.
«По ланцюзі твоїм бачу
Королівську твою вдачу,—
Манлій визов твій приймає».

Король стрілив — в рам'я вцілив,
В праве плече — кровця тече.
Манлій мовить: «Я мав перше!»
Стрілив, вцілив в саме серце.

Упав король, лиш тріпався.
Манлій к ньому підбігає.
Золотий ланцюг цяцькований,
Камінцями накований,
З його шиї він здіймає
І на свою накладає.

Збіглись інші товариші,
Радуються таким хватом,
Зброю з короля здіймали,
Манлія поздоровляли
И нарекли його Торкватом [1].

15/VIII

ОБЛОЖЕНІ РИМЛЯНИ Й КАМІЛ

В облозі сидячи, римляни нагадали,
Що славний ватажок бував у них Камід.
Та оклеветано його, й вони його прогнали.

Тепер, немов згадавши «хліб та сіль» [2],
Усі на тому стали однодушно:
«Хай стане ватажком і вийме нас відсіль!»

До нього вислали посольство, як і слушно,
Та відповів Камід: «Було би се
Краєвому закону непослушно,

[1] Торкват (від лат. torques — ланцюг) означає «той, який носить ланцюг на шиї».— *Ред.*
[2] В устах люду символ добра й достатку.

Якби я, з міста вигнаний на все,
Команду в руки брав. Хоч і яку біду
На вітчину мою се верем'я несе,

На переступника законів не піду».

15/VIII

КАМІЛ І ОБЛОЖЕНІ РИМЛЯНИ

Коли галли в сполоху Рим зайняли
І на Капітолі римлян облягли,
Прийшов до римлян несподіваний гість —
Камілл-вигнанець посилає їм вість,
Що, військо зібравши, він в поспіху йде
Й на галлів не нині-завтра нападе.

Шпіонської служби ще галли не знали,
Посла, що йшов ніччю, якось прозівали,
А рано, побачивши свіжі сліди,
Вислідили стежку, куди йшов: «Пожди!
Куди він перейшов, ми туди ж пройдемо,
Ось ясної ночі лише діждемо».

Зараз той остатній прохід загрузили,
На скелю Тарпейську вночі повлазили,
Та гуси святі, що там в кліті були,
Почувши їх, гегіт страшний підняли:
Прокинувся Манлій і перший стрибнув,
Найближчого галла зі скелі зіпхнув,
А інших римляни як стій повбивали,—
Отак Капітолій гуси врятували.

15/VIII

КАМІЛ І ФЕБРУАРІЙ

Коли Камілл славний
Вершка слави добився,
Побивши тірренців,
Тріумфу сподобився,

Виступив проти нього
Консул Фебруарій,
Родовитий галлієць,
Його противник ярий,

І почав на мовниці
Перед зібраним людом
Розводити дурниці,
Обкидать його брудом.

«Що побив він тірренців,
В тім не бачить заслуги,
Тільки щастя римлян,—
Се вчинив би й хтось другий.

А ось тут вам листок!
А ось тут вам цидула!
А ось тут його писань
Ціла повна шкатула,—

Все те докази певні,
Що ні дать ані взять
Самодержцем у Римі
Він задумав зістать».

Не багато потрібно
Неписьменній юрбі.
В письмо гляне, мов сліп:
«На тобі! На тобі!

Отакий-то він зрадник,
Отакий-то псу брат!
Хай іде на вигнання!
Pereat! Pereat! [1]»

Те почувши, Каміл
Уже в Рим не вертався,
Де був з військом, отам
На вигнанні зостався.

Та наскочила скоро
Завірюха галлійська,

[1] Нехай згине! *(лат.).— Ред.*

Отоді давай бог
І Камілла і війська!

Знов зробив тут Камілл
Всім прислугу велику,
Та робить і не думав
З себе Риму владику.

Лиш на суд запізвав
Февруарія злого,
Доказів зажадав,
Що той мав проти нього.

Що крутив Февруарій,
Який виконав танець,
Суд признав безвідклично:
«Февруарій — обманець!»

Тут трибунськії слуги,
Що їх «хлопами» звали,
З дорогих шат прилюдно
Його вмить розібрали,

Обв'язали шуваром
І, б'ючи батогами,
В тій параді прогнали
Аж за міськії брами.

Ще й ім'я його ввіки
Вони стидом покрили,
Бо місяць февруарій
О два дні вкоротили.

15/VIII

МАРК МАНЛІЙ КАПІТОЛІЙСЬКИЙ

(371 р.)

Той сам Марк Манлій, що в фатальну ніч,
Коли вже галли в Капітолій вдерлись,
Рішучим штовхом першого між ними
Зіпхнув зі скелі й честь за се придбав,

Що прозвано його Капітолійським
І в замку жить позволено з ріднею;

Той сам Марк Манлій, у війні хоробрий
І полководець теж талановитий,
В час миру показався чоловіком
Бездонно злої волі, здирцем люду
Та забіякою, що Капітолій
Перемінив, хоч на короткий час,
В гніздо розбійників та змовників,
Бажаючи республіку звалити,
А самовласть при собі усталити.

За те його постигла люта кара;
Дім його власний збурив люд дотла.
Маєток весь сконфіскувало місто,
Всі статуї та образи його,
Що многі горожани посправляли,
Понівечено, порозбивано,
В публічних книгах, актах та реєстрах
Усюди змазано його ім'я.

Рід Манліїв поклав се в свій домашній
Закон, щоб жаден в роді не носив
Імені Марк, яке носив той Манлій.
Законом заборонено в святому замку
Жить кому-будь з-поміж патриціїв.
Щоб злочинами своїми не міг
Ніхто святу будівлю ту сквернити.

Нарешті Манлій сам катівською рукою
Був зіпхнений з тої самої скелі,
З якої галла-напасника пхнув,
Щастя, що на короткий час вчинило
Його надією співгорожан,
Зіпхнуло ще в коротшому часі
Його на дно загибелі й заглади.

15/VIII

ОТЕЦЬ ПІД ВЛАДОЮ СИНА

(р. 467)

Коли римський консул Квінт Фабій Максім
З самнітами битву велику програв,
Римляни були страх розсерджені сим
І консула зараз до міста позвали,
Зібрали народ і завзято жадали,
Щоб зараз його покарав.

Були там на нього усякі напасти,
Найбільше ж за те, що не вмів він докласти
До батька свойого великих заслуг
Нічого від себе. З його кепкували,
Та навіть до слова прийти не давали,
Немов найпідлішому з слуг.

Отець забрав голос. Щоб люд не дразнити,
Не став свого сина нічим боронити,
Лиш предків заслуги та славні діла
Розвів, та була й увага мала:
«Нічого негідно їх син не вчинить;
Хто його обвинить, усіх нас обвинить;
Він ще молодий і нездібний до зла».

Тут люди відразу добрішії стали,
Старого у табір із сином послали,—
Той зараз самнітів побив,
Здобув табір їх і здобичу велику
Забрав так живенько, без гвалту, без крику,
Немов усе чудом робив.

Римляни тепер їх обох величали;
Хоч сина проконсулом лиш назначали,
Та військова команду йому поручали
З тим тільки, щоб батька при собі держав
Як субкоменданта. Старий не зважав
На вік свій та труд войовного життя,
Все сину корився, як вітцю дитя,
Та радою й ділом все так успівав,
Що в мирі й війні син усе вигравав.

Отак він прожив, не щадячи заходу
Для слави Риму й Фабіївського роду.
16/VIII

КОНСУЛ ДЕЦІЙ
(р. 415)

Між римлянами й латинами
Презавзята битва йшла,
Перевага за латинами
Очевидна вже була.

Ось до консулів в безрадості
Приступає ворожбит:
«Я не бачу битви складності,
Та побіди бачу вид.

Треба тільки, щоб один із вас
У отсей рішучий час
Ані хвилі зайвої не ждав,
Плутону себе віддав».

Консул Деций слова не сказав,
Меч і панцир відв'язав
І в сорочці білій і святій
Вергся в найгустіший бій.

Тут десятками списів і стріл
Він пробитий трупом впав,
Але до живих ще римських тіл,
Наче дух новий вступав.

Ще година, а латинів стрій
Звіявсь, як пчолячий рій,
А римляни твердо й гордо йшли
По скровавленій землі.

16/VIII

ПАПІРІЙ-ВИНОПІЙЦЯ

Папірію закинув раз один
Тверезий римлянин:
«Як же ти в будній день чи в свято
Вина п'єш так багато?»

На те Папірій: «Хто, як ти, живе,
П'яницею мене не назове —
Хоч би тому, що раньше всіх
Постелю покидаю,
А найпізніше спать лягаю,
А день і ніч ні про який же гріх,
Лиш про добро громадське дбаю.
А от що п'ю ту краплю божу,
Так се тому, що ніччю спать не можу».

ПАПІРІЙ І ВАРТОВИЙ

Обходив Папірій варту, аж і добачає:
Начальника пренестійців на варті немає.
Велить його покликати на розмову щиру,
За ним зараз входить ліктор і несе сокиру.

Поблід вояк-неборака, бо знав, чим то пахне:
Скаже консул одно слово, він тут же й потахне.
Та Папірій, побачивши, що той убоявся,

Ані словом вже до нього більш не обізвався.
А ліктору байдужісько: «От яка прикмета!
Вистирчає з землі корінь при вході намета.
Вирубай, прошу, той корінь, а то ще, їй-богу,
Хтось у сумерк не догляне та зламає ногу».

16/VIII

ГАННІБАЛ І НУЦЕРІЙЦІ

Нуцерійські горожани,
Як уже не спромоглись
Ганнібалу спротивляться,
Йому з лиха піддались.

Обіцяв пустить живими —
Fides punica [1] аж гуде!
«Кождий лиш в одній одежі
Хай із міста вільно йде!»

---

[1] «Карфагенська вірність», у значенні підступність *(лат.)*.— *Ред.*

Та як брами відчинили,
Зараз дав себе їм знать,
Сенаторів і префектів
Всіх наказано спіймать,

У лазнях позамикати
І спалити всіх дотла.
«Інші йдіть, куди хто хоче!» —
Ласка божа надійшла.

Та враз з нею Ганнібал дав
Волю своїм воякам:
«Живі лиш за брами міста!»

А що було далі там,
Кождий хай вгадає сам.

16/VIII

КОНСУЛ МАНЛІЙ І ЙОГО СИН

(р. 415)

Тоді в війні з латинами
Дійшло раз до такої скрути,
Що консул Манлій зі своїми
Не знав уже, як бути.

Латини кількох силачів
У бою справних мали
Й тому масової борні
Якмога уникали.

День по день вийде їх силач,
На двобій визиває,—
А хто з римлян поставиться,
Він зараз убиває.

Так кільканадцять вже лягло
Вояків самих чільних,
І збоку можна їх було
Вважать за божевільних.

Аби фатальний потяг той
У молодежі сперти,
Сам консул Манлій назначив
За двобій кару смерти.

А був у нього син силач,
Що з тим не помирився
І на латина Понтія
На двобій наострився.

Убив латина Понтія,
З трофеями вертає,
Все військо криком радості
Прихід його вітає.

І консул вийшов, сам отець,
Вінок несе дубовий.
«Ось, синку, за щасливий грець
Тобі дар гоноровий.

А ось вам на вино! Всю ніч
Гуляйте, добрі люде!
А завтра підеш під топір,—
Се по закону буде».

16/VIII

ГАННІБАЛ І КАРФАГЕНЦІ

Як в Італії ще Ганнібал воював
І римлян раз по разу громив, побивав,
Рівночасно просив карфагенців: «Ій-богу!
Шліть вояків мені й грошовую підмогу!»

Ні одно, ні друге карфагенці не слали,
Навіть зовсім смішним те прохання назвали.
«Як то, пишеш про славні успіхи й побіди,
А від нас запомог ще жадаєш завсігди!

Адже се заперечує одно другому,
Побідитель повинен слать гроші додому,
Війська мати досить, а не так ось, як ти;
Те й друге з вітчини лиш тягти та тягти!»

16/VIII

ФАБІЙ КУНКТАТОР

Квінт Фабій був римського війська диктатор;
За те, що волів у біді переждати,
Ніж рішенням скорим біду побільшати,
Його прозивать стали Фабій Кунктатор.

З таким Ганнібалом, воєнної штуки
Незрівняним майстром, город городить —
Біди напитаєш, вдавшись легкомисно,
А ліпше, хоч тісно, пождать, погодить.

Особливо ж сили в римлян уже мало,
В попередніх битвах дуже много впало;
Не в тім річ, щоб ворога в страту вводить,
А в тім, аби власную силу щадить.

Не зиск іще вбитих ворогів багато,
А своїх, що згине, се певна вже втрата;
Тих згибло багато, багато ще єсть,
Ті стануть до бою, їм слава та честь;

А в нас і найменшая втрата — [се] втрата,—
А досі була вже аж надто багата,
Коли в кого сили великий запас,
Здвигнеться з найтяжчого погрому враз;

Коли ж хто остатками сил своїх гонить,
Хоч мало вронив, дуже много уронить.
Отак раду сина він теж занехав,
Коли в небезпеку той син його пхав.

«Побиймося, тату, з пунійським шахраєм!
Ледве сто людей ми при тім утеряєм».
Диктатор на теє лиш цмокнув: «Дарма!
А хтів би й ти бути між тими стома?»

16/VIII

ПОМПЕЙ У ПАЛЕСТИНІ

Покоривши арабів в малую часину,
Подався в сірійську Помпей Палестину
За те, що жильці її, як їх там звали,
Міста фінікійські зчаста воювали.

Два брати в тім народі — був мов один пан,
Один — Арістобул, а другий — Гиркан.
За первосвященство оба сперечались,
Архієреями, не царями звались,

Вважалися слугами бога свого,—
Як хочете, так називайте його,
Хоч рідні брати, не були вони в згоді,
Були й сторонництва ворожі в народі.

Гиркана, що сили значної не мав,
Помпей без добуття меча звоював;
Але ж Арістобул в замку заховався
І тільки на певних умовах піддався.

Та що не хотів ні скарбону віддати,
Ні замок під римську владу піддати,
Велів Помпей зараз його ув'язнити,—
Тоді вспів без труду й весь край підчинити.

Лиш Єрусалима не взяв без облоги,
Хоч не було й тут йому много тривоги.
Щоправда, до міста як свойого пана
Взяла його зараз партія Гиркана,

Та храм, що держала партія противна,
Здобуть була річ трудновата та дивна.
Стояв він на згір'ї стрімкім та понурім,
Укріплений був і обведений муром.

І будь оборона всі дні однакова,
Його б не здобула сила ніякова.
Та що вони день заповіданий мають,
Його днем Сатурна (саббат) називають.

А в той день не можуть ані чим трудиться,
Ні зброї торкаться, ані боронитися,
То дали римлянам нагоди доволі
Штурмувати мури при тій їх неволі.

Бо як про той звичай жидівський дізнались,
Усі дні зі штурмом і не напружались;
А як прийшов саббат і жиди спочили,
Стали штурмувати храм з усеї сили.

І так в день Сатурна ще й без оборони
Взяли храм і замок і всі їх скарбони [1].
Гіркана зробили королем без стриму,
А Арістобула повезли до Риму.

16/VIII

МАНЛІЙ ТОРКВАТ І РИМЛЯНИ

Той жорстокий вчинок —
Сина усмертити! —
Довго не могли римляни
Манлію простити.

Хоч вояки значно
Послушніші стали,
Проте всякий чин жорстокий
Манліївським звали.

Та проте, що був він
Вояка хоробрий,
Полководець, яких мало,
Й до поради добрий,

Його поважали,
І тріумф справляли,
Й тричі його раз по разу
Консулом ставляли.

І четвертим разом
Став би їм в пригоді:
Війна грозить, ліпших нема,
Без Манлія годі.

---

[1] Давніші письменники (Cicero, Oratio pro Flacco, cap. 22, та Josephus Flavius, Antiquitates, XIV, 9) зазначують, що Помпей не рушив нічого зі скарбів храму — ані поміщених там святих предметів, ані тих 2000 талантів (коло двох міліонів з[олотих] р[инських]), що були в скарбоні, а тільки увійшов до святая святих і бачив те, чого, крім первосвященика, нікому не вільно було бачити.

«Вибрати вчетверте!» —
Весь народ гукає,
Але Манлій задумався,
Виходу шукає.

«Ні,— каже,— квірити,
Ми ж не малі діти!
Ні ви мене, ані я вас
Не зможем стерпіти».

18/VIII

[ІЗ РІЗНИХ ІСТОРИКІВ РИМУ]

ВІЙНА ФАБІЇВ ІЗ ВЕЄНТАМИ

(р. 277 від засн[ування] Рима)

I

Між веєнтами й римлянами
Довголітняя війна,
Наче те голодне літо,
Без кінця тяглась вона.

Ні спокійний, ні воєнний час,
Обопільний лиш грабіж:
Здиблеш стадо ворогів — гони!
Здиблеш купу самих, а вони
Менш численні — бий і ріж!

Показався римський легіон —
Всі веєнти в город друть,
Відступив той легіон, нікого
Не спіймавши, вони з міста свого
Знов на римське поле йдуть.

І була се ні війна, ні мир,
Тільки удри без мети;
Серіозно воювать не сміють,
Тільки пакості та збитки діють,—
І кінця їм не дійти.

Був се ворог ні на що не добрий,
Більш упертий, ніж хоробрий,
Здалий на дрібнії свари
Та рицарям не до пари.

Коли його зігноруєш,
Зараз вовчий зуб почуєш;

Бережешся — нема його,
Замахнешся — бить нікого,—
Так між миром і між боєм
З ненастанним неспокоєм,
Було, днюєш і ночуєш.

II

Ось уся родина Фабіїв
Виступа перед сенат,
Консул іменем усього роду
Починає промовлять:

«Знаєте, отці сенатори,
Чого треба до війни
З Веями? Людей немного,
Та таких, щоб до одного
В полі стерегли вони.

Ви про інші війни дбайте,
А нам, Фабіям, як єсть
Лиш війну з веєнтом дайте,
А про решту вже не дбайте:
Буде нам користь, вам честь.

Ручить вам за те хоробрість
Наша, зручність і розвага,
Що на дальш безпечна буде
Йменння римського повага.

Сю війну берем собі ми
За своє родинне діло
Й власним коштом обігнати
Можемо її ми сміло.

Хай республіка про те не дба,
Що дарує нам судьба,—
Ні вояків на мінуту,
Ані грошей на війну ту
Не попросимо хіба».

Тут подяки величезні
Їм складає весь сенат.
Із сенатського двора
Консул вийшов дуже рад,

З всею Фабіїв юрбою,
Що ждала в передпокою,
Йшов додому вечерять.

Всім наказано на завтра
Буть готовими к дорозі,
В повній зброї вранці-рано
Стать при консульськім порозі;
З тим розбіглись по домах
Спать, а вся надія в бозі.

III

По всім Римі гомін гуде:
«Слава Фабіям під небо!
Ото в місті гаразд буде!
Про війну вже дбать не треба.

Один рід узяв на себе
Тягар усеї держави,—
Із веєнтами війна
Зійшла між приватні справи.

Якби ще знайшлись у місті
Такі дужі дві родині,
Одна взяла б собі вольсків,
Друга еквів в тій годині.

Ликуй, гуляй, римлянине!
Будеш жити в супокою,
А всіх сусід в ярмо впряжеш
Многовладною рукою».

Другого дня всі Фабії
Справді взялися за зброю,
Де їм було наказано,
Зійшлись у воєннім строю.

Консул у плащі воєннім
В передсінок гордо входить,
По рядах оружних своїх
Преповажно зором водить.

Окликом гучним прийнятий,
Повен віри та надії,
Воякам велить роздати
З бронзи стяги бойовії.

Пішли містом. Ще ніколи
Таке військо не ступало
Отсим містом. Всі соколи!
Хоч числом їх дуже мало,

Але слава їх велика
Й подив люду окружає:
Всіх їх тільки триста й шість,
Але хто ж їх подужає?

Всі патриції, всі члени
Роду славного одного,—
Кождий міг би вождем бути,
І не сором би за нього.

Всі могли б сенат творити
У яке-будь люте врем'я,—
Та спішать всі покорити
Пакісне веєнтів плем'я.

А за ними юрба суне
Перша своїх кревних, близьких;
Із них кождому байдуже
До високих діл чи низьких;

Ні надії, ні турботи
Жадні їх тепер не рушать,—
Тільки запал в них безмірний,
Гордості товариш вірний:
«Фабії йдуть до роботи!
Побідить веєнта мусять!»

Друга юрба — се публіка,
Близьке їй громадське діло;
Ласки й подиву багато
В очах кождого горіло.

«Йдіть здорові! Йдіть щасливі!
І блискучий хай успіх

Сей ваш почин увінчає!
Озолотимо вас всіх.
Консулати та тріумфи
Й нагороди вам дамо;
Честей надійтесь, презентів,
Лиш на пакісних веєнтів
Наше наложіть ярмо!»

Як минали Капітолій,
Замок і храми всі інші,
То які боги стрічались
Чи згадались, більші й менші,

Всіх просили, що полчок той
Супроводили щасливо,
Щоб вони цілі й здорові
До рідні вернули живо.

Не дійшли, мабуть, ті просьби
Ані до одного бога,
І був вихід їх щасливий,
Нещасливая ж дорога.

IV

Полишивши браму Януса
З боку з правої руки,
Незабаром дійшли Фабії
Аж до Кремери-ріки.
Тут було догідно спочивать,
Дерев'яний замок збудувать.

Доки йшли самі пустошення,
Всюди Фабіям везло;
Не лиш для сторожі замка,
А й для римських ланів тамка
По цілому тому краю,
Де до тусків прилягають,
Їх самих досить було.
Де лиш ворог показався,
Зараз із життям прощався,—
Скоро знищене було
Грабівницьке ремесло.

Та недовго се тривало;
Ще на те веєнтів стало,
Що в етрусків полк наймили,
Храбрих в замку обложили.
Та ще стало їм мамони,
Прийшли римські легіони
І етрусків поразили.
Вперли їх в Червоні скали,
Де етруски табір мали,
І там стільки узискали,
Що етруски бій лишили,
Мир уклінне попросили
І додому поспішили.

V

Знов між Фабіями та веєнтами
Почалась війна дрібна
З незначними інцидентами,
І то мало не щодня.

Нападали не лиш на ріллю,
Аби збіжжя грабувати,
Та на тих, що вроздріб надбіга,
Щоб грабіжку відбивати,—

Так бувало, що й рядами
Під воєнними стягами
До формальних битв ставали;
І все виходило так:
Побіждає римський знак,

А веєнти, хоч моменти
В них щасливії бували,
Полчок римський побідити,
З врагів хоч одного вбити
Можності ніяк не мали.

Се веєнтам прикро було,
Та швидко їм на ум прийшло:
«Та ж се лапка на всіх них!
Сей успіх їх утішає,

Їх відвагу побільшає,
А нас мають за дурних.

Більшу ще дамо їм волю!»
Пустять стадо тут по полю,—
Фабії лиш цап та лап!
Всім підданим наказали,
Аби з поля геть тікали,—
Знов на Фабіїв приваб.

А ось ніби прозирають,
Уоружених збирають,
Хочуть стать до оборони,
Та вкажуться лиш Фабії,
Ті, мов труси та бабії,
Мов сполошені ворони,
Через борозди й загони
На вискоки удирають.

VI

Загорділи дуже Фабії
На постійний свій успіх.
«Проти нас людці ті слабії,
Кожний раз поб'ємо їх».

Аж ось здалека від Кремери
Стадо йде широким полем.
«Се ж веєнтів стадо! Гей, бери
Що хто має в руки й живо при!
Пастухів усіх поколем.
А оружних щось там два чи три...
Кожний підлітай соколом!»

Полетіли. В куряві весь шлях,
Хоч летять вони, неначе птах,
Та зовсім необережно.
Край дороги по ровах, дуплах
Вороги, мов пироги в кітлах,
Поховалися «прилежно».

Ось і стадо! Всі розбіглися,
Щоб обскочити з боків;
Не щадять бичів ні бука,

Щоб не вирвалась ні штука
З гарних тих коров, биків.

Та в тій хвилі крик і галас!
З засідок попідіймалась
Вся веєнтів збройна сила;
Мов медведя псарня люта,
Так та сила, в мідь окута,
Фабіїв вмить обступила.

Зразу галас їх сполошив,
Та град стріл не розпорошив.
Але в купу збив усіх.
Тут надбігли теж етруски;
Збройних величезне коло
Купу Фабіїв кололо,
Било, різало, стріляло
І спочить не дозволяло...
Тих багато, а їх мало,
Мов на возі міх петрушки.

Стиснені, мов у обруч,
Вони вже не можуть биться,
Хоч не всі ще голіруч;
Змушені лише гнітиться
Тягарями своїх тіл,
Панцирами та щитами,
В один бік пручи без тями,
Прохід собі вибирати,
Мов у весняні роботи
Плугом скибу поре віл.

Зойк, стогнання, рев і крики!
Ось на горбик невеликий
Вийшли Фабії та й стали;
Хоч тих много, а їх мало,
Місце можність їм давало
Перевести трохи дух;

Та вони, замість спочити,
Стали нижніх молотити,
Мов ціпами — бух та бух,
А веєнти відступали,
Зараз другий горбик мали.

Cassius Dio's

Römische Geschichte,

übersetzt

von

Dr. Leonhard Tafel,

Präceptor in Schorndorf.

Dritte Abtheilung.

Stuttgart,

Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung.

1854.

Титульна сторінка німецького видання «Римської історії» Кассія Дюна, яким користувався І. Франко

З свого горбика в долину
Зійшли Фабії — в хвилину
Страшна зміна! Ті, що йшли
Вперед, на версі стояли,
Фабії внизу куяли,
Поки всі не полягли.

Тут їх триста шість убито;
Лиш один дорослий скрито
Жив-здоров добіг у Рим,
Та не тільки ним одним,
А й дітьми полеглих многими,
Що були зовсім не вбогими,
Як дійшли вони до літ,
Розширився, та розрісся,
Та високо знов вознісся
Фабіїв преславний рід.

VII

А веєнти з тої радості,
Що так Фабіїв змогли,
Із гірської тої малості
Аж над Кремеру пішли,
Замок Фабіїв дубовий,
Зовсім добрий ще й здоровий,
Без опору заняли.

Зараз рушили й на Рим.
Було дуже крухо з ним,
Близька вже правдива кліпа.
Висланий у першу мить,
Зараз дав себе побить
Консул Мененій Агріпа.

Вороги до Рима впали,
Весь Янікул звоювали,
Через Тібер перейшли;
Хоч стояли там всю зиму,
Не могли здобути Риму
Й поражіння понесли.

Хоч як і були заїлі,
Консул Спурій їх Сервілій
На ту саму штуку взяв,
Яку вони підпустили,
Аж добиться того встигли,
Що рід Фабіїв пропав.

Випустив велике стадо,
Мов зблудило з піль громади
На веєнтськії лани;
За тим стадом погналися
Ті, що війною займалися,
Розбишацькії сини.

Ввійшло стадо в ліс гористий,
В темні дебрі та яри,
«Тут то буде нам користи!
Що захочеш, те й бери!»

За волами й коровами
З батогами здоровими
Пішли в дебрі вороги,—
Тут їх консул з легіоном
Загорнув одним загоном
І всіх висік до ноги.

На основі Тіта Лівія «Ab urbe condita» (liber II, cap. 48—51), написано в днях 12—14 серпня 1915 р.

ВІЙНА КРАССА З ПАРТАМИ

Зіставши тріумвіром, Красс багатий
Позавидів діяльності невтомній
Помпея й Цезаря й задумав теж
Зробити щось таке, щоб зиску й слави
Йому приспорило. У Сірії,
Якої намісництво взяв на себе,
Було все тихо-мирно; навіть ті
Давніше вороги непримиримі
Римлян, що їх найбільше турбували,
Тепер притихли, бачачи їх перевагу.

І заманулось Крассові на партів
Іти походом, хоч на них зажалень
Не мав ніяких і до бою з ними
Ніхто не вповажив його. Та чув він,
Що страх вони багаті, а з Ородом,
Їх шахом, що не довго ще сидів
На їх престолі, справиться нетрудно.

От переправивсь він через Євфрат
І скрізь, грабуючи й пустошачи,
В Месопотамію зайшов далеко,
Бо про прихід його не знали вороги
Й ніде ніякої не зроблено завади.
Так Талімен Іляк, намісник того краю,
Що коло Іхнії, малої кріпості,
З немногими їздцями ставив опір,
Був вмить розбитий, зранений і втік,
Щоб королеві з уст до уст подати
Вість про нежданий напад римлянина.

Не в довгий час уже захопив Красс
Усі міста й твердині, особливо
Грецькі, між ними Нікефорію.
Багато-бо колоній македонських
Та грецьких, зражених незносним гнітом
Партів, переходило до римлян,
В них визволителів вітаючи і другів.

Лиш Зенодотії жильці, вдаючи, що
Теж хочуть до римлян переступити,
Просили деяких із них до себе,
А як ті до їх міста загостили,
Накинулись на них і повбивали.
Та тим стягли на себе кару люту,
Бо Красс велів спустошити їх місто.

Нікому, впрочім, не робив він шкоди,
А першим виступом свойого війська
Нагнавши страху варварам порядно,
Се визискав, провів у краю зиму
Й поздобував усі як єсть твердині
По сей бік Тігру. А набравши стільки,
Як в першім наскоці міг подолати,
Вже не звертав ніякої уваги
Ані на те, що тільки що здобув,
Ані на дальші сторони, він нудивсь
В Месопотамії, його тягло
До гаразду й спокійного життя
У Сірії, й тому він полишив
Часу доволі партам узброїться
Та затривожити ті римськії залоги,
Які по краю скрізь він полишив.

Отсе був початок війни римлян
Із партами, а ось про партів дещо ближче.
Вони жили за Тігром, переважно
В замках та по твердинях невеликих,
А декуди то й по містах; між ними
Був Ктезіфон, їх короля столиця.
З якихось давніх варварських племен
Вони вели походження своє,
А назва їх була вже відома
За партського панування; тоді ще

Вони займали лиш маленький кут
І поза те гніздо своє старинне
Не розширяли ще своїх границь.

Та як, звалivши силу перської
Держави, розвернувся Македонець,
А Олександрові наступники,
Жручи себе за спадщину його,
Один у одного краї ті відбирали
Та власної держави закладали,
І парти теж під проводом якогось
Арзака виступили та успіли
Завоювать весь довколишній край
І обсадить Месопотамію
Як намісництво, відомо, своє.
Вже від Арзака починається
Ряд королів партійських, що від нього
Прозвалися теж Арзакідами.

Їх слава та їх сила виросли
Нарешті до такої висоти,
Що воювать могли й з римлянами
Й нарешті в віруванні околишніх
Одні лиш можуть стати з ними врівень.

Вони направду вояки незгірші,
Але тому собі здобули славу,
Більшу від дійсної їх вартості,
Бо хоч ніде ще від римлян не відібрали
Ані шматка землі, а, навпаки,
Дещо з своєї до римлян втеряли,
Проте ніде не поневолені,
Але й тепер іще скільки разів
З римлянами до бою виступають,
Се чинять горделиво, мов свобідні.

Про їх походження, їх край та їм властиві
Обичаї та привички писали
Вже многі, й я не маю наміру
Чинить те саме. Їх узброєння
Та спосіб їх войования натомість,
Оскільки до історії належить, вимагає
Де в чому ближчого освітлення.

В війні щитів ніяких не вживають,
А в поле йдуть лише як лучники,
Як списоносці та їздці панцирні.
Піхота їх не дуже-то численна
Й ще менше важна та складається
Також із самих лучників. Від літ
Дитячих ще вправляються вони
В стрілянні з луків; їх земля і небо
Однаково сприяють їм у тім.

Земля їх якнайліпше надається
До хову коней та до їх ужитку.
Цілі стада ведуть в війні з собою,
Щоб коней відміняти по вподобі,
Здалека так же скоро надбігати,
Як розбігатися раптом удалечінь.
Над ними ж небо так сухе, прозоре
Й без вогкості, що лукам їх дає
Найбільшу еластичність, з виємком
Найтяжчої зими; тому в ту пору року
Вони ніколи в поле не виходять.

А в кождий інший час із ними так, як
І в кождім іншім краю, що подібний
До їхнього, година непорадна.
Зносить палючу сонячную спеку
Вони привикли змалку; від безводдя
Та проти трудностей добування води
Вони багато способів придбали,
Так що вже через те одно їм легко
Гнать ворогів, які їх край нападуть.

А поза своїм краєм, за Євфратом,
Вони до того часу воювали
Успішно вже та напади робили,
Але провадить довшую війну,
Що вимагає видержки й натуги,
Вони не важаться, коли їм доведеться
Попасти в край, від їхнього відмінний,
У те таке підсоння, де не можуть
Ані людей доставить войовничих,
Ані для них потрібного стравунку.

Коли в Месопотамію наїхав Красс,
Послав Ород ще в Сірію до нього
Послів, аби розвідали від нього
Причини нападу та приводи, які
Його склонили до війни, послав теж
До завойованих або відпавших міст
Суренія та військо. Сам він думав
Удаться до Арменії, що перед тим
Була Тігранова, аби теперішній
Король їх Артабаз, син Тіграна,
Про свою власну дбаючи державу,
Військ помічних не посилав римлянам.

Красс відповів: «Аж у Селевкії,
Месопотамському місті, де й тепер
Ще грецька людність має перевагу,
Я виявлю війни сієї привід».
На те один із партів відповів,
По лівій правою рукою б'ючи:
«Скорій ось тут волосся поросте,
Ніж до Селевкії ви дійдете».

Зимою, яку Красс у Сірії провів,
Притрафились знаки чудесні в Римі:
Показувались сови та вовки,
Пси бігали по місті виючи,
Піт виступав на статуях, а многі
Понівечили блискавки. Була
Тривога в Римі, розрух знов у галлів
І невиразна чутка, що недобре
Щось з партами. Та що властиво,
Того не знав ніхто.
В самого Красса
Знаки були далеко виразніші
Та недвозначні, як при місті Дзевгмі,
Так названім тому, що Олександер
У своїм поході через Євфрат
Тут переправився, притрафилось
Ось яке диво. Переносний храм,
Що вояки орлом звуть, бо внутрі
Його орел сидить позолочений —
Такий знаходиться при кождім легіоні,
Порядно набранім, і з табору зимою

Його ніколи не виносять, окрім
Тоді, як військо вируша ціле;
Тоді несе його один з мужів
На довгій жердці, що на нижньому
Кінці заострена і тим кінцем
Її вигідно в землю устромляють,—
Отож один з таких орлів тоді
Ні руш із Крассом не хотів іти
Через Євфрат і, мов приріс, держався
В землі. Аж кілька вояків, за нього
Вчепившися, перетягли його
Насильно; він піддавсь їм поневолі.

Також одна велика хоругов,
Подібна до вітрила, що на ній
І назва війська й головного вождя
Нашиті буквами з червоного сукна,
Упала, зірвана раптовим вітром,
З моста в ріку. Красс велів також інші
Так само довгі поздіймать з дрючків,
Щоб їх покоротити, й побільшив
Число знаків зловіщих. Бо немає
Для полководця гіршої познаки,
Як коли в знаменах воєнних що псується.
При самім переході вояків
Через ріку на них така густа
Насіла мряка, що одні на других
Переверталися й нічого бачить
Не здужали з ворожої країни,
Аж як ногами стали на твердому.

Також при жертвах за той перехід
Та за наступлення на другий берег
Були знаки аж надто некорисні:
Піднявся сильний вітер з блискавками,
Міст заламався, поки через нього
Все військо перейшло. А що такі
Припадки навіть найнерозумніших
Із простаків повчити мусили,
Що йдуть вони туди не на добро
И нема їм вороття, то страх великий
Обняв все військо та упадок духу.

Щоб їм додать відваги, Красс промовив:
«Не бійтесь, воїни, що міст пропав,
Не думайте, що се значить нещастя!
Клянуся вам, що я постановив
Через Арменію назад вертаться».

Сим на хвилину він додав їм духу,
Та, на біду собі, піднявши голос,
Промовив ось як: «І не тратьте духу,
Бо жаден з нас не буде вже вертати
Тим самим шляхом».
Всі пополотніли,
Бо кождий чув у тих словах лихе
Віщування, і всі позападали
Ще в більший омут суму та зневіри
Й не слухали вже дальших заохот
І того, як він варварів на сміх
Їм подавав, а величав римлян,
А їм обіцював і почесті, і скарби.
Та йшли за ним, не спротивлялися
Ні словом, ані ділом, з послуху
Проти закону чи то почуваючи
Безвихідність свого положення,
В якій нема ні ради, ні підмоги.
І мовби божеством ведені на затрату,
Були безвладні душами й тілами.

Найгірше їм пошкодив озроенець
Ангар, що при Помпеї ще в союз
З римлянами ввійшов, але тепер
Тягти задумав з варварами руку.
Чинив те саме також Альхандоній,
Араб, що завсігди перебігав
На бік сильнішого; та сей принаймні
Одверто відчахнувся від римлян,
Так що й устерегтися перед ним
Було можливо. Натомість Ангар
Держав із партами, а видавав
Себе за друга Крассового, дав йому
Велику суму грошей у позику
І вивабив у нього його плани
Та зрадив їх Ородові. Коли ж
У Красса повставало рішення

Сторінка автографа твору «Війна Цезаря в Аріовістом»

Розумне, він опрокидав його
Намовою своєю й навертав
На некорисне. Він довів його,
Між іншим, ось до чого.
У Красса був
Первісно намір до Селевкії
Дійти походом, куди надіявся
Дібраться здовж Євфрату, йдучи з військом
Та багажами, і в догіднім місці
Перебрести ріку, а з того міста,
Якого жителів, гелленів переважно,
Він надіявся легко позискати,
А відси без великих трудностей
Перевалить до Ктезіфона. План той
Розговорив йому Ангар як страту
Часу й нарадив вдарить на Сурену,
Що поблизу стояв з немногими людьми.

Отак одному приготовивши
Загибель, а другому майже певну
Побіду, бо під позором шпіонства
Мав із Суреною постійні зносини,—
Повів римлян, що жадного нещастя
Не сподівалися, мов на побіду певну,
А як дійшло до битви, з партами
До спілки й сам накинувся на них.

Се сталося ось як: найбільшу часть
Свойого війська заховали парти
В нерівній та порослій деревами
Околиці, а з невеликою
Посунули відважно на римлян.
Побачивши їх, Красс,— не сам отець,
А син, що з Галлії прийшов до нього в
службу,—
Понадіявся, що не трудно буде
Зробити їм усім коротку справу,
Дмухнув на них враз із кіннотою,
Розбив їх в пух, не знаючи, що вмисно
Вони втікали, та коли за ними
Як побідитель він загнався вже далеко
Від війська пішого, обскочили його
І вирубали всіх.

Помимо сеї втрати
Піхота римська не пішла на втеку,
Але аби помститися за Красса,
Ударила на партів дуже жваво,
Та задля множества їх, способу
Войования та зради Ангара
Не вдіяла нічого. Бо коли
Вони збивалися докупи та
Вкривалися щитами, щоб, стиснувши
Ряди, від стріл ворожих захистити
Себе, то нападали списоносці
На них з усеї сили, кидали
На землю, розбивали їх ряди;
Коли ж від тих вони оборонялись,
Бували виставлені на град стріл.

Тому в замішання впадали многі
При списоносців нападі і гибли,
Многі, відрізані від помочі їзди,
Теж падали, а інші, списами
Проколені, встеляли землю трупом,
Або поранених їх волокли в неволю.
Та найстрашніший був той град густий
Стріл, що з усіх боків на них зо свистом
Летів, одних смертельно ранячи
Та трупом кладучи, а інших лиш
Нездібними до бою чинячи.
Всі запирали дух, бо до очей,
До рук і до всіх інших частей тіла
Летіли стріли, пробивали навіть
Щити та панцири. Ніхто не міг
Знайти який-будь захист, уникнути
Поранення. Коли хтось від одної
Стріли десь ухилявся зручним рухом
Або одну, що вже застрягла в тіло,
Змагався витягти, одержував
Щораз нову. Ніхто не знав, чи тихо
Стоять, чи рушаться, одно як друге
Від стріл не забезпечувало анітрохи,
Одно як друге довести могло
До розпачі; бо витягти стрілу
Ніхто не міг, а оминеш одну,
Аж тут тобі дві-три віп'ються в тіло.

Се все терпіли римські воїни
Від явних ворогів; Ангар не зараз
Іще напав на них, коли і він напав,
Рубали озроенці ззаду всіх
Відвернених і облегшили партам
Загальну різанину. Бо щоб їм
Достояти чоло проти чола,
Вони до партів мусили звертаться
Задами, мусили раз по разу
То проти сих ставать, то проти других,
То знов супроти перших. Від таких
Безперестанних оборотів раз
У той бік, раз у сей, примушені
Раз по разу звертатися туди,
Відки на них, знай, сипалися рани,
Й найвідважніші тратять голови,
Один другому набіга на меч;
Або від власного меча сам гине.

Вкінці постав між ними стиск страшний,
Бо проти ненастанних нападів
Ворожих із усіх боків були
Примушені свої незахищені
Місця скривати за щитами тих,
Що обік них стояли, й стиснулись так,
Що й рушатися не могли. Вже трупів
Було так много, що й без того їм
Ніяк було вдержаться на ногах
І падали раз по раз через них.
А спека й спрага (діялося се
У самій середині літа і в сам південь)
Всім задавали так страшні муки,
Що многі, хоч не зранені, без духу
Валилися додолу, як снопи.

Вони пропали би були всі до одного,
Якби залізні вістря варварських
Списів від панцирів не повгинались,
А держална сухі не поламались,
А тетиви їх луків наслідком
Так частих стрілянь не потріскали,
Стріли в сагайдаках не вичерпались, а мечі
Не пощербились та не отупіли,

А врешті й вояки від ненастанного
Мордування не вибилися з сил.
Отак зайшла їх ніч. Їм ще далека
Була дорога, і від'їхали вони,
Бо парти табором ніколи не стають
Вблизу хоч би найслабших ворогів,
Бо штуки ошанцьовання не знають,
А в разі нападу у темноті
Своїми кіньми й стрілами нічого б
Не вдіяли.
В той день вони в полон
Не взяли ні одного римлянина,
А бачачи, що всі узброєні
Стоять в рядах і жаден не кидає
Оружжя, ні втікать не рветься, зміркували,
Що в них ще деяка відпорна сила,
Й боялися їх дальше нападати.

От Красс із іншими, що ще могли,
Подався до Карреї, що була
Ще від тогід обсаджена одним
Із римських відділів, полишених у краю.
Багато ранених, що ані йти,
Ані возів або підвод дістати
Не спромоглися, полишалося
На бойовищі; інші були раді,
Що хоч сяк-так могли ще волоктися.
Немногі повмирали там від ран
Одержаних, немногі смерть собі
Самі вчинили, та найбільшу часть
Без труду парти в свій полон забрали.
Із полонених многі по дорозі
Померли, бо їх вичерпались сили,
А многі повмирали і пізніше,
Бо заходу та ліків, яких треба
Для них, між варварами не було.

Красс був так зразу збитий з пантелику,
Що навіть в місті не вважав себе
Безпечним, але стільки лиш придумав
Якнайскорше спасать себе бігством.
Та що не мав він змоги ще за дня
Втекти неспостережено, пустився ніччю,
Та повня місяця перепинила

Сю втеку, чатували вороги,
Й він мусив завертать. А як діждав
Безмісячної ночі, то пустився
Зі своїм військом. Але в пітьмі ночі
В чужому краю, ще й ворожому,
Де всіх гонила боязнь і тривога,
Вони збудили й розбрелись частями.
Одну часть зараз досвіта дігнали
Чуйнії парти й вирубали впень;
Друга під проводом квестора Кассія
Лонгіна вспіла в Сірію вернуться,
А третя з Крассом вирушила в гори,
Щоб горами в Арменію уйти.

Коли про те довідався Сурена,
То побоявсь, що, як уйдуть тепер,
Почнуть війну новую незабаром.
Не важучись на недоступних горах
Кіннотою своєю нападати
Тяжко воружену піхоту римську,
Яка, крім користі при боротьбі,
Що бить могла з гори в долину ліпше,
Боролась би тепер,— так думав він,—
Зі здвоєною силою розпуки,
Велів післанцям своїм предложити
Їм мир з умовою — опорожнити
Весь край до берегів Євфрату.
Красс
Без намислу повірив партові,
Прибитий страхом та знесиленням
Із-за нещастя свого власного
Та вітчини, він нездібний був
Обдумати положення своє;
Чув тільки, що вояки виявляють
Нехіть до так далекого маршу
По недоступних, малолюдних горах,
А також їм страшна Орода помста.
Тому не міг ні про що міркувати,
Що в даній хвилі треба або можна
Зробити й осягнути, а що ні.

Отож, коли він заявив готовість
Прийняти мир, Сурена відповів,

Що не заключить миру ні з ким іншим,
Лиш особисто з ним; мав намір очевидний
Його з малочисленним супроводом
Від війська відлучить і в свою власть дістати.
Тому велів сказать йому, що мусить
Явиться сам до нього для розмови.
(І на ту чисто варварську лапку
Спіймався Красс). Вони умовились,
Що Красс із'їдеться з Суреною
З немногими людьми в однаковім
Числі з обох боків на площі
Між обома військами. Красс зійшов
З гори немного вниз, а щоб скоріше
Міг стати на означеному місці,
Сурена власного післав йому коня.

Се вже було й для Красса надто грубо,
І він зацукався та завагався.
Та варвари не завагалися,
А вхопивши його за обі руки,
Насилу посадили на коня.
Спротивились вояки римські їм,
Бажаючи оборонити Красса.
Зчинилась бійка, зразу не рішена;
Та як надбігло варварів багато,
Вони перемогли. Бо, стоячи в долині,
Вони все підготовили завчасно
Римлян упередити на горі.
Весь Крассів супровід вони побили.
І Красс теж там погиб, чи від одного
Зі своїх, щоб у варварську неволю
Не попадав, чи з рук якогось парта,
Одержавши вперед тяжку вже рану.
Мертвого парти привезли в свій табір
І там йому, як кажуть деякі,
Розтопленого золота налито
До горла на наругу, що, мовляв,
Такий багатий чоловік, що бідним
Міг уважать того, хто власним коштом
Не може удержати легіона
(А й той поласився на партське добро).

Написано в днях 20—22 серпня 1915 р. на основі оповідання Кассія Діона «Історія римлян», кн. XL, розд. 12—23.

ПОМПЕЙ І МОРСЬКІ РОЗБІЙНИКИ

З давен-давна розбійники в морі
Мореплавців нападати скорі,
Як на суші «молодці гуляють»,
Сухопутних людей нападають.
Було здавна так і доти буде,
Доки людська вдача одна буде,
Доки має той, а сей не має,
Немаючий маючих займає.

Та давніше грабежі й розбої
Держалися землі будь-якої,
Не на кождій траплялися горі,
Не на кождому бували морі
І не в кождій також порі року
Не давали зробить вільно кроку,
І малі бували в них дружини,—
Для великих не було причини.

Аж у пору, коли римська слава
Ненастанно війнами кровава
Сотні сіл і міст пустила з димом,
Що хапались воювати з Римом,
Тисячі дітей осиротила,
Тисячі людей у блуд пустила,
Тисячі не мали ні що жерти,
Ні безпеки, крім одної смерти,—

Тисячі натури не слабої
Найрадніше бігли на розбої,
Та на суші міст, твердинь багато,

То й розбій у них — рідкее свято;
Зараз ровти, когорти збирають,
Справців ловлять і остро карають.
А власть римська особливо справна,
З нищення розбоїв була славна.

Та на морі зовсім інше діло.
Маєш човен, плаваєш уміло,
Вмієш бурі й сльоти пізнавати,
Знаєш криївки, де що ховати
(Як на суші тобі не щаститься,
Можеш сміло на розбій пуститься;
Човен в водах без сліду провадить,
Річна троша шепче, та не зрадить.

А збереться більша вас ватага,
Піднесеться більша в вас відвага
На купецькі судна нападати,
Із тиші морської користати.
А раз ви судном заволоділи
Одним, другим та й забагатіли,
Тоді діло шириться й зростає,
Бідна людність від вас користає.

Так було століттями на Креті:
Мали моряки в лихій прикметі
Острів той, здалека обминали,
Та частенько таки й пропадали).
А римляни поки з ворогами
Мали діло всіми сторонами,
Не могли допильнувати моря
Та й зазнали з нього много горя.

Поширилось морське розбійництво
(Як росло у Римі хабарництво),
Аж виросло у грізную силу,
На морях спокій заметушило,
Загрозило пристаням, твердиням,
Людей, скарби крило по яскиням,
Скрізь свої союзи потворило,
З королями в союзи входило.

Як римляни май ситіші стали,
Африки та Азії дістали,
Розбійництво, проте, не вляглося,
А на більшу силу спромоглося.
Не плили вже в малім числі суден,
Був їм хід великих флот не труден,
Були в них і власні адмірали,
Що на флотах комендерували.

Що давніш лиш на отвертім морі
Плюндрувати судна були скорі,
Так що ані в літі, ані в зими
Не було безпеки перед ними,
Бо, лиш тим жиючи, виробляли
Силу й зручність і успіхи мали,
А ті позволяли їм без шкоди
Все на тяжчі пускаться пригоди,—

Так тепер вони, набравши сили,
Й пристаням великим загрозили.
А як став хто проти них до бою,
Накладав звичайно головою;
А як здужав навіть побідити,
То не міг їх суден догонити,
Бо вони, мов ті морські дельфіни,
Враз щезали серед хвиль та піни.

Так вони, немов непобіджені,
Знов вертали, нічим не струджені,
Грабували вілли набережні,
Плюндрували оселі сумежні;
Навіть по містечках бушували
Або їх для себе здобували,
Мали в них вигідную зимівлю
Й криївки на продаж і купівлю,

Коли се раз-другий повелося,
Далі йти можливим їм здалося:
У глиб краю вони набігали,
Таких навіть шарпали та брали,
Що ніколи моря не видали.
Се не лиш союзникам робили,
Африку та Аз'ю теребили,
А й Італії не пощадили.

Сторінка автографа твору «Шкіпер Іван Пшеніцин»

Мали в тім подвійную рахубу:
Тут числили на здобичу грубу,
А хоча такої де й не буде,
Хай жахаються місцеві люде.
Много міст італьських навідивши,
Скрізь багато шкоди наробивщи,
Завітали навіть аж до Ост'ї,
Порту римського, немов у гості.

І некепсько тут вони гостили:
З димом римські кораблі пустили,
Що хотіли, те поплюндрували,
А як опору не зустрівали,
Розгостилися, як в себе дома,
Розійшлись по селах, як сірома,
І котрих людей не повбивали
Та яке добро награбували,
Те без страху в Римі продавали.

Одні тут своє робили діло,
Інші інде грабували сміло;
Мов брати, були всі між собою,
Мали, мабуть, власну кличку свою;
Незнайомі знайомились зараз,
А траплявся і такий амбарас [1],
Що обскурні драби, міхоноші
Від них поміч діставали й гроші.

І такі в народі впливи мали,
Що як тільки про кого назнали,
Що комусь із їхніх не на шкоді,
А в защиту став у злій пригоді,
То такому честь була, й пошана,
І безпека зовсім не погана;
Хто ж навів на них біду й неславу,
Всі на того робили облаву.

Отак розбійницька[я] сваволя
Забирала чимраз більше поля;
Се була війна утяжлива,
Ненастанна, майже неможлива,

---

[1] Французьке слово embarras — перетяження, клопіт, дійшло й до нашого народу через поляків.

Скрита, а при тім усім чутлива,
Що ні чуйністю їй запобічи,
Ані згоду з ким робить на вічи
Не було ні змоги, ані річи.

Чули се теж верховоди Рима,
Дещо також бачили очима,
Та було їм усе те байдуже,
Аж нарешті здивувались дуже:
Нема збіжжя, нема хліба, м'яса,
Життєва підстава та окраса
Щезла, бо розбійники морські
Сперли всі застави городські.

Не було кому про те подбати,
А тепер що діяти — не знати.
Люд голодний, лемент вулицями...
Шлють же верховодів з кораблями,
Та куди, за ким, за чим, до кого?
Ідуть — і не вдіяли нічого,
Лиш союзних справу погіршили,
Бо без захисту їх полишили.

Кличуть верховоди всю громаду,
Вже чотири дні всі рада в раду.
«Живем в небезпеці ненастанній,
Ходимо всі, наче окаянні!
Пруть нас до війни морські розбої,
А війни потрібно нам якої?
Всі вони розсіяні, не вкупі,—
Стануть війська наші, наче глупі.

Як же їх у купу позганяти?
Чи поодиноких скрізь шукати?
Вони одні одним помагають,
Наші ж із виду їх не пізнають,
Бо се ж світовая збиранина.
Піде заколот і блуканина,
І зупинимось серед дороги
Без поради, засобів, підмоги».

От тоді один трибун людовий,
Авл Габіній, на зайві промови
Щоб часу не тратить дорогого,

Радить ось що: «Вибрати одного
З бувших консулів, повновласть дати
Необмежену йому й послати
На три роки, щоб він на всі боки
Розбійницькі нівечив отроки.

Дать йому для того сильну флоту,
Щоб міг виловить всю ту голоту;
Дать підвладних, скільки зажадає,—
Хай він робить, як сам нагадає».
Се він мовив, на Помпея мірив,
Хоч і словом не згадав про нього.
Чи Помпей сам пер його до того,
Чи він так в Помпея здібність вірив?

Годі знати. Та люд став горлати,
По ім'ю Помпея називати;
Поки хто-будь в чім річ догадався,
Люд негайно на голоси вдався,
Й одноголосна його ухвала
Без дебати дальшої запала.
Лиш сенат присутній тут в комплеті
Облишився сам при своїм веті [1].

Той сенат був трохи собі дивний,
Весь комплет Помпеєві противний;
Волів від розбійників бог зна що
Потерпіти, ніж Помпею дащо,
Хоч маленьку дещицю признати.
А таку велику власть віддати
В руки лиш одного чоловіка,
Та ще того! Умкни, боже, віка!

Сенатори гвалту наробили,
Мало що Габінія не вбили.
Сей утік і дав народу знати,
Що сенат сердитий і завзятий.
Тут збіговище — «В сенатську залю!
Ні з одним не матимемо жалю».
Якби ще «батьки» там засідали,
Були б, певно, всіх порозривали.

---

[1] Лат. veto — не годжуся, не позволяю.

Трапивсь тільки консул їм Кай Пізо,—
Ні від кого він не мав авізо [1],—
Того ймили роздрочені люде:
«Тут за всіх них капут тобі буде!»
Випросив його від них Габіній:
«Нема жадних на нім подозріній».
Так вони від нього і відстали
Й сенаторів більше не шукали.

Раді були ті батьки народу,
Що минули сю лиху пригоду,
Та трибунів стали намовляти:
«Вас, бач, дев'ять, Габіній десятий!
Як же смів без вашої участи
Такий важний внесок він покласти?
Так ви, братці, одну раду майте
І Габінію брехню завдайте!».

Сім трибунів на те не згодилось;
Їм не зле в народі поводилось;
З сенаторів їм користь ніяка,
А дразнить народ — біда всіляка.
Два знайшлись лише такі дебелі,
Луцій Росцій і Луцій Требеллій,
Що сенаторам пообіцялись,
Але в своїм слові не встоялись.

Коли законний настав реченець,
Що ствердить народний мав рішенець
І сенат і приналежні власти
І рішучий вирок мав запасти,
Став Помпей, якому більш нічого
Не хотілось, як уряду того,
Вид давать, що він його не кусить,
Хтось його присилувати мусить.

Ласка люду для його амбіції
Не дасть більш, як досі, амуніції,
А невдача в тій кандидатурі
Може соромом його покрити,—
А він знав, що злобні та понурі

[1] Італійське слово, значить — повідомлення, осторога.

Верховоди та їх фаворити
Раді би при всякій авантурі
Хоч живим у гріб його зарити.

Була здавна тактика у нього
Так чиниться, мов не хоче того,
Що якраз найбільш було бажане;
Знав, що як по просьбі щось дістане,
Стягне зависть на себе лукаву,
А лиш проти його волі дане,
Що як не він, інший не зістане,
Йому більшу зробить честь і славу.

Ось піднявся перший він на зборі
І промовив ті слова нескорі:
«Все, квірити, се потіха наша,
Як мене стрічає почесть ваша,
Та й годить же ся горожанину
Гордим бути на свою родину,
Їй по силам службу відбувати,
За заслугу почесті приймати.

І коли я честь від вас приймаю,
Міри вдячності своїй не знаю.
Та, здається, добрість так безмежна,
Не мені одному лиш належна,
І не слід мені держати повну
Раз у раз воєнну власть верховну.
Пошукайте й іншого заслуги,
Чи не знайдеться здібніший другий.

Трудностей не те велике свято
Від дитинства ще я мав багато.
Пригадайте! Хлопець безбородий,
Які я труди мав і пригоди
В війні з Цінною, а заки вспів я
Стать дорослим, скільки потерпів я
В Африці й Сіцільї небезпеки,
В зброї обмандровуючи світ далекий!

А згадайте — ось я перед вами! —
Не сидів я ще поміж батьками;
На які завади та напасти
Мусив я в Іспанії попасти.

За се все ви не були невдячні,—
Не скажу, щоб були необачні:
Виходило діло, для якого,
Окрім мене, не було нікого.

З многих почестей одна висока,
Що мене ви її гідним взнали,
І у своїм роді одинока
Була та, що ви мене післали
Воювать Серторія, котрого
Звоювать ви не знайшли нікого,
Й за побіду в найсвятішій хвили
Надзвичайним тріумфом почтили.

А тепер численнії турботи,
Що мене роки так довгі тисли,
Подорожі, невигоди й сльоти,
Обтяжили моє тіло й мисли.
Не гадайте, що я все ще молод,
Бо ще літ і сорока не маю;
Битви, біди, небезпеки, голод,
Що терпів я в походах без краю,—
Почисліть все те та будьте певні,
Що вже й так занадто довго жив я,
В труди тіла та в труди душевні
Сил аж надто много положив я.
А коли хто з вас те все знехтує,
Хай подума, кілько то готує
Зависті й ненависті на мене
Те, що має буть тут ухвалене!

З вас ніхто на теє не зважає,
Та мене найбільше се вражає.
Признаюсь, найбільше лихо в карі,
Що війна веде з собою в парі,
Ніщо так тяженько не дошкулить,
Як ненависть, зависть, що вас мулить.
Хто ж розумний рад з людьми сидіти,
Котрі вміють лиш ненавидіти?

Хто на пост публічний пертись буде,
Де він одвічальний за невдачу,

В щасті ж радше будь, як мають люде
Проти тебе лиш зависть ледачу?
Тож позвольте з тих причин і інших
Жить мені в спокої між своїми;
Досить з мене власних діл, скромніших,
Замість голову ламать з чужими.

Многі старші та й молодші скорі
Взять найвищу команду на морі,
А на тую їх охоту скору
Вам не буде трудності вибору.
Я не одинокий, що вас любить,
Що воєнний досвід добрий має...
Сей і той, он той вас не погубить,—
Не назву з них по ім'ю нікого,
Хай мене партійність не торкає!»

Таке було Помпеєве слово,
А по ньому Габіній промовив:
«Се похвальна прикмета в Помпея,
О квірити, повторяю все я,
Що почесних місць він не шукає,
А як дають, не зараз приймає.
Так муж правий і робить і мовить,
Що публічних почестей не ловить.

Бо не слід же всякому хапаться,
В важні справи державні мішаться.
А в отсьому випадку тяжкому
Я б не радив виступать нікому,
Хто не може запоруки дати,
Що потрапить в кожду річ вглядати,
Щоб була нам не пуста потіха,
Але певність доброго успіха.

Бо хто скорий много обіцяти,
Любить часто в ділі поспішати
И доводити до шкоди та страти;
Тільки зрілий розмисл від почину
Дасть статочну рівновагу в ділі,
А по ділі до втіхи причину;
Як не будем зразу надто смілі,
То не буде й жалю на провину.

Та не слід на те нам оглядаться,
Що йому приємним може здаться,
Але дбаймо про загальні справи,
Що корисні будуть для держави,
І не тому поручаймо діло,
Хто до нього преться жваво й сміло,
А такому, хто здібний до нього.
Жвавих, смілих ви найдете много,
Здібних, крім Помпея, ні одного.

Пригадайте, скільки довелося
Бід нам знать, як воювать прийшлося
Із Серторієм, а тут, де зайдеш,
Полководця здібного не знайдеш.
Між старими [а]ні молодими,
Аж отсього справжнього знайшли ми.
Ми не дбали, що він на публіку
Ще не має законного віку.

Ще він не сидів тоді в сенаті,
Претором ні консулом не був ще,
Та нам не титули, не печаті
Були важні, лиш його минувше,
І ми вислали його самого,
А з двох консулів ані одного
(Думаю, що лиха не сотворим,
Коли те саме тепер повторим).

Я бажав би і хотів, квірити,
Коли щось значить бажать і хтіти,
Аби в нас родилось (не про свято)
Здібних мужів багато-багато;
Та не бажань тут побожних треба,
Бо нам здібний не упаде з неба,
А потрібний світлий дар природи,
Досвід, вправа й щастя ще до вроди.

А як рідко се в однім лучиться!
Тож коли такий нам приключиться,
Треба згідно його піддержати,
Як не хоче, то й присилувати.
Хто так силує, честь собі робить,
Силуваного теж приоздобить;

Собі, бо добро своє збільшає,
Тому ж бо він горожан спасає.

Се ж горожанина-патріота
Найважніша й головна турбота,
Для вітчини у потребі сміло
Буть готовим дати душу й тіло.
Чи хто вірить, що Помпей минувший,
Юнаком та вояком ще бувши
Й полководцем — смішно й говорити,-
Міг державу нашу розширити,
Союзникам стати на сторожі,
Здобувати країни ворожі,
А тепер у повній мужній силі
Мав би спочивать, мов у знесиллі?

Ні, тепер в такім він саме віці,
Коли в кождім майже чоловіці
Мужня сила до шпиля доходить,
Сама себе часто переходить,
Ще до того досвід пребагатий
Зо всіх війн своїх він міг зібрати,—
То чи буде ж ліпшим чим зайнятий,
Як услугу вітчині віддати?

Того, що ще хлопцем безбородим
Полководцем ви колись обрали,
Мали б ви як мужа відкидати?
Той, хто ще як eques [1] верховодив,
Як сенатор мав би буть нездалий,
Щоб йому сей похід передати?
Се було б направду дивне диво
Тут питать: «Чи випаде щасливо?

Той, в якім ви, хоч часу не мали
Його випробувать та провірить,
Спаса одинокого признали,
Коли справдив він усі надії,
Мав би для отсеї лиш події
Буть нездібним і негідним того,
Щоб йому, коли звершив так много,
Й сю одну так важну не повірить?

[1] Вершник *(лат.)*.— *Ред.*

Той, котрого ви ще молодого
Вибором поклали в генерали
Та проти Серторія післали,
Нині, як він консулом вже много
Разів був, негідний навіть того,
Щоб для утяжливої роботи
Проти тої морської голоти
Вислали ви з доброї охоти?

Але ні, вам вибору немає!
Ти ж, Помпею, слухай слова мого!
Вітчина тебе ось покликає,
Таж родився ти для краю свого,
Вихований був лише для нього,—
Тебе жадна служба не злякає.
Знаю, стійко ти знесеш всі труди,
Навіть смерть тобі страшна не буде.

Може, й смішно, що я в ті мінути
Важився тобі все те спімнути,
Тобі, що в так многих боях лютих
Доконав діл многих незабутих.
Але ще раз слухай слова мого,
Поклику міщанства тут цілого;
Злістю одиниць ти не журися,
Тим ревніше до діла берися!

Чхай на заздрісних та завидющих,—
Їх чекає забуття безодня;
За тобою-бо любов народня,
Вдячність сучасних і честь будущих.
А коли помститься хочеш гідно,
Тим зачни, що сміло та свобідно,
Як наш вождь і всі ті, що з тобою,
Нові лаври здобувайте в бою!

Буде се їм і колотьба й трястя,
Нас мине великеє нещастя,
Ти ж свої труди тим нагородиш,
Що нас всіх від лиха освободиш».

Як скінчив Габіній промовляти,
Захотів Требеллій щось сказати,

Та шумная горожан розмова
Не дала прийти йому до слова.
Тоді він, сарака, так озлився,
Що голосуванню спротивився.
Крик у зборі: «Пакісна парсуна!
Скинемо Требеллія з трибуна!»

Супроти сперечних тих опіній
Провід збору держачи, Габіній
Вніс Помпея вибір відложити,
А вперед з Требеллієм рішити.
Голоси давали дільницями,
Що родин заступлені вітцями;
Тридцять п'ять тоді столиця мала,
Один голос кожда подавала.

Вже сімнадцять дільниць потвердило,
Що Требеллій поступа безправно
І трибуном буть йому не можна;
І про вісімнадцяту було вже явно,
Що так само рішить; та Требеллій
Викрикав раз в раз: «Се думка ложна!»
Та хоч як йому було немило,
Йому встоять не поталанило.

Тоді Росцій, що не міг змовчати,
Щоб і свою лепту не подати,
Підняв руку й крикнув: «О квірити,
Прошу вас умильно не дуріти.
Пропоную двох мужів обрати,
А одному власті не давати.
Байдуже, як будуть власть ділити,
Лиш Помпея власть би вкоротити».

На той внесок крик такий піднявся,
Що хоч в землю Росцій би запався,
Фурією зляканий такою,
Язиком не рушив ні рукою.
Але Катул, голова сенату,
Сидів досі і мовчав завзято,
Тож Габіній до нього озвався,
Щоб промовить не полінувався.

«Не посмію навіть сумніватися,
Що ви як найстарший наш дорадця
І як перший сенатор в [тій] хвили
Вихід знайдете усім нам милий.
Слідом сих трибунів не підете
І до ладу вибір доведете».
На те слово збір увесь згодився,
Та й Катул промовить не згордився.

«Що народну справу я звичайно
Боронив, нікому з вас не тайно,
О квірити. А як ви не діти,
Що не можуть тихо посидіти,
То признаєте мою повинність
Правду вам сказать про вашу чинність
І про те, що задля честі й слави
Я вважаю добрим для держави.

Тому слухайте мене спокійно
І рішайте потім одностійно.
Як тиші для моїх слів не буде,
То вам — хай то не во гнів вам буде! —
Неможливо буде зрозуміти,
Яку пользу з моїх слів іміти
Можете. А як мої слова вам
Прийдуться ко сердцу і ко нравам,
То почуєте від мене, може,
І десь щось таке, що вам поможе.

Поперед усього утверждаю,
Що ніякий вождь у нашім краю
Не повинен часто раз по разу
Мати власть і всім нам до розказу;
Се закони наші заказали,
И опити опасность доказали;
Не потрібно давні вигрібати,
Досить найсвіжіші нагадати.

Що зробило Марія тим, чим став він,
Як не те, що в скорий час дістав він
Провід у так многих війнах лютих,
Шість раз консулом вборзі міг бути?
А що Суллу Суллою зробило,

Як не те, що війську було мило
Його вождем над собою мати,
Консулом, диктатором ізбрати?

А вже в чоловіческій природі,
В нашім, як і в кождому, народі
Лежить те, що старший чи молодший,
Як панує довший чи коротший
Час, то простоту свою теряє,
Крайовії нрави зневажає,
Підлягать законам чи то в полі,
Чи то в городі не має волі.

Не гадаю слів отих я тратить
На те, щоб Помпея винуватить,
Тільки пользи вам не було власно,
А з законом нашим несогласно.

Полководство, що кому дамо ми,
Честь йому приносить — се звемо ми
«Стану горожанського свобода»,
І до неї кождий член народа
Має право, якщо тільки здібний
І віком до нього відповідний;
Але й тяжесть за собою потягає,—
Сього горожанська рівність вимагає.

І в тій кождий уділ мусить мати,
Щоб міг горожанський стан тривати.
Многих упражненіє ділами,
Що тут проісходить перед вами,
Облегча для всіх правоспосібних
Вибрать здібних з-посеред нездібних
Для всякого діла, бо іначе
Ми б не знали, де, хто й куди скаче.

Прошу не сміяться! Се не жарти.
Ми б не знали, хто пусті лампарти,
А хто в тиші, у сім'ї любезній
Знанія збира плоди полезні.
От тому, як на фантаз'ю хорий,
Проти нас піднявся був Серторій,
Мали з вождем клопотів ви много,
Бо привикли все брать лиш одного.

От тому й Помпей в отсі мінути,
Хоч у кожнім згляді гідний бути
Полководцем і до бою стати,
Розбійників морських оховстати,
Та що вибір був би беззаконний,
А по опиту він вам шкідливий,
То ні вам не слід його обрати,
Ні йому від вас його приймати.

Се, во-первих, і найголовніше,
А во-вторих, розважте точніше:
Коли консули, коли претори,
І проконсули, і пропретори
По закону уряди воєнні
Та провінції беруть почтенні,
То се ні по правді, ні порядно,
Їх минати й зовсім безпорядно.

Новий уряд хтіти заводити,
Пощо їх на один рік садити
На уряд, коли в такій потребі
Ні одного з них не можна вжити?
Чи на те лише хіба, далебі,
Аби урядами величались
І у тогах з пурпуровими
Вилогами зовсім новими

День у день по вулицях пишались,
Аби лиш урядниками звались,
А правами їх не пользовались?
Чи ж не мусите ви ображати
Тих і інших слуг свеї держави,
Коли зносите здавен прийняті
Уряди й мужам після устави
Вибраним не хцете довіряти?

А натомість творите власть нову,
В якій досі в нас ніхто не властен,
І даєте мужеві такому,
Що к уряду зовсім не причастен.
Якби, крім тих зверхностей щорічних,
Було треба ще одну ізбрати,
Маємо в порядку справ публічних
Власть диктатора. Що більш шукати?

Але й того отці й діди наші
Не для яких-будь діл вибирали,
Та ще компетенції найтяжчі
На півроку лиш йому давали.
Коли, отже, треба вам такого,
То, не нарушаючи законів,
Не наводячи на себе сміху злого,
Що про благо тисяч, міліонів

Совіщаєтеся легкомисно
Або паче і своєкорисно,
Вибирайте чи Помпея того,
Чи кого-будь іншого такого
На диктатора! Лиш на півроку
Хай свою власть точно обмежить він,
Над Італією лиш її держить він,
А поза Італію ні кроку.

Адже всі се добре пам'ятаєм:
На тім отці наші настояли;
Один раз лише, се добре знаєм,
Для Сіцілії диктатора обрали;
Та й той з тим лиш дав себе обрати,
Щоб в Сіцілії не воювати.
Та Італія — се кождий знає —
В такім вождї потреби не має.

Вам самим той уряд нелюбимий,
А ще й клич «диктатор» нестерпимий;
Се найліпше, у всій страшній силі
Показав ваш розрух проти Силлі.
Як же після того оправдати,
Таку власть на три роки кроваві
У Італії і всій державі
На одного мужа воскладати?

Скільки небезпек із того вийде
Для країв, а скільки чесних зійде
Із дороги законності й права
На беззаконності бездорожжя,
В якій наша томиться держава,
Скільки лиха та яка неслава,
Кождий легко се вгадати може.

Що нам дальших доказів шукати?
Чи не мусить кождий нарікати,
Хто другому все своє довірить,
Його зробить всіх дібр своїх паном?
Хоч найліпший — візьме й спроневірить,
А із пана зробиться тираном.
Бо надмірна власть зухвалим робить,
А зухвальство до згуби доводить.

І те також слід обміркувати,
Що не може враз опанувати
Один муж усі моря просторі,
Ведення всеї війни на морі
Ще й з успіхом на себе прийняти.
Хто б хотів сю трудність оминути,
Мусив би враз на сто місцях бути.

Скрізь же треба на місці властивім
Підгледіть їх в моменті щасливім,
Тут напасті, там і там напасті,
Щоб не збіглись розсіяні части,
А ті, що їх в пору не напали,
В криївки свої не забігали,
Не розбіглися по своїй волі,
Бо тоді — шукай же вітра в полі!

На те жаден муж не знайде сили,
Бо як може — мій ти боже милий! —
В один день в Італії, Іспанії,
У Єгипті, Сирії, Гірканії,
У Кілікії, в грецьких паровах
І на Йонськім морі й на островах
Рівночасно себе знаходити,
Рівночасно війну проводити?

Коли має гаразд вийти з того,
Перед всього треба військового,
Полководця ж треба не одного.
І нехай ніхто не закидає,
Що як всю війну здамо одному,
Буде мати своїх адміралів
Під собою й різних генералів,
Здасть часть праці сьому, тому й тому.

Відповім на теє справедливо
І для нашого добра не криво:
Чи ж не можуть ті самі мужеве,
Щоби мали всі під ним стояти,
Свою власть від вас самих прийняти,
В ваше дути, а не в королеве?
Бо такий володар самовладний,
На мій погляд,— король кровожадний.

Кождому би часть ми приділили,
І він дбав би з усієї сили
Обробити ту часть якнайкраще,—
І було би се весілля наше,
Кождий дбав би ні в чім не вхибити,
Бо на інших ніяк не звалити,
Роблячи ж найліпше, буде знати
Заслуг лаври сам ме пожинати.

Бо як інший має до розказу,
Ти ж без спору, тільки по приказу
Мусиш волю іншого сповняти,
То чи буде серце наповняти
Той сам запал битьєя для другого
І побіди здобувать для нього,
Як коли би міг ти почувати,
Що працюєш для себе самого?

Що таку війну ніяким чином
Один муж не може подолать,
Будь яким значним він господином,
Сам Габіній мусив се признати,
Кажучи, що обер-адміралу
Генералів та вождів навалу
Треба ще до помочі придати,
На успіх ще аж три роки ждати.

Ще ж і теє треба нам розважить,
Щоб їх у їх рангах не зневажить,
Чи вони як вищі, чи підвладні,
Як легати чи слуги парадні,
Від народу нашого цілого,

Чи від обер-адмірала того
І чи повну владу будуть мати,
Чи від нього лиш ad hoc [1] приймати?

Що проект мій і совершенніший
Сам собою й значно законніший,
Чи розбійників морських він здушить,
Чи не здушить, всяк признати мусить.
Та подумать треба ще тямуще,
Який крок ви робите в будуще,
Коли для війни з розбійниками
Опрокинуть хочете всі тами,

Всі опори власті та порядку,
Знівечить їх у самім нащадку,
Щоб і слід їх не лишивсь надалі
Ні в провінціях, ані в Італьї.
А як він із вашої причини,
Не дай боже, в тій війні загине,
То кого пішлете замість нього?»
Общий крик: «Тебе, тебе одного!»

Общий регіт за криком роздався,
І тоді аж Катул догадався,
Що всі слухали його так тихо
Лиш тому, що про загальне лихо
Мова, замість справжньої поради,
Їм давала тільки проби свади
Й що були такі уми між ними,
Яким проби ті здались смішними.

Скоро вибір довершивсь загальний
І зовсім не був так нелегальний,
Так нечуваний і так скандальний,
Як противники людей страхали.
Його лиш проконсулом обрали
З властю, як би треба, на три роки;
Та не було треба й року, доки
Всі спокій від розбійництва мали.

Написано в днях 21—25 серпня 1915 р.
Із Кассія Діона «Римської історії» (кн. XXXVI, розд. 3—20).

---

[1] До цього *(лат.).— Ред.*

РИМЛЯНИН І МОРСЬКІ РОЗБІЙНИКИ

Коли морські розбійники людей нападали,
Найгіршою ненавистю до римлян палали.
Коли який полонений нещасливим чином,
Не знаючи свого лиха, назвавсь римлянином,

Вони зараз удавали, що їх страх проймає,
Бились об поли руками, сей та той не знає,
Як і просить вибачення, до ніг упадають,
Самі собі за зневагу кари накладають.

То римлянин, хоч і вбогий, починає дуться.
«Як такі ви щирі душі, способи знайдуться,
Як мене перепросити... Зложіться по грошу,
От якби сандалі добрі, одежу хорошу».

«Ай паночку! Та в нас за тим і діло не стане,
Хоч на тобі ще вбраннячко зовсім не погане.
А сандалі! Ось на тобі мої ще новенькі,
А я собі твої візьму, хоч вони й старенькі».

І він добрі з римлянина сандалі здіймає,
А якісь там препогані йому надягає;
Другий тягне стару тогу, та ще в добрім стані,
А на нього нав'язує лахмани погані.

Отак його приберуть, ніби страхопуда,
Скачуть, кричать кругом нього, мов чекають чуда.
А той бідний уже чує, що лихо спіткає,
Та збагнути не можучи, мовчить і чекає.

Отак вони, гуляючи, бавляться з годину,
Потім до стін корабельних прив'яжуть драбину.
«Сюди, сюди, римлянине! Сюди на свободу!
Щасливая доріженька!» — Та й зіпхнуть у воду.

Написано д[ня] 25 серпня 1915. Із Плутархового «Життя Помпея» (розд. 24). Діялося в роках 70—66 перед Христом.

ПОМПЕЙ І СУЛЛА

Помпей мав іще лиш двадцять і три роки,
Та вже шлях до слави протоптав широкий

Як сторонник Сулли почуття розпалом,
А не з волі люду зробився генералом.

А Сулла у Римі всевладним був паном,
Диктатором, республіканським тираном.

Помпей, звоювавши Африку для нього,
Попросив у Сулли тріумфу цілого.

Спротивився Сулла. «Ти, сину, забув,
Що консулом, претором ти ще не був.

Заслуга заслузі, та вищий закон.
Згадай, адже старший колись Сціпіон

Страшнішу війну у Іспанії звів,
В якій карфагенців побідить успів.

Про теє ж тріумфу собі не жадав,
Бо консульства, преторства ще не видав.

А як же Помпей, що в літа молоді
Волосся не має ще на бороді,

В тріумфі до города брам пририскає,
Коли його вік ще в сенат не пускає,

Тороліт страшенний, а в час рою в уллі
Підійметься проти панування Суллі,

А може, й Помпею, як на те пішло,
Відзначення теє вміниться у зло».

От так сказав Сулла, щоб Помпей міг знати,
Що буде в тім ділі в нім ворога мати.

Та Помпей відмовив: «Ніщо не пошкодить.
Більш людей кланяєсь, коли сонце сходить,

Ніж коли заходить». Тим дав йому знати,
Що його великість буде виростати,

А Сулли великість клониться додолу.
Не дочувши слів тих, у тих, що посполу

З Помпеєм стояли, Сулла став питати:
«Що таке він мовив, той дідько лабатий?»

Йому пояснили, а Сулла стрепався:
«А щоб він сказився! А щоб він розпався!

А проте він сміло сказав правду в очі.
Ну, хай тріумф має, який сам захоче!»

Написано 'д[ня] 25—26 серпня 1915 р. на основі Плутархового «Життя Помпея» (розд. 14).

ПЕРШИЙ ТРІУМВІРАТ

(р. 60 пер[ед] Хр[истом])

По війнах з галлами і іспанцями
Спішить до Рима Цезар; йому сквапно
Якнайскоріше консулом зістати,
Щоб діл величних много доконати.

Не дожидаючи тріумфу свого,
Який торік ще признано йому
Й який тоді не час було справляти,
Почав він консулату добиваться.

Та скрізь в сенаті він наткнувсь на опір,
Що походив найбільше від Катона;
Тоді й тріумфу зрікся та задумав
Щось вище, небувале, при чому
Він міг би й консульську власть дістати,
І з впливів посторонніх користати.

А був тоді настрій в нього бадьорий
Та дух піднятий на велике діло.
Ще в Гадесі, де квестором він був,
Йому приснився незвичайний сон,
Що спілкував із матір'ю своєю,
А віщуни іспанські прорекли
Йому, що буде власть велику мати,
Якої в світі рідко хто доходить.

А як прибув у Рим, з його стаднин
Йому приведено коня ще молодого,
Що вродився з роздвоєними, бачте,
Передніми копитами, баский,

Огнистий був, та ні під ким ходити
Не хтів, як лиш під Цезарем одним.

Отсе його надії підняло
Високо, й, пробуваючи у Римі,
Він чарував усіх присутністю
Своєю й дарами оповідання,
Намови й жарту. Особливо встиг
З'єднать до себе Красса та Помпея,
Що, між собою бувши ворогами,
Свої окремі сторонництва мали
Й один другому, де лише могли,
Протиділали, а тут, ні годившись,
Ані мирившись, Цезаря поперли
І довели до того, що консульство
Дістав він одноголосним вибором [1].

Тим заходом дав він великий доказ
Свойого сприту та проворності,
Що вмів у час та в міру розвинути
Свойого духу дари перед ними.
Й обох їх так ухопити за серце,
Що хоч взаємно вороги собі,
Його оба приятелем признали.

Та він пішов ще далі й поєднав
Обох поміж собою — не на те,
Аби їх мати згідними направду,
Але лиш бачачи, що в їх руках
Великі сили й що без їх підмоги
До впливу він в державі не дійде.
Та якби лиш з одним із них злигався,
А в другім ворога собі дістав,
Міг від одного котрого-будь з них
Зазнати більше шкоди, ніж підмоги
Від другого.
Навчений досвідом,
Він знав, що люди взагалі волять
Повоювати з неприятелем,
Аніж приятелю допомогти.

---

[1] Се діялося при кінці р. 60, а консульство було на рік 59-й.

Се діється не лиш тому, що гнів
І ненависть сильніші в дійствах своїх,
Ніж всяка приязнь, але теж тому,
Що серед посторонніх діячів
Успіх твій не таку саму приємність
Справляє, а невдача не таку
Самую прикрість, як тобі самому,
Що робиш сам для власної мети.
Натомість легше інших зупиняти
Та їм підняться вгору не давати,
Як до успіху їм та росту помагати.
Додайте ще: як хто кого спиняє,
То робить сим собі самому й іншим
Приємність, вроджену розбуджуючи злість,
Зате як вгору хто кого підносить,
Його перед собою й іншими
При дійснім рості робить предметом
Ненависті та завісті гіркої.

Отсе були причини, для яких
Старався Цезар до Помпея й Красса
Припнути та їх одного з другим
Поприятелити. Бо тільки через них
Він надіявся роздобути впливи
І не зразить собі з них ні одного.

Не приходила в ум йому турбота,
Що згодою своєю здужають
Вони оба подужати його;
Натомість певний був, що їхня приязнь
Йому поможе інших побідити,
Самі ж вони через себе самих
Йому в часі коротшім або довшім
Поможуть верх над ними взяти. Так
І сталося. З таких причин обох
Їх Цезар поєднав і сам до них пристав.

Помпей і Красс, що погодилися
З собою кождий із своїх причин,
Скоро лиш раз був зроблений почин,
Прийняли радо Цезаря до спілки.
Помпей один не міг надії мати
Вдержаться на однакій висоті,

Коли був Красс багатий і впливовий,
А в Цезарі вже крила простирав
Великий політичний геній. Мусив
Побоюватися він, що через них
Чи сяк, чи так йому прийдеться впасти;
Та через зв'язок з ними сподівався
Він відзискати давню власть свою.

Натомість Красс був певний, що його
Рід і багатство винесуть над всіх.
А що проти Помпея почував
Себе слабим і нижчим, зате Цезар
Безмірно підносив його угору,
То він бажав обох держать на тузі,
Не дати жадному з них переваги
В надії, що як зірвуться колись
Себе поборювати силами
Однакими, він приязні обох їх
Плоди пожне і почестей добуде
Більш, як оба вони. Була в основі
Його політика ні горожанська,
Ані сенатська, тільки особиста:
Угрунтувати свою власну власть.
В тім намірі він підхлібляв обом,
Стараючися по своїй спромозі
Допомогти з них кождому остільки,
Щоб кождий мав від нього щось приємне,
А він у їх злощасті був невинний.
Так і з таких причин оті три мужі
Поміж собою приязнь заключили,
Її присягами таємно укріпили
Столиці справами по волі кермувати,
Один другому все те доставляти
Й один від другого все те приймати,
Що буде їм пожадане в тій хвили.

Через їх згоду сполучились також
І їх прихильники й за прикладом
Своїх вождів робили без вагання,
Що їм хотілося. Те, що звать можна
Громадським смислом, обмежалося,
Оскільки існувало в Римі, на Катона
Й на тих немногих, що ще важились

Признаться до однаких з ним думок,
Бо чисто та без самолюбія
Завідував державними ділами
Тоді Катон один, а більш ніхто.
Деякі, що їм соромно було
Глядіти на завідування інших,
А інші, лиш бажаючи Катона
Наслідувать, на себе брали провід
Державних справ, показували дещо
Подібне до Катонових чеснот,
Та що робили більше з примусу
Або про людський стид, а не з природної
В них чесноти, звичайно не могли
Устояться в на себе взятій ролі.
До сього довели ті три мужі
Державу римську і старалися
Свій заговір по змозі укривати.
Вони робили все, що їм хотілось,
Та видавали се за щось зовсім
Противне; наміри свої скривали,
Доки не забезпечились порядно.

Та божеству не тайними були
Їх заходи й діла їх самолюбні,
І тим, що мали розуміння справ
Подібних, відкривало божество,
Чого їм ждать. Були знаки в природі:
Раптова буря перейшла над містом
Та над околицею, що з корінням
Повиривала многі дерева,
Домів багато розвалила, в Тібрі
Багато кораблів, що близько міста
Та в усті там на якорях стояли,
Порозбивала й потопила, міст,
Теж дерев'яний, розірвала і знесла.
Також велика театральна буда,
Для празника якогось з дерева
Збудована, звалилася, й багато
Людей погибло серед тих нещасть.
Се знак лиш був того, що на землі
Й на морі Рим невдовзі мав зазнати.

Написано в днях 26—27 серпня 1915 р. на основі Кассія Діона (кн. XXXVII, розд. 54—58).

ФАБІЙ МАКСІМ І МІНУЦІЙ РУФ

По битві над рікою Требією
При Тразіменському озері, де вбито
П'ятнадцять тисяч римських вояків,
А друге стільки взято до неволі
І де Фламіній консул згиб безслідно,
Заколихався Рим, мов море в бурю,
Пішов переполох по всім народі,
Що надійшла велика небезпека
І треба всім про свій рятунок дбати.

В замішанні не зразу будиться
Притомність духу, і не враз дійде
Громада до твердої постанови.
Отак і тут аж згодом однодушно
Признали всі, що незвичайнії
Обставини теж незвичайної
Заради домагаються; в руках одного
Повинна бути власть необмежена,
Що звалась диктатурою, а тая
Власть вимагає мужа, що зумів би
Провадити все сильно та безстрашно.

А муж такий один лиш був у Римі,
Квінт Фабій Рул, тоді вже за великі
Заслуги коло вітчини добра
Прозваний Максімом, себто найбільшим.
Його високий дух, його характер
Достойний надається якнайбільше
Задля такого уряду, тепер же
Він у такім віці, що сили тіла

Зовсім розмірні з силами душі,
А сміліть зрівноважена розсудком.

Коли така народна воля стала
Ухвалою, народ іменував
Сам Фабія диктатором, а той
Іменував Люц'я Мінуція
Начальником їзди. Він попросив
В сенату дозволу вживать коня
В часі війни, а щоб вбезпечити
Для себе послух та повільність горожан,
Прилюдно не являвся він інакше,
Як попереджений когортою
Двадцять чотирьох лікторів. Коли
Йому зустрівся консул, Фабій вислав
Слугу до нього й наказав йому
Своїх лікторів зараз відпустити,
Зложить відзнаки гідності своєї
Й явиться перед ним як чоловік приватний.

(Се все зробив він не з амбіції,
А щоб додать поваги своїй власті).

Потім, звертаючися до народу,
Повчив його, щоб не приписував
Нещастя свого злому веденню
Борні ані недбальству комендантів,
Але признав, що завинив найбільше
Вождь попередній, знехтувавши знак,
Даний йому, та виявивши явну
Погорду божеству. «Не бійтесь ворогів,—
Упоминав він зібраних,— але благайте
Богів і запевніть собі їх ласку!»

І, щоб від себе дати початок,
Диктатор перед зібраним народом
Зложив обіт, що з всіх маєтків своїх
Дасть приріст кіз, свиней, овець, волів
Богам на жертви, а на музикальні
Та театральні гри — тоді ще в Римі новість-
Дасть кошту триста тридцять і три тисяч
Сестерцій. Так звернув увагу люду
На божество й зробив йому надію,
Що прийде веселіший, кращий час.

Що ж до себе самого — всю надію
Мав на побіду власним лише трудом,
Певний, що божество щастить лише
Хоробрості й оглядності. Він рушив
На Ганнібала, твердо порішивши
Не допускать до битви з ним, огонь
Його поборювати довженням
Часу, достатком браки, а слабе
Та кволе військо легіонами
Численними зносити й нівечить.

В тім намірі все табором ставав
На згір'ях або на стрімких шпилях,
Аби безпечним буть перед їздою
Ворожою. Коли держався тихо
Той ворог, він теж мов відпочивав;
Та як він рушав з місця, зараз Фабій
Тяг згір'ями за ним, усе в такім
Віддаленні, щоб буть йому при боці,
Щоб він не міг присилувать римлян
До бою проти волі, а вони
Своїм сусідством могли справить те,
Що в кождій хвилі можуть вдарити
На нього, й він не мав ніколи супокою.

Та поки час він проводив отак,
Його зненавиділа більшість, особливо
Гарячокровних. В таборі про нього
Пішли погані поговори всякі;
А навіть у ворожім таборі
Всі, може, з виемком лиш Ганнібала,
Його вважали трусом та нездарою.
Лиш Ганнібал доміркувався, що
Розумний план у Фабія, вгадав,
Яким він способом війну провадить.

Він зрозумів, що того чоловіка
Повинен силою чи хитрощами
Доконче звабити до битви, а то
Зовсім пропаде карфагенська справа.
Бо те, що їм давало перевагу —
Оружжя й вироблена практика,—
Вони тут не могли пустити в діло;

А те, чим нижче від римлян стояли
Вони — число вояків й засіб грошей,—
Все меншало, й обоє тратились
Зовсім надарма. Тож він пробував
Усяких штук і підходів воєнних,
Щоб як борець проворний захватити
Противника на промасі якім.
Раз ніби нападав на нього й силкувався
Його у власнім таборі стривожить,
То знов маршами тяг з одного місця
На друге й добирав усяких способів,
Щоб відтягти його від того плану,
Який він уложив для своєї обезпеки.

Та Фабій надто добре розумів
Користі того плану, щоб не мав
При нім стояти твердо й непорушно.
Та ось Мінуцій, комендант їзди,
Почав йому робити клопоти,
Бунтуючи невчасною своєю
Сміливістю та жадобою бою
Все військо й надуваючи його
В шаленім розгарі надіями пустими.
Вояки висмівали Фабія
Й погорджували ним та називали
Його довіреником Ганнібала,
Мінуція ж великим чоловіком,
Найдостойнішим полководцем Риму.
Сим значно побільшили його сміліть
Та гордую зарозумілість так, що сам він
Став кепкувать тепер з постійного
Розставлювання табору по горах
І говорив: «Диктатор представляє
Нам раз у раз прекрасні краєвиди,
Щоб [ми] могли спокійно придивляться,
Як вороги Італію пустошать
І як вона горить ночами й днями».

До Фабієвих другів часто він
Звертався з запитами, чи диктатор,
Бува, вважаючи вже на землі
Все страченим, не хоче римське військо

Провадити до неба або, може,
Бажає скритися за хмарами та млами,
Аби від ворогів тих улизнути?
Коли ж приятелі все теє Фабієві
До слуху донесли й дораджували,
Аби таким ганебним закидам
Зробив кінець в якій рішучій битві,
Він відповів: «Еге, тоді б я був
І справді ще боязливіший, аніж
Тепер вид подаю, якби зо страху
Перед докорами та кпинами людськими
Від своєї основи відступив.
Боятися за вітчину не сором,
Але страхаться помовок, доган
Та злого поговору виявляє,
Що чоловік такий не лиш не гідний
Команди, але що він раб людей,
Яких повинен в послусі держати
Й яких, коли погане замишляють,
Як власть він може остро покарати».

Недовго потім Ганнібал зробив
Велику помилку. Він рад був віддалиться
Від Фабія десь трохи й попровадить
Свої полки на рівнину, де мали б
Достаток живності. Тому велів
Своїм провідникам, аби його
Ось зараз по вечері завели
В околицю Казінум. Та сказавши
Сю назву невиразно та фальшиво,
Він викликав в них непорозуміння,
І завели вони пунійське військо
Аж на межу Кампанії, до міста,
Що звалось Казілінум; через теє
Місто тече ріка, що зветься Лотрон,
Або Вультурн, як звуть її римляни.
Околиця та горами довкола
Окружена, лиш в напрямі до моря
Вузьку долину має, наче гирло;
Та тут з ріки, що часто виливає,
Зробилося багно, що вихід заступає,
А далі тягнуться піскові лави
Високі та кінчається ріка

В непевнім узбережжі, де вже б'є
Морська вода й ходити небезпечно.

Коли в околицю ту Ганнібал
Ввійшов, обставив Фабій, що дороги
Знав дуже добре, вихід чотирма
Тисячами людей, розставив решту війська
На дуже корисних становищах
На довколичних горах, а тоді
Найлегшим пішим відділам велів
Ударити на заднюю сторожу
Ворожу. Се ввело в замішання
Все військо Ганнібалове та довело
До втрати вісімсот його людей.

Хотів назад вернути Ганнібал,
Та, помилку побачивши страшну
Щодо місцевості й себе у крайній небезпеці,
Велів провідників розп'яти на хрестах
І стратив всю надію, щоб він міг
Ударити на ворогів, на горах
Розставлених, і перейти пробоєм.
Вже й вояки його були з-за того
В крайній тривозі та зневіренні
І певні, що обскочено їх щільно
Так, що ніяким чином не уйдуть
Загибелі.
Та ось в остатній хвилі
Придумав Ганнібал ось яку хитрість,
Що з пастки висвободила все військо.
Велів із забраних в добичу стад
Зігнати зо дві тисячі волів
І кождому волу на кождий ріг
Смолоскип або в'язанку сухого
Хащу або бадилля нав'язати
І ті вночі в означену годину
Всі позапалювать, а потім ті воли
На гори гнать, де військом проходи
Римляни обсадили.
Поки ті,
Що їм се велено було зробити,
Робили, що для сього було треба,

Вождь, як лиш почала ніч западати,
Велів усьому війську рушити
І йти помалу наперед. Допоки
Огонь малий ще був і лиш хворост
Здалека над рогами ще горів,
Ішли воли спокійно все під гору,
Куди їх гнали. Пастухи та вівчарі
На горах дивувалися немало,
Побачивши на гір верхах так много
Плям світляних не дуже-то далеко.
Здавалося, що армія ціла
В найкращому порядку з факлями
Кудись маширує вгору, вгору.

Та як огонь по рогах у волів
Дійшов до рога й до живого м'яса,
Стали воли з непривичного болю
Кидаться головами в сей і в той бік,
А огняні недопалки летіли
Довкола них і падали на землю.
Тоді вже годі їх було вдержати
В порядним та спокійнім ході. Ревучи,
Сполохані, шаліючи від болю,
Вони щосили гналися на гори,
В гущавини вбігали, де від їх
Голов запалювалось тут і там
Сухе ломаччя.
Для римлян, що там
На тих шпилях стояли на сторожі,
Се був страшенний вид. Здавалось зразу,
Що се біжать громади ошалілих
Людей із факлями в руках. Та рев
Волів збільшив ще страх. Нараз між ними
Зчинилося замішання й тривога,
Бо їм здавалося, що вороги
З усіх боків уже їх обступили
І лавами на них пруть огняними.
І не гадай остояться на пості!
Вони бігцем покинули прохід
І схоронилися в свій більший табір.
А за той час і Ганнібалові
Легкооружні відділи наспіли

І обсадили згір'я; решта війська
Пройшла вже просмики зовсім безпечно,
Увозячи здобичу величезну.

Фабій дізнався ще вночі про сей
Воєнний підступ, бо з волів огнистих,
Що бігали по горах, мов безумні,
Його вояки многих половили.
Та в пітьмі він боявся засідки,
Лиш війську повелів спокійно під оружжям
Стоять всю ніч. А скоро засвітало,
Знов рушили за ворогом, дігнали
Задню сторожу та потурбували.
Та Ганнібал, дізнавшися про се,
Щодуху вислав відділ легконогих,
В бігу та лаженні по горах дуже вправних
Іспанців із передньої сторожі,
А ті, напавши на тяжкооружну
Піхоту римську, многих повбивали
Й Фабія змусили до відвороту.

Се побільшило ще його злу славу
Й погорду проти нього. «Добровільно,—
Викрикував Мінуцій,— зрікся він
Римської смілості й рішучості,
Щоб обережністю та хитрощами
Поборювати Ганнібала, й нате!
Самі ми бачимо, що й на тім полі
Він дав перехитрить себе й побити!»

Та щоб ще більше побудить римлян
До злості та обурення на нього,
Дав наказ Ганнібал, коли дійшли
До дібр його, цілу околицю
Пустошити огнями та мечем,
Лиш Фабієві добра обминати.
Навіть приставити велів сторожу,
Щоб стерегла, аби ніхто не вшкодив
Ані не вкрав із них хоч би що-будь.

Коли про те дійшли до Рима вісті,
Накинено на вірність Фабія
Підозріння, а людові трибуни

На кождих зборах людових здіймали
Великий крик на нього й роздували
Кожду дрібницю або виставляли
В фальшивім світлі кожний крок його.
Найзавзятішим у тім цькуванні
Та чорненні був господин Метілій;
Не то, щоб Фабіїв усіх виразний ворог,
Та близький був Мінуціїв свояк
І переконаний, що комендант їзди
Диктатором далеко ліпшим буде,
Ніж Фабій, і що, кинувши болотом
На Фабія, він своякові свому
Бог зна яку значну прислугу зробить.

Надто стягнув на себе Фабій гнів
Сенату, а то ось з якої притчі.
Згодився був із Ганнібалом Фабій
Обмінювати бранців муж за мужа,
А як з одного боку більше буде,
То має друга сторона платити
За кожду голову драхм двісті п'ятдесят.
По обміні, доконанім учтиво,
Вийшло таке, що з боку Ганнібала
Лишилося римлян ще двісті сорок.
Сенат відмовив заплатити окуп
За них і ще до того Фабію
Пустив докір, що поступа незгідно
З гідністю Рима й користю держави,
Коли людей, що через свою трусість
Дали себе в неволю ворогам,
За гріш державний хоче викупляти.
Дізнавшися про тее, Фабій зніс
Спокійно те обурення своїх
Товаришів, які не міркували,
Що в час війни й найхоробрішому
Притрапиться дістатися в неволю,
А викуплений із неволі вояк
Все-таки вояк практикований,
Якого, мов вола, не купиш на торзі.
Та що готових грошей наразі
У нього не було, за те було би стидно
Супроти Ганнібала в данім слові
Не встояться, а горожан-вояків

Лишить в неволі, вислав свого сина
До Рима з тим порученням — продати
Дещо з маєтностей і гроші зараз
У табір привезти. Син молодий
Сповнив веління батькове, попродав
Які міг добра у короткий час,
А узискавши грошей скільки треба,
Вернув до табору. Як стій послав
До Ганнібала окуп старший Фабій,
За що йому і бранців всіх звернули.
З них многі раді були опісля
Сплатити Фабієві тій гроші,
Та ні від кого він їх не хотів прийняти.
Пройшло потім часу не дуже много,
Як Фабія задля якоїсь жертви
Жерці покликали до Рима. Військо
Він мусив здати на Мінуція,
Причім не тільки як диктатор наказ
Дав строгий, але як товариш бойовий
Благав і вповинав, аби ніяким робом
Із ворогом у битву не вдавався.

На се Мінуцій, хоч ніби згодився,
Але пристать по самій своїй вдачі
Не міг і, скоро лиш від'їхав Фабій,
Почав негайно шарпать ворогів.
Раз удалась йому така штука,
Що коли Ганнібал найбільшу часть
Свойого війська вислав на фураж,
Він кинувся на позісталу решту
І мав такий успіх, що страти
Завдав великі і ввігнав у шанці,
На армію навів переполох,
Що йдуть римляни табір штурмувати,
А хоч негайно Ганнібал зібрав
Всі свої сили, він зовсім без страт
Здужав до свого табору вернути.
Се подвоїло ще його пиху
Та додало також усьому війську
Відваги і сміливості немало.

Ся відомість розбіглася широко
І невдовзі у пересадній формі

Дійшла до Рима. Фабій вирік слово:
«От аж тепер, коли зрадливе щастя
Всміхнулось до Мінуція, боюсь
За нього більше, як боявся досі».
Але народ утішився тим дуже
І, повен радості, юрбами біг
На площу. Там уже трибун Метілій
Був на мовниці та гримів промову,
В якій Мінуція під саме небо
Вихвалював, натомість Фабієві
Не тільки закидав трусливість, брак
Енергії та повну бездіяльність,
А просто штемпував перед народом
Як зрадника своєї вітчини.

«Бо то вельможні наші ті панове
Патриції, ніби батьки народу,
Ще як лиш почалася та війна,
Відразу завзялися згнобити
Та поневолить власний свій народ.
Вони з Іспанії перетягли
Війну сю до Італії й заразом
Усю державу віддали під власть
Необмежовану одного чоловіка,
Який отсе вже близько року тягне
Та зволікає й Ганнібалові
Дає часу доволі запустити
Коріння в нашім краї, уярмити
Італію та задля сеї цілі
Нове ще військо з Африки спровадить».

По нім промовив Фабій. Він не взнав
За відповідне боронить себе
Від закидів трибуна людового;
Просив лише, щоб жертву прискорити
Й довести до кінця святі відправи,
Щоб він тим швидше міг вернуть до війська,
Де мусить покарать Мінуція
За те, що, невважаючи на заказ
Найвиразніший, він поважився
Розпочинати битву з ворогами.

На се відразу галас величезний
Піднявся серед люду, що вже бачив

Мінуція загрожене життя.
Адже диктатор може без питання
Кого захоче у тюрьму закинуть
Або веліти голову зрубати!
І не один вже уявляв собі,
Що, так терпливо досі поблажавши
Мінуцію, тепер гнівом великим
Вибухне Фабій, буде невмолимий.
Всіх обняв страх, і всі стояли мовчки,
Лише Метілій, що йому уряд
Трибуна повную безпеку запевняв —
Се одинокий був уряд у Римі,
Який по виборі диктатора
Не вигасав, а власть свою держав,
Коли свою всі інші тратили —
Лиш почав благать народ усильно
Не віддавать Мінуція на ласку
Тяжкого ворога, що з ним готов
Таке саме зробить, як ген-то Манлій
Торкват зі своїм сином. Люд повинен
Подбать про те, що Фабію відняти
Його тиранську власть, а передати
Мінуцію, що вітчину спасти
Бажає, а ось доказав, що й може.
Хоч як народ промовою такою
Був роздратований, проте не смів
Присилувати Фабія, щоб зараз
Відрікся диктатури. Та проте
Ухвалено пощочину йому,
Якої досі жаден ще диктатор
Не заслужив і не одержував.
Ухвалено команду поділити,
Аби при веденні війни Мінуцій
Мав половину власті, Фабій — другу.
Коли римляни думали такою
Ухвалою, котра підвладного
З диктатором рівняла, допровадить
До пересердя Фабія й зразити,
То доказали лиш, як мало вміють
Його несамолюбність оцінити.
Побачивши безодню глупоти
В ухвалі тій і боячись одного,
Аби Мінуцій у амбіції своїй

Та в поспіху засліплення дурного
Нещастя не спричинив там страшного,
На жертви вже закінчення не ждав,
Щез з Рима й знать про те нікому він не дав.

Прибувши в табір, він побачив зараз,
Що вже Мінуція ніяк не вдержать,
Бо той про римську знав уже ухвалу
І зараз бутно й визиваючо
Жадав від Фабія, аби на переміну
Один раз вів команду сей із них,
Другий раз другий. Фабій не згодився,
Вбачаючи велику небезпеку
Чергування такого у команді;
Волів надвоє військо розділити,
Одну часть сам командувать, а другу
Мінуцію на пробу відступити.
Тож перший і четвертий легіон
Задержав він при собі, а віддав
Мінуцію другий і третій. Також
Союзників так пропорціонально
Між обі армії він розділив.
Коли Мінуцій, втішений тим дуже,
Почав у вічі Фабію хвастать,
Що задля нього обмежовано
Й потоптано найвищий маєстат
Необмежованої досі в Римі власті,
То Фабій нагадав йому поважно,
Що воювати вийшов він властиво
Не Фабія, а тільки Ганнібала,
І якби по-розумному робив
І хтів товаришу в команді помагати,
Повинен перед всім про те подбати,
Аби там в Римі загал горожан,
Який тепер його так величає
Й підніс високо так, не мав підстави
До думання, що той лише про їх
Добро та славу дбає й помишляє,
А другий той, якому причинили
Зневагу та пониження, ніщо не тямить.
Мінуцій, що упімнення оте
Прийняв за насміх старця над молодшим,
Взяв свою часть розділеного війська

Й розташувався з нею окремішки.
Завважив сее зараз Ганнібал,
Який бачне мав око на все те,
Що діялося в римськім таборі.

Між легіонами Мінуція
І Фабієвими підіймався горб,
Який було не тяжко обсадити,
А раз обсаджений, був добрим закриттям
Для табору й давав усякі інші
Значні вигоди. Вся околиця
Кругом здавалася зовсім плоскою,
А що лісів ані дерев не мала,
Здавалась також рівною зовсім.
Але були на ній немногі та не дуже
Глибокії рови та вимулені дебрі.
Саме тому придумав Ганнібал
Не обсаджати горб, що в тихості
Міг би зробити був без перешкоди,
Але мав через горб той визвать
Римлян на битву.
Бачачи таразд,
Що відлучивсь від Фабія Мінуцій,
Вночі покривав то сям то там
Своїх вояків у ровах та дебрях,
А вдень перед очима ворога
Шле малу купку обсадити горб
З тим наміром, аби Мінуція
За горб той та на битву вивабить.
Се й сталося. Мінуцій наперед
Шле легко уоруженик, їзду за ними,
А врешті, бачачи, що Ганнібал
І сам спішить на поміч тим, що їм
Велів горб обсадить, рушає також
З усею силою у строї бойовім
Напроти нього й почина гарячу
Перепалку з тим ворогом, що може
Згори униз на нього нападать.
Боролись довший час, здавалося,
З однаковим успіхом. Аж коли
Побачив Ганнібал, що має вже
Противника у пастці, а його
Затилля засідка огорне одним махом,

Дав знак умовлений. І в тій же хвилі
Заховані повиривалися
Зі всіх боків, з великим вереском
Іззаду вдарили на римське військо
І почали стелити, мов отаву,
Страх неописаний і омертвіння
Тим ширячи поміж римлянами.

Навіть в Мінуція пропала без сліду
Відвага й сміливість. Він поглядав
Тривожно раз на сього, раз на того
Зі своїх підкомандних, чи котрий
Не допоможе в ту скрутну годину.
Та в жадного відваги не було
Стояти твердо тут, а навпаки,
Старався кождий датися на втеку,
Яка вже й так рятунку не давала,
Бо нумідійці-побідителі
Роями вже по рівнині гуляли
Й розсипаних по ній утікачів,
Як скот плохий, то сікли, то рубали.

Та ся біда, ся небезпека люта,
В якій знайшлися римські легіони,
Не скрилась перед зором Фабія,
Без сумніву, наперед бачив він
Можливі наслідки Мінуцієвих
Необережностей і задля того
Держав усе свої два легіони
У таборі готовими до бою.
Дбав теж про те, аби про всі події
Заздалегідь одержувати вісті,
А не спускаючися на посланців,
Сам з табору усьому придивлявся.

Коли ж побачив, що Мінуцієві
Вояки, вже окружені довкола,
В безладді тиснуться, а надто вчув
Великий крик — знак, що римлян обхопив
Страх, а замішання жене на втеку,
Вдарив себе по полах і сказав
З важким зітханням ось що до присутніх:
«Справді, Мінуцій швидше, ніж я того

Побоювався, та пізніш, ніж сам
Він напирався, бовтнув у загибель».

І в поспіху велів із табору
Повиносить спижеві стяги, військо ж
Велів іти за ними, голосно
Промовивши: «Вояки, погадайте,
Що Марк Мінуцій там, і поспішайте!
Він добрий чоловік і своїй вітчині
Не помишляє зла. А як він помилку
Зробив ізгаряча, аби скоріше
Прогнати ворога, то іншим разом ми
До одвічальності його потягнем».

А скоро вийшли лиш на рівнину,
Прогнали нумідійців і рої їх
Розпорошили. Потім вдарили
На ворога, що на затилля римські
Накинувся, і вирубали впень
Усе, що їм під руки навернулось.
Решта щодуху кинулась навтеки,
Ще поки Фабій не відрізав їх
Від табору та не ввів у таке
Положення, в яке вони ввели були
Римлян.
Коли побачив Ганнібал
Ту зміну й придивився, як проворно
Понад свої літа йде Фабій полем
І серед куп, зайнятих боротьбою,
Вгору по горбі до Мінуція
Вже допирає, зупинив він битву,
Велів у труби грать до відвороту
І попровадив своїх карфагенців
Назад у табір.
І римляни раді
Були, що знов їм довелось вернути.
При повороті, кажуть, Ганнібал
Сказав про Фабія до своїх другів
Жартуючи: «А правда, я не раз
Проповідав, що хмара та, яка
Лежить на горах, принесе колись нам
І бурю й град».

По битві велів Фабій
(На знак побіди на бойовищі)
З побитих ворогів оружжя поздіймати
І в табір повернув, не мовивши
Ані одного ненависного,
Згірдного слова про товариша.
Та сей, зібравши своїх вояків,
Ось що сказав до них: «Товариші!
Не помилятися в ділах великих —
Се понад людську силу; але блуд
Поповнений пізнати й повернути
В будущім на поправу й на пожиток —
Се обов'язок мужа правого
Й розумного. Я признаюся радо:
Хоч у дрібницях моїм щастям можу
Буть невдоволеним, то в головному
Я мушу похвалить його. Бо що
Весь час невідоме було мені,
Се я пізнав сьогодні в протязі
Кількох годин, коли переконався,
Що іншими командувать не можу,
Лиш потребую сам провідника,
І що мені не в супірку вступати
З мужами, що мене перевищають
Під кождим оглядом і роблять честь мені.
Віднині наш диктатор уповні
Й ваш комендант, але що я ще винен
Йому подяку, задержу команду,
Аби поперед всього наказам
Його піддаться й послух оказати».
При тих словах велів піднять орли
І з легіонами своїми рушив
У табір Фабія. Ввійшовши в табір той,
Подався просто до намету вождя,
Так, що всі дивувалися й не знали,
Що се значить. З намету вийшов Фабій,
І тут велів Мінуцій перед ним
Поставить стяги й, ставши між ними,
Назвав його своїм вітцем; його ж
Вояки дружнім окриком назвали
Вояків Фабія патронами своїми
За те, що спасли їх життя й свободу.

Коли знов тихо стало, рік Мінуцій:
«Сьогодні, мій диктаторе, відніс ти
Побіди дві, одну хоробрістю
Над ворогами, другу — мудрістю
Та благородством наді мною, твоїм
Товаришем. Тамтою спас ти нас,
А сею нас повчив. І як срамотний
Був погром той, який ми потерпіли
Від ворога, так пожиточне те
Й спасенне, що від тебе ми навчились.
Назву тебе своїм вітцем правдивим,
Бо назви почеснішої не знаю,
Хоча добродійство далеко більше
Тобі завдячую, як рідному вітцю.
Той-бо мене лиш сплодив, ти ж мене
Й зо мною так багато горожан
Спас від загибелі».
По тій промові
Обняв він Фабія й поцілував.
Їх прикладу послідували многі
Вояки, що в обійми кидались
Один другому й цілувалися.
І радість запахущою струєю
Мов розлилась по всьому таборі,
І не було таких очей, які би
Сліз радісних тоді не проронили.

На основі Плутархового життепису Фабія Максіма (розд. 3—13), передаваного переважно зовсім дослівно, лише з двома скороченнями; написано 17—29 серпня 1915 р.

МУЖНЄ ДІЛО МАРКА КРАССА

(Війна з гладіаторами р. [74—71 до н. е.])

Не злий був чоловік Марк Красс,
Освічений, як на свій час,
І хоч ніякий там талант;
Він пильністю надштукувати
Міг те, чого природа-мати
Йому з уроди поскупила;
Зате був незвичайна сила
Як безпримірний спекулянт;
Ся сила перший раз вмістила
В руках його такеє щось,
Що й нам назвать би довелось
Не як, а капітал-гігант;
Його отець не з бідних був,
Уряд цензорський роздобув
І чимось-таки відзначився,
Коли тріумфу вдостоївся.
Син фінансову карієру
Почав у зрілих вже літах;
Спекуляційну барієру
Він обтяжив на перший тяг
Сумою трьохсот талантів,—
По нашому хто би хотів
Сказать, то вийшло би якраз
Міліон-ринських, і шабаш.
Пізніше ж, консулом зістався
І десятину всього давши
Геркулесові в дар почесний,
Всьому населенню столиці
Пир нарядивши без різниці,
А кождому горожанину

Ні за яку заслуженину
Збіжжя потрібного на хліб
Аж на три місяці нагріб
Зі своїх шпихлірів. Усе те
Сам власноручно обчисливши,
Йти в Сірію постановивши,
Він решту пильно обчислив
І невимовно був щаслив,
Що вичислив на поготів
Сім тисяч і сто талантів,
Або, по-нашому сказать,
Круглим числом, то двадцять п'ять
Мільйонів нашої монети.
Були в тім і готові гроші,
Будівлі скромні та хороші,
Двори сільські та палати,
Були численні кораблі
Для всяких родів торговлі
И невільників реєстр багатий;
У тім реєстрі були вчені,
Ритори, люди просвічені,
Спеціалісти ремісничі,
І інженери, й будівничі,
І писарі, знавці монет,
І, може, й не один поет.
Все те нужда до Рима гнала,
Війна в неволю повертала,
А всемогучий капітал
Пристроював і огортав,
Давав до рук підхоже діло
І величаться міг тим сміло:
«Отсе не на докір нікому
Живі знаряддя мого дому».

Такий великий «собі рад»
Був мов з природи демократ,
Гостинний, людяний, люб'язний,
До своїх слуг усе приязний.
«Хазяїн,— говорив він вслух,—
Зробить все може через слуг,
Та слуг для своєї потреби
Зробить лиш може через себе.
Хазяйство ж із мертвих речей —

Се штука лиш здобуть, сховати;
Хазяйство ж із живих людей
Мусить політикою стати».
Бувши властивцем будівель
Більшої майже часті Риму,
Мов трудолюбний муравель,
Діл масу мав необозриму.
Був адвокатом він не злим,
А людям бідним, незасібним
Легше було зійтися з ним,
Як з Ціцероном знаменитим
Або з ким-будь другим подібним,
Вітром риторики підбитим.
Він в кожду найдрібнішу справу
Вникав сумлінно й перед лаву
Судейську не ставав ніколи
Без приготови, по неволи.
Тим між людьми він здобував
Щораз то більшую прихильність,
Тим більшую, що кожний знав
Його ту невтомиму пильність,
Щоденних множество занять
І привичку не дармувати,
Нічого чим-будь не збувати
І ні на кого не пенять.
Хоч із виду не дуже гарний,
Проте був дуже популярний
Тим, що нікого не цурався,
З кождим по-дружеськи вітався
І майже кождого з римлян,
Хоч був [у нього] низький стан,
Він тямив по ім'ю назвати
Та знав, про що з ним розмовляти.
І не лиш адвокат був добрий,
Але й вояка теж хоробрий.
Він визначився ще при Суллі,
Але оба не дуже чулі
Були на славу діл воєнних.
Тому за кілька вчинків темних,
На які людська злоба ласа,
Відсунув Сулла мовчки Красса
Від політичних діл набік.
Та не такий був чоловік

Марк Красс, аби нараз втонути
В мутнім капіталізму морі,
В лихварській сумрачній конторі,
Закиснути в правничім спорі.
Йому ще блиснули мінути
Слави воєнної, которі
Трохи чи не найкращії були
В його житті, хоча капризом долі
Признання повного доволі
Й вони для себе не знайшли.
В той час у Римі панувала
Страшна вже пошесть, що ніде
Й ніколи досі не бувала,
Війни виплодище тверде —
Гри живих, але не акторів,
Але живих гладіаторів,
Що уоружені мечами,
Із голими грудьми й плечами
В великих цирках дерев'яних,
Пізніш в колосах кам'яних
Перед цікавих тисячами
Давати мали образ герців,
Воєнних ходів, перевертів,
Скоків і замахів грізних;
Все те видців увеселяло,
Розкішшю й страхом наповняло,
Поки комусь там годі стало
Й той рухом пальця знак давав:
Вгору два пальці підіймав,—
Оба борці живі лишались;
Вниз один палець опускав,
Щоб гості більше ще втішались,—
Тоді один борець другому,—
З них кождий знав котрий котрому,
Чи горло пальцями стискав,
Чи меч у серце запускав,—
І так ті ігрища кінчались
Не раз смертю одного з них.

З часом одного було мало,
Циркову площу заповняло
Більш або менш значне число
Таких, що тільки всього й знали,

Що ненастанно управляли
Своє воєнне ремесло,
Та не на те, щоб воювати,
А щоб у цирках забавляти
Сотки та тисячі цікавих,
Що в боях справдішніх кровавих
Ніколи зроду не бували.
От перед ними то вони
Плоди своєї всі науки,
Всі грецькі гімнастичні штуки
Показували, витворяли,
Гонились, бились, боронились,
І захищались, і ранились,
І доганялись, і вмирали.

Їх розрізняли різні бранжі
По їх оружжю та реванжі:
Ті лиш мечі короткі мали,
Інші кинджали, пугінали,
Ті лиш окований п'ястук,
Інші лиш голу силу рук,
Та всіх старинній автори
Звичайно звуть гладіатори.

Чи Красс в тих грищах любувався,
Гладіаторами займався,
Чи для святочної паради
Держав їх в себе цілі склади,—
Не знаємо. На всякий раз
Не був то сентиментів час,
А Красс був чоловік практичний;
Інтерес власний і публічний
Тут в парі йшов. Якби се діло
Йому чуже було, то сміло
Сказати б можна: «Він один
Не спекулянт, не римлянин».

У Капуї один магнат,
Що звався Лентул Батіат,
Держав таких борців багато,
Яких випозичав на свято.
Найбільше з них було галлійців,
Було не мало теж фракійців.

Не за якісь тяжкі провини,
А лиш знущаючись над ними,
Пан, що купив їх на торзі,
Велів скувать їх уборзі,
В темницю темную всадити,
В темниці голодом морити,
Ще й загрозив, що за напасть
Для грищ публічних їх продасть.

Їх двісті змовилось тікати,
Та хтось про се дав пану знати.
Що там зробив із ними пан,
Провідавши їх тайний план,
Невідомо, та не зовсім,
Бо ось вісімдесят і сім,
Яких хтось в пору остеріг,
У вечір спати не лягали,
З кухонь ножів, рожнів набрали
Й втекли, не жалуючи ніг.
За містом на пустім кавалку
Возів знайшли цілую валку,
Що ніччю, мабуть, спішно дуже
Гладіаторськее оружжє
Везли в якеєсь інше місто.
«О, радуйся, свята невісто!» —
Вони з утіхи заспівали,
Вози ті духом сплюндрували,
Самі ж від стіп до голови
Узброєні в ряд поставали.

Допавши місця, де могли
Розтабориться й укріпиться,
І знаючи, що в кождій хвилі
До них хтось може причепиться,
Привідців трьох собі обрали;
З них Спартаком одного звали,
Двох інших — з інших джерел знаєм
Кріксом і Ойномаєм.

Спартак фракієць був, з номад
Якихось родом, тілом сильний,
Відважний, та при тім прихильний
До слабших, помагать їм рад.

Інтелігентний, не сердитий
І ліпший грек, ніж би з його
Походження хто міг судити.
Стояв високо над юрбою,
Та відки, як, через кого
На рабський ринок він попав,
Нікому було дослідити.
Жонатий був. Коли у Рим
Його на торг той невільничий
Приволокли і жінку з ним,
Він довго вже, мабуть, не спав,
Бо зараз, лігши на траві,
Заснув. Припадок таємничий!
Де не взялась гадюка, підповзла
І мов гніздо з себе звила
У Спартака на голові.

Хто бачив се, позавмирали
Зо страху. Бачила й жона,
Та не злякалася вона,
В очах лиш іскри віщі грали.
Не ворухнулась, не скигляла,
Лише спокійно промовляла,
Немов сама до себе: «Так!
Се мій Спартак! Се мій Спартак!
Буде йому велике діло,
І піде він на нього сміло,
Хоч він беззлобний, як вівця,
До доброго йому кінця
Не доборотися ніяк».

Вона й тепер була при ньому,
Обоє разом вийшли з дому,
Гладіаторський ніж взяла;
Не нарікала, не судила,
Скрізь з ним у поході ходила,
А як страшна їх пхнула сила,
З ним на загибель враз пішла.

Поперед всього їх дігнала
Погоня з Капуї оружна,
Та її зараз розігнала
Гладіаторів горстка мужна.

При тім вояцького оружжя
Вони немало назбирали;
Се їм подобалося дуже,
Гладіаторське геть шпурляли,
Як варварства знаки й ганьби.
«Тепер ми воїнами стали
І вам покажем, щоб ви знали,
Що ми свобідні, не раби!»
Дійшла про те до Рима вість.
Там претор Клодій, мов пес кість,
Узявся згризти сю притику;
Зібрав когорту май велику,
Три тисячі мужів, дізнався,
Де глад'яторів гурт сховався,—
А се була гора стрімка,
Що, крім одного просмика,
Жадного доступу не мала.
Сей просмик Клодій берегти
Велів, щоб стежкою пройти
Й жива душа не погадала.

Гора здіймалась на стрімких,
Гладеньких стінах кам'яних,
Вся вкрита диким виноградом.
Тож гладіатори за днини
Щонайміцніші лозини
Вирізували та плели
З них мов мотузяні драбини,
Міцні та довгі, від вершини
Стрімкого спаду долини,
І вже вечірньої години
Униз злазити почали.

Весь збір помалу так спустився,
Один лиш на горі лишився
Муж, що полишене оружже
Позв'язував старанно дуже
Й на виноградним поворозі
Спускав додолу понемнозі,
Й зліз потім сам. «Надія в бозі!»

Усе те сталося так тихо,
Що римські вояки на лихо,

Хоч чатували і не спали,
Анічогісінько не знали.
Тож ніччю у недовгій хвили
Борці їх табір обступили,
Давай рубати та колоти!
Немного мали там роботи,
Поки весь табір не розбили.

Про ту пригоду на горі
В скорій дізналися порі
З сусідства пастухи та вівчарі,
Такі ж невільники. Так ті,
Хто тільки був у моготі,
До Спартака попристановали,
Все люд кремезний, бистроногий,
Привиклий на гірські дороги;
Гладіатори ж, того й жди,
Приймали їх в свої ряди,
Добрим оружжям наділяли
Або на чати посилали
Та на нічні під'їзди.
І другого вождя, якого
Вислано з Рима проти нього,
Побив Спартак. Він звався Фурій,
Був зверхник двадцятьох центурій,
Та як Спартак його побив,
То він і лік їм загубив.
Його товариш і дорадник
Коссіній, римський теж урядник,
З значною силою в ту ж путь
Пустився. Та прочув Спартак,
Що він доволі неоглядний
І любить купелі вживать;
Тому, міркуючи не много,
В Саленах сам засів на нього,
Аби спіймать, як рибу в сак.
З тяжким трудом утік Коссіній,
Але його пакунки з сіний
Успів Спартак таки забрать.
І не забрав їх зовсім набор,
А з своїм військом римський табор
Здобув, крові пролив багато,—
И Коссінія десь там же ж стято.

Сам претор рушив знов за ним,
І знов ударом не одним
Раз по раз бив його Спартак;
Забрав в полон його лікторів,
Коня з-під нього теж зловив,
І без авгурів та докторів,
І без попа та без владики
Став людям любий та великий,
Мов бог його благословив.
Та в помислах усе був скромний,
Не міркував у час потомний
Передавати свою власть,
А знаючи, що римській власти
Від його війська не пропасти
І сам він ради їй не дасть,
Бажав лиш Альпи перейти,
Свій люд в безпеку довести,
Щоб кождий в рідний край ішов,
Відки в неволю відійшов.

Та не такі були людці,
Щоб так їм хтілось навправці
Манджать у рідний край пустий,
Коли тут міст, вілл ліс густий,
Палат, храмів — не надивиться,
А їм скрізь можна поживиться.
І вдача в них тверда така,—
Байдуже їм до Спартака.
Вони ватагами цілими
На італійські Русалими
Стали завзято нападать
Та мордувать і плюндрувать.
Отсе вже не була зневага
Рабського бунту та ганьба,
А ворогів значна звитяга,
За власнеє життя журба,
Що римський змусила сенат
Велике військо нарядити,
А з ним в війні верховодити
Хай консули стають оба,
Людей-бо збройних уже й так
Сімдесят тисяч мав Спартак.

То консул Геллій ізненацька
Напав на стрічную ватагу,
В якій германська чернь юнацька
Без перепони бушувала;
Від Спартака вона відстала,—
І дав бог консулу звитягу,—
Вся чернь на полі трупом впала.

А консул Лентул Спартака
Великим табором обводить,
Мов риболов той щупака
Довкола волоком обходить,
Спартак в один ударив бік,
Побив підвладних генералів,
Забрав усі імпедіменти,
Воєнні знадоби й струменти,
Вози мечів, списів, сандалів,
А консул сам поледве втік.
Таку одержавши користь,
Якій міг тільки радуваться,
Став поспішать Спартак чимдуж,
Аби за Альпи перебраться.
Та Кассій, претор на той час
У Підальпійській Галлії,
З десятьма тисячів людей
Забіг йому дорогу враз,
Щоб не пустить з Італії.
А як забіг, то так добіг,
Що його сила вся пропала,
Людей лягла ціла навала,
А Кассія якби не втека,
Та й то трудна, вирятувала,
То був би також трупом ліг.

Про все те в Римі як дізнались,
Всі сенатори поєднались
Післати консулам наказ
Війну заперестать сейчас;
Всі стали мислі однієї,
Що вождем для війни тієї
Повинен стати Марко Красс.
Многі мужі з найвищих клас,
Почувши тую новину,

Чи то задля його багатства,
Чи для приязних зносин з ним
Згодилися покинуть Рим
І буденні свої лайдацтва
І з Крассом рушить на війну.

Красс, військо дужее зібравши,
В провінції Піценум ставши
Спартаку поперек мети,
Що мав тудою надійти,
А Муммія підвладного
Й два легіони з ним послав,
Щоб, обійшовши зад його,
За ним помалу слідкував,
Немов у пастку звіра гнав.
І не велів показуваться
Ні в битву з Спартаком вдаваться.

Та Муммій, як лиш засвітила
Йому надія на успіх,
Ударив на гладіаторів
І без шептух та без докторів
Розбитий, як пустий горіх.
«Лягло кістьми людей немало»,
А іншим щастя стільки стало,
Що, покидавши пишну зброю,
П'ятами накивали з бою.
Прийняв Красс Мумм'я прикро дуже,
А воякам нове оружже
Коли давав, то зажадав
Від них присяги й запоруки,
Що, раз його діставши в руки,
Не пустять, хоч би й як хто рвав.
А п'ятсот перших, що були
До втеки головна причина
І явна їм була провина,
Муж в мужа жереби тягли,
А з вильосованих десятий
П'ятно щоб з легіонів зняти,
На соромную смерть пішли.
Була се стародавня кара,
Не вживана вже довгий час,

Якою в хвилю занепаду
Пострашив своє військо Красс.

Отак те справивши, повів
Негайно проти ворогів
Свої легіони. Та Спартак
Не поспішав до битви й так
Через Луканію до моря
Тяг Красса. В морській тіснині
Застав він деякі міцні,
Великі кораблі азійських
Розбійників тих кілікійських.
«Чи не уйду від сього горя,—
Подумав він,— як перекину
Свойого війська хоч частину
До піль та гір тих сіцілійських?
З невільниками там війна
Була недавно ще; вона
Погасла, та ще жде підпалу».
Із кілікійцями помалу
За перевіз став торгуваться.
Та ті, як гроші лиш дістали,
Сейчас дмухнули й засвистали,—
Дали як ледарі пізнаться.

Із побережжя рушив знов
Спартак, аж поки не зайшов
На невеликий півострів
При Регіум. Там для безпеки
Своє він військо розложив.
Красс, що весь похід оддалеки
Зі своїм військом сторожив,
Негайно просмик обложив
І не загаявсь зміркувати
Мур навпоперек збудувати
Й ним ворогів замурувати.
Мисль та була не особлива,
Та вояки, не ждучи дива,
Знайшли заняття. Мурувати,
Щоправда, там не мурували,
А тільки перекіп копали
Поперек просмика. Успів
Той відділ викопати рів

За кілька тижнів восени
На триста стадій [1] довжини,
А рівномірно глибини
П'ятнадцять стіп і ширини.
А по тій стороні рова,
Де була римська голова,
Піднявся височенний вал,
Що тішив всіх і дивував.

Спартак на плодовитім розі
Безпечний, як на оборозі,
Байдуже зразу придивлявся
Римлян роботі. Догадався
Біди, коли переконався,
Що на півострові самім
Дістать нічого неможливо,
А жниво, топливо ні мливо
Не доходило нівідкіль,
Хоч би лиш каверзний кукіль.
Сутужно війську й тісно стало,
Воно гуділо та роптало,
Та, окрім Спартака, в нім не було
Нікого, щоб за ним пішло.

Спартак був справді голова
Не в тім'я бита й не порожна.
Раз ніч настала снігова,
Та вітрова, та не морозна,—
То війську свому він велів
Каміння, глину перти в рів,
Хворост гатити, пні валити
І справді греблю вспів зробити,
Хоч невисоку й нешироку,
А все ж такую, що нівроку
Третину війська він успів
Перепровадить через рів.

Се бачивши, подумав Красс:
«Даремно стратили ми час!
Спартак уйшов! Ану ж но ти
Він загадав на Рим найти?»

---

[1] Звиш 15 миль.

Та ось, чи бач, із півострова
Ще купа тягнеться здорова,—
А купа се була така,
Що, як незгідлива корова
Від череди та від бика,
Відстала знов від Спартака.

Вони з півострова тягли,
Спокійно греблю перейшли
Та над Луканським озером
Табором стали, мов двором,
Аж там дігнав їх Красс тепер,
Назад від озера відпер,
Та знівечити їх не міг,
Бо в поміч їм Спартак прибіг;
Що його сила сполучила,
Римська фаланга не розбила.

Вже перед тим Красс усумнився,
Чи не даремно сам пустився
На гладіаторів; ні руш
Їх побідити всіх не дуж.
Тому й в сенат він написав,
Щоб той накази розіслав
Лукуллу в Фракію й Помпею
В Іспанію, щоб зі своєю
З них кождий силою спішив,
Війну в Італії рішив.
Тепер пожалував він того
Сумнівного писання свого,
Обміркувавши, що успіх
Положать на рахунок їх,
Хто, може, у остатній хвили
Прибуде й важку перехилить,
Але не на рахунок того,
Хто в ділі тім трудивсь так много.
От тим-то він почав спішить,
Щоб сам усе міг довершить.
Поперед усього рішив
На ту окрему часть напасти,
Яку Спартак освободив,
А потім знов саму лишив,
Бо не хотіла його власти;

Два ватажки там мали власть,
Один Канніцій, другий Каст.

На ту громаду вислав Красс
Шість тисяч вояків ураз,
Щоб горб поспішно обсадили,
Але себе якмога скрили.
Щоб його волі покоритись,
Вони старались справді скритись
Тим, що зілля й цвіти пахучі
На шоломи свої блискучі
Понакладали. Та якраз
Те й додивилися в сам час
Дві жінки, що перед ворожим
Тим табором уранці рано
Складали жертви силам божим.
Одна сказала: «Ов, погано!
Якась, мабуть, біда нас жде,—
Лука цвітиста вгору йде!»
Друга сказала: «Вік поганий
На них! Ніхто се, а римляни!»
Сейчас дали у табір знати;
Були б і тут римлянам страти,
Якби був Красс вмить не рішився,
З військом усім не поспішився.
І вив'язалась боротьба
Найзавзятіша з всіх хіба,
Які війна та досі мала.
Гладіаторська сила впала:
Дванадцять тисяч триста мужа —
Трупи й кривавая калюжа.
Із усього того числа
Убитих тільки в двох була
Іззаду рана; інші всі,
Як хто стояв ряд за рядом
Супроти римлян передом,
Так і попадали рядами
До сил ворожих передами,
Як кошениця у вівсі.

Як скошено сю купу так,
Зі своїм відділом Спартак
Подався в гори рад не рад

Коло Петелії назад,
А Крассові два генерали,
Квінт і пан квестор оказалий,
Що звався Скрофас, потягли
За ним з залізними рядами,
Держачись тісно за слідами.
Та раптом обернувсь Спартак;
Серед римлян зчинився ляк,
Якого досі не бувало,—
Все, що жило, те драпцювало,
Гладіатори ж, знай, косили
Та різали з усеї сили.
Римлянам з того неуспіха
Лишилася хоч та потіха,
Що свого квестора товстого,
Хоч в ранах, а проте живого
Хоч не на радість, а для мук,
Вирвали із ворожих рук.

Та власне славний сей успіх,
Останній із його усіх,
Був Спартаку найменше любий,
Бо приводом став його згуби.
Гладіатори загорділи,
Ні в якім разі не хотіли
Слухать та панькатися з ним.
«Що нам по горах волочиться?
Нехай відразу все скінчиться!
Нас жадна битва не ляжає,
А може, там тріумф чекає.
На Рим! На Рим! На Рим! На Рим!»
Отак, гукаючи щосили,
Всі обступили Спартака,
Трохи в глоті не задушили;
Оружна не одна рука
Знялася грізно понад ним...
Зняла охота їх така
Тягти на Рим, на Рим, на Рим.

І довелося Спартаку
Через оказію таку,
Вволить їх волю, рад не рад,
Потяг в Луканію назад.

Не дуже тому рад був Красс;
Дізнався-бо тоді якраз,
Що наближається Помпей,
А в Римі плеще той та сей:
«Лиш він один у тій війні
Побідить, а хто інший ні.
Як скоро тільки він явиться,
То не даремно стане биться;
Війну к кінцю він доведе,
Побіда лиш на нього жде».

Отак-то мусив Красс рішиться
З рішучим боєм поспішиться.
Він табір розложить велів
Під самим боком ворогів
І зараз там копати рів.
Раби команди не чекали,
Юрбами надбігати стали,
Аби робітників зганять.
З обох боків що раз то більше
Збігалось вояків, жвавіше
Кипіла бійка і пенять
Було ні на що. Тож Спартак,
Хоч рад би був почать не так,
Був змушен бійкою тією
З цілою силою своєю
Встать у порядку бойовім.

В якім настрою йшов до бою,
Се видно з того, що коли
Коня для нього привели,
Він меч добув і пронизав
Його наскрізь і так сказав:
«Коли у бою тім новім
Я побіджу, то коней много
Від ворогів добуду я;
А як тут буде смерть моя,
То не потрібно ні одного».

І ринувшись у бій кровавий,
Він із розпуки чи для слави
Самого Красса став шукать.
Не довелось його зійскать,

Та двох його центуріонів,
З якими зустрінувся там
Серед кровавих перегонів,
Він трупами поклав і сам,
Нарешті, як довкола нього
Не стало вже в його нікого,
Стояв він сам і боронився,
Його обпала з всіх боків
Велика сила вояків,
Якої вже не міг відперти;
Він боронивсь, не сторонився,
Аж у знесиллі поклонився
Страшному маєстату смерти.

Хоч Красс сим разом поставився
І полководцем був не злим,
Не дбав, де було крухо з ним,
І страху не набавився,
Хоч із противником грізним
Мав діло й до кінця довів,—
Проте він ним не вславився,
Як сам відчув і проповів.
Ту славу перебив у нього
В остатній хвилі ще Помпей.

Красс не здолів Спартакового
Поневечити війська всього;
Уйшла ще часть його значна.
Ту часть напав Помпей щасливо,
Зробив багате смерті жниво,
І так скінчилася війна.
Помпей потроху справедливо
Міг до сенату написати:
«Красс побідив гладіаторів
В одвертій битві, як акторів,
Я ж, наче хопту навісну,
З корінням вирвав ту війну».

Та поступив він незичливо
Супроти Красса, що для нього
Тріумфу не жадав такого,
Як за Серторія мав сам,
А може, навіть кинув слово,

Що воювать не гонорово
З невільниками. Красс же сам
Не смів для себе особисто
Тріумфу славного жадати,
Волівши скромно, але чисто
«Вхід піший» в браму відправляти,
В крузі приятелів та ближчих
І слуг і горожан найнижчих
Те, що «овацією» звали,
Замість народних мас навали.

Душа не нахильна до зради
І не любителька паради,
До зверхніх почестей не ласа,—
И не ласа до пустої звади,—
Ось мужнє діло Марка Красса.

Написано в днях 27—30 серпня 1915 р. на основі Плутархового «Життя Марка Красса» (розд. 1—3 й 8—11).

ІДИЛІЯ В ЯСКИНІ

(Пригода з життя М. Красса з р. [86 до н. е.])

По побіді Марія та Цінни
Можна було наперед вгадати,
Що підуть у Рим вони негайно
Не аби отечество спасати,
Але просто різать, мордувати
Тих, хто їх смак,— аристократи.

Всіх, кого з таких застали в Римі,
Вони справді вигубили гладко,
А до них належав і брат Крассів
Та належав також Крассів батько.

Сам же Марко, юнак молодий ще,
Уйшов від грізної небезпеки,
Але чув, що скрізь за ним шукають
І слідять заушники тиранів.

От тому зібрав він другів добрих
І довірених зі служби десять
І як скоро тільки міг допасти,
До Іспанії на втеку вдався.

Там колись пробув він літ немало,
Як був претором отець його ще
І мав там багато другів вірних.

Та застав усіх їх у тривозі
Та переляку, усі тремтіли,
Знаючи Маріеву жорстокість,—
Всім здавалося, що він ось-ось вже,
Що на волоску життя їх висить.

Тому не відкрився він нікому,
А спішив на морське побережжя,
Де була посілість його друга,
Що Вібієм Пацціаном звали.

З ним колись він дуже добре знався,
І природою тут любувався,
Й визнав річ одну у ній таємну,
Що не була відома нікому.

Се між скелями на узбережжі
Ледве замітна зі свого входу,
А простора й світлая яскиня.
От сюди він скрився зі своїми,
Не питаючи про се нікого.
Лиш до Вібія, до друга свого,
Вислав він зі своїх слуг одного.
Щоб його довір'я спробувати
Й живності у нього попрохати.

Скоро Вібій про все те дізнався,
То була йому велика радість,
Що від смерті Красс урятувався;
Розпитав лише в післанця зараз,
Де, в якому місці його сховок
І чи много там осіб у нього.

І не сходячись з ним особисто
Та не бачивши його на очі,
Завідателя візвав свойого,
Завів його на вмовлене місце
І велів йому щодень у південь
Страви для стількох людей носити,
Класти їх ладом побіля скелі
І нікого більше не шукати,
Не розпитувать ані гукати,
Тільки мовчки назад відходити,
Щоб біди ще не нагородити.
Як зле зробить і біду накличе,
Смертю загрозив йому гіркою,
А як вірність повную окаже,
Обіцяв свободу й щедрі дари.

Близько моря та лежить яскиня,
Між стрімкими скелями, що густо
Бовдур в бовдур к собі прилягають,
В'ється прохід вузький, незамітний,
Що провадить у нутро яскині.
Хто ввійде туди, той диву дасться,
Бачачи, яка вона висока;
В широчінь теж має та яскиня
Тут і там заглибини значнії,
Що одна виходить у другую.
Не хибує теж води ні світла:
З-під навислої тонкої плити
Випливає джерело розкішне,
А крізь шпари у скелях природні
Ллється світло денне в середину
Стільки, як потрібно чоловіку.
І повітря у нутрі яскині
Чисте та сухе, бо внизу камінь
Так твердий, гладкий і одноцільний,
Що з нор вогкості не пропускає,
З джерела ж рівчак веде в долину.
Доки Красс скривався в тій яскині,
Приходив щоденно завідатель,
Приносив потрібную поживу,
Не видаючи тих, що в яскині,
Не завважуючи теж нічого,
Хоч вони його щодень видали;
Знаючи, коли прийти він має,
Самі сховані на нього ждали.

А їди було досить багато,
Та не тільки лиш їди самої,
Аби старчило їм на потребу;
Вібій дбав по змозі й про приємність.
Людяний і Крассові прихильний,
Він узяв собі похвальний намір
Йому якнайліпше прислужиться.

Він подумав навіть і про тее,
Що Красс у віці ще молодому,
В кавалерськім стані золотому;
Тож не занедбав і ті потреби,
Які той вік в чоловіка має.

Бо прислуга,— так собі він думав,—
Котра тільки про конечне дбає,
Більш не раз на примус подабає,
Аніж добру волю виявляє.

От він дві невільниці хороші
Взяв і йшов на морський берег з ними.
На умовлене зайшовши місце,
Показав їм стежку до проходу
І велів їм іти вище й вище,
Аж дійдуть до входу у яскиню.
Каже: «Йдіть, не бійтеся нічо́го!»

Як уздріли Крассові кумпани,
Що зближаються до них дві панни,
Побоялися, чи не відкрито
Сховок їх, чи їм біди не буде.
Почали невільниць тих питати:
«Хто такі ви й що вас тут приводить?»

Відповіли, як навчив їх Вібій:
«Ми шукаємо тут того пана,
Що живе в тім сховку вже довгенько».

Тут же Красс порозумів відразу
Любий жарт приятеля свойого
І велів обох дівчат впустити.

Вони там лишилися й надалі
Весь той час, допоки Красс в яскині
Мусив укриваться зі своїми.

Вони стали у разах потреби
Післанками й перемівницями
Поміж Крассом і між своїм паном.

«Одну з них,— говорить Фенестелла [1],—
Бачив я бабусею старою,

[1] Історик часів цісаря Августа, що перед Тацітом написав книгу «Annales».

Як не раз із радістю дитини
Повідала сю свою пригоду».

Красс прожив у гарній тій яскині
Вісім місяців, а вийшов з неї,
Аж коли дізнався про смерть Цінни.

Написано д[ня] 30 серпня 1915 р. на основі Плутархового «Життя Марка Красса» (розд. 4—5).

ВІЙНА ЦЕЗАРЯ З АРІОВІСТОМ

(р. [58—57 до н. е.])

I

Коли скінчилася з гельветами війна,
З усеї майже Галлії зійшлися
Посли гратулювати Цезареві
(Їх речник ось як промовляв до нього):

«Хоча за давні прогріхи гельветів
На них війною кари пошукали
Отсе римляни, розумієм ми,
Що діло се корисне вийшло не лиш
Народу римському, але й усій
Землі галлійській. Адже з умислом
Свої цвітучі домівства й багатства
Покинули гельвети, щоб нанести
Війну всій Галлії й здобути власть
Над нею і собі новий осідок
З місцевостей премногих вибрати,
Який би на всю Галлію признали
Найкориснішим і найплодючішим,
Решту ж держав у данники покласти».

Просили ще, щоб визначено день
На збір послів від Галлії усеї
І щоб той збір та міг відбутися
З волею Цезаря. Зайшли такі
Великі справи, що при спільній згоді
Вони йому хотіли б предложити.
На те згодився Цезар, ухвалили
День збору та присягою ствердили,
Аби ніхто про се не голосив
Ані не відав, окрім тих, кому
На спільній раді роздадуть мандати.

II

Коли ота нарада розійшлася,
Ті самі зверхники держав і міст,
Які вперед були, до Цезаря вернули
Й просили, щоб позволив їм таємно
З собою про його й їх всіх добро
Поговорити. Узискавши се,
Всі плачучи враз кинулись до ніг
Цезаревих: «Не менше нам,— сказали,—
Те важне та пожадане, аби
Ніхто не знав про те, що скажем тут,
Ніж осягнути те, о що проситимем.
Бо якби те розголосилося,
То нас загибель жде та люті муки».
За всіх один сказав Дівітіак
З племені едуїв: «Вся Галлія
Розбита на два табори, в однім
Проводять едуї, в другім — арверни.
Ті табори від многих літ завзято
Змагаються про зверхність між собою.
Дійшло до того, що покликали
Арверни та секвани за плату
Германів. Тих на перший раз около
П'ятнадцять тисяч через Рейн прийшло;
Опісля дикуни ті й варвари
Так полюбили ті поля галлійські,
Культуру та багатство галлів, що
Чимраз то більш тягли їх за собою;
Тепер їх в Галлії сто двадцять тисяч.

Із тими едуї та їх підвладні
Раз, другий стички оружні мали,
Розбиті погромів страшних дізнали,
Всю шляхту, весь сенат, увесь
Свій стан рицарський стратили. В тих битвах
Та погромах надломані ті самі,
Що перед тим хоробрістю своєю
Та приязню народу римського
Були у Галлії найбільша сила,
Примушені тепер секванам віддавать
В закладники щонайблагороднішних
Зі своїх горожан та ще присягою

Зобов'язаться, що держава їхня
О тих закладників ніколи не впімнеться,
В народу римського підмоги не попросить
Ані не пожаліється йому на кривду,
А згодиться під властю їх та впливом
Довіку животіти. Лиш один він
Із усього поспільства едуїв
Не дав присилувать себе на те,
Щоб присягти або дітей своїх
Дать у закладники. З-за того мусив
Тікать із краю і, прибувши в Рим,
Ту випросив підмогу у сенату,
Що сам один посеред едуїв
Жить може, не складаючи присяги
Ані закладників секванам даючи.

Та гірше вийшли побідителі
Секвани, ніж побиті едуї,
Бо ось Аріовіст, король германів,
Засів у краю їх і третю часть
Землі секванської, найліпшої з усіх
Земель галлійських, загорнув для себе,
А ось тепер секванам наказав
Вступитися і з другої третини,
Бо кілька місяців тому назад
Прийшло до нього двадцять штири тисяч
Гарудів, для яких осідки й місце
Готове мусить бути.
Не мине
Ще кілька літ, а з Галлії границь
Всіх галлів виженуть, а всі германи
Перейдуть через Рейн. Бо ж і порівняння
Нема поляк галлійським і германським
Ні способу життя одних і других.
А той Аріовіст, раз побідивши військо
Галлійське в битві, що стряслася
Під Адмазетобрітою, веде
Себе тепер так гордо та жорстоко,
Що в кождого із найблагородніших
Дітей жадає як закладників,
А їх тяжкими муками неволить,
Якщо лиш станеться не по його
Примсі та волі. Се жорстокий варвар,

Сердитий та зухвалий, і несила
Нам власть його зносити довше. Як
Від Цезаря та римського народу
Не буде нам підмоги, доведеться
Всім галлам те саме зробити, що
Гельвети — забиратися з домів,
Шукати інших домівок, осідків,
Далеких від германів, пробувати
Щастя, яке наверне їм фортуна.

А якби все оте донесено
Аріовістові, не маю сумніву,
Що всіх закладників, що має в себе,
Велить якнайстрашніш помордувати,
Ти ж, Цезаре, чи то повагою своєю,
Чи військом своїм, чи побідою
Новою, чи народу римського
Ім'ям покласти можеш острах, щоб
Ще більше тих германів через Рейн
Не звалювалось, і всю Галлію
Оборонить від кривд Аріовіста».

III

Коли Дівітіак скінчив промову,
Присутні всі з плачем великим стали
Просить підмоги в Цезаря. Завважив,
Одначе, Цезар, що зі всіх послів
Одні секвани нічого такого
Не чинять, як чинили інші, лиш
Сумні зі звішеними головами
Глядять у землю. Здивувався ніби,
Що за причина тому, й запитав
У них самих. Ні слова не сказали
Секвани, але в тій самій сумній
Поставі, як стояли, так стояли.
Коли на друге й третє питання
Не міг ані одного голосу
З них видушити, відповів той сам
Едуй Дівітіак: «Отсе найтяжче
І найстрашніше лихо тих секванів,
Гірше від інших, що одні вони
Не сміють ані потаємно навіть

Шукати, ні благати помочі,
Бо навіть в неприсутності Аріовіста
Бояться всі жорстокості його,
Немовби він ось-ось стояв при них.
Інші принаймні можуть утікати,
Але секвани, що в свої границі
Аріовіста прийняли й яких усі міста
В його руках, (за саму мисль про втеку)
Зносити б мусили найтяжчі муки».

IV

Почувши про такі страшні події,
Став Цезар душі галлів покріпляти,
Обіцюючи їм, що про те діло
Подбає. Висловив при тім надію,
Що своїм зробленим йому добром
Та й ще повагою своєю доведе
Аріовіста до того, що зробить
Кривдам кінець. Скінчивши ту промову,
Збір розпустив. Після того, що вчув,
Багато дечого прийшлось йому
Обдумати та й зараз ввести в діло.

Передовсім він уяснив собі,
Що едуїв, яких сенат не раз
Братами й свояками називав,
Він бачив у неволі та в підданстві
Германів, а закладників від них
Десь у секванів та в Аріовіста,—
А се в такім великім государстві,
Як римське, осудив він як прояву,
Найганебнішу для себе самого
І для республіки. Помалу звикнуть
Германи через Рейн переходити,
І множество велике їх насуне
У Галлію, а в тім для римського народу
Велику небезпеку бачив він.

Поміркував теж, що таких людей,
Півдиких варварів, угамувати
Не буде в силі, а як завоюють
Всю Галлію, так, як колись зробили

Тевтони й кімбри, вирушать опісля
На Заальпійську Галлію [1], а відси
В Італію попруть. Адже секванів
Від нашої провінції Родан
Лиш ділить. Всьому тому запобігти
Якнайвчасніше — найважніше діло.
А сам Аріовіст набрав такої
Зарозумілості, пихи й зухвальства,
Що дальш його толерувать не можна.

Отим-то став на тім, щоб вислати
Послів до Аріовіста, ті ж від нього
Повинні зажадати, щоб обрав
Для себе місце посереднє між
Обома сторонами для розмови.
На те Аріовіст відрік посольству:
«Коли мені від Цезаря чогось
Буде потрібно, я прийду до нього;
А коли він чогось від мене хоче,
Нехай потрудиться до мене сам.
А надто я без війська не посмів би
Йти в ту часть Галлії, яку держить
Цезар, ані не в силі я стягнути
Велику масу війська й провіантів
У одно місце. Дивно мені тільки,
Чого від мене в моїй Галлії,
Яку воєнним правом я здобув,
Хотіти може Цезар чи якийсь там
Народ римлян».
Коли сю відповідь
До Цезаря донесено, удруге
До нього Цезар шле послів з отсим
Порученням: «Від римського народу
Одержав ти таке благодіяння
Й від мене, що за мого консулату
Сенат і титул короля тобі
Признав і ще й приятелем назвав.
Тож випадало би тобі буть вдячним
І римському народові й мені,

[1] Заальпійська Галлія, або попросту «провінція»,— се південно-східна часть Франції, а Підальпійська — північна часть Італії.

Аби, запрошений на розговір,
Не тяготився й не запитував:
«Чого від мене хочуть?» — коли ходить
Про обговорення та пізнання
Справ обопільних. Перша та, аби
Не виводив з-за Рейну більше жадних
Ватаг людських до Галлії; по-друге,
Аби віддав закладників, що має
Від едуїв, та дозвіл дав секванам,
Аби закладників, яких від едуїв
Вони дістали, з дозволом його
Віддать могли. Аби насильствами
Не шарпав едуїв, не наступав війною
Ані на них, ані на їх союзників.
Коли се вчинить, можу запевнити
Його, що ласка римського народу
Й моя теж не відійметься від нього;
Коли ж не вчинить, то лиш те осягне,
Що буде теж приложений до нього
Указ сенату, ще за консульства
Месали та Пізона взаконений:
«Хто лиш під владою держати буде
Провінцію галлійську, той повинен,
Наскільки може се зробити згідно
З добром республіки, обороняти
І едуїв, і інших приятелів
Народу римського». От так і я
За кривди едуїв постоять не загаюсь».
На теє відповів Аріовісг:
«Воєнне право, що хто побідив,
Розказує по своїй уподобі
Тим, що їх побідив. Так і римляни
Народам побідженим не інакше
Приписують, як своїм осудом.
Коли ж я римському народові
Нічого не приписую, як має
Користуваться своїми правами,
То не потрібно, щоб народ той римський
Мене у моїм праві зупиняв.
Як едуї воєнної фортуни
Попробували, станули до бою
Й були побиті, стали данниками.

Велику кривду мені робить Цезар,
Що своїм приходом мій збір податків
Погіршує. А едуям закладників
Я не віддам, та ні на них, ні на
Союзників їх не піду війною
Задарма, як у тім остояться,
На що згодились, і рік-річно будуть
Платить данини. Як сього не вчинять,
То братнє ім'я римського народу
Їм не поможе ні на волосок.
Що грозить мені Цезар, буцімто
За кривди едуїв стоять не занедбає,
То хай же знає, що ніхто зо мною
Без свеї згуби ще не зачіпався.
Коли захоче, можемо зійтися;
Тоді пізнає, що хоробрістю
Вдадуть непобідимії германи,
Зі всіх в оружнім ділі найвправніші,
Що від чотирнадцяти літ відроду
Ні днюють, ні ночують під дахом».

V

В той самий час дійшла до Цезаря
Ся відповідь та вибрана дружина
Від едуїв та треверів. Жалілись
На теє едуї, що свіжо в Галлії
Оселені гаруди вже пустошать
Границі їх. Навіть закладників
Віддавши, миру у Аріовіста
Купить не можуть. Тревери сказали,
Що сто сіл свебів берегами Рейну
Розсілися й силкуються ріку
Перебрести, а вожаки над ними
Брати (нерідні) Назуа й Цімберій.

Зворушений до глибини тим, Цезар
Надумався, що треба поспішити,
Щоб як нова фаланга свебів стане
Обік старих Аріовістових
Вояків, він на найсильніший опір
Натрапив. Тож зібравши провіанти

Якнайскоріше, великими маршами
Проти Аріовіста поспішив.

Коли пройшов тридневую дорогу,
Одержав новість, що Аріовіст
З усіми своїми полками рушив
Везонцію [1] містечко здобувати,
Що було місто найбільше в секванів,
І вже уйшов три дні дороги від
Своїх границь. Щоб він того не доконав,
Задумав Цезар, хоч би що було,
Не допустити. Всякого знадіб'я
Воєнного — так сказано йому —
В містечку тім згромаджено багато,
Природою ж місцевості воно
Укріплене було так, що великі
Давало шанси веденню війни.
Ріка-бо Дубіс майже доокола
Се місто оперізує, а решту місця,
Не більш як тисячу та шістсот стіп,
Які ріка між скрутами лишає,
Гора великої високості займає,
Її ж відноги із обох боків
Являються річними берегами.
Ту гору мур окружний замком робить
І лучить з містом. От сюди-то Цезар
Великими маршами денно й нічно
Спішив і, місто без опору взявши,
У замку помістив свою залогу.

Коли в Везонції вже кілька днів
Пробув, збираючи і провіант, і пашу,
Із оповідань наших, з голосів
Галлійських, що в один дух голосили
Величину безмірну тіл германських,
Надлюдську їх хоробрість та воєнну
Їх вправу («Часто сходячися з ними,—
Мовляв так не один,— я ледве можу
Знести вид їх лиця й їх острий зір»),—
Такий нараз по всьому війську страх
Пішов, що всіх і розум, і розвага

[1] Тепер Безансон.

Немало захиталися. Найперше
Пішов сей пополох через воєнних
Трибунів, та урядників, та інших,
Що ніби з приязні до Цезаря
Пішли з столиці, та в воєннім ділі
Не мали вправи доброї. З них кождий,
Подаючи причину ту чи іншу,
Яка його склонила їхать з Риму,
Був у претензії, щоб його волі
Корились інші. Дехто був би вже
Давно уйшов, але держав їх сором;
«Ану ж признають за страхополохів!»
Ті не могли вже напускать на себе
Хоробрий вид, а інколи то навіть
Вдержатися від сліз; позалазивши
В свої намети, або нарікали
На свою долю, або зі своїми
Довіреними роздебендювали
Про те, яка їм грозить небезпека.
(Хоробрі ветерани кепкували),
Що «всьому війську тестаменти пишуть».

Їх голоси та розговори звільна
Проймали страхом та мутили душі
Також таких, що в військовому ділі
Мали велику практику, вояків,
Та сотників, та ротмістрів кінних.
Котрі з них менше боязливими
Хотіли показаться, говорили,
Що не бояться ворогів, а тільки
Гористої дороги, величезних
Лісів, які лежать між ними та
Аріовістом, та побоюються,
Що тяжко буде там возити живність.
Дехто з них навіть Цезаря самого
Остерігав: «Коли звелиш ти табір
Здіймати й стяги виносить воєнні,
То не послухають тебе вояки
Та з боязні знаків не понесуть».

Почувши теє та поміркувавши,
Що не подоба обертаться зразу
До всього війська, а шукати треба

Зла в зароді і там його здушити,
Покликав на нараду вожаків
Усіх полків, почавши з сотників,
І ось яке до них промовив слово [1].

[1] Читаючи зміст тої промови в Цезаревім переказі in oratione obliqua [в алегоричному значенні *(лат.)*.— *Ред.*], мимоволі жалкуєш, що не можеш прочитати повного тексту. А властиво ледве чи й подумає хто, що повний текст може робити де в чому зовсім інше враження, як Цезарів переповід, зроблений ним самим пізніше не без певної мети. Здається, мало кому відомо, що в Кассія Діона в його «Історії римлян» (кн. XXXVIII, розд. 36—46) поміщено повний текст Цезаревої промови. Не знаю, наскільки новіша історична критика порівняла оба ті тексти, але, прочитавши текст Кассія, я признав його вартим популяризації задля визначно політичного змісту та широкого історичного кругозору. Єсть у Кассія одна неприємна помилка в оповіданні про війну Цезаря з Аріовістом: сього остатнього та його військо він називає кельтами, коли направду кельтами були приборкані ним галлійські племена. Подаючи текст Цезаревої промови до провідників його армії перед стичкою з Аріовістом у свобідній, але все-таки по змозі вірній переробці тексту Кассія, я допускаю можливість пізнішої переробки Цезаревого тексту, поданого в його книжці «De bello Gallico», lib. I, cap. XL, доконаної чи то самим Кассієм, чи кимось давнішим, я подаю тут для порівняння також Цезарів текст прозою в моїм перекладі: «XL. Дізнавшися про се та скликавши нараду й покликавши до неї (також) сотників усіх розрядів армії, (Цезар) остро обвинуватив їх. По-перше, чому вважають потрібним допитувати або роздумувати над тим, що або в яку сторону, або з якою метою їх провадять? За його консульства Аріовіст дуже запальчиво старався стати приятелем римського народу. Чому хтось думає, що він так зухвало відступив від того обов'язку? Його ж він переконує, що, пізнавши свої обов'язки та пересвідчившися про справедливість умов, ніколи не відкине ласку ані його, ані римського народу. А коли якимось шалом або одуром спонуканий, він видав би був (римлянам) війну, чи були би тоді чогось боялися? Або чи стратили би віру в свою хоробрість та в його приліжність? Маємо факт, небезпеку від того ворога за пам'яті наших вітців, коли по пораженні кімбрів і тевтонів через Гая Марія не меншу славу заслужило собі військо, як і сам полководець; маємо також свіжий факт невільницького бунту в Італії; адже ж гладіаторів піддержувала трохи воєнна практика та карність, якої навчилися від нас. Із тих фактів можна осудити, скільки добра має в собі витриваліть: тих, котрих колись безоружних без причини боялися, тих пізніше, узброєних та побідителів, побідили. Нарешті, се ж ті самі, з якими часто воювали гельвети не лише на своїй землі, але також у їх краях не раз, а отже, й гельвети улягли нашому оружжю.

Коли кому імпонує нещаслива битва та втека галлів, то ті, допитавшися, могли би знайти, що Аріовіст вимучив галлів довгою війною, многі місяці тягався табором по болотах і не мав успіху, доки, зневірених уже про битву та розсипаних, не заскочив зненацька й не побідив більше хитрістю та підступом, ніж хоробрістю. Що було можливе проти варварів та необізнаних із місцевостями, на те навіть сам він (чей же) не надіється зловити наші війська. А ті, що опира-

VI

«Зовсім інакше, на мій погляд, други,
Слід нам про власні справи міркувати,
Ніж про державні. Кожда одиниця
Для себе має іншую мету,
А іншу має загал для держави.
Ми щодо себе маєм найдешевше
Та найпевніше (нашу душу й тіло),
Народ же має вибирати з того
Найліпше та переводити в діло.
Щоправда, і для власних інтересів
Не слід нікому дармувать, бо даром
Навіть маленької фортуни не діб'єшся;
Та одиниця, не виходячи
З обсягу власного тісного кругу
И не підіймаючи нічого, що б її
На небезпеку наражало, чує
Себе найбезпечнішою в спокою.

Зате держава, особливо та,
Що над сусідніми народами панує,
Такою обережністю нехибно
Сама себе звела би до руїни.
Бо се не жадна людська установа,
Але закон природи невідмінний,
Що важний був, і есть, і буде, доки

ють свій страх на трудностях дороги й довозу живності, допускаються безличності, чи то не маючи поняття про обов'язки военачальника, чи то бажаючи приписувати йому щось. Про все те він подбав. Збіжжя й муки довозять секвани, левки та лінгони, а на полях уже збіжжя дозріле; про дорогу осудять самі в короткім часі. Що не виконують даних їм наказів і не нестимуть военних знаків, се його зовсім не торкається. Він знає, що де військо не слухає виданих розказів, там лихий заряд і безуспішні заходи або показується якась злочинна підмова, спричинена захланністю. Про його невинність свідчить увесь хід його дотеперішнього життя й успіх у війні з гельветами. Тому, отже, зробить швидше те, що мав відложити ще на кілька днів, і найближчої ночі о четвертій стражі здіймає табір, аби якнайшвидше переконався, чи справді в них переважає сором і почуття обов'язку, чи страх. А втім, коли ніхто не захоче йти з ним, він таки сам піде з десятим легіоном, про який не сумнівається, що буде йому вірний як його преторська дружина». Тому легіонові Цезар усе сприяв найбільше й довіряв за його хоробрість (Julii Caesaris, Belli Gallici, libri VII, cum A. Hirti libro octavo, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1904, ст. 23—25).

Живуть і борються з собою люди.
Коли се так, то жаден з вас не сміє
Цінить вигоду власну та безпеку
Вище добра та честі всіх римлян.

Подумайте поперед всього, що ми,
І здібні, й сильні, і в такім числі,
З сенаторських та рицарських родів,
З так многими войовниками й грішми
Прийшли сюди ачей же не на те,
Щоб байди бити, руки у подолок
Зложивши, гарних розговорів слухать,
А лиш на те, аби ввести порядок
В устрій підданих, щоб союзників
Охоронять, а напасть ворогів
Відсторонять і нашу міць збільшити.

Коли ми не з такими намірами
Сюди прийшли, то пощо взагалі
Ми з дому рипались і не сиділи
Любісінько при своїх у хатах?

Бо, справді, ліпше всякому зовсім
В воєнну службу не встрявать, аніж,
Вступивши раз, положені для неї
Повинності доладно не сповняти.
Коли ж одні між нами тут законом
Покликані для служби вітчині,
А інші і найбільша часть із нас
Пішли на тую службу добровільно
Для почестей і користей, які
Дає війна, то як се погодити
З почуттям честі, й обов'язку, й з тим,
Що надій тих, котрі нас тут прислали,
І своїх власних ми сповнить не хочем?

Адже ніхто так щастям не вбезпечен,
Щоб зіпсуття держави й її розпад
Не був нещастям також і для нього;
Натомість щастя цілості потрапить
Усі нещастя одиниць згоїти.

Говорю се передовсім до вас,
Товариші й приятелі присутні,
В надії, що не запізнаєте

Слів моїх як поучення самого.
Ані не знехтуєте їх як мого
Упімнення. Говорю се тому,
Бо до мойого слуху донеслося,
Що деякі вояки заявляють,
Буцім незаконна отся війна,
А інші навіть до непослуху
Вас намовляють. Тож хочу своєю
Промовою скріпити в вас любов
До вітчини, щоб ви й самі стояли,
І інших в їх повинностях держали.
Бо ліпше буде, як вони від вас
Те чутимуть поодинці й не раз,
Аніж якби я один раз усіх
Громадно мав поучувати їх.
Представте їм, що славні предки наші
Не домосидством, не побоюванням
Служби військової, ні страхом перед
Війною, ні мріянням безтурботним
Здвигнули місто наше до такої
Величини, лиш тим, що смілим духом
Сейчас хапалися за всяке діло,
А тіла силою якнайдбаліше
Сповняли раз повзяті постанови.
Те, що було їх власне, без вагання
Вони давали, щоб добути те,
Що посідали їх сусіди, мов се
Було їх власне. Щастя жадного
Вони не знали, окрім сповнення
Повинностей, а гіршого нещастя
Не признавали, як, у щасті бувши,
Сидіть без діла. Оттаким-то робом
Жмінька людей у пайменшому місті,
Яке було в широкому околі,
Вони латин, сабінів побідили,
Тіррен, етрусків, вольсків, опіків,
Лукан, самнітів пересилили,
В короткий час весь край до Альп підбили,
А чужинців, які їх зачепили,
Звичайно в полі трупом положили.
Наслідуючи їх, пізніші теж
Римляни, вітці наші, не бували
Тим задоволені, що посідали

І що від родичів у спадку мали,
А певні того, що спокій лінивий —
Загибель певна, зате найпевніше
Спасеніє у праці та в трудах,
І боячися, аби сила їх
В застою не старіла й не згибала,
Та з сорому, якби великий спадок
Новим прибутком ще не збагатили,
Робили щораз більші, численніші
Та блискучіші завойовання.
Що лиш назву ось тут Сардінію,
Сіцілію та Македонію,
Іллірію, Гелладу, Йонію
Та Азію, що прилягла до неї,
Віфінців та іспанців, африкан.

Як много скарбів їм були б дали
Карфагеняни, якби тих околиць
Вони не рушали! Як много би
Дістали від Філіппа та Персея,
Якби були на них не йшли війною!
Як много Антіох, його сини й потомки,
Якби дали в Європі їм лишиться!
Але воліли славу й панування
Римляни, ніж безславні лінощі
Й безпечнее багатство. Старші теж
Із-поміж нас, що при житті ще досі,
В тім пересвідченні, що таким самим робом
Посідання держать і здобувати треба,
Скріпляли те, що в спадку діставали,
А много ще до того здобували.

Чи мушу ще по одній вичисляти
І Крету, й Понт, і Кіпр, Іберію,
І Азію, й Албанію тамошню,
Дві Сирії та дві Арменії,
Арабію та Палестину? Ті
Краї давніше ледве знали ми
З імен, тепер же або ми самі в них
Панами, або з дару нашого
Держать їх інші, а ми з них нові все
Доходи маємо, новії сили,
Нових союзників і нову славу.

Перед очима маючи такі
Взірці, не кидайте закали на діла
Вітців, не відставайте від держави,
Якої блиск тепер такий великий!
Ми не в такім положенні, як ті,
В кого нема таких сил величезних.
Ті хай собі досхочу спочивають,
Безпеку в охороні могутніших
Собі знаходять, ми зневолені
Трудами, небезпеками, війною
Піддержувать себе на висоті
Теперішнього щастя, до якої
Знизу так многі ласо поглядають.
На все високе поглядають люди
З долини заздрим, завидющим оком.
Вічна війна ведеться між слабими
Та перемогою. Або не треба
Було нам зразу підійматися
Над рівень загалу людей, або,
Тепер піднявшися вже так високо,
Здобувши так широке володіння,
Ми мусимо або з всім натиском
Іншим повелівать, або пропасти.
Бо хто дійшов до так великої
Поваги й власті, той без небезпеки
Не може відступити взад.
Ідімо ж
Услід богині щастя, що свобідно
Та ласкаво оберігала наших
Батьків і все їм вірною була,
І не відштовхуймо її від себе!
Не вільно нам покинути оружжя,
Зійти з своєї стійки та без діла
Сидіти дома або, ліпшої
Не маючи роботи, шлятися
Поміж союзниками. Мусимо
Оружною рукою мир собі
Забезпечати, серед небезпек
І трудів управлятися в війні,
Щоб осягнути тимчасовий мир.
Нам треба спомагать союзників,
Що потребують нашої підмоги,
На поміч радо їм ставать, бо так

Їх матимем щораз то більше, тим же,
Що пориваються раз по разу
На нові війни, не вступать ні кроку,—
Тоді з них кождий стерегтиметься
Нас ображати.
Якби бог якийсь
Запоручив нам, що без отакої
Практики в нас не буде ворогів
І ми могтимемо втішаться нашим
Добром спокійно, все б таки був сором
Дораджувати нам лінивими зробиться,
Хоч лінюхи між нами мали би
Оправдання за себе хоч на позір.
Та коли ті, що посідають щось,
З конечності у многих будять зависть,
То мусять напасть їх упереджати.
Бо хто сидить на своїому добрі
Ліниво, той не довго ждатиме
На напасть; хто ж достаток свій оберне,
Щоб інших воювать, і свою власність
Обереже, хто за своє боїться,
Той не посягне на чуже добро;
Страх за своє спиняє найпевніше
Від вмішання в чужі діла. Та хто нас
Спитати може, чом ми раз у раз
Ідем на завойовання новії?
Чи не пригадується вам, що ви
Чи то чували, чи переживали,
Що жаден із народів італійських
Не перестав на нашу вітчину
Ворожо наставать, аж поки предки наші
Його приборкали у власнім краю?
Не перестали й епіроти, доки
Ми в Грецію не приплили; Філіпп
Хотів напасти на Італію,
Та випередили його римляни
Й спустошили його країну власну.
Персей, і Антіох, і Мітрідат
Чи ж не так само поступали, доки
Їм рівне рівним не відплачено?

Та що нам дальших доказів шукати?
Доки ми карфагенців в Африці

Лишали в супокою, припливали
Вони в Італію, перебігали край весь,
Міста нам руйнували, мало й Рим
Сам не взяли; аж як на власнім грунті
Ми звоювали їх, тоді й на наш
Вони вже не могли ніяк ступити.

Те саме теж про галлів і про кельтів
Скажу. Доки держалися римляни
По сей бік Альп, дотя вони частенько
Перебігали на сей бік і многі
Краї Італії спустошили.
Та коли ми посміли ті границі
Переступити, понесли війну
В їх край і навіть часть країни тої
Їм відібрали, не зазнали ми
Війни від них вже, як один раз,
В Італії.
Коли се так, коли
Хтось хоче, щоб війни ми не вели,
То се значить не що, як тільки те,
Аби ми не були багатими,
Аби над іншими не панували,
Свобід не знали, перестали буть
Римлянами. І коли ви такого
Не потерпіли би поміж собою,
Тільки на місці пхнули б меч у груди,
То так, мої товариші воєнні,
Робіть і тим, що вам таке говорять.
Не по словах і пізнавайте їх,
А по ділах. Що так, а не інакше
На світ глядіти треба, надіюсь,
Ніхто тому перечити не стане.

Та коли хто міркує, що при тій
Війні, яка не перейшла обрад
Сенату в Римі ані рішення
Народом, ми спішити не повинні,
Нехай подумає, що війни всі,
Які лиш ведені були коли,
Почасти починались по попереднім
Узброєнні та виповідженні,
Почасти нагло у щасливу хвилю.

Тож війни ті, що починаються,
Коли ми дома сидимо в спокою,
По попередніх жалобах посольств
(Та обопільних пересправах) мусять
Буть обмірковані сенатом і аж
Після ухвали всенародної
Чи консули, чи претори стають
На чолі війська і ведуть у поле.
Ті ж війни, що зриваються тоді,
Коли ми в полі, підійти не можуть
Ні під які ухвали попередні,
А насуваються конечністю самою;
Запобігать потрібно небезпеці,
Аби не виросла нам понад сили.

Бо й пощо ж вислав нас сюди народ?
Чому послав мене по консулаті зараз
На п'ять літ рік за роком, що ніколи
Давніше не бувало, ще до того
З чотирма легіонами, коли б не певен був,
Що доведеться нам на всякий случай
Війну провадить? Певно ж, не на те,
Аби ми тут у бездіяльності
Черева пасли або, в городах
Союзних і в підбитім краю сям-там
Волочачись, йому ще більшим тягарем
Ставали, ніж сторонні вороги.
Сього ані один твердить не може,
Нас вислано виключно лиш на те,
Аби ми власний край охороняли,
Ворожий же пустошили й сповняли
Діла достойні наших сил та коштів
(Якими нас удержує держава).
І добре так зробили, що рішати
Полишено доволі нам, що ми
Не мусимо на їх ухвали ждати.
Відносини союзників у Римі
Задля великого віддалення
Хто знає, як би ще там осудили,
А проти свідомих і збройних ворогів
Напевно би ніхто не зарядив
Того, що треба. Тільки ми, що маєм
Право й повинність осудить на місці

Й провадити війну, матимемо спромогу
По свіжім вчинку вдарити негайно
На ворога й почнемо ту війну
Ані несправедливо, ні без приготови,
Ані тим менш без зрілої розваги.

А як між вами хто підняв би закид:
Чим же таким великим провинився
Аріовіст, що, недавно ще
Приятель і союзник наш, нараз
Зробився нашим ворогом заклятим?—
Нехай подумає, що хто пробує
Нам шкодить, ми поборювати мусим
Не тільки за діла його, а також
За самі погляди його й змагання.
Не можемо ж бо дати їм зростати,
Аж справді допровадять нас до шкоди;
Не можемо на саму помсту ждати,
Як наміри свої здійснить вона.

А що він ворог наш найзавзятіший,
Чи ж треба доказу нам ліпшого
Над те, що він вчинив? Коли-бо
Я по-приятельськи просив його
На раду про біжучі наші справи,
Він не прийшов і навіть не прирік
Прийти. Чи се було несправедливо,
Неслушно і нечемно, що його я,
Приятеля й союзника, до себе
Просив? А як же неблагоподобно,
Як же зухвало він моє відкинув
Предложення! Хіба він очевидно
Се не вчинив тому, що надіється
Від нас чогось лихого або хоче
Нас оскандалити? Коли підозрівае,
То, очевидно, має наміри,
Ворожі проти нас. Ніхто в нас зла
Не бачить, не зазнавши ще зневаги
Від нас. Підозріння виплоджує
Лише неправий та нещирий ум.
Лиш той, хто іншим думає пошкодить,
Через своє лихе сумління жде

Від інших шкоди. А коли й нема
Нічого того в нього, то чи хтів він
Наругою лиш бризнути на нас
Та обезчестити зухвалим словом?
А як дійде до діла, то чого
Нам ждать від нього? Коли вже у речі,
З якої зиску жадного не може
Він сподіваться, так зневажливо
Відноситься до нас, то чи ж він тим
Не виявляє наміри лихії?

Але, незаводолений ще тим,
Велить мені, щоб я прийшов до нього,
Коли мені чого від нього треба.
Не думайте, що се пустий додаток!
Се сильний доказ замислів його.
Що не прийде до нас, те міг би ще
Побоюванням, чи слабим здоров'ям,
Чи страхом оправдати сяк чи так.
Та що мене до себе завзиває,
Се оправдати вже ніяк не можна,
Се доказ, що він чинить те навмисно,
Ні в якім іншім намірі, крім того,
Щоб показать, що не лише послушним
Не хоче бути нам, а має волю
Повелівати. Яка ж огида, сором
Який! Проконсул римський завзиває
Когось до себе, але той не то що
Не йде, а римському проконсулу велить
Прийти до себе — будь-який аллобрікс!
Що Цезаря, мене, він не послухав,
Що Цезарю, мені, прийти велів,—
Се для всіх вас зовсім не багателя,
Не незначуща та марна дрібниця.
Не я його візвав, а римлянин,
Проконсул і репрезентант держави
Та легіони. Не мене до себе
Покликав він, а все те назване.
Я сам не маю з ним ані словечка
Про що балакать, але ми всі разом
Сказали і зробили; нам усім
Тут дана відповідь, нанесена зневага.

Чим більше, отже, хто підносить, що він
Записаний союзником у нас,
Тим робить нам його ненависнішим.
Чому? На що не зважився ні один
Із найявніших ворогів, те він
Вчинив, приятель і союзник наш,
Немов союзником став лиш на те,
Аби міг нас безкарно зневажати.
Але ж ані тоді союзу ми
На те не заключали, щоб себе
Дать зневажати та поневіряти,
Ані тепер союзу не зриваєм.
До нього як союзника та друга
Післали ми послів, і бачите,
Як поступив він з нами! Як тоді,
Коли приємність нам зробив і рад був
Від нас також приємності зазнати,
Дістав по справедливості сю назву,
Так і тепер, коли він поступає
Зовсім противно, тим самим же правом
Ми ворогом признаємо його.

І не дивуйтеся, що сам я, що давніше
В сенаті та перед народом промовляв
За ним, тепер ось так тут промовляю.
Та сама думка в мене, що й тоді,
Своїх думок я не переміняю.
Яка ж вона? Всіх добрих і всіх вірних
Чтить і надгороджать, а злих
І віроломних видавать на ганьбу
Й карать. Він відмінився, що такий
Лихий та невластивий вжиток робить
Із ласки нашої. Отож що ми на нього
Підем війною, надіюсь, ніхто
Не може нам за злочин положити.

А що він не такий непоборимий
Та незвитяжний, вказує нам досвід
Тих земляків його, яких давніше
Ми часто побіждали, а недавно
Теж побідили. Можете се знати
Із того теж, що ми дізналися від нього.
Не має війська він постійного,

А ось тепер, коли ворожого
Не жде нічого, він не приготований
До бою. І з сусід ніхто йому,
Хоч як собі обіцює багато,
Не допоможе. Бо чи хто захоче
По його боці стать і воювать
Із нами, нами не ображений?
Чи, може, всі не стануть охітніше
По нашім боці, щоб звалити близьку
Тиранію, щоб часті його краю
Одержати для себе з наших рук?

А якби й деякі з них стали разом,
То ще вони від нас не будуть дужчі.
Бо поминаючи вже нашу многість,
Наш досвід бойовий та силу молодечу,
Наші діла, ми на цілому тілі
Покриті зброєю, вони ж трохи не голі.
Ми б'ємося відважно, з розмислом,
В порядку, навпаки, ж вони
Штурмують запальчиво та безладно,
І нічого вам їх гарячості,
Величини їх тіл та вереску
Воєнного лякаться. Вереск ще,
Як думаю, не усмертив нікого,
А своїми тілами не докажуть
Більше від нас, бо мають лиш дві руки,
А голі та невкриті небезпекам
Доступні більш. А запальчивість їх,
Що сліпо штурмом б'є й не знає міри,
Легко знесилює й держиться лиш коротко.
Що тут кажу, самі ви досвідили;
Побідоносні ваші бої вам
З такими ж ворогами призову
На пам'ять вам, щоб ви не думали,
Що хочу вас дурити своїм словом,
Щоб ви на своїх власних лиш ділах
Побіди найпевнішую надію
Угрунтували. До того з-між галлів,
Що досі їм усе допомагали,
Бороться муть по нашім боці.
І хоч би що страшнее в собі мали

Народи ті, ми маємо те саме
Для себе і для них.
Отсе все ви
Обдумайте та й інших намовляйте.
А хоч котрі з вас переконані,
Що се не так, я все-таки війну
Вестиму й зі становища не зступлю,
Де рідний край мене настановив.
На се мені в потребі вистарчить
Десятий легіон, котрий, я певен,
Як припече, то побіжить і голий
Через огонь. Ви інші (з тим незгідні)
В тій хвилі віддаліться та не будьте
Мені ще довше тягарем, бездільно
З'їдаючи державні провіанти,
Збираючи плоди чужої праці
И бажаючи дістать собі чужими
Руками завойовану здобичу».

VII

Коли скінчилася ота промова,
Чудесним робом обернулися
Усіх думки й найгарячіша хіть
Та жадоба війни влилася в них.
Поперед всіх десятий легіон
Через своїх трибунів військових
Подякував, що зверхній вождь найкращий
Про нього видав суд, і заявив,
Що до війни якнайготовіший.
По тім і інші легіони через
Своїх трибунів і начальників
Та сотників рішуче заявили,
Що скрізь підуть по Цезаревій волі.
Вони ніколи, бач, не сумнівались
Та не боялися ні про мету війни
Свойого суду не виповідали,
Бо се воєначальникова річ.

Прийнявши те їх задоволення
И розвідавши через Дівітіака
Дорогу, що між іншими найбільше
Довір'я мав і обіцявся військо

Провести тих п'ятнадцять тисяч стадій
Обходами та рівними полями,
І о четвертій стражі, як сказав,
Вийшли в дорогу. Аж на сьомий день
По ненастанному маршу сказали
Їм вістуни: «Аріовістові
Полки від наших ще віддалені
Не більш як двадцять штири тисяч кроків».
Дізнавшися про прихід Цезарів,
Аріовіст послав послів до нього
(Які отсеє мали заявить):
«Чого вперед жадав ти про розмову,
Тепер се легко можемо зробити,
Бо ти так близько підійшов, а я
Без небезпеки, як мені здається,
Вчинить се можу».
Не відкинув Цезар
Предложення й подумав, що отсе
Тамтой звертає на здоровий розум,
Коли обіцює по власній волі
Зробити теє, в чім його проханню
Відмовив, і велику вже надію
Робив собі, що за такі великі
Добродійства народу римського
И, дізнавшися про жадання його,
Відстане від упертості своєї.

День розговору назначили п'ятий
Від того дня. А за той час післанці
Між ними бігали в сей бік і в той бік.
Аріовіст жадав, щоб на розмову
Нікого з піших Цезар не приводив.
А то боїться він, щоб засідкою
Його не обійшли. Нехай приїде кождий
З кінними, а інакше він зовсім
Не явиться.
Не хотячи для сеї
Причини від розмови ухиляться
Та не бажаючи своє здоров'я
Здавати на галлійськую кінноту,
Цезар узнав за найвідповідніше
Забрать всі коні у їздців галлійських
І посадить на них легіонерів

Десятого свойого легіону,
Яким зі всіх найбільше довіряв,
Як найпевнішу прибічну сторожу,
Коли би випала яка потреба.
«Коли се станеться,— сказав один
Легіонер з десятого, мов жартом,—
То Цезар зробить більш, ніж обіцяв.
Він обіцяв прибуть з преторською
Когортою, а матиме з собою
Десятий легіон, посаджений на коні».

VIII

Була велика рівнина й на ній
Горб земляний досить високий, рівно
Далекий майже від Аріовіста
І Цезаря таборів. Туди по вмові
Зішлись на розговір.
Свій легіон,
Що їхав кіньми, Цезар зупинив
На двісті кроків від горбка; в такім же
Віддаленні остановилась також
Їзда Аріовіста. Перший він
Промовив і жадав, аби розмова
Велася з коней і аби по десять
Привів з собою до розмови кождий.
На місці ставши, Цезар розпочав
Розмову, пригадав у початку
Добродійства свої й сенату задля нього,
Що назву короля одержав, признаний
Приятелем і дари щедрії
Йому відіслано. «Се,— пояснив він,—
Трапилося немногим і лише
Дається за великії заслуги.
Він, хоч не мав ні доступу (до Риму),
Ні слушної причини домагаться,
Всі нагороди ті одержав з ласки
Та ще длобливостю його й сенату.
Теж вияснив, як давні та як слушні
Були відносини римлян до едуїв,
Які численні та які почесні
Про них були ухвали у сенаті,
Аби на всі часи верховенство

Над всею Галлією едуї держали,
І то вчасніше ще, ніж попросили
О нашу приязнь. В римського народу
Такий вже звичай, що союзників
Та приятелів не лише хоронить,
Аби ніщо свойого не теряли,
А ласками, достоїнствами їх
Та почестями щедро наділяє.
А що внесли з собою едуї
До приязні з народом римським, те
Їм вирвать чи ж могли б ми допустити?»
Нарешті зажадав того самого,
Чого жадав через своїх послів:
Щоб ані едуїв, ні їх союзників
Не находив війною, щоб закладників
Віддав, а як вже ні одної часті
Германів відіслать не може в їх доми,
Щоб більше через Рейн їх не пускав.

Аріовіст не много відповів
На Цезареві жадання, багато
Зате балакав про свою хоробрість.
«Рейн перейшов я не по власній волі,
Мене просили та призвали галли.
Свій дім покинув я й свою рідню
Не для малих надій, платні скупої.
Осідок в Галлії самі ті галли
Дали мені, закладників згодились
Дать добровільно. Дань від них беру
Правом війни, як побідителі
На побіджених звикли накладати,
Не я на галлів, а на мене галли
Найшли війною. Галльські всі держави
Зібралися, щоб звоювать мене,
І проти мене таборами стали;
Всі ті війська їх я в одній битві
Розбив і побідив. Коли захочуть
Попробувати вдруге, я готов
І вдруге з ними виступить до бою;
Коли ж волять спокій, було б неслушно
Від дані відмовляться, до якої
Зобов'язалися по своїй волі
Во врем'я оно.

Приязнь римського
Народу мусила б для мене бути
Оздобою та за'хистом, ніяк
Не шкодою, і тільки в тій надії
Я добивавсь її. Коли через народ той
Володар тратить данину й підданих,
То я не менше рад її зректися,
Як добивався.
Що германську силу
Спроваджую до Галлії, се чиню
Для скріплення свого становища,
А не щоб з Галлією воювати.
Свідчить про се вже те, що не прийшов би
Я був сюди, якби не прошено,
І що війну не видаю нікому,
Лише боронюся.
До Галлії
Прийшов вчасніше я, ніж ви, римляни,
Ніколи перед тим часом не виходило
Військо народу римського з границь
Провінції [1]. Чого вам хочеться від мене?
Чого в мої ви вдерлись володіння?
Моя провінція — ся Галлія,
Та як тамта — он ваша. Як мені
Не треба допускать, щоб хтось в границі наші
Впадав, так також те було б неслушно,
Якби в твое вдиралися ми право.

А що говориш ти про едуїв,
Що ви братами їх собі назвали,
То не такий уже я круглий варвар
Ані невіжа, щоб не знав, що ані
В недавній з аллоброгами війні
Римляни едуям не помагали,
Ані в тих змаганнях, як зо мною
Едуї мали та з секванами,
Римський народ їм не давав підмоги.
Отим-то мушу я підозрівати,
Що Цезар позорує лиш ту приязнь,
Аби міг військо в Галлії держати
Та мав причину знівечить мене.

[1] Нинішній Прованс у південній Франції.

Отож коли відсіль не вступися
І військо з сих не виведеш околиць,
Не буду я приятелем тебе
Вважать, лиш ворогом. Коли уб'ю тебе,
То многим благородним верховодам
Народу римського зроблю приємність.
Се відомо мені від них самих
Через їх вістунів, що всіх їх ласку
Та приязнь я куплю собі ціною
Твоєї смерті. Як уступишся
Й свобідне Галлії посідання
Мені полишиш, я тобі заплату
Велику дам, і як із ким захочеш
Повоювать, я повоюю сам
Без твойого труда та небезпеки».
Багато Цезар на такії речі
Відповідав та толкував, чому
Від сього діла відступить не може.
«Не звичай се народу римського,
Ані теж мій в потребі полишати
Добре заслужених союзників.
І то не так теж, аби Галлія
Аріовістова була раніше, ніж
Народу римського. Квінт Фабій Максім
Війною побідив арвенів і рутенів,
Народу римському зовсім не звісних,
І ні провінцію з них не зробив,
Ані не наложив на них данину.
Так що коли на дуже давній час
Звернуть увагу, римського народу
Оправдана над Галлією власть.
Коли ж пошани гідний суд сенату,
Повинна буть та Галлія свобідна,
Котру він, поневоливши війною,
Держати хоче під своїм законом».

Коли оте велось у розговорі,
Одержав Цезар вість, що мов їздці
Аріовістові зближаються до горба,
Під'їздять близько наших і камінням
Та списами покидують на них.
Тоді скінчив свою промову Цезар
І повернув до своїх та велів,

Щоб ні один не важився що-будь
Кидать на ворогів. Бо хоч відразу
Побачив, що тут сутичка воєнна
Добірного легйону з їх їздою
Зовсім для легіону не грізна,
Проте волів не допустить до бою,
Щоб не сказав хто після того, якби
Їх тут побито, що їх зрадою
Захопив Цезар під час розговору.

Пізніше загалові вояків
Все оповіщено, яку безличність
Аріовіст явив у розговорі,
Забороняючи всю Галлію римлянам,
І як їзда його на римський легіон
Зробила напад, а се перервало
Й розмову. Через те у римськім війську
Зросла охота й запал до борби.

IX

Два дні пізніш Аріовіст прислав
До Цезаря послів з заявою:
«Хочу про те, що почали розмову
З тобою й не скінчили, вести річ.
Або ти визначи повторний день
Для розговору, або, як не хочеш,
Пришли когось зі своїх як посла».

Подумав Цезар, що нема причини
Ще розмовлять, а то тим більше, що
Позавчора германи не могли
Вдержатися, щоб стріл не кидати
На наших. Слати зі своїх посла —
Се видалось йому теж небезпечним,
Мов кинуть чоловіка поміж звірів.

Найвигіднішим видалось йому
Гая Валерія Процілла вислать,
Кая Валерія, Кабурового сина,
Вельми хороброго й освіченого
Ще молодого чоловіка, що
Його отець був обдарований

Від Гая Валерія Флакка горожанством
Не тільки задля вірності його,
А й через те, що знав галлійську мову,
Якої теж вживав Аріовіст,
Привчившися її за довгий час.
«Не матимуть германи,— думав Цезар,—
Причини проти сього юнака
Чим-будь та прогрішаться». Другого
З ним вислав також Марка Меттія,
Що перед тим гостив в Аріовіста.
Їм поручив, аби послухали,
Що говоритиме Аріовіст,
І донесли йому.
Коли Аріовіст
Побачив їх у таборі, гукнув:
«А ви чого тут? Чи на шпіонажу?»
Коли ті силкувались відповісти,
Велів він закувать їх у кайдани.
Того самого дня піднявши табір,
Розташувався на шість тисяч кроків
Від Цезаревого постою під горою,
На другий день перепровадив військо
Своє поперед табір Цезарів,
Мов для паради, й на дві тисячі
Кроків подальше знов розташувався
В тій цілі, щоб і провіанти й пашу,
Які секвани й едуї везтимуть
Для Цезаря, отут і переймати.

Від того дня п'ять раз підряд виводив
Перед свій табір своє військо Цезар
У бойовім порядку, щоб Аріовіст,
Коли захоче битви, мав спромогу
На нього вдарить. Та Аріовіст
Усі ті дні держав у таборі
Свої полки. Лиш кіннотою герці
Піддержував.
Се був такий рід битви,
Яким германи бавились щоденно,
Шість тисяч кінних і шість тисяч піших
Щонайбистріших і щонайсильніших,
Яких по одному з компанії для вправи
Вибирано й вони поміж собою

Гру грали в битву. Нападали піших
Кінні; ті, як бувала гарячіша
Потреба, враз збігалися; коли хто
Одержав рану, того обступали,
Коли було потрібно йти далеко
Або спішити скоро, бігли швидко,
А почіпавшися за гриви коням,
Вповні дорівнювали їх бігові.

Коли побачив Цезар, що він військо
Своє держить у таборі й бажає
Йому відрізать довіз провіанту,
Поза тим місцем, де германський табір
Стояв, від них яких на шістсот кроків
Вибрав для табору пригідне місце
І з трьома відділами свого війська
Пішов туди. Перший і другий відділ
Розставив уоружені довкола,
А третьому велів укріплення робити.

Сей таборець, як сказано, відстояв
Від ворога яких на шістсот кроків.
Туди послав Аріовіст без мала
Сімнадцять тисяч вояків і всю
Кінноту, щоб перелякати наших,
Не допустить їм табір укріпити.
Та незважаючи на теє, Цезар,
Як уперед покладено було,
Велів двом ротам ворогів гонити,
А третій коло табору робити.
Скінчивши табору укріплення,
Лишив у ньому там два легіони
Та часть помічників, чотири ж інші
Назад у більший табір запровадив.

X

В найближчий день під своїм проводом
Із таборів обох спровадив Цезар
Полки свої і, вийшовши не дуже
Від більшого далеко, в бойовім
Розставив їх порядку й ворогам
Дав змогу знов почати боротьбу.

Коли ж побачив, що вони й сим разом
Не виступають, около полудня
У табори велів вертати війську.
І аж тепер Аріовіст частину
Свойого війська вислав штурмувати
Той менший табір.
Жвава боротьба
Йшла там з обох боків, аж сонце сіло.
А як зайшло воно, Аріовіст
Вояків своїх, що багато ран
Понадавали та понаприймали,
Завів назад у табір.
Як у бранців
Допитувався Цезар, задля чого
Аріовіст так довго не стає
До битви, ту одержав відповідь,
Що звичаєм германів матері
Та старші жони жеребом, віщбами
Проповідають, чи корисно буде
Розпочинати битву або ні.
Ті так говорять: «Не подоба буде
Германам побідить, коли вдадуться
У битву перед нов'ю місяця».
На другий день, залоги полишивши
У таборах обох, оскільки видалось
Йому досить, усіх кінних поставив
На показ ворогові Цезар перед меншим
Із таборів; ся кіннота значила
Менше від вояків-легіонерів
І менш супроти ворогів числа
(Союзники були й помічники,
Що війську римському служили за заплату).
А сам з потрійним строєм бойовим
Аж під ворожий табір підійшов.

Тут, бачачи конечність невикрутну,
Герман все військо вийшло з табору
Та поставило стрій по племенам
У відступах малих: гаруди, маркомани,
Трібоки, вангіони та немети,
Седузії та свеби. Всю ту армію
Свою обставили телігами й возами,
Аби на втеку не лишать надії.

А на возах сиділо їх жіноцтво,
Що на війну поїхало з мужами;
Вони, заламуючи руки зі сльозами,
Мужів благали, щоб твердо стояли,
В римлян неволю їх не віддавали.

Над легіонами поставив Цезар
По одному легату й квестора,
Щоб кождий свідка мав хоробрості своєї;
Сам в правому крилі повів перед,
Завваживши, що в армії ворожій
Слабша та часть. І ось на даний знак
Охочо наші б'ють на ворогів.

Підбігли вороги раптовно й скоро,
Аби не дати місця киданню
Списів на ворога. Повідкидавши
Списи негайно, наші почали
Мечами биться. Та германи швидко
Своїм звичаєм збилися в фалангу
І так мечів атаку прийняли.

Знайшлися многі з наших вояків,
Що в ту фалангу вскакували жваво,
Щити з-перед грудей їм відривали
Й тоді ранили. Незабаром ліве
Крило вороже в прах було розбите
І мусило втікать. Затеє праве
Тяжкою більшиною своїх крепко
Наперло наших. Але Публій Красс,
Ще молодий, а вже їзди начальник,
Вільніші сили маючи від тих,
Що там глотилися поміж рядами,
Третю часть війська, досі резервову,
Ослаблим нашим вислав на підмогу.

Так вирівнявся стрій наш бойовий,
Всі вороги звернулися на втеку,
І не скоріш тікати перестали,
Аж поки, мало не п'ять тисяч кроків
Від побойовища пробігши, не допали
До ріки Рейну. Тут немногі з них,

Хоч вичерпавши сили, кидались
Уплав, а інші, поздибавши човни,
Собі рятунку почали шукати.

Між ними також був Аріовіст,
Що, на кораблик трапивши, прип'ятий
До берега, на ньому врятувався.
Всю решту наші з поміччю їзди
Помордували. Дві жінки були
В Аріовіста, одна з роду свебів,
Що зі собою ще привів із дому,
А друга з норців, короля сестра,
Що звався Вокціон; сю пошлюбив
Вже в Галлії, як брат її прислав.
Обі вони погибли в тій утеці,
А з двох дочок одна теж була вбита,
А друга взята в неволю.

Гай
Валерій Процілл, Цезарів посланець,
Самому Цезареві пострічався,
Коли з кіннотою той гнав за ворогами;
Його в утеці сторожі тягли
Потрійним зв'язаного ланцюгом.
Ся стріча Цезареві справила
Не меншу радість, як сама побіда,
Коли побачив того чоловіка,
Найучтивішого в провінції галлійській,
Свойого свояка та гостя й міг із рук
Ворожих вирвать та на давнє місце
Поставить, а його нещастя не вменшало
Його заслуг.

Сей, перед Цезарем
Ставши, сказав: «Мене три долі ждали,
Або згоріть негайно на огні,
Або бог зна як довго гнить в кайданах,
Або — ся третя несподівана —
Живим, здоровим вирваться з неволі».

І Марка Меттія також знайшли
Та привели до Цезаря назад.

Написано в днях 30 серпня до 5 вересня 1915.

ЦІЦЕРОН І ФІЛІСК

І

Постигло горе Ціцерона.
Після свойого консулату
Він раптом з «батька вітчини»
Зробився ворогом закона.
Фортуна мов хвостом махнула
І з найвищої висоти,
І честі, й слави — бачиш ти! —
Його в недолі рів зіпхнула.

Даремно він супротивлявся,
В Римі по протекторах шлявся;
Ні Красс, ні Цезар, ні Помпей
Не помогли; і той і сей
Немов не той став; відмовлявся,
А вже Помпей найгірш списався,
Бо в власній віллі геть за Римом,
Куди нещасним пілігримом
Прибув проситель — Ціцерон,
Що не одну йому прислугу
Зробив як найліпшому другу,
Посоромивсь його прийняти,
А боячись щось обіцяти,
Чого б пізніше не сповнив,
Як лиш прибувший подзвонив,
Він, перервавши собі сон,
Лиш в туніці, як був заснув,
З свого покою в сад дмухнув.

Звичайно дуже говіркий,
При тім хвастун собі порядний,

І Ціцерон став не такий:
Ходив сумний, зовсім безрадний.
Знав лиш, що смерть йому грозила,
Що ворогів незримих сила
Його, знай, переслідує,
І знав, щоб лихо переждати,
Мусить він дім свій покидати,
Спасаючи життя своє.

Подався зразу на Сіцілью,
Та був там лиш коротку хвилю,
Бо претор, що з його підмоги
Курульське крісло там засів,
Йому писемно повелів
Не оббивать його пороги,
Щоб з більшим [лихом] не пізнаться,
З острова зараз забираться.

Хоч не було за ним погоні,
Поїхав аж до Македонії,—
Знайомі в нього скрізь були;
На римських вожаків сердитість
Не дбали греки, радо йшли
До Ціцерона, та честили
Його як римську знаменитість,
Та потішали, як хто вмів.

От і Філіск туди наспів,
Що ще в Афінах з ним пізнався,
Філософ, що не унимався
В розмові з другом острих слів
Вживати. Ось він і засів
З ним до розмови, не щоб марно
Час гаять, потім відійти,
А щоб у себе його гарно
Прийняти та допомогти
Йому без страху та турботи
Невідомо як довгий час
Вигнання прикрості й клопоти
В безпеці та без знеохоти
У дружній спілці провести.

II

Філіск

Чи не стидно тобі, Ціцероне,
Що ти так нарікаєш ураз,
Не по-мужеськи, але по-бабськи
Ти поводишся майже весь час?

Я не думав ніколи побачить
Тебе слабшим, сумнішим від всіх.
Адже в тебе широка й висока освіта
Й не одному ти нею поміг.

Ціцерон

Се зовсім інше діло, Філіску,
Говорити за інших і дбать,
А далеко трудніше й важкіше
Самому собі раду давать.

Що за інших говориш, виходить
З бодрого та міцного ума,
Се була праве слово в час правий,
За яке й суперечки нема.

Та як душу обхопить терпіння,
Вона тьмиться, мутиться й стає
Вже нездібна до ясновидіння,
Щось їй трапити в суть не дає.

Тому сказано правду велику:
«Легше іншим потіху нести,
Як собі дати раду в нещасті
І самому собі помогти».

Філіск

Що ти мовиш — се дійсная правда
Про звичайних та простих людей;
Та я думав, що ти не надарма
Стільки мудрості втяг до грудей,

Так глибоко навчився вглядати
У пригоди людські круг себе,
Що ніяке нещастя та лихо
Не знайде безоружним тебе.

А як лихо на тебе звалилось,
Може, буде не зайве зовсім,
Коли дещо про себе ти скажеш,
Я на дещо тобі відповім.

І як от люди людям терпіння
Ділячи помагають зносить,
Хочу дружнього в тебе довір'я
Для такої ж мети попросить,

Щоб я міг твоє горе важкеє
Хоч для тебе зноснішим вчинять,
Хоч на себе самого не можу
Ані крихти його перейнять.

Сподіваюсь, сторонню потіху
Ти б від себе відсунуть не хтів;
Бо як сам би собі вистарчав ти,
То чужих не потрібно би слів.

Та в положенні ти такім самім,
Як той лікар преславний, що знав
Лік на кожду чужую хворобу,
А для себе по іншого слав.

Ціцерон

Коли мова твоя те затьміння
Із душі допоможе прогнать
І давніше вернуть просвітління,
Чом я мав би се відсторонять?

Бо як ліки такі різнородні,
Різні й властивості мають,
Так і мови людські благородні
Не однако на душі впливають.

Тож хоча я у римськім сенаті
Та на зборах народних, в судах
Краснорічія перли багаті
Розсипав, світлу лінію тяг,

То не виключено, що, живучи
В малолюдному місті, ти сам

Можеш на наболілую душу
Вилить мудрості свеї бальзам.

Філіск

Добре, що хоч послухати хочеш.
Ось погляньмо попереді всім,
Чи в такому вже злому ти стані,
Що ніяк пособити зовсім?

Поперед усього бачу радо:
Ти здоров, повен сил життєвих,—
Се найперше добро, що природа
Найцінніше дає для живих.

Маєш за що життя удержати,
Ані голод тобі не страшний,
Ані спрага, ні стужі-морози,—
Дар суспільності дуже значний.

Нема хиб ні в душі, ані в тілі,
Зате здібностей много в них є;
Се теж ласка природи, якої
У премногих людей не стає.

А хто так і душею і тілом
В добрім стані,— ніяк не пойму,
Коли й матеріально безпечен,
Що до щастя ще треба йому?

Ціцерон

Все те, друже, ні на що не здасться,
Коли душу жура присіда;
Тяжче тиснуть духові нещастя,
Аніж матеріальна біда.

Як тепер мені все ні до чого,
Хоч я тілом здоров уповні,
Коли хвилі спокою не маю
І на серці так важко мені,

Так і матеріальні багатства
З горожанських утратою прав
Тільки жаль полишили по собі,
Бо їх також тепер я втеряв.

Філіск

І се так тебе дуже турбує?
Якби стратив усе ти дотла,
Що тобі для прожитку потрібне,
Ще б до жалю причина була.

Але в тебе лишилось ще много
Понад всякі потреби життя,
Так чого ж і журиться для того
Й побиваться отак без пуття?

Що не маєш ще більше? А більше,
То вже все, друже мій, зайвина;
Чи те маєш ти або немає,—
Се для тебе притика одна.

І вперед тим ти не хіснувався,
А пропало — ніяке се зло;
Думай лиш: «Е, на тім я не знався,
Того в мене й зовсім не було».

Або думай: «Та то моє все ще,
Лиш зовсім не потрібне мені.
Прибувало по моїй заслузі,
Стрчене не по моїй вині.

Не по батькові се я внаслідив,
Щоб таке дорогеє було,
Язиком, талантом се здобуте,
Прийшло легко та легко й пішло.

Так багатий купець-мореходець
І найбільшую втрату кладе
В нівіщо, бо говорить розумно:
«Море взя, яко море даде».

Та про теє досить! На мій погляд,
Чоловіку для щастя його
Не потрібно понад неминучі
Тіла вимоги більш нічого.

Все, що зайве, журу лише плодить,
Причина є старання й труда,

Посторонніх у зависть уводить,—
Одним словом: що зайве — біда.

Коли ж кажеш: «Всі добра тілесні
Нас до щастя не можуть вести,
Як душа себе чує недобре»,—
То сказав правду велію ти.

«Бо коли душа наша в терпінні,
Терпить тіло враз з нею»,— рік ти.
Та, мабуть, легше душу, ніж тіло,
У безболісний стан привести.

Адже тіло з земного составу,
Раз у раз на щось зле набіга,
Різнораких ліків і підмоги
Від людей і богів вимага.

Та душа божеська своїм складом;
Як на неї страхи набіжать,
То все легше її умом ясним
В рівновазі й порядку вдержать.

Поміркуймо ж, які то душевні
Добра в тебе чи єсть, чи були,
А які тяжкі, невідоймимі
Лиха й біди на тебе зайшли?

Перше: найрозумніший ти муж
Із усіх, яких тільки я знаю;
Бо як часто сенат і народ
Виводив ти зі тьми та одчаю

На спасенну дорогу! Не менш
Часто ти й горожанам приватним
Помагав виплутаться з біди
Тим умом благодатним.

Зачисляю тебе також я
До мужів в нас найсправедливіших,
Що ставав повсякчас в обороні слабих
Проти злих та сильніших.

В обороні приятелів та вітчини
Ти до бою ставав без вагання;
Відси також пішли — дещо відомо нам —
І твої найновіші страждання.

І не з інших на тебе се впало причин,
Лиш за те, що закону й держави
Боронив ненастанно ти де і як міг,
Не бажаючи зиску ні слави.

Що до крайності теж ти уміренно жив,
Свідком — весь спосіб жизні твоєї,
Бо чи хто, в розкошах смислових тонучи,
Може жить так, як ти, для ідеї,

Так, як ти, день у день виходить між народ,
На прилюдних місцях обертаться,
Виносить перед люд на позорище дня
Те, що сплодила поночі праця?

І до найхоробріших тебе я числю,
Бо хоч як тебе злидні душили,
Часто ти докази дуже світлі давав
Сили слова й духової сили.

І я певен, що ти не відбився від мети
Несподіваним долі ударом;
Незаслужена та напасть та гризота,
Що тебе обдала, мов кошмаром,
Не зламала хоробрість твою до кінця;

Встанеш ще повен мужньої сили,
Бо при твоїх прикметах, достойних вінця,
При здоров'ї душі, й тіла твого, й лиця
Я не бачу, які б тебе злидні здушили.

III

Ціцерон

Ганьбу й вигнання ти не вважаєш, мабуть,
За найбільшее лихо людини?
Мов окраець від хліба, відрізаним буть
Від круга своїх другів, родини,

Серед насміхів вигнаним буть з вітчини,
Втікачем пробувать на чужині,
Ворогам на наругу, на сором своїм,—
Чи не гірко так жить і найменшій людині?

Філіск

Зовсім ні, коли з двох частей зложений ти,
Тіла, бач, і душі, й обі часті
Мають те, що їм може на користь прийти,
То що можуть клевети й напасті?

Се лиш людський пустий поговір, се плоди
Нетямучості, зависті й злоби.
Ти в добрі своїм тихо сиди й пережди,
Наче мартові хвилі дні проби.

Я гадаю, тобі вийде з того користь.
Бо чи бачив живеє ти тіло,
Щоб від ганьби самої та вигнання вже
Хорувать та вмирать захотіло?

А душа переносить ще легше напасть
Нетямучості, зависть і злобу;
Як спокійна сама — їй від них не пропасть
І нема їй ні смерті, ні гробу.

Так і та повноправність гражданська мені
Не здається добром так цінним,
Ані побут в такій гомінкій вітчині,
Щоб аж плакати та розпадаться за ним.

Самі в собі вони лиш настільки добро,
Скільки ми їх добром уважаєм;
Та й не все люди ганьбою й честю назвуть
Те саме,— добре всі ми се знаєм.

Вчинки, що для одних видаються гріхом,
В інших гідні бувають похвали;
Що одні величають, високо цінять,
Інші те кари гідним признали.

Та не мало й таких, що на ганьбу та гріх
Навіть назви та йменння не мають,

Бо що людських природних прав не наруше,
Вони зовсім на те не зважають.

І як був би смішним вирок той судовий
Або та вічевая ухвала,
Що сей хворий, а той нездоров,
Що ся гарна, а он та нездала,—

Так і з почестю й ганьбою мається річ:
Нині так, завтра інше щось буде;
Білим те робить день, що зачорнює ніч,
І живуть переміною люде.

Те саме і про вигнання можна сказать.
Побут з ганьбою в краю чужому;
А як ганьба сама в собі жаднее зло,
Зла не може вчинити нікому й нічому.

Таж живуть в чужині многі найбільший час
Чи то змушені, чи добровільно,
Інші вік весь мандрують, мовби хто гонив,
І не чуються зле ні бездільно.

Чи се чинять по волі, а чи мимохіть,
Кому в тім яке діло?
Коли хто на гімнастику йде мимохіть,
Він так вправля та скріпля своє тіло,

Як і той, що по волі. Як хто нехотя
Йде на море фортуни шукати,
Має той самий зиск, що з охоти пішов
Без уваги на зиски та страти.

А до того не бачу, як може розумний
Чоловік до того допустити,
Аби був примушений щось десь колись
Проти волі своєї чинити.

Бо коли все тее, що радо ти чиниш,
Тобі при тім легко приходить,
А те, що ти мусиш чинить проти волі,
Тобі також трудності робить,

І коли в тім люди вбачають різницю
Поміж своїм щастям і горем,
То тут тобі вкажу пізнання криницю,
Якої не знайдеш за морем.

Приймай усе радо, що доля приносить,
Хоч повно тривоги та болю,
А як воно вище твого розуміння,
Признай у тім вищую волю.

Тоді тебе примус обставин ніякий
Не зможе додолу пригнути,
І не усумнишся в призначенні своїм
Ти ніже одної мінути.

Єсть приказка давня і дуже правдива:
«Не бажай, щоб було все по-твому,
А що дає доля, лиха чи ласкава,
Приймай, нехай буде по тому».

Ми живем не по власному вибору в світі,
Не залежим від себе самих,
Але мусимо там собі шлях прокладати,
Де поклала нас доля дурних і німих [1].

І веде нас на шляху тім демон один,
Що приділений кожному з нас
Як сповнитель верховної, вищої волі,—
І чи рад, чи не рад будеш ти своїй долі,
Се на ній не заважить ні раз.

IV

Ф і л і с к (продовжає)

А коли не та ганьба, не вигнання те
Таким смутком тебе наповняє,
Тільки думка, що власна твоя вітчина
Так безвинно тебе устороняє,

Що багато в житті ти творив їй добра,
А тепер обезчещен ганебно,

[1] Се значить: малими й нерозумними дітьми.

Прогнаний зі столиці й зі свого двора,—
І кому се було так потребно —

То подумай: раз був присуд долі такий,
Що ти се потерпіти повинен,
То найкраще для тебе, що в ділі мерзкім
Нічогісінько сам ти не винен.

Як приватний, як консул чи як адвокат
Поступав ти все шляхом закона,
Поступав, як велів чи народ, чи сенат,—
І не в тім вся твоя оборона.

Бо стояв оддалік ти від сварів партійних,
Без сторонніх, лукавих указок
Для добра краю ти своїм словом і ділом
Горожанський сповняв обов'язок.

Коли сей або той з властолюбства або
З уподобання до клевети
Проти тебе свої коромоли кували,—
Не журися так дуже тим ти!

Спаде їх коромола на голови їх,
Хоч нема в них сумління,
І осудять їх скверні вчинки сучасні
Й грядущі покоління.

А для тебе славетна повинність одна
Клеветам не піддаться,
Перестояти мужньо їх напір, одній
Божій волі лише покоряться.

Не схотів же би ти як спільник Катіліни
Чи як Лентула змови учасник [1]

---

[1] Із Лентулом, бувшим сенатором та претором, а опісля потаємним спільником Катіліни, поступив Ціцерон трохи незаконно, бо, переперши в сенаті його та інших ув'язнених уже заговірників засудження на смерть — проти ласкавішого внеску Цезаря,— він сам особисто вночі удався з лікторами до претора, який держав Лентула у себе під сторожею, взяв його відтам своєю консульською властю, чого не робив консул перед ним, і запровадив його через форум до головної в'язниці, де

Вітчині на загибель, на поклик глухий,
Сидіть в Римі тепер як пан і домовласник.

З почуттям зради в серці, аніж в чужині,
Хоч опльований, наче урвитель,
Пробувать з почуттям, що служив вітчині,
Порятівник її та спаситель.

І коли добра слава тобі дорога,
То чи не стократ ліпше для тебе
Жить на вигнанні й знать, що ти не винуват,
Аніж дома сидіть та себе почувать
Винуватим, хоч би лиш про себе?

Адже кождий се зна: паде ганьба на тих,
Що когось не по правді прогнали
З вітчини, не на того, кого так вони
В своїй злобі сліпій покарали.

І коли, як я чув, ти без примусу втік
І без присуду ще судового,
Добровільно уйшов від скандальників тих,
Їх поправить не маючи змоги,—

То ще й тут за тобою не бачу вини,
Не знайде ніхто з благочестивих:
Бо уйшов ти — се видно — не від вітчини,
А лиш від ворогів її мстивих.

Се вони обезчещені, вигнанці всі,
Чесноту-бо з душ своїх прогнали,
Ти ж шановний, щасливий, що не хотів
Із рабами приймать їх закали.

був також кат, і велів його зараз задушити. Те саме й тої самої ночі він зробив також із іншими засудженими спільниками Катіліни. Очевидно, він, як то кажуть, погарячився, та се була головна причина, задля якої пізніше, по упливі його консулату, до нього чепилися його противники, за яких плечима стояв тоді вже дуже могутній, ображений його гарячковим поступованням Цезар (пор. Плутархове «Життя Ціцерона», розд. 17—23 і 28—32, про скандали, які робили противники Ціцеронові по упливі його консулату та про його втечу з Рима).

Що потрібно тобі, маєш ти
В Македонії чи де жить будеш;
Того, що в тобі єсть животворне й святе,
В жаднім краю землі не позбудеш.

Бо не місце нам щастя й нещастя дає;
Вітчину кождий сам собі творить;
Коли в собі знаходить він щастя своє,
Жаден край того в ньому не вморить.

Так, знать, думав Камілл, як у Ардеї жив,
Хоч були там відносини скверні;
Не інакше се теж розумів Сціпіон,
Звучи зносним життя у Лінтерні.

Арістід, Фемістокл — не згадаєш про них?
Теж заслуги було в них немало.
А пошкодило вигнання їм? Та бо ні!
Навпаки, ще їм слави придбало.

Чи згадать Ганнібала, чи Солона, може?
Сей остатній також без вини
Добровільно пішов на вигнання
Десять літ вдалі від вітчини.

Тому й ти не вважай за незноснее те,
Що не вшкоджує душу ні тіло,
Не сварися з судьбою за те, що на тебе
З волі вищої, знать, налетіло.

Бо не наша річ жить, як хотілось би нам;
Треба нам підчиняться під те,
Що нашле на нас божеська сила та воля,
Що нашле провидіння святе.

Коли ми добровільно йому піддамось,
Менше буде нам смутку й журби;
Коли ні, з-під призначення не вирвемось,
Але, що гірше, дармо лиш змучимось,
Станем нашого горя раби.

Сього й досвід навча, бо такі, що з легкою душею
Зносять і найсумнішую долю,

Не знаходять нещастя у ній, а такі,
Що їх кожда дрібниця вганяє в турботи тяжкі,
Попадають в тяжку духовую неволю.

V

Філіск (кінчить промову)

Коли так передумаєш діло своє,
То не знайдеш причини журиться;
Що ти сам не був вигнання свого причина —
Се велика в тім ділі різниця.

Бо марне та минуще є щастя людське,
А чим вище кого підіймає,
Тим певніше його опрокине, мов вітер,
Особливо, як внутрішня буря в нім грає.

Хто на хвилях рухливого, змінного моря
Життя в так непостійній, бурливій державі
Уникнуть може прикростей, напастей, горя,
Заплямування на честі й славі?

То сюди, то туди, то вгору, то вдолину
Їх бурхливії хвилі припадку кидають;
Деякі навіть через найменшу причину
Без рятунку не раз пропадають.

Тому надіюсь, знов ще покличуть тебе,
Бо тебе не за кривду прогнали;
Чути вже, що ті справці, які се вчинили,
Страшні клопоти через те мали [1].

За тобою тоскує вже римський народ,
І піде хтось тебе відшукати;
А якби й таки так жить тобі довелось,
Ніщо ще тобі рук опускати.

Ось послухай мене, що весело мине
Тобі час на вигнанні отсьому,

---

[1] Дещо про се, а особливо про упадок трибуна Клодія, найзавзятішого ворога Ціцеронового, див. у Плутарховім «Житті Ціцерона», розд. 33.

Коли ти на той строк у надморський двірок
Завітаєш до мойого дому.

Там у мирі й спокою займемося ми
Хліборобством щосили (з усміхом)
В хвилі, вільні від книг, як колись Ксенофонт,
Фукідід на вигнанні чинили.

Така мудрість не знудить ніколи, вона
Личить кождому в кождім устрою,
А вигнання без всяких занять і турбот
Ще плодючою стане для тебе порою.

Хочеш стать так безсмертним, як згадані два,
Візьми їх за взірець собі нині.
Для потреб життєвих всього в мене досить,
Честі ж всі тобі ми дещо винні.

Коли й честь уважатимеш також добром,
Консулом був ти раз, але славно;
Ті ж, що двічі, і тричі, й більш разів бували,
Яку користь, крім цифер помноження, мали,
Щоб в житті й по смерті було явно?

Певен я, не волів би ти Маріем буть,
Сім раз консулом, лютим куйоном,
Або Корвіном чи Суллою, але волиш
Таки буть і зістать Ціцероном.

Певно, теж намісництва собі не бажаєш,
Бо ж давали тобі, ти не брав,
Щоб підстави не дать для клевет, а не брать
Притчі для ламання чужих прав.

Все те згадую тут не тому, що до щастя
Се потрібне, а тільки для того,
Що серед різнородних пригод життєвих
Набрав досвіду ти дуже много.

Знатимеш і тепер, як і що вибирать,
В що вдаваться й чого уникати,
Не мені тебе вчить, та честь маю прохать
Завітати до мене до хати.

Бо коротке те наше життя; треба нам
Не все іншим лише присвячати,
А годиться по довгих публічних трудах
І про власну особу подбати.

Поміркуй, скільки кращий спокій від тривоги,
А вигода від бур та сперек,
А свобода від рабського іга, а певність
Від непевностей та небезпек.

Тоді знайдеш пожаданим так ось прожить,
Як отут я по щирості раю,
Знайдеш щастя, й ім'я твоє стане велике
І в житті, і по смерті без краю.

А як тягне тебе ще вернути у Рим
В новий блиск, в старий вир у державі,
То не хочу пророчить тобі я біди,
Та боюсь, буде по твоїй славі.

Знаю дух твій свобідний, не тихий
На противників силу та гадку,
Та міркую, що ти ще возвисишся раз
І удруге дійдеш до упадку.

Як удасться тобі другий раз утекти,
Буде вже гірше, як сього разу,
Буде каяття вже тебе й мука пекти,
Бо комусь нанесеш ти тяжкую образу.

Та, здається мені, що не вирватися вже
Тобі з того пекельного млива,
Попадеш у крутіж і дійдеш там, де вже
Скруха та жалоба неможлива.

Чи не страшно тобі бачить власну свою
Голову, від убійців відтяту,
Десь на площі на позір мужам і жінкам
На наругу на жердку нап'яту?

І не сердься, що я лиховісний пророк!
Я твій друг, співчуття повен для твеї долі...

А прийми ті слова як грізний, непохибний
Об'яв божої волі!

Не дури себе тим, що там сильні й могутні
Тебе будуть хвалити й держати;
Други ті, лише мнимі, лиш кількамінутні,
Доведуть тебе певно до страти.

Панувать вони хочуть; для тої мети
Все святе, дороге віддадуть;
І найліпші други, найближчі свояки
Поведуть тебе все навмання й навпаки,
Аж у яму загибелі враз доведуть.

VI

Чи дуже дружня ся розмова
Порадувала Ціцерона,
Не знаємо, від нього й слова
Нема більш в Кассія Діона.

Та вигнання його тривало
Не довго вже. Той сам Помпей,
Що в нім не мало провинився,
Потім найбільше причинився
До того, щоб не той та сей,
А все поспільство забажало
В Рим Ціцерона повернуть.

Правдивий тріумфальний путь
Йому італьскії міста
При повороті зготували,
Честили всяко й балювали,
І поговірка не пуста,
Що вложена в його уста:
«Італія як есть ціла
На плечах в Рим мене внесла» [1].

Але не довга одіссея
Його вже ждала. Він прожив
Ще раз найбільший власний вплив [2],

---

[1] Плутархове «Життя Ціцерона», розд. 33, при кінці.
[2] Там же, розд. 45.

Він пережив і смерть Помпея
Й смерть Цезаря. Та в той останній час
Він баламутився не раз
Та з простої дороги збочив.
Аж лінія фатальная прийшла,
І смерть його печальная була,
Як мудрий грек йому пророчив [1].

Написано в днях 4—7 вересня 1915 р. на основі Кассія Діона «Історії римлян» (кн. XXXVIII, розд. 10—30) та Плутархового «Життя Ціцерона» (розд. 28, 33 і інші, наведені під нотками до тексту).

---

[1] Плутархове «Життя Ціцерона», розд. 47—48.

СОН ЦІЦЕРОНА

Ще жили Помпей і Цезар,
І при них жив Ціцерон,
В одну ніч у Ціцерона
Ось який був дивний сон.

Хтось скликав зі всього Рима
Не ніяку шваль і голь,
А синів всіх сенаторів,
Аби йшли на Капітоль.

«Там Юпітер,— повідають,—
Буде всіх їх оглядать,
Щоб одному між усіми
Незвичайну ласку дать».

Повалили горожани
Лавами на Капітоль,
Повалили й сенатори,
Не тільки шваль та голь.

Поставали вколо храму,
Хлопці всі ввійшли у храм,
В туніках із ламівками
Посідали мовчки там.

Раптом відчинилась брама,
Бог при вівтарі явився
І приязним, світлим зором
На ту молодіж дивився.

Всіх у ряд їх хтось поставив
Після того, як зросли,
І гуськом поперед бога
Всі помаленьку пішли.

Кождому бог придивлявся,
Мов у душу заглядав,
Та при многих аж жахався,
Руки на грудях складав.

Ось Октавій молоденький
Скромно йде, як на свій стан,
І простяг Юпітер руку
І сказав до горожан:

«Вашим війнам горожанським
Буде аж тоді кінець,
Як володарем у Римі
Отсей стане молодець».

Глянув Ціцерон на хлопця,
Той на нього подививсь,
І вид хлопця в його душу
В одній хвилі сильно вбивсь.

А як на Марсове поле
Він ішов на другий день,
З гімнастичних вправ виходить
Гарних хлопців подобень [1].

Поміж ними той сам хлопець,
Що ввижавсь йому у сні.
Ціцерон його питає:
«Чий ти? Се скажи мені».

«Мій татуньо був Октавій,
Буду я Октавіан;
Він умер, не постарівши,
Невеликий був він пан.

---

[1] Тут у значенні: вродлива громада, рій, пор. приказку: «Прибери пень, буде подобень».

Мама Аттія зоветься,—
Мамця також не стара;
Вона, може, вам не звісно,
Буде — Цезаря сестра».

Написано д[ня] 7 вересня 1915 р. на основі Плутархового «Життя Ціцерона», розд. 44.

НЕРОЗГАДАНА ЗАГАДКА

I

У італійських аборигенів [1]
Був давній звичай, що бував і в інших,
Не тільки в варварів, але і в греків,
Що з кождого заселеного місця,
Де людності вже много наростало,
А живності було для неї мало,
Старші з молодежі часть вибирали,
Її богів опіці посвячали
І в околичні села висилали,
Аби запасів живності шукали.

Було се найчастіше по містах,
Де люд оселювався для безпеки,
Що молодіж множилася там значно,
А живності ставало дуже обмаль.
Чи більш ротів ставало, аніж хліба,
Чи то недорід був в якому році,
Чи хліб нівечила пожежа, повінь
Або грабівники чужосторонні,—
Досить, що виявлялася потреба
Вменшити людність, а дітей вбивати
Вважалося в них злочином найтяжчим,—
Тоді часть молодежі посвячали
Якомусь богу і, щорічний приріст
Дорослих уоруживши порядно,
Слали на виселки в край околичний.

---

[1] Назва від латинських слів ab origine — від початку, властиво не назва племені, а означення первісної людності.

Чи нагода траплялася врочиста
Богам подякувати за врожай
Чи за побіду в бою з ворогами,
То відправляли празник по закону,
А потім тих, що йшли на виселок,
З благословенствами випроводжали.
Коли ж гонило їх яке нещастя,
Яке вони вважали гнівом божим,
То проводили їх з плачем-сльозами,
Сумні пісні співали на прощання.
А ті йшли з наміром до свого краю
Вже більше не вертать, знайти собі
Новую вітчину або загинуть.

Вони шукали зразу сторони,
Яка би їх приязно прийняла,
А як такої не могли надибать,
То пробували силою оружжя
Здобути край, який був до вподоби.
Коли у тому їм поталанило,
Приписували тому божеству
Свою побіду, що у рідним краї
Були йому посвячені, яке
Їм помогло та помагало далі
Й ставало патроном колонії нової.

II

Той самий звичай був теж у пелазгів,
До роду грецького належних, первісних
Жильців Пелопоннесу. Первісно
Жили вони в околиці, що зветься
Ахейським Аргосом. Тут прожили
Шість поколінь, та не жилось їм довше;
Була якась їм неприхильна сила,
Що їх гонила з краю в край. Пішли
З Пелопоннесу до Гемонії,
Яку тепер Фессалією звемо;
Тут прожили ледве п'ять поколінь,
Край обробили й розжилися в нім
Достатками, та в шостім поколінні
Прогнали їх курети та лелеги

Під проводом Девкаліона; їм
Прийшлося в різні сторони тікати.

Одні пішли до Крети, на Кіклади,
Другі в околиці Олімпу й Осси,
Інші розбіглись хто в Беотію,
В Фокіду та Евбою. Деякі,
Навчившися по морю плавати,
Плили до Азії та позаймали
Місця надморські понад Гелеспонтом,
Поблизькі острови, між ними Лесбос,
Змішалися тут з греками і з ними
Дібрались до Малої Азії,
Де першу грецькую оселю заснували.
Але найбільша часть звернулася
На захід сухопуттям, своїків
Шукаючи, й зайшла аж у Додону,
Святеє місце, на яке ніхто
Не важився війною наступати.
Тут прожили якийсь недовгий час,
Бо швидко зміркували, що земля
Малородюча, в них ротів багато
І своякам стаються тягарем.

Тут вирочня вказала їм дорогу
В Італію, що звалася тоді
Сатурнія, або щасливий край.
Сей вирок божий бачив у Додоні
Ще Луцій, небезславний муж,
На тринозі, що поміж іншими
Лежав при храмі Зевса, дуже давнім
Письмом надовбаний і відписав ось що:
«Пливіть до краю сіцілійців,
Сатурнії шукаючи;
Пливучим островом пливіть
До аборигенів Котилі.
Пішліть по тім в союзі з ними
Фебові десятину;
Кроненкові шліть голови,
А мужа батькові його!»

III

Приспособивши много кораблів,
Вони Йонійським морем поплили,
Аби потрапить на найближчий берег
Італії. Та заблудивши в невідомім морі
І гнанії південним вітром,
Плили все вгору, все на північ,
Аж доплили до дельти ріки Паду,
До устя, що спінетським називають.
Свої тут полишили кораблі
Й тих, що ослабли від трудів дороги,
Залогою, аби в разі невдачі
Було де притулитися, пішли в глиб краю.

Ті, що лишились, обвели негайно
Свій табір муром, звезли кораблями
Достаток живності з усіх околиць,
А що все їм велося по бажанню,
Побудували місто там Спінету.
Більш як усі йонійськії народи,
Любимці щастя, вони довгий час
[Були] панами моря і з своїх доходів
Із мореплавства приносили в Дельфи
Такі коштовні десятини Фебу,
Як ніхто інший. (Та не довелось їм
Сповнити те, що вирочня сказала),
І незабаром варвари сусідні
Напали їх великими юрбами,
І мусили вони покинуть місто
(А з міста вийшовши, там-таки) в усті
Спінетському усі попропадали.

Ті ж, що пішли в глиб краю, перейшли
Гірськее пасмо Апеннін і вийшли
До краю умбрів, що сусідували
З аборигенами. Много околиць
Італії ті умбри заселили,
Колись великий, дуже давній люд.
Завоювали тут пелазги зразу
Декілька міст, і розжилися в них,
І відібрали в умбрів деякі
Малі твердині. Та коли за те

На них велике військо наступило,
Сполошені множнею ворогів,
Вони до аборигенів пішли.

Та аборигени подумали,
Що се вороже військо наступає,
Зібралися поспішно з найближчих
Околиць, щоб їх відігнати геть.
Та ось побачили пелазги, що тоді
На краю озера святого спочивали
Неподалік від города Котилі,
Заведені сюди немов судьби рукою,
Що ген на озері маленький острів
Хитається сюди й туди, неначе
Пливе. Від бранців тут вони дізнались,
Яких спіймали на поблизькім полі,
Як звуться краю того жителі,
Й подумали, що сповнена отсе
Їх вирочня.
Проти аборигенів,
Що йшли на них великим військом, вийшли
Пелазги без оружжя, лиш з гильками
Оливними в руках, благаючи,
Їм оповіли, як судьба їх гонить,
І попросили по-приятельськи,
Щоб їм позволили жить між собою,—
Вони для них не будуть утяжливі
А надто їх провадить вирочня
Сюди в сей край і тільки в сей.
І їм
Із пам'яті сказали вирок божий.

Почувши оповідання таке,
Всі аборигени повірили,
Що вирочні не вірити не можна,
А надто, маючи тяжку війну
З сіціліями, зроблять дуже добре,
Приймаючи такий узброєний
Полк греків проти варварів ворожих.

І зв'язок став у них з пелазгами;
Вони дали їм під осідки кілька
Своїх околиць недалеко того ж

Святого озера, що переважно
Були багнисті й досі по-старому
Зовуться Велія.
Недовго потім
Намовило значне число пелазгів,
Побачивши, що та мала країна
Їх помістити й прокормить не може,
Часть аборигенів до спільної війни.
І подалися воювати умбрів,
Взяли в них Кротон, презаможне та
Велике місто, наглим нападом.
Се стала в них центральная твердиня
Та забороло проти умбрів, добре
Підладжене для всіх потреб війни,
А надто ще окружена була
Прегарним пасовиськом — толокою.
Завоювали також інші многі
Міста й допомогли аборигенам
У їх війні з сіціліями так,
Що виперли їх геть зі свого краю.

Сіцілії, не змігши видержать
Постійної війни з пелазгами
Й аборигенами, позабирали
Жінок, дітей та всі свої маєтки
У золоті й сріблі й покинули
Той край та обернулися на південь
Поперек гір в Італію долішню.
Та що з усіх усюдів гнали їх,
Вони нарешті, виперті над море,
З колод, виловлюваних у воді,
Взялись робити сплави, а діждавши
Приливу моря, перебралися
З Італії на протилежний острів.

На тому острові жили сікани,
Люд іберійський, і від них той острів,
Що задля вигляду трикутного
Звавсь Трінакрією, був прозваний
Сіканією. Хоча ті сікани
Були великі ростом, але їх
Число було мале, й тому їх край
Лежав ще переважно пусткою.

На пустку ту ввійшли сіцілії,
Засіли зразу східні береги,
А потім розселялися все далі,
Аж увесь острів від їх імені
Загально стали звать Сіцілія.
Се по Гелланіку Лесбійському
Сподіялось три людські покоління
Перед Троянською війною.

IV

Пелазги ж, обіймивши в свою власть
Просторий, добрий край, поздобували
Різні міста, а деякі й самі
Побудували, і сили їх, добро,
Багатство та достатки множились,
Та знов неподовзі все те урвалось.
Бо коли все у цвіті мов стояло,
Мов переслідувані божеством
Якимсь сердитим, одні пропадали
Через небесні явища шкідливі,
Інші від пограничних варварів,
Найбільша ж часть по варварських краях
Знов мусила у розсипку піти.

Я мусив би багато говорити,
Щоб оповісти все те зло докладно,
Не многі лиш в Італії лишились
Через острожність аборигенів.
Міста обезлюдніли головно
Тому, що надзвичайная посуха
Зсушила землю. Жаден плід не міг
Дійти на дереві, а недостиглий
Геть опадав. Посіяне насіння
Сходило, доростало інколи
До висоти нормальної стебел,
Цвіло (а потім зараз ув'ядало).
Трави ніколи не вростало стільки,
Скільки було потрібно для худоби.
Вода була нездала до пиття,
Деінде висихала від посухи,
Щезала без сліду. Те саме теж
Було при родженні овець, корів,

А то й жінок: або недородки
Мертвонароджені, або гинув плід
При вродженні, або вмирала мати
Ураз зі своїм плодом. А як що
Й перебувало усі ті небезпеки,
Були каліки або недоріки,
Або псував їх злий якийсь припадок,
І виховать щось гідне було годі,
І решта люду, особливо ті,
Що вже до літ дозрілих перейшли,
Ставались жертвами хвороб та смертей
Не виданих, не чуваних давніше.

Вони спитали в вирочні, кого
З богів чи демонів нарушили
Або зневажили вони, що так терплять,
І що повинні би вчинить, аби
Надіяться могли на освободу
Від так страшного лиха? Відповіло
На те їм божество, що не сповнили
Того, що їм веліла вирочня
І власне щонайкоштовнішого
Ще й досі жертвувати не змоглися.

Тоді згадали вирочню додонську,
А прочитавши текст її уважно,
Ніхто не міг збагнуть його значіння.
Один зі старшини сказав, одначе,
Догадуючися, чого б хотіли
Від них боги, що первенці плодів
І десятина доходів хоч слушні,
Але не все ще, бо боги жадають
Жертви з людей, якнайціннішої;
Коли одержать їм належну часть,
Сповниться те, чого жадає вирок.
Декого з них задоволило те
Пояснення, та інші бачили
В нім тільки підступ. І сказав один,
Що треба ще самих богів спитати,
Чи й з людей хочуть десятину брати?

Вони послали другий раз свідущих,
Та божество відмовило двозначно:

«Нехай так роблять!» Але як робити,
Про те між ними згоди не було.
Градоначальники поміж собою
Перші посперечались, як із люду
Ту десятину вибирать, а люд
Став і начальство те підозрівать,
Що все те робиться лиш з ворожнечі,
Аби противників сяк-так осиротити.

І почали з міст люди виходити,
Та так безладно, так у розсипку,
Сини вітців боячися, вітці дітей,
Що йшло замішання, немов шалених.
І се була вже помста божества,
Що люди його волю не вгадали,
Хвилевим блискам щастя довіряли
Й не силкувалися вникнути зараз,
Що се Сатурнія і що за неї
Належиться Сатурнові, вітцю
Зевесовому, й як те розуміти,
Що голови Зевесові давати,
Сатурнові же мужа жертвувати.

Сих загадок пелазги не вгадали
Й своє життя громадське пострадали,
Розсипались поодинці по світі,
А враз зійтися не могли ніколи,
Хоч одиниці визначалися
В воєнній штуці, в мореплавстві, в різних
Ремеслах, але жадна їх громада
Не встоялась. Отак вони й пропали,
Як сіль, розпущена в воді, розтали,—
Було се, очевидно, в божій волі.

Написано д[ня] 8 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. I, розд. 16—24).

САТУРНІЯ

Живе ще й досі в італьскім народі
Прастаре оповідання,
Що перед Юпітром у людському роді
Сатурна було панування.

Щасливі тоді покоління були,
І що пора року несла,
Для свого прожитку вони на земли
Знаходили всього без числа.

Щасливі були, і веселі були,
І ростом усі оказалі,
Та не було краще у жадній земли,
Аніж за Сатурна в Італьї.

Ще назви «Італья» тоді не було;
Земля та плодюча й здорова
Для греків «Гесперія» тільки була,
Сказати б «земля вечорова».

Тубільці ж, що в щасті, здоров'ї й добрі
Тут довгі віки проживали
Під берлом Сатурна, ще довго й потім
Сатурнією край свій звали.

І хто би ще й нині рівняти хотів,
Де люди жить можуть щасливо,
Де мають достаток грунтів і скотів
Й потіху — великее диво,

То ледве чи знайде в краях, рівних сьому,
Край багатший, здоровший, гарніший,
І коли надзвичайних розкошей не треба йому,
Для життя вигідніший.

Не саму лиш Європу та Азію ти
Перейди, а сягни іще й далі,
Я міркую, не зможеш країни знайти,
Ліпшої від Італьї.

Може, декому впаде Єгипет назвать
Щасливішим або Вавілон;
Не перечу, знайдеш дещо кращее там,
Та всього не знайдеш загалом.

Не одно особливе багатство дає
Повну вартість краєві одному;
Що йому з неї, як многих ще не стає,
Яких бачить досить у другому?

Що, наприклад, з багатих пасовиськ і лук,
Де нема ані гір, ні лісів,
Де немає ріллі для працьовитих рук
Ні зерна на плодючий засів?

Лиш той край, що вповні може задоволить
Найважніші потреби людськії,
А найменше чужих дібр примушен ввозить,
А той довіз найлегший, і слід похвалить
Понад інші міські та сільськії.

Що в Італії всякого більше добра,
Як у кождому іншому краю,
Злого ж менше, як в інших, се я, хоч і грек,
Сміло виповідаю.

Коли край має много багатих ланів
І достаток пшениці та жита,
А не має лісів та тінистих дубрів,
То вже хиба, нічим не закрита.

Коли в іншім лісів аж занадто багато,
Зате обмаль і поля і збіжжя,

То щоб людям гаразд було в нім проживати,
Скаже лиш тупоумний невіжа.

Де багато ланів, а пасовиськ нема,—
Там біда задля браку худоби;
Літо надто сухе, надто остра зима,
Там, гляди, всяка пошесть, хвороби!

Та не те про Італію треба сказать.
Глянь з якого хоч боку,
Скрізь достаток, приємність, користь,
благодать,
І краса, й рівновага щокроку.

Бо де край так плодючий, в котрім би була
Така рівна земля,
Ріками напоєна та небом рошена,
Як Кампанські поля?

На них бачив я навіть трицвітнії ниви,
Де три засіви в рік дозрівають,
По зимі весняний, літній по веснянім,
А по літнім осінній збирають.

Де знайдуться такі оливкові гаї,
Як мезанські, даунійські, сабінські?
Де такі виноградники в іншім краї,
Як тірренські, фалернські, альбінські?

Виноград там чудовий! За найменший труд,
За приємне заняття твоє
Він найкращі, найтяжчії грозди
Дуже щедро дає.

Крім управлених ріль, дуже много цільця,
Дуже много толок, полонин,
Де пасеться коза й м'якорунна вівця,
Бистрих коней табун не один.

Ті пасовиська й толоки кінські й волові,—
Без вагання се вам повторяю,—
Так просторі та рівно чудові
Не знайдуться у жадному іншому краю.

А просторії луки, що росить роса,
Дощові часто скроплюють хмари,
Літом травами, сіном взимі
Незліченні годують отари.

Та найбільшого подиву варті ліси,
Що стрімкі збоча гір покривають,
Хащуваті долини так повні краси,
Що серед лисих урвищ дрімають.

Ті ліси дають много прекрасних дерев
Корабельній будові
І матерію теж на невигадливі
Вироби промислові.

І всього того тут дуже легко дістать,
Хоч би із заграниці,
Все так наручно, все легко тут оброблять,
Ціни дешеві всі без різниці.

Бо багато тут рік, що з верхів Апеннін,
Наче срібні стрічки, випливають,
Всякий довіз і всякі обмінні торги
Крайового й чужого добра облегшають.

І немало в тім краю теж теплих джерел,
Що для купелі найприємніші,
Многі з них на тяжкі, докучливі хвороби —
Ліки скорі та найпомічніші.

І металів немало, в лісах дичини,
А що плодить безмежнеє море,
Скільки дива й користі там і всячини,—
І займаться всім тим тут утіха — не горе.

Та найкраще з усього тут воздух, такий
Бальзамічний, пахущий,
В кождій року порі мірний, не надто зимний
Ані надто гарячий, живущий.

Від капризів його не терплять нічого
Ні плоди, ані звірі, ні люди,
А як вийдеш на гору й глибоко дихнеш,
Він бальзамом вливається в груди.

Тож не диво, що люди вже в старовину
Край той краєм Сатурна вважали,
А Сатурна за бога, подавця всіх благ,
Всього щастя людського взнавали.

І не диво, коли, дивлячись на той край,
Так багатий на скарби й принади,
За найдосконаліший між всіма краями,
За улюблений родом людським і богами
Признавали без спору та звади.

І Сатурна шануючи з давніх-давен,
Його славу не лиш голосили,
А по приміру інших старинних племен
Людські жертви йому приносили.

Аж Геракл звичай той жертв кривавих ізніс,
Навчив бога благати й молити,
На Сатурновім горбі жертовник поклав,
На живому огні він святі наказав
Цілопальнії жертви палити.

Щоб не думав ніхто, що він щось ущуплив
Із старинного предків звичаю,
І щоб бога не сердить, хоч він і терплив,
Сповістить велів люд у всім краю,

Аби замість людей, по руках і ногах
Зв'язаних, що їх в Тібер вкидали,
Чоловікоподібні та вбрані по-людськи
Дерев'яніі кукли складали.

І вкидали в ріку у означений день,
Аби жертв благотворная сила
В старім обряді образом тільки була
Й людожерства сліди погасила.

Се чинили римляни ще в моїх часах
Швидко по веснянім рівноденні
В половині мая; була віра жива
Ось в якім їх при тім поведенні.

Звані так понтіфекси, найвищі з жерців
В супроводі весталок-дівчат,
Що святого огню день і ніч доглядають,
В супроводі преторів і чільних вітців,

Що у празниках законну участь приймають,
По докінченні жертви аж тридцять кукол,
Усі в людській подобі, що звуться аргеї,
По чину єрархії своєї

Несуть чесно за храму окол
І з святого містка в ріку Тібер вкидають.
Отаку по старій пам'яті ще й тепер
Честь Сатурну вони покладають.

Написано д[ня] 9 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії рнмлян» (кн. I, розд. 36—38).

ОСНОВАННЯ ЛАВІНІУМ

По війні десятилітній, по тяжкому бою
Ледве греки подужали зруйнувати Трою.
Не всю її зруйнували, дещо полишили,
Бо всі мури зруйнувати не було в них сили.

Позволили й Енеєві недобитків взяти,
Плисти з ними у чужину нових місць шукати.
І поплив він повз Грецію, від краю до краю,
Аж дібрався до Додони дубового гаю.

Отам йому будущину віщун повідає:
«Плиніть, плиніть у напрямі, де сонце сідає;
Чи на південь, чи на північ, тим ви не
журіться;
Де поїсте столи свої, там ви зупиніться.

Не здиблетесь там з другами ані з ворогами;
Буде вам там провідник з чотирма ногами;
І куди він побіжить, за ним послідуйте,
А де ляже відпочить, там город збудуйте».

Поплили вони на захід, в Сіцілії стали,
Отам зимували, з весни скористали,
Поплили повз Італію, на північ верстали,
Аж заплили в устя Тібру, в пустім місці стали.

Ночували на березі, шатри розіклавши,
І снідання зготовили, рано повстававши;
А що столів не було, де би поснідали,
На пшеничних паляницях м'ясо розкладали.

Поки їли м'ясо, м'ясо, то було їм ласо,
А як м'яса вже не стало, ще їм було мало;
Розмовляючи весело, на траві сиділи,
Й самі не спостереглися, паляниці з'їли.

Аж один з них похопився: «Бач, чого діждали!
Самі того не знаючи, столи поз'їдали!»
Всі радісно загукали з Енеєм посполу:
«Сповнилася перша часть божого глаголу!»

Зараз Еней загадав місце освятити,
Велів богів образи з кораблів зносити;
Інші для них постаменти з каміння ставляли,
А жінки жертовних звірів на місце пригнали.

А сам Еней з найстаршими жертовник здвигає,
На голову жрецький вінець собі надягає;
Поставали всі найстарші кругом доокола
І молитви відмовляють, увінчавши чола.

Як молитви відмовили всім богам потроху,
Прийшлось в жертву зарізати поросную льоху;
А як її в'язать стали, то вона рванулась,
Заквичала й дала драла і не озирнулась.

Еней зараз зміркував з квику свині тої:
Сповняється друга часть вирочні святої.
Усім велів зупиниться, що гнали за нею,
А сам лише без оружжя побіг за свинею.

Бігла свиня геть від моря, та не дуже швидко;
Перебігла двадцять поприщ,— Енеєві видко;
Перебігла ще чотири на горб нарочитий,
В хащі густій, втомившися, лягла відпочити.

Прибіг Еней, не втішився та й став оглядаться:
Якої ж тут йому долі й городу діждаться?
«Місце пусте, без пристані, далеко від моря...
Сумувать нам тут довіку серед сліз і горя!»

Отак собі міркуючи, тяженько зітхає:
Чи лишиться на тім місці, чи й се занехає?
Та тут йому вчувся голос із близького гаю:
«Не доходи до одчаю близько свого раю!

Засну́й мі́сто на тім мі́сці, і то без вимі́вки!
Буде тут кі́нець твоє́ї і троя́н мандрі́вки.
А що ти посмі́в у бо́жій во́лі сумні́ваться,
То не дово́го буде рід твій ось тут зоста́ваться.

Скі́льки буде порося́т ота́ свиня́ мати,
Сті́льки лі́т і горо́д твій буде тут стоя́ти;
Перенесу́ть його́ пото́м в мі́сце ще пусті́ше,
Та ростиме воно́, проте́, буйні́ше й густі́ше.

І ще раз перенесе́ться в мі́сце ще ма́рніше,—
Аж там виросте́ із нього́ мі́сто найсла́вніше.
Бо так того́ хоче до́ля, щоб з гні́зда мало́го
Сла́вна вироста́ столи́ця для сві́ту ці́лого».

Вчу́вши те́є, переста́в Ене́й сумува́ти,
Ну з свої́ми троя́нами горо́д будува́ти.
Будува́ли, мурува́ли, а того́ й не зна́ли,
На чи́їм же грунті, приблука́вши, ста́ли.

А був коро́ль на и́мя Ла́тин паном кра́ю того́;
Як страшну́ю но́вину донесли́ до нього́:
«Яке́сь військо́ заграни́чне по кра́ю бушу́є,
Ці́ле морське́ побере́жжя ни́щить і плюндру́є.

Поскори́ся приборка́ти ворога́ нового́,
Щоб тебе́ не прогна́в з корола́вства твого́.
Доси́ть в ві́йні з рутула́ми нам не пощасти́ло,
Тепе́р іще́ но́ве ли́хо до нас загости́ло».

Ізля́каний коро́ль Ла́тин но́вістю тіє́ю
З сильни́м ві́йськом виру́ша к Ене́ю,
Та той йо́му на зу́стрічу з ла́скавою рі́ччю
Вийшо́в, мовля́чи післа́нцям: «Не як зло́дій ні́ччю

Ми прийшли́ до твого́ кра́ю, а з бо́жої во́лі,
Вирва́вшися від ру́їни й лю́тої неволі,
Вирва́вшися, щоб нової́ ві́тчини шука́ти,—
Та й дале́ко ж ми до тебе́ му́сили блука́ти.

І не ма́єм на ме́ті вла́сть твою́ щерби́ти;
Коли́ ма́єш воро́гів, враз їх бу́дем би́ти.

Тільки нам позволь отут місто збудувати,
А ми всі тобі на вірність будем шлюбувати».

Втішився король Латин такими словами:
«Нехай буде вічна згода між нами і вами!
На знак згоди даю тобі, Енею, мій сину,
Дочку мою Лавінію за вірну дружину».

Отак вони помирились, і заодно стали,
І рутулів побідили, й з того скористали,
Що латинці помогли їм місто збудувати,
З королівни стали його Лавініум звати.

Прожив Еней ще сім літ у місті новому,
Обняв і сам панування по тестеві свому;
Згиб у битві з Мезенцієм, але його тіла
Не знайшли, мов душа з тілом в небо полетіла.

Написано д[ня] 16 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. I, розд. 48—64, passim).

ЗБУДОВАННЯ БІЛГОРОДА
(ДОВГОЇ АЛЬБИ)

Тридцять три роки стояло Лавініум
Там, де Еней збудував;
Син його Асканій, що після Енея
Тридцять один рік панував,

Переніс те місто у іншу місцевість,
Яку Альба Лонга назвав,
І вивіз з Лавініум люд весь з собою,
А з інших латин приймав всіх, хто без бою
Сумирно з ним жити бажав.

А що поселенців прийшло враз багато
Й заможні міщани були,
То зразу домів кам'яних, білостінних
Ряд довгий поставить могли.
Поставивши, в нім пирували,
Його Білгородом назвали.

Над озером круглим та попід горою
Стояли доми ті рядами,
А озеро, давній вулкан, має відплив,
А в нім старі греблі і тами.

Не треба було місто те укріплять;
Від півдня гора заступала,
Від півночі озеро, в нього ж вода,
Якби загрозила міщанам біда,
Цілу рівнину заливала.

За озером тягнуться гарні луги,
Яких у Італії мало,

Гора ж виноград родить славний, вино
Альбанське славилося здавна, йно
Фалернське йому дорівняло.

Коли збудували те місто величне,
Притрапилось чудо в той час,
Про яке лиш повість лишилася в Римі,
Як блиск того міста погас.

Була вже готова вежа і святиня,
Де мали стоять подобизни богів,
Яких Еней вивіз, покинувши Трою,
І аж у Лавіньюм привіз із собою,
І храм для них здвигнув проти ворогів,

І ті подобизни з Енеєва храму
У Білгород перенесли,
Вони зараз ніччю при замкнених дверях
В храм давній в Лавіньюм пішли.

Не було ні знаку на дасі й на стінах,
Куди вони помандрували,
Та в давньому храмі на давніх підставах
Вони преспокійно стояли.

Перенесли вдруге при співах покутних,
І щедрії жертви складали,
Та другої ночі знов сталось те саме,
І з дивом на чудо вони поглядали.

І стали гадати альбанськії люде,
Що їм в такім разі почать?
Без богів батьківських життя їм не буде,
Назад же в Лавіньюм не хтіли вертать.

Хтось їх надоумив: «Хай божества тії
На давньому місці стоять,
А ми для їх догляду вишлем із Альби
Мужів своїх сотень зо п'ять».

Отак і зробили. Богам не вгодили,
Себе ж не сховали від зла;
Лавіньюм пропало і Альби не стало,
Фортуна їх в Рим перейшла.

З Лавіньюм ще Ромул богів тих троянських
І людність у Рим перевів,
Та чуда альбанського взнавши смисл
правий,
Крім самих богів, також їхні підстави
Кам'яної забрать повелів.

Я бачив у Римі у темній капличці
При вулиці, що «під оливами» звуть,
Богів тих троянських: два хлопці сидять,
А списи в боки півперечно держать,—
Пенатами звали їх тут.

А Альба стояла, латинів столиця,
П'ятсот без тринадцяти літ,
Аж римський король Тулл Гостілій
Зробив по розвазі дозрілій
Кінець її бід і побід.

Написано д[ня] 14 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. I, розд. 66—68).

НУМІТОР І АМУЛІЙ

І. РЕЯ

В місті, котре звалось Альба Лонга,
По-нашому, Довгим Білгородом,
Жив десятий потомок Енея
Прокас королем. По його смерті
Полишились два його синове:
Старший — Нумітор, Амулій —менший.
Та той менший був властолюбніший,
Проворніший та безсовісніший,
Відсадив він брата від престолу,
Вбив на ловах братового сина,
А дочку його Ілію змусив
У храм Вести дівою вступити,
Де би мала тридцять літ прожити
І ніколи плоду не родити.
Та весталки, мабуть, пророчували,
Що їй матір'ю прийдеться бути,
Її в храмі Реєю прозвали,
Матері богів ім'я приклали.

Пробула там Рея штири роки
І огню святого доглядала,
Храмовую службу всю справляла,
Мов вона не жадна королівна,
А весталка, усім іншим рівна.
Та їй божество благоволило
І високу долю присудило.

Дня одного у раннє рано
Пішла Рея з відрами по воду
В гай поблизький, Марсу присвячений.

Там зустрів її могутній рицар,
Весь блискучий, в золоченій зброї,
І таке сказав до неї слово:
«Не лякайся, Реє краснолиця!
Сам я, бог війни, тебе вподобав.
Будеш мати двох синів від мене.
Хоч не буде поміж ними згоди,
Піде слава їх у всі народи;
Їм судилось діла доконати,
Що тисячоліття ме стояти».

Прийняла його покірно Рея,
І зляглись обоє в тихім гаю;
Тут нараз і сонце потемніло,
І стояла пітьма над землею,
Поки тайна звершилась велика,
І не чула сорому дівчина,
Лиш одного побоялась лиха,
Щоб своєю службою у храмі
Огнища святого не сквернити,
Зареклася від тої години
У храм Вести більше не входити.

А як тільки в монастир вернула,
Настоятельці, духовній мамі,
Розповіла всю свою пригоду.

Похитала мати головою:
«Дивне диво ти говориш, доню!
В гаю тім, відколи храм наш храмом,
Не бував ні один ще мужчина
І не сміє жаден доступити,
Хоч не стереже його сторожа,
Лиш одна велика сила божа,
Певне, доню, що був бог з тобою».

Міркувала тут духовна мати,
Як пригоду Реї покривати,
Та не видумала більш нічого,
Лиш таїти хворість, доки мога.
Сама вона Рею доглядала,
А на шостім місяці пізнала,
Що дівчина вагітною стала.

А коли вже тую певність мала,
Нумітора у храм завізвала
І при ньому Реї повеліла,
Щоб про все вітцеві розповіла.

Пізнав батько зараз волю божу:
«Більш нічого зробити не можу,
Тільки буду до часу мовчати,
Королеві ніщо не казати.
Бог, що силу свою в ній являє,
Поведе все, як сам ліпше знає».

Але мати не могла мовчати,
Королеві мусила сказати,
Що одна з весталок ухибила,
Вона з служби її відхилила,
Та від себе ще не віддалила.
«Закон каже породу чекати,
Розслідити, скільки винна мати,
І аж маючи вітця признання,
На дівчину вирок видавати».

Чув Амулій зараз, чим се пахне,
І вже іскра злоби в нім не тахне.
«Так, так, говоріть про волю божу!
На ту волю здаться я не можу.
Що закон велить, я пошаную,
Але доки тут іще паную,
Мушу свого права пильнувати;
Панну ту велю замурувати,
А щенят її, хоч буде й двоє,
Велю в воду вкинути обоє,—
І зо страху — ні, не похолону,
Бо все теє буде по закону».

Велів зараз панну непорожну
Посадити у вежу нарожну
І приставив до дверей сторожу,
Щоб ніхто не міг [їй] ради дати
Ні від суду острого спасати.
Сам тим часом Нумітора кличе
Враз з жоною, родичів обоє;
Виявляє їм дочки їх злочин,

Що вона, в святому бувши стані,
Так сама себе занапастила,
До заваготіння допустила.

«Ми невинні тому, мій королю,—
Мовив Нумітор на ту завину,—
Ти свою вчинив із нею волю,
Узяв з дому нашого дівчину,
Розлучив із нею нас довіку
І на себе взяв її опіку».

Не мав король що на те сказати,
Та згодився до вродин заждати;
Тоді буде судії питати,
З ким вона дитину мала,
Щоб вітця дитини показала,—
Тоді мусить всю правду сказати.

Діждалися нарешті й уродин,
Породила два хлопчики Рея,
Незвичайно гарні та великі,—
Справді, видно зразу,— божі діти.

Не міг на них Амулій глядіти,
А велів без суду та без права
Панну зараз у тюрму всадити,
Від людей навік відгородити,
А дітей обоє, мов щенята,
У опалку простую вложити,
Занести на Тібер і втопити.

Так король той думав самовладний
Запечатать своє скверне діло,
Та не знав, що сам він запечатав
Свою власну і душу і тіло.

II. ЩЕНЯТА

Те, що далі тут оповідаю,
Написав Квінт Фабій, званий Піктор,
А за ним і інші римські свідки,
А інакше представляють греки.

«Розказові короля послушні,
Деякі зі слуг його вложили
Синів Реї в простую опалку
Й понесли, узявши їх на палку,
До ріки, яка від міста Альби
Віддалена на сто двадцять поприщ,
Щоб їх там укинути у воду.

Та коли зблизилися до Тібру,
Бачать, наслідком дощів великих
Тібер хвилі розілляв широко,
Береги переповнивши ними,
Розпустив їх на луги сумежні
Та й бурлить по них собі й клекоче.
Грає хвиля, мов велика сила,
До русла й не думай доступити,—
І не знали королівські слуги,
Що їм з потерчатами зробити.
Кидать в воду, як малі щенята,
В жадного рука не піднялася;
З Палатинського зійшовши горба,
Коло течії каламутної
Вони стали, довго не гадали,
А міркуючи, що тут глибоко,
Ту опалку в воду положили,—
Погляділи — поплила з дітками,
І маркітно, з свіжими гріхами
В Білгород свій мовчки поспішили.

Та вода була там неглибока,
Бистрина несла опалку прудко
І, мов материнською рукою,
На м'якім намулі положила.
Змокли діти, стали сильно плакать,
Несповиті кидались тривожно,
І перевернулася опалка,
І в намул вони повипадали.

На їх крик біжить кітна вовчиця,
Що своїх вовчаток потеряла;
У цицьках її набігло много
Молока, та нікому зіссати.
Ось вона давай дітей лизати,

А вони хапали рученьками,
Поки до цицьок не дохапались.
Тут вона, муркотячи з утіхи,
Залюбки в намул лягла при дітях,
А вони настільки сили мали,
До цицьок оба поприпадали,
Стали ссати, наче в мами груди,
Поки не нассалися доволі.

Саме в той час попри ту долину
Гнали горбом пастухи худобу.
Один з них, в долину позирнувши,
Бачить, як над самою рікою
Забавляється з дітьми вовчиця.
Сам своїм очам не ймучи віри,
Він побіг за іншими, в долоні
Плещучи та псикаючи тільки,
Аби криком звіра не сполошить.
А прибігши до кількох близенько,
Став півголосом до них казати:
«Цитьте, цицьте! Ось велике чудо,
Якого ви зроду не видали.
Тут під горбом саме над водою
На намулі, їй же богу мому!
Бачив я отсе: жива вовчиця
Двоє голих діток забавляє,
Лиже їх, немов свої щенята,
А вони цицьки їй висисають».
Стихли пастухи, підбігли разом
І на горбі мовчки поставали.
Зирк! І в собі дух позапирали,
А вовчиця, мов ніщо й не чує,
В материнськім чутті розкошує.

Що мовчали хлопці, то мовчали,
Далі хлопська верх взяла натура:
Загукали зично на вовчицю,
Та кидать [нічого] не посміли,
Щоб дітей не трафити котрого.
На той крик вовчиця, хоч ласкава,
А все-таки з привички старої
Не втерпіла, мов знехотя встала,
Із-під лоба на людей зирнула,

Що таку їй втіху перервали,
Мов знехотя в близький гай чкурнула,
Що його там Пана гаєм звали.

III. ФАВСТУЛ

Пастухи ті були королівські.
Скоро криком спудили вовчицю,
Зараз бігом над ріку побігли,
Дітей із опалкою забрали,
Аби над рікою не згибали,
Та, забравши їх, самі не знали,
Що би з ними починати мали.

Та над пастухами був наставник,
Чоловік малий та добродушний,
Все всміхнутий, ніколи веселий,
Вже в літах і третій раз жонатий,
А дітей ніяк не міг діждаться.
Хоч був ніби старшина між ними,
Пастухи все з нього кепкували,
Його жартом Фавстулом прозвали.

Дожидав він радості у домі,
Була жінка близька до породу,
І пішов він сам до Білгорода
Накупити, що було потрібно,
Аби порід відправить празнично.
Та вернувши, застав сумні лиця:
Жінка неживий плід уродила
І його надії знов розбила.

Та в тій хвилі двері отворились,
Пастухи ввійшли від гаю Пана,
Принесли дітей двійко в опалці.
«Отсе ми знайшли над самим Тібром
Ті малі хлоп'ята-потерчата.
Була з ними якась божа сила,
Бо річна їх повінь не втопила,
А вовчиця цицьками кормила».

Розпитав у пастухів ще Фавстул,
Хто що знав і хто що вперве бачив,

Попросив усіх про все мовчати,
А дітей у нього полишити.
Так зробили пастухи-добряги,
Були раді, що дітей збулися,
А мовчати — їм звичайне діло,
Бо не з простого ті діти роду,—
Розголосиш — біди напитаєш.
Тее й Фавстул дав їм теж пізнати
І за труд нагородив по змозі,
А сам рад був, що його подружжя
Не бездітним лишиться під старість,
Дім не буде пусткою смердіти,
Оживлять його любії діти.

Годували їх вони обоє,
Доглядали пильно літ дитячих,
Додивлялись до забав хлоп'ячих
І раділи, бачачи, як в силу
Й красоту вони ростуть з літами.
Виростали поміж пастухами,
Не носили жадної оздоби,—
Та були в них інші уподоби,
Не пастуші, полюбляли лови,
Герці й бої та про них розмови
Й ростом пастухів перевищали;
Мов два явори серед діброви,
Так розкішно й гарно виростали.

За їх вроду й незвичайну силу
Ще малими названо їх з-грецька,
Більшого — бо старшим не був жаден —
Ремом, тобто силачем, а менший,
Хоч не слабший, прозваний був Ромул [1].
Коли літ було їм вісімнадцять,
Трапилась пригода їм немила.

Довго перед тим бували свари
Поміж пастухами Нумітора,
Що займали Авентінське згір'я,

---

[1] По-грецьки ῥώμη (роме) значить сила, по латині robur.

Й пастухами короля, що пасли
На Палантії, за пасовиська.
Обі сторони не раз жалілись,
Що противна сторона спасає
Толоку, до неї неналежну,
Або толоку, обом їм спільну,
За свою виключно уважає.
Від тих сварів доходило часто
До бійок, більш або менш завзятих
Чи на п'ястуки, чи на каміння.

Та з часом, як стали верховодить
Між Амульєвими пастухами
Рем і Ромул, із бійок пастуших
Учинилися кровавi бої,
Бо брати носили добрі зброї.
І коли де вибухла котора [1],
Так і глянь, що людям Нумітора
Діставалися кровавi рани,
Інші накладали й головами.
(Досі Кассій з Фабія наводить [2],
А про те, що сталось далі з ними,
Старшу й ліпшу відомість знаходить
У історії старого Риму
Елья Туберона; я вважаю
Сю вість ліпшою і продовжаю).

---

[1] Сварка, суперечка.

[2] Ось прозовий переклад кінця Фабієвого оповідання в передачі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. I, розд. 79): «Нуміторові пастухи одержали не одну рану від юнаків, утратили навіть деяких своїх товаришів, і їх силою виперли з околиці. Нарешті, вони задумали підійти їх підступом. Посадили засідку в укритій долині й визначили тим, що мали чатувати на юнаків, час до нападу, а інші вночі збитою юрбою напали на їх кошари. Ромул саме тоді був неприсутній, бо разом із деякими визначними того округу пішов на патріотичний празник, сполучений із жертвою для загального добра в околиці іменем Ценіна. Рем, одначе, завваживши напад, ухопив скоро зброю, взяв із собою немногих пастухів, що зібралися на місці, й поспішив на підмогу. Та Нуміторові пастухи не дожидали їх, але почали втікати аж до місця, де могли знов уставитися й напасти на них, певні успіху. Рем, не догадуючися засідки, гнав за ними й перебіг попри її криївку. Тепер повибігали зачаєні, а ті, що втікали, обернулися лицями проти них, обступили їх і доти обкидали камінням, доки не перемогли всіх. Бо від своїх панів (Нумітора) мали наказ дістати юнаків живих. Отак відвели Рема зв'язаного».

Дали знати про се Нумітору,
А той дав їм наказ ізловити
Юнаків, бо те, що вони чинять,
Се не прості пограничні свари,
Але пахне злочином, розбоєм.
Наближався празник Луперкалій,
Празник пастухів, що на честь бога,
Який стадо від вовків хоронить,
Йому жертви з стад тих ціло палять,
Самі ж голі, лядви лиш окривши
Шкірами тих жертв, усю границю
Пасовиська свого оббігають.

У той день було на Палатині
Пастухів три ровти по п'ять люда.
Іменем їх жертву богу Фавстул
Приносив як жрець їх і наставник.
А як жертву спільно довершили,
В першій ровті Рем як найсильнішій
Побіг перший, випередив інших
І якраз на халепу наскочив.

Пастухи-бо Нумітора, знавши,
Як той празник будуть обходити,
Змовилися під час бігу того
Хоч одного з юнаків зловити.
І ось у тісному перевозі,
Де границя яром проходила,
Їх кількох засіло на одного
Й чатували від ранку самого.

Чатували, поки не почули
Тупіт кроків бігця по границі;
Як надбіг, не боячись нічого,
Увесь голий, окрім поясниці,
Навалились дружно всі на нього,
Повалили на землю й зв'язали,—
І була їм радість превелика,
Як одного із братів пізнали.
«Отсе маєм одного ефеба,
А другого й ждати нам не треба».

Тут надбігла перша ровта живо,
Та такеє хіба мала жниво,

Що громадка нуміторців хитро
В тіснім місці живого спіймала
І до Білгорода почвалала.

Коли Ромул прибіг зі своїми
І дізнався, що спіймали брата,
Готов зараз був ураз із ними
У погоню без розваги гнати.
Але Фавстул надійшов по хвили
І, дізнавшись, що Рема зловили
Нуміторці й повели до пана,
Мовив: «Гов! Не будем ждать до рана.
Може, справді Нумітор сердитий
Як розбійника його вкарати.
Я вам не пораджу, але скажу:
Треба в Білгород нам поскоряти.
Піду сам, ти, Ромуле, зо мною,
А хто з нами й що візьмем з собою,
Те побачимо у себе дома
Та й порадимося ще з жонною».

IV. У НУМІТОРА

Привели до Нумітора Рема,
Й стали всі свідчити проти нього:
Сьому ось яку наніс він рану,
Он як тяжко покалічив того,
Тих а тих убито, та не знати,
Кого з двох убійцею назвати.

Пильно слухав Нумітор, пильніше
Поглядав на в'язня молодого,
І йому робилось все страшніше,
Щоб признання не діждавсь від нього.
Щось таке в нім почував, що рад був
Бачити його невинуватим,
Але, почуття те перемігши,
Став питати, що на все те скаже.

Рем стояв, не мовлячи нічого,
Аж на друге, третє запитання
Відповів нерадо, мов згірдливо:
«Та було там того, хоч не много».

«А ти хтів би много? Ну, нічого,
Підеш, хлопче, на суд королівський.
А суд королівський не таківський,
Щоб уйшов ти смерті після сього».
Стояв Рем понурий, наче хмара,
На слова ті не мав що сказати,
Але Нумітора знов тягло щось
З в'язнем сам на сам порозмовляти.
І відправив пастухів від себе
Та велів їм суду дожидати.

Ледве вийшли пастухи з палати,
Аж явився Фавстул із жоною
Й Ромул із малою дружиною
В Нумітора послуху прохати.

Оповів тут Фавстул, як діждався
Двох синів, і жінка присвідчила;
Тут слуга Амуліїв признався,
Що з товаришем узяв на палку
І до Тібру ніс з дітьми опалку,
Того ж, що опалку верг у воду,
Смерть уже в ад темний заключила.
І пастух тут дивную пригоду
Оповів, як сірая вовчиця
Над рікою хлопців двох кормила.
Взнав їх Нумітор як свого роду,
Що дочка його їх породила.

Тут він,— пишуть,— навіть просльозився,
При тих свідках, при тих простих людях
Оповів своє все давнє горе,
Що з ним більш як сорок літ з ним крився [1]:
Як злий брат його позбавив власті,
І на ловах його сина забив,
І дочку насильно упровадив
Та в весталки посадив довіку,
А нарешті і внучат малими
Повелів у Тібрі утопити,
Щоб весь рід його занапастити.

---

[1] Амулій по Діонісієвому каталогу альбанських королів панував 42 роки.

«Та тепер моя вертає втрата,
Й моя буде не порожня хата».

При словах сих плакав і сміявся,
З внуками раз по раз цілувався.

«Треба нам за кривду тата мститься,
Ще й для мами свободи добиться»,—
Мовив Ромул. Фавстул дав їм раду:
«Збери, сину, малую громаду
Пастухів щонайдовіреніших,
На трудну річ якнайвідважніших;
Не беріть на себе жадну зброю.
Меч лиш кождий майте під полою.
А як Рема приведуть судити,
Стану й я проти нього свідчити.
Вже я королю напантеличу,
А на свідків вас усіх покличу,
Як в палату пустить вас сторожа,
Тоді гайда, дійся воля божа!»
Як порадив, так вони й зробили.
Короля на суді свідки вбили,
Люди злі діла його пізнали,
Нумітора королем признали,
І дочку його освободили,
Й празник поєднання обходили.

Написано в днях 10—13 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. I, розд. 71—83).

БРАТИ-ВОРОГИ

Коли Рем і Ромул в Альбі
Нумітора посадили,
З пастухів панами ставши,
Час бездільно проводили,
Сам їм Нумітор нараяв
Іскликать собі охочих,
Багачів, панів і бідних,
Неробочих і робочих
І йти з ними пошукати
Собі місця десь нового,
Бо з малого краю свого
Дать не може їм нічого.

Не далеко йшли брати,
А над Тібр, на тії гори,
Де їм юність провести
Довелось і віднайти
Королівськії гонори.
Тут і Фавстул також жив,
Що вітцем його взивали,—
В його домі ще й тепер
Першу ніч заночували.

Каже Фавстул: «Нащо вам
Ще далеко десь блукати?
Місця кращого від гір сих
Дармо будете шукати.
А ще скажу вам в секреті —
І хай буде се між нами! —
Горять ніччю тії гори

Величезними огнями.
Та огні се не правдиві
І не жадна міць ворожа,
А червоний, тихий блиск,—
Се правдива ласка божа».

Поцікавився лиш Ромул
Блиск той ніччю оглядати,
Рем подався горі Тібром
Місця іншого шукати,
Вподобав би Авентін,
Та спімнув немило він,
Яка йому там сторія
Притрапилась, і йшов далі;
А пройшовши поприщ тридцять,
Подивився — щось іскриться!
Се сріблясті Тібру фалі;
Тібр обхопив кут немалий,
Що пізніш його назвали
В Рема пам'ять — Роморія.
«Сей на місто буде здалий!» —
Так подумав Рем удалий.

Не йшов далі Ромул; він
Уподобав Палатин,
Тут задумав оселиться;
Рем на своїм рад поставить,
Місце почина плюгавить,
Людьми хоче поділиться.
Розігралася котора,
Враз ідуть до Нумітора,
Щоб зробив між ними згоду
Й приклад згоди дав народу,
Але той відмовив їм:
«Любі, я вам не поможу,—
Здайтеся на волю божу,—
Я лиш ось що вам повім.
Сядьте кождий, де вам любо,
І глядіть оба сугубо:
Хто побачить ліпший знак
З лету птахів, то зійдіться,
На одного погодіться,
І нехай вам буде так».

Пішов Рем у Роморію,
Де хтів мати емпорію,
І засівши в глухий рів,
Враз шість яструбів уздрів,
Що з лівої до правої
Для ворожби лукавої
Полетіли. Проте рад,
Що такий побачив ряд,
Біг до Ромула цікавий,
Які той дістав об'яви.
Ромул же на Палатині
Сидів тихо в дуба тіні
І на птахів дармо ждав;
Аж Рем біжить задиханий:
«Об'яв, об'яв неслиханий!
Шість яструбів оглядав!»

Ромул мов не чув нічого,
Підняв руку проти нього:
«Глянь, он яструбів дванадцять!
Зразу можна розпізнаться...
Летять на лівий бік».

На теє Рем йому відрік:
«Та що мені сей твій пророк?
Я побачив свій давніше».

«А в котрий же летіли бік?» —
«Та летіли, куди хтіли,—
Та хіба се важний знак?»

«Як для тебе се байдуже,
То для мене теж не дуже,—
Хай тобі се буде й так».

Як зійшлися й розійшлися,
На одно стать не змоглися,
А їх люди свої сили
Теж на двоє розділили.

Гарячее діло було,
Аж до бійки від слів дійшло;
Де спільники стовпилися,
Брати також зчепилися.

Заблискали мечі, б'ючи,
Гарячую кровцю ллючи;
Заблискали жаром очі,
Як блискавки серед ночі.

А втім, голос: «Стійте, діти!
Чи ж то смерті вам глядіти?
Як вам смерті конче треба,
Шліть мене вперед до неба!»

Був се Фавстул старесенький,
Наче голуб сивесенький;
Кинувсь раптом між тих двох,
Дістав разом від обох.

Отут його й поховали,
В його пам'ять змайстрували
Льва з ринкою на голові,
Бо жіночим обичаєм,
За який не одвічаєм,
Так захотів обох братів
Поєднати у любві.

Рем тут — не велика втрата —
Також упав з руки брата,
Ромул же без перешкоди
Зібрав ще живі народи —
Їх лишилось дуже мало,
Бо багато в бою впало,—
Став на місці тої втрати
Нове місто будувати.

Написано д[ня] 14 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. I, розд. 85—87); пор. Livius, Ab urbe condita, lib. I, cap. 6—7.

ЧЕРЕЗ ЖАРТ БРАТ БРАТА ВБИВ

Як Ромул Рим свій заснував,
Мур невисокий мурував,
Людей-бо [мав] мале число
Й надій на много не було.

Брат Рем величній палати
Хотів відразу будувать
І не вгавав зі свого брата
Будівель скромних кепкувать.

На кпини здався йому й мур,
«Тьфу на такую поторочу!
Ну, що за мур? Та я не тур,
А як захочу — перескочу.

І кождий ворог зробить те ж».
І більш нічого не торочив,
Не розганявся, мов серна,
Легенько мур той перескочив.

«Я ж ворогові,— відповів
Ромул,— ще легше те зроблю,
Що ось тобі: за жарт такий
Сейчас макітру розіб'ю».

І вхопивши з землі рискаль,
Він брата в голову тарах!
«Брат чи не брат, жаль чи не жаль,
А голова твоя на прах!»

Написано д[ня] 14 вересня на основі оповідання тих самих письменників по іншій версії. В Діонісія Рема вбиває кельнею муляр Целер, а в Лівія — брат.

ЗАКЛАДИНИ РИМА

Позбувшися брата й його ворожнечі,
Став Ромул готовить будову до речі.

Він визначив день, щоб богів ублагати
Та закладинами діло розпочати.

Настарав усього, для жертв потрібного,
Ще більш на гостину для люду цілого,

Хоча люду того було дуже мало;
Після бою з Ремом при житті зістало

Три тисячі піших і триста їзди,
Та зате позбулись першої біди.

В назначений день Ромул люд свій зібрав
І перший богам годні жертви поклав,

А потім і іншим велів також те:
«Що кождий з вас може, зложи на святе!»

Як з жертвами тими готові були,
Явились їм птахи щасливі — орли.

По тім велів Ромул перед свій шатер
Огню розложити чималий костер;

Там спалено жертви, що пальні були,—
Дими, мов стовпи, просто в небо пішли;

А як вже огонь той почав догорать,
Велів через нього всім людям скакать.

Се так старий звичай вони вшанували,
Бо тим, на їх погляд, гріхів позбували.

Коли отак Ромул богів почестив,
Гостиною щедро свій люд угостив.

Він вибране місце усім показав
І паль заострений обіруч узяв.

Та на чолі люду йдучи як вожак,
Він визначив ним добре видний рівчак

Довкола гори — перший почин освяти,
Що тут осередок мав міста повстати.

Другий крок до тої самої мети:
В плуг велів корову з волом запрягти

І борозду витяг по тім рівчаку,
Де мур мав стояти, усім для знаку.

А як борозда вже готова була,
Зарізав у жертву корову й вола,

А люд різав много усяких скотів,
Бо щедро вгоститься тут всякий хотів.

А як перестали їсти й напивати,
Велів Ромул зараз до праці ставати,
Копать фундаменти та мур мурувати.

Написано д[ня] 16 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. I, розд. 88). У Лівія (кн. I, розд. 7) про заснування Рима сказано тільки кілька загальників, а про самі закладини ані слова.

МІЖ ДВОМА ГАЯМИ

Щоб малолюдність первісну вменшити,
А людності число по змозі побільшити,
Три способи взяв Ромул задля того,
Один ліпший від другого.

По-перше, наложив на всіх жильців своїх
Повинність головну для міста і для їх —
Виховувать усіх дітей мужського роду
Й жадне не кидати в воду.

З дочок, не зносячи всіх привичок народних,
Виховувать велів щонайменш первородних,
Нічого з того, що породить мати,
Менш п'ятьох літ не вбивати.

Коли ж прийде на світ дитя — каліка
Або бридке, не на подобу чоловіка,
Те родичі могли десь в лісі покидати,
Та мусили вперед від власті [дозвіл] мати,
А задля дозволу п'ятьом сусідам показати.

Хто ж сей [закон] злама в лиху годину,
У того відберуть маєтку половину,
І хоч злочинець він не буде явний,
Скористає скарб державний.

А друге — бачачи, що многії міста
В Італії — тиранів гра пуста,
Що можновладці в них бундючаться й панують,
Прав народних не шанують,

Що, щоб свою не обмежать свободу,
Не раз найліпшого примусять до відходу,
Задумав він на їх нещастя не вважати,
А до себе притягати.

«Так,— думав він,— і римська власть
збільшиться,
Сусідів же — ослабне й уменшиться,
А хоч з них декому й прийдеться до сміха,
Не буде нам гріха».

І з того він зробив ось яку справу божу:
Між Капітолієм і замком огорожу
Укріплену поклав, де давніми часами
Звалось «Між двома гаями».

Там храм він збудував біля одного гаю,
Якому богові чи генію — не знаю;
При тім же міг свобідно жити й спати,
Хто йшов захисту шукати.

Кого гонила можних самоволя,
Хто від тирана втік зі свого дому й поля,
Чи помсти він та напасті боявся,
Чи кар заслужених лякався —

Хто тут прийде і в храм сховається,
Як тільки божеству не спротивляється,
Тому король запевнення дає,
Що ніхто його не вб'є.

А як при нім захоче він зістати,
З прав горожанських буде користати
Й дістане пай землі, яку король здобуде,
Щоб ділить між свої люде.

Про римський той азиль вість по краях пішла,
Її, як кажеться, скрізь Фама рознесла,
І від домашніх бід тікав з усіх усюд
Та йшов до Ромула всілякий люд.

А хто з ним раз зіткнувся особисто
Й біду свою йому всю виповів начисто,

Той радості звичайно дізнавав,
Більш ніде не мандрував.

А третій спосіб, що оба ті доповняє,
Греків від варварів найбільше відрізняє,
Спосіб зі всіх найліпший, знакомитий —
Другів з ворогів робити,—

Сей спосіб, джерело постійної свободи,
Що вивищив римлян понад усі народи
І поміг їм власть свою на склі [1]
Розширить по всій землі,—

Сей спосіб — жаден край, здобутий у війні,
Не обезлюднювать при помочі різні,
В невільників народ його не повертати,
Звірам [домів] для нор не [за]лишати.

Натомість слать туди насельників своїх,
І жеребом ділить часть краю поміж їх,
І римські висілки з здобутих міст робити,
Інших горожанських правом наділити.

Такими й іншими способами за нього
Мала колонія збільшитися о много,
Бо коли Ромул світ сей зримий полишив,
Між безсмертних поспішив,—

З трьох тисяч пішаків та з тих трьохсот кінних,
Що Рим свій первісно він оснував на них,
Сорок шість тисяч піших він придбав,
Тисячу їздців теж мав.

Написано д[ня] 16 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. II, розд. 15—16), пор. дуже поверхове оповідання Лівія (Ab urbe condita, кн. I, сар. 8, уступ 3).

---

[1] В дуже скорім часі.

ВХОПЛЕННЯ САБІНЯНОК

I

Уже римськая держава
Така сильна й величава
Між дрібненькими була,
Що із кождою з сусідніх
При порядках не послідніх
Поборотися могла.

Та жіноцтва було мало,
А мужчин все прибувало,
Й прикре їх життя було;
Ні підмоги жіночої,
Ні потіхи діточої
В многих бути не могло.

Радили над тим в сенаті;
Ромул шле своїх легатів
До сусідніх народців,
Просить товаришувати,
Дочок заміж віддавати
За його, бач, молодців.

«Адже все росте на світі
Чи зимою, чи то вліті,
Ростуть також і міста;
А кому боги поможуть,
А вони трудів доложуть,
В тих надія не пуста.

Ви вже, певно, добре взнали,
Що Рим ставить починали

Ми при помочі богів;
І знайдеться у нас сила
Розвинуть міцнії крила,
Всіх осилить ворогів.

Хай се не у гнів вам буде!
Таж повинні з людьми люде
Приставать та спілкувать,
Щоб число своє збільшати,
Одні одних утішати,
Жалувать та милувать».

Такі просьби та поради
На сусіднії громади
З Рима Ромул розіслав,
Та його посольство мало
Прихильності зустрічало,
Дехто навіть за зле клав.

«От причепа вчепилася,
Наче п'явка та впилася,
Не питає, ссе та й ссе...
Поки що, сидить ще тихо,
А хто знає, яке лихо
Дітям нашим принесе».

Інші просто кепкували:
«Не видали й [не] чували
Про таких ми молодців,
Що, зірвавшись з шибениці,
Затужили до спідниці,
Запасок та до вінців.

Може, Ромул умудриться,
Й бог для нього ущедриться,
Для дівок азиль встругне;
Матиме для своїх ланців,
Обідранців та вигнанців
І подружжя не дурне».

З тим у Рим посли вернули.
Як римляни се почули,
Гірко те їх обійшло.

«Не на тее, щоб з нас кпили,
Ми у Римі похопили
Те воєнне ремесло.

Як потреба притискає,
То й гріха бог відпускає,
А відваги нам не брак;
Кождий хоч і трупом ляже,
А противнику докаже,
Що він воїн, не жебрак».

Ромул, чувши ті глаголи,
Поступає по їх воли,
Зараз план обміркував:
В честь Нептуна гри прилюдні
Та забави він пречудні
Й многолюдні зготував.

Пустив послів по сусідах:
«По гостинах і обідах
Будуть кінні й піші гри,
Будуть змаги й перегони
Кінні, возові й без коний,
Продовжаться днів аж три.

Хоче місто показати,
Що на тее його стати,
На що інше не змоглось.
Чия ласка, хай прибуде!
Будуть посторонні люде,
То й гаразд забавимось!»

Так легати голосили,
Ромул же з усеї сили
В грах рицарських люд вправляв;
Себе тішив надією,
Своїх, наче манією
Одержимий, забавляв [1].

---

[1] У Лівія маємо трохи загадкові слова: Aegritudinem animi dissimulans ludos ex industria parat [Вдаючи недугу духа, заздалегідь готував ігрища *(лат.).—Ред.*] (lib. I, cap. 9, уст. 2).

Люди теж усі раділи,
Що затямили, що вміли,
Мов вив'язують з вузла,
Вийшла щоб гаразд забава,
Аби місту була слава
І сторонніх притягла.

II

Як настав день назначений,
З усіх сторін незліченний
Тягне посторонній люд
Погоститься, забавиться
Й собі дечим прославиться,—
Не даремний буде труд.

«Особливо нове місто
Побачити! Дуй, невісто!
Ходи, доню! Діти, йдіть!»
Ценіненці, крустуміни,
Антемнати та сабіни
Повбиралися як слід.

Дорогами та стежками
Із жінками й діточками
Йде празнично вбраний люд;
В місті люд їх зустрічає,
Хто кого в дім запрошає,
Ні одного не минуть.

Дома їх честять, їм годять
І по місті скрізь обводять,—
Дивується кождий з них:
«Що се за трудяще плем'я,
Що за так коротке врем'я
Так вирости Рим устиг!»

Відправили жертви богу,
Покріплялися помногу,
Забавлялись, як ніде...
До женячки тут охочим
Ромул знать дав опівночи:
«Як день ігрищ надійде,

Кождий добре уважайте,
Собі панну вибирайте,
А як свистом знак я дам,
Кождий панну хай хапає,
Її в дім свій умикає
Або де догідно вам.

Се лише велю ще слухать:
Першу ніч її не рухать,
А як ясно стане всім,
З нею чемно привітаться
І розважить, поєднаться
Й прийти разом у мій дім».

Скоро юнаки те вчули,
Наче меду всі лизнули,
Поклонилися до ніг,—
Де в кого була принада,
Панна гарна, гожа й рада,
Улучити її біг.

А в день грища перед дами
Поставали всі рядами,
Як король їм повелів;
Ромул шаблею не блиснув,
А в свистівку срібну свиснув,—
Юнаки всі до паннів.

Тут зчинився гвалт великий,
Зойки, ахи, виски й крики,
І погрози, і мольба;
Під веселим сонця блиском
З безконечним виском-писком
Метушилася юрба.

А юнаки з дівчатами
Вулицями між хатами
Бігли то в сей, то в той бік;
Хто в обіймах ніс зомлілу,
Хто зі страху сніжно-білу
Попід пахи, знай, волік;

Хто з сердитою єднався,
З ласкавою обіймався,

З змовленою йшов тихцем;
Усякії були пари
І щезали, наче мари,—
Не йшов жаден одинцем.

По домах ще де-де гуло,
Плачі, свари чути було
Та розважну старших річ;
Та затихло все помалу,
Після денного скандалу
Супокійно пройшла ніч.

Місце грища спорожніло;
Доки ще повечоріло,
Там стояв і плач і крик:
«От тобі гостина в Римі!
Всі біжать, мов одержимі,
І король відразу зник.

Запросивши нас на празник,
Такий справили полазник,
Що зо стиду хоч пропадь!
Що ж тепер нам починати?
По домах дочок шукати
Чи самим домів вертать?»

Хоч були там дужі й мужні,
Та були всі безоружні,
Бо на празник, бач, прийшли;
То не дуже й галакали,
Жінки тільки поплакали,
Сумно з Рима побрели.

III

А уранці не всі спали,
Многі вчасно повставали,
Бо спокою не знайшли;
Поспішали й пильнували,
Де бранки їх ночували,
І в двір Ромула пішли.

Ромул також розходився,
Мов наново народився,

Всіх весело він приймав,
Бо й сам дістав Герсілію,
Прехорошу, як лілію,
І вже й змову з нею мав.

Поставали панни в ряди,
А він до них: «Не для біди,
Не на сором вам і нам
Мої люди вас побрали,
А для почесті й похвали,—
Бачте, я вчинив се й сам.

Батьків ваших самих вина,
Пожаліли для вас майна,
Згордували моїм людом,
А нас змусила потреба
Та виразна воля неба
Вас добути таким трудом.

Не буде вам тут сорома
Ні невільницького ярма,
А подружня благодать;
З того, що в війні здобудем,
На що враз трудиться будем,
Вам і нам потіхи ждать.

Особливо ж та найвища
Суть домашнього огнища —
Тихий супокій святий,
І та радісна тривога,
Що веде людей до бога,
Се виховання дітий.

Бо жінок найперше діло
Держать чисті душу й тіло,
Лагодити гнів і страсть;
Кому тіло дала сила,
Тому мати люба-мила
Ніжну й чулу душу дасть.

Що вам кривда сталась тепер,
Прийде — вірю — такий четвер,
Що вам з неї радість буде;

Тим миліша жінка мужу,
Чим для неї більшу нужу
Потерпів він через люде».

Таким словом і многими
З людьми тими невбогими
Він зміняв на радість плач,
Тут і шлюб дав кождій парі
І вже в згоді, а не в сварі
Шлюбний краяли калач.

Ромул мовить:
«Жийте ж, любі, в дружбі й згоді,
Будьте славою в народі,
І хай, мов пусті вітри,
Вас минають звади й свари!
А всіх тут вас, брачні пари,
Шістсот вісімдесят три».

IV

А народці покривджені,
В власних очах зогиджені
Тим, що в Римі
Метушились, метушились,
Але зразу не рушились,
Аж терпцю не стало їм.

Вхоплених дівчат мами
Пуще північної тьми
По містах брудні ходили,
Сльози градом проливали,
Римлян тяжко проклинали
І ридали й заводили.

Із містечок магістрати
Стали послів своїх слати
До Тація-короля:
«По якому то звичаю
У сабінськім мирнім краю
На розбій він позволя?»

Ценінenці, й крустуміни,
Й антемнати роблять міни,

Що їм кривда доляга,
Але Тацій і сабіни,
Мов не чують тої зміни,
Ані рушить на врага.

Ценіненці, не ліниві
Та до бійки похіпливі,
Перші схопились на Рим,
Крустуміни й антемнати
Їм і в слід не годні стати,—
Най хто хоче лізе 'д ним!

Вони чимдуж зірвалися,
В римські лани ввірвалися,—
Давай засіви топтать!
Та як вроздріб чалапали,
Їх римляни пришлапали,
Що ні сісти, ані встать.

Ромул з військом регулярним
Вирушив походом гарним,
Військо їх, мов пил, розмів,
І не мав багато страти,
Та зумів їм доказати,
Що марний без сили гнів.

Військо те розпорошивши
Та догінцям полишивши,
В бою короля вбива
І здіймає з нього зброю,
Місто ж денною порою
Першим штурмом здобува.

Та замість міщан карати,
Велів зброю в них забрати,
А з дітей, котрі хотів,
Вибравши щонайгарніші,
Щоб батьки були вірніші,
Забрав як закладників.

По тім з військом у Рим пішов,
Як побідник у місто йшов,
Хід зложивши оказалий,

Що пізніші в його сліди,
Змагаючи також туди,
Всі тріумфом називали.

Попереду йшло рицарство,
Здобич і трофеї несло,
За ним в одязі з порфири
Їхав король у ридвані,
Лавром кучері вінчані,
Ридван тягли коні штири.

За ним військо кінне й піше,
Пристроєне святочніше,
Співа пісню в честь богів
І короля величає,
Що всіх на добро навчає
И до побіди їх довів.

Горожани всі з жінками
Та вбраними діточками
Вийшли короля стрічать,
Обступили всю дорогу,
Кланяються, наче богу,
«Salve rex!» [1],— усі кричать.

В місті скрізь перед домами
Стоїть вино поставцями
Побідників частувать,
Стоять хліби; всякі страви,
Щоб кріпився воїн бравий,
Що вспів врагів звоювать.

Отак з битви повертали,
Ромул, вождь у бою сталий,
Діл великих доконатель,
Показався у спокою
Королівською рукою,
Їх не менший показатель.

Те, що з вождя ворожого
Зняв із допусту божого,

[1] «Хай живе король!» *(лат.).— Ред.*

На носилах вояки
Винесли на Капітолій,
На вершині залюбки
Там по королевій волі

Розклали під святим дубом.
Та тут помислом сугубим
Здумав бога він почтить
І своє ім'я прославить,
З богом в ряд його поставить,
Щоб підвладних напутить.

На вершку під дубом ставши,
Цінну здобич розіклавши,
Мовив річ таку свою:
«Юпітре, будь ти носитель,
А я Ромул, побідитель
І король,— тобі даю

Отсю королівську збрую
І для неї храм збудую
На тім місці, де стою;
Тут будущі володарі,
Всі королі або царі
Здобич кластимуть свою».

По зборенні насильника
В честь Юпітра-носильника
Там малий поклали храм,
А воєннії трофеї
Сціпіони та Помпеї
Й Цезарі складали там.

V

Ще та війна не прогула,
Слідом зараз друга була
За ті самі спідниці,
Потерпіли антемнати,
Й крустумінів пішло спати
Небагато при кінці.

Попросила-бо Герсілля
Для загального весілля
Бранок родичів щадить,
Тих до міста поприймати,
Що свої покинуть хати,
А римлян у них садить.

Справді, місто так зростало,
Що з сусідніх сіл немало
В Рим на висілки прийшло,
З Рима теж у крустуміну
На плодючую руїну
Рільників багато йшло.

Але третя, найтяжча й зла
З сабінами війна була,
Над якими панував
Король Тацій. Хоч завзятий,
Не спішився воювати,
Мов про підступ міркував.

Війни не виповідавши
І нікому знать не давши,
В Рим із військом поспішив,
Щоб зненацька в город впасти,
Та, надіючись напасти,
Ромул лінню не грішив.

Уся гора Есквіліну
Й друга гора, що Квіріну
Назву прийняла пізніш,
Були військом обсаджені,
І сабіни згромаджені
Були б вийшли якнайгірш.

Тацій з волі чи з неволі
Між Квірін і Капітолій
Своє військо впакував;
Що се ніччю статься могло
І до бою враз не прийшло,
Дуже богу дякував.

Один з верхів Капітоля
Був укріплений від поля,—
Замок Ромул збудував,
Спурій Тарпей залогою
Тут римською немногою
Рік уже командував.

Дочка його вранці-рано,
Як було ще трохи тьмяно,
Вийшла з замку воду брать;
Отут її заочили
І моментально обскочили
Із сабінів шість чи п'ять.

Дуже раді з лову сього,
Не питаючи нічого,
Повели до короля;
Сповістили, що зловили,
А король у тій же хвили
На розмову дозволя.

Із розмови він дізнався,
Чого сам не сподівався:
«Коменданта я дочка.
Не ночує дома тато,
А залоги небагато,
Ввійти в браму — річ тяжка.

Знаю прохід захований,
Здавна в скелі викований,—
Ним уранці вийшла я;
Та римлянка я не ложна,—
Показать його вам можна,
Лиш умова ось моя.

Кождий з ваших,— добре знаю,
Бо була я в вашім краю,—
Чародійський чи святий
На лівій руці незримий,
Штучно дротами держимий,
Обруч носить золотий.

Скільки війська твого, пане,
Хай перед тобою стане,

Й придивляться буду я,—
І обруч свій зложить ось тут,—
Тоді тайний вкажу вам кут,
Воля збудеться моя.

Свою ж волю вкажи мені,
Під клятвою зложи мені
Королівське твоє слово,
Що, як в замок всі ввійдете
І без бою здобудете,
Мене пустите здорово.

Ба, пустите не пустите,
Взять обручі допустите,
Ти ж свобідно жить даси
У Куресі, а не в Римі —
Так живі боги незримі —
Й Тацій ти й король єси!»

По королю хоч дрож пройшла,
Та надоба важка була,
І на все те він пристав;
Щоб ствердити волю свою,
Він для дівчини спокою
Перший свій обруч поклав.

За ним перший, другий вояк,
Чи охітно, чи абояк,
Свої клали обручі;
Одні мрачно позирали,
Інші стиха проклинали,
Витріщались, як сичі.

Мовчки дівчина сиділа,
На вояків всіх гляділа,
Аж одного вздріла там,
Що на неї дивно глянув,
Мовби щось страшне спом'янув,
І шепнула: «А, той сам».

І вся зблідла, мов зів'яла,
Мов без сили й волі,
Між вояками пішла,

Мов ягниця між вовками,
Швидко до одної ями
Їх зарослої ввела.

У тій ямі крутилася,
Мов із сліду вже збилася.
Тут торкне і там торкне;
Врешті камінь прездоровий
Відсунула — льох чудовий:
«Наперед пустіть мене!»

Ішли, може, чверть години,
Світячи услід дівчини,
Зупинились — замку двір!
Тоді скочив перший вояк
До дівчини. «Так або як
Нашим клятвам ти не вір!

Неживою ж лишить її!»
Хотів, мабуть, здушить її,
Мов пташину у вівсі.
«Ні, не торкну сю дівчину,
А так чини, як я чиню,
А за мною інші всі!»

Отак сказав той таємний,
Що на неї погляд темний
Кинув був при королі,—
І на неї щит свій кинув,
Другий... Третій... А час линув..
Вона ж мертва на землі.

VI

Замок зрадою здобувши
Та побіди певний бувши,
Тацій визов шле у Рим:
«Вишлю я борця одного,
А ви вишліть з боку свого,
І хай мій поб'ється з ним.

Хто побідить у двобою,
Буде знак то сам собою,

Що побіда в його бік
Перехилиться й без битви,
Можна вдаться до молитви:
Рішить бог, не чоловік».

Не хтів Ромул на те пристать,
Бо припадок де звик рішать,
Гріх вбачати божий суд;
Але в роті його цілій
Гостій визвався Гостілій:
«Піду,— каже,— на той труд».

Тацій мав борця одного,
Що підвів його до того
Такий визов слати в Рим;
Скільки досі борців знав він,
Ні одного не стрічав він,
Що зрівняться міг би з ним.

Меттій Курцій своїм станом
Був сабінським капітаном,—
Не таку то й силу мав,
Але зручний та вертливий,
У двобоях був щасливий,
Всі борецькі штуки знав.

А Гостілій хоч мав силу,
Мов сам пхався у могилу,
На нерівнім місці став;
Меттій Курцій моментально
Положив його нагально,
З незручності скористав.

Тут сабіни прижарили,
На полк римський ударили,—
Був короткий опір там;
Стільки духу в собі мали,
Мов овець, римлян погнали
Аж до Палатина брам.

Ромула самого таки
До утеки небораки
Між собою потягли;

Та аж недалеко брами,
Сильно тупнувши ногами,
Сів уперто на земли.

Крикнув, в небо меч піднявши:
«О Юпітре найласкавший,
Своїх птахів ти послав —
Знак мені з гори тієї,
Щоб столиці тут моєї
Фундаменти я поклав.

Замок вже взяли сабіни,
Гонять нас на дно руїни...
Отче людей і богів,
Страх здійми з римлян великий.
Здерж сю втеку й гидкі крики,
Здерж погоню ворогів!

Тут нашому ктиторові
Юпітрові Статорові
Храм тобі поставлю я;
Тут потомки муть молиться:
«Спасена була столиця
Твоєй поміччю — твоя».

Помолившись так, неначе
Вчув, що в небі хтось там плаче,
І римлянам стать велить,
І знайшов у собі силу
Зупинить дружину милу,
Її серце насталить.

«Стійте! — каже.— Сам Юпітер
Вам велить, щоб ви, як вітер,
Не летіли без пуття.
Тут вам стати й опір ставить,
Побідити і прославить
Своє дальше все життя».

Зупинилися римляне,
Мов із неба хтось погляне
І гукне їм: «Стійте там!»
І вже пострах їх щезає,

А негайно прибігає
Між передніх Ромул сам.

Меттій Курцій, мов дзвін дзвонить,
З сабінами римлян гонить,
Як отару по торзі;
Ось вже близько брам Палати,—
Він кричить, мов біснуватий:
«Побідимо вже вборзі!

Побідимо тих лукавих
Гостей, ворогів неправих!
Знатимуть вони від нас;
Інше — дівчат грабувати,
Ніж з мужами воювати.
Смерть, загибель їм сейчас!»

Коли так він розкричався
І на коні величався,
Ромул, купку молодих
Скликавши, щонайвірніших
І до бою найвдатніших,—
Скочили на нього вмиг.

Криком коня сполошили
І самого б вкокошили,
Та погнав він понад став:
Інші тут його забігли,
Знов коня злякати встигли,—
І з конем він бух уплав.

Поки там він борикався
І з хвилями спотикався,
Аж став на сухій земли,
То римляни з сабінами
Межи двома горбинами
Нову битву почали.

Луна в галас, кров лилася,
Вага битви хилилася
То в один, то в другий бік,
Сонце пражить, а кров рине...
Отак не раз марно гине
За жіноцтво чоловік!

VII

А втім, жінки-сабінянки,
При них з дітьми няньки й мамки -
Діти вже у всіх були —
Галас битви вчуваючи,
Ридаючи, вмліваючи,
Довгим ходом надійшли.

Боротьбою кровавою
Сполошені, йдуть лавою
Між войовників ряди;
Попереду Герсілія
Вся в червонім, мов лілія,
Інші ж у її сліди.

Деякі простоволосі,
Розпустивши довгі коси,
Інші з голими грудьми,
Інші руки ламаючи,
Плачу стриму не маючи,
Лиця миючи слізьми —

Отак ідуть, не гаються,
Поміж ряди не пхаються,
Та борці з обох сторін
На сам їх вид жахнулися,
Мов про зброю забулися,
Поставали у розгін.

Жінки до них звертаються,
Навколішки кидаються:
«Тату! Брате! Мужу мій!
І як же вам ще хочеться
За нас, за нас лоточиться,
Вік вкорочувати свій?

Як вам хочеться плямити
Кров'ю ранених і вбитих
Свої руки, кров'ю тих,
Що повинні б їх любити,
Що повинні вас кормити
І честити як святих?

Як вам хочеться без тями
Поробити сиротами
Своїх внуків тих дрібних?
Нас без часу овдовити
Та жалобою вповити?
Як же жити нам без них?

Коли в вас таке завзяття,
Не страшне богів прокляття,
То на нас зверніть свій гнів!
Ми війни сеї причина,
Крові батька, брата, сина,
Ваших бойових вогнів.

Волимо ось тут згибати,
Ніж вдовами бідувати,
Сиротами без вітців,
І ще й душі свої тратить.
Бо за вбивство хто заплатить?
Нам же гріх із двох кінців».

Зворушені оба війська,
Зворушила мольба така
Навіть королів обох.
Налягло на всіх мовчання:
І знання й опам'ятання
В тую хвилю дав їм бог.

Вожаків усіх на раду
Кличе Ромул, не на звааду,
І говорить ті слова:
«Між собою мир зробімо,
А ще ліпше доведімо,
Щоб одно було, не два».

«Ся гадка, брате, не пуста.
В одно злучім оба міста,—
Хай по-твому буде й Рим»,—
Мовив Тацій, наблизився
К Ромулові, подружився
І поцілувався з ним.

Отак вони з'єдналися;
Квіритами прозвалися
Ті сабіни відтоді,
Як з Квіреса в Римі сіли,
Своїм внукам доповіли
О жіночій тій біді.

Ромул з Тацієм у Римі
Штири літа й штирі зими
Королями враз були;
Були разом ще й п'ятого,
Аж шостого початого
Тацій згиб в чужій землі.

До Лавініум старого
Його щось тягло вже довго,—
Може, потаємна скруха
За той вчинок з дівчиною,
Що був смерті причиною,
Тягла з аду її духа.

«В Лавініум появиться,
В старім храмі помолиться
Енеєвим божествам,—
Тим життя своє направиш,
І від гріха себе збавиш,
І знайдеш потіху там».

Се у снах йому шептала
Чорна мишка, що ставала
Біля вуха на лапках;
Кілька раз йому те снилось,
Приємніше щось робилось,
Відходив від серця страх.

Намір той зовсім побожний
Врешті дух його тривожний
Так ретельно засвоїв,
Що ні думка не згадала,
Що в Лавініум його ждала
Пара давніх ворогів.

Спершу були косарями,
Потім в нього кухарями;

Як чомусь від нього йшли,
То його остерегли:
«Дій як хочеш свою волю,
Лиш аби тебе, королю,
Ми в Лавіньюм не знайшли».

Відтоді п'ять літ минуло;
Вухо чуло та й забуло,
А все тіло аж тремтить;
Ось раз чвірка гарних коний
Тих там кільканадцять гоний
До Лавіньюм бистро мчить.

В місто в'їхав — не вітався,
Про храм тільки розпитався...
Самотою стоїть храм.
Зліз із воза, віддалився
І богам тим помолився,—
Був у храмі тільки сам.

Раптом мусив підхилиться.
Не дали вже віддалиться...
Самотріть він, а не сам.
Один горло ножем різнув,
Другий в серце рожен віткнув...
«За Тарпеї душу — тям!»

Написано в днях 17—19 вересня 1915 р. на основі головно Лівія «Ab urbe condita» (lib. I, cap. 9—13), подекуди відступлено від того оповідання й визискано оповідання Діонісія Галікарнаського (кн. II, розд. 30—46 і 51—52, про смерть Тація). Задля множества суперечностей у оповіданнях тих (і інших, затрачених, на яких вони опираються, а дехто, особливо Діонісій, покликаються з більш або менше просторими цитатами їх текстів) я чув себе в праві дати власну, по змозі психічно та історично вирівняну й суцільну композицію, щось у роді старих людових балад середньовікової та пізнішої Європи. Се зазначую лише тут, але прошу мати на увазі при оцінці всіх інших поетичних оповідань, поміщених у тій книзі.

ЯНУСОВА БРАМА В РИМІ

Війна з сабінами за вхоплених дівчат
Не йшла на початку римлянам добре влад.

До самих міста брам доперли їх сабіни,
Мало не довели все місто до руїни.

Під Віміналькою горою була брама,
Для вторгнення сабінів значна тама.

Її поквапились римляни в час замкнути,
Та замкнену вдержать не здужали й мінути.

Сама собою брама відчинилась,
Сторожа ж римська не відсторонилась.

Замкнула ще раз,— брама знов розкрилась,
І ще раз та сама подія повторилась.

У брамі римській щось страшне
Стоїть під муром, хоч все в ранах, тне і тне.

Втім, чути здалека: «Спасайся, хто ще жив!
Вже Тацій наших всіх розбив і положив».

Раді не раді, сунуть наші в браму,
Понуро мовчачи, мов у могильну яму.

А брама отвором лишилась, мов зіває;
Ось тиск сабін у Рим вже нею напливає.

Пливе, реве, та ось впереді, наче Ад,
Щось заревло сто раз зичніш: «Назад! Назад!»

За брамою якраз храм Януса стояв;
Нікому досі ще той бог не посприяв.

І храм стояв пустий. Аж ось — що за біда!
З-під стіп жертовника зеленая вода,

Мов здавна здержана, жбухнула, рве, що
вхопить,
Сабінів з ніг валить і топить, топить, топить.

З жертовника ж огонь, що вже давно ярівся,
Мов довго здержаний, враз бухнув, розгорівся,

Клубами суне дим, все затемня та в'ялить,
Сабінів язиком, знай, лиже, палить, палить.

Пам'ятний відтоді був Римові той храм;
Коли війна, то знай: відкрита брама там.

А як в державі мир, війни ніде нема,
То брама зачиняється сама.

Від Ромула часів аж до різдва Христа
Заперлась усього три рази брама та.

Раз за Помпілія, що мирно панував,
Сорок три роки храм зачинений стояв.

Перерва другий раз була вже незначна,
Як Пунська другая скінчилася війна.

А третьої отсе тепер ми дожили,
Як цісар Август мир завів на всій земли.

З невказаного джерела подав Макробій (I, розд. 9, остатній уступ, ст. 42). Остатні 4 пари рядків на підставі Лівія (кн. I, розд. 19).

ГАЛЛИ Й ГЕРМАНИ

(Оповідання Юлія Цезаря)

I

Не зайвим видалось мені отут
Про галлів і герман обичаї сказати,
І чим вони різняться між собою.

У Галлії не лиш у всіх містах
Та по всіх селах і по всіх усюдах,
А майже в кождім домі сторонництва
Та їх провідники, що їх осуд мають
Найвищую повагу й своїм судом
Кермують справи та змагання всі.

Здається, що причина тих порядків
Лежить у давній давнині, аби
Ніхто з поспільства в посторонніх сил
Проти вельмож своїх підмоги не просив.
Бо ж кождий із вельмож повинен своїх
Від гноблення та дурення чужих
Охоронять, а як не так робив би,
То жадної не мав би в них поваги.

Отсей порядок у всій Галлії,
А ділиться вона на дві частини.

Коли я вперве в Галлію прибув
Одної сторони провідниками
Були, знай, едуї, а другої — секвани.
Коли ті другі менше вартими
Себе почули, бо від давніх літ
Все в едуїв була найвища власть
І їх прислужників було багато,

Секвани припрягли собі германів,
Великими до себе похвальбами
Й обіцянками припровадили
Аріовіста. Після многих битв
Щасливих, вирізавши в едуїв
Всю шляхту, виросли в такую силу,
Що більшу часть прислужників до себе
Від едуїв перетягли й побрали
Закладників, синів начальства їх,
І змусили їх присягать прилюдно,
Що жадних намірів проти секванів
Не матимуть, а часть грунтів суміжних,
Здобутих силою, в посіданні їх лишать,
І стануть першими у Галлії секвани.

Отся біда спровадила у Рим
Дівітіака, що приїхав у сенату
Просить підмоги, та вернув ні з чим.
Коли ж до Галлії я потрудився,
Змінилися порядки значно там:
Закладників звернено едуям,
Прислужники їх давні повернули,
Нових понавертав я теж до них,
Так, що сполучені приятельством із ними
Жили, здавалося, в відносинах
Далеко ліпших, заряд мали також
Справедливіший, ніж до того часу,
Бо все йшло в них далеко поважніше
Та достойніше, як зреклись секвани
Свойого провідництва.
На їх місце
Настали реми. Бо були такі,
Що хоч у мене ніби ласку мали,
Та задля давніх ворожнеч ніяк
Лучиться з едуями не хотіли
Й воліли з послухом іти до ремів,
Ті пильно берегли їх справ і так
Свою нову та нежданно набуту
Повагу зберігали. Стан такий був
Тоді, що перше місце едуї
Займали, друге ж у достойності
Та в нашій приязні займали реми.

II

В Галлії скрізь людей, що за що-будь
Числяться й мають честь яку-таку,
Дві верстви бачимо. Поспільство майже
Невільниками уважається,
Само ніщо не сміє починати,
До жадної наради не доходить.
Багато з тих, яких руйнує лихва,
Або великі дані, або кривда
Вельмож, самі себе записують
В неволю шляхти, що над ними має
Такі самі права, як господин
Над слугами.
А з вищих двох верстов
Одна — друїди, друга — рицарі.
Друїди відають релігії діла,
Богам публічні та приватні жертви
Складають, віроучення толкованням
Займаються. До них збігається
Число велике молодих людей
В науку, й скрізь вони в великій честі
Майже про всі публічні та приватні
Суперечки вони дають свій розсуд:
Чи який вчинок злий, чи допустимий,
Чи вбійство сповнено, чи річ іде
Про спадок, чи за межі суперечка,
Вони розсуджують та накладають
І кари й нагороди. А коли хтось —
Чи то приватний, чи цілий народ —
Їх вирокові супротивиться,
Такому в жертвах участь збороняють,—
І се вважається у них найтяжча кара.

Обложений збороною такою
Спадає до числа безбожників
Та злодіяк; його всі оминають,
Гостини та розмов з ним уникають
І навіть стережуться, щоб, зіткнувшись,
Не осквернить себе поганим чимось.
Коли в якеє він удасться право,
Нема для нього суду ні закону,
Ні честі жадної ніхто йому не дасть.

Один усім друїдам голова,
Що має зверхність над усіми ними.
Як він умре, по ньому наступає
Чи з позісталих хтось найдостойніший,
Чи як їх кілька рівних трапиться,
На голову друїди голосують,
А іноді то навіть до оружних
Бійок доходить.
В певну пору року
Вони в околиці Карнутів, що лежить
У самій середині Галлії,
На посвяченім місці засідають.
Туди збираються з усіх усюд
Ті, що у них позалягали спори,
Аби піддаться їх судам і вирокам.

А віроучення в Британії повстало
І відтам в Галлію принесене було;
І ще й тепер, коли хто докладніше
Вглибиться хоче в їхнюю науку,
Вдаються многі до Британії
Задля науки.
У війні друїди
Звичайно участі ніякої не мають
Ні не платять із іншими данин,
Свобідні від побору військового
Та інших обов'язків горожанських.
Задля таких великих привілеїв
І добровільно йдуть в науку многі,
А многих шлють чи свояки, чи рідні.
Там, кажуть, їх виучують напам'ять
Багато тисяч віршів; задля того
Многі й по двадцять літ в науці зістають.

Ті вірші списувати не годиться,
На думку їх, хоча у інших справах,
Публічних і приватних інтересах
Вживають грецького письма [1] вони.

[1] Се друга в Цезаревій книжці згадка про знання та вживання грецького письма в народів Західної Європи, в теперішній західній Швейцарії та Франції в II та I віках перед Христом. Першу згадку маємо в коротенькім, та з культурно-історичного погляду дуже важнім розділі 29 першої книги, яким кінчиться оповідання

Се з двох причин заведено, здається:
Не хочуть віроучення своє
Перед поспільство виносить, а хочуть,
Щоб ті, що вчаться, більше пам'ятали,
А менше покладались на письмо;
Се-бо трапляється у многих, що,
На писання налягши, тратять пам'ять
Та пильність до високої науки.
Їх віроучення найперше в тім,
Що душі людські не гинуть, але
По смерті переходять від одних
До других. Се, на погляд їх, найбільша
До чесноти принука, що нехтує
Страх перед смертю. Много, окрім того,
Учать про звізди та про рухи їх,
Про велич світу та країв усяких,
Про лад природи, про богів безсмертних,
Силу та власть і молодежі все те
У усних викладах передають.
Друга верства — рицарство. Ті як звичай
І як якась притрапиться війна
(А перед Цезаревим приходом
Звичайно се траплялося щороку,
Що іншого когось напастували
Або сторонню напасть відбивали),
Всі на війну рушать, а хто з них
Старшого роду й більше війська має,
У того більше теж прислужників і слуг.
Се одинока відома їм ласка
Та власть над членами свого народу.

про війну з гельветами. Читаємо там по-нашому: «У таборі гельветів знайдено карти, написані грецьким письмом, і принесено їх Цезареві. На тих картах були списані поіменні реєстри всіх тих, що вийшли зі своїх домів і могли носити оружжя, а окремо хлопців, старців і жінок. Усіх тих категорій було: гельветів — 263 000, тулінгів — 36 000, латовіків — 14 000, равріків — 23 000, боїв — 32 000; таких, що могли носити зброю, було близько 92 000, а разом усіх близько 368 000. Коли, на розказ Цезаря, почислили тих, що вернули додому, знайшли їх число 110 000 (G. J. Caesar, De bello Gallico, lib. I, cap. 29, ed Teubneri, ряд. 16—17).

Значить, ся перша Цезарева війна на галлійськім грунті пожерла 258 000 душ різних гельветських племен. Реєстр із етнологічного погляду особливо важний тим, що дає можність означити чисельність давніх племен та значення для тих племен війни з цивілізованим народом.

III

Всі галльські племена так дуже релігійні,
Що чи то впавши в тяжчую хворобу,
Чи йдучи на війну чи в іншу небезпеку,
Або людей богам у жертву ріжуть,
Або дать на заріз шлюбують,
А жертви ті виконують друїди.
За людськеє життя нема відплати, крім
Життя людського; божество безсмертне,
На погляд їх, інакше не вблагаєш;
На те у них устроєно публічні
В тім роді жертви.
Декуди стоять
Пам'ятники з гігантського каміння;
Їх часті хворостом обгородивши,
Нутро людьми живими наповняють,
А огорожі запаливши, гублять
Людей, оточених огнем зі всіх боків.

Тих, що на крадіжі, в розбої або іншім
Шкіднім учинку спіймані були,
Карати смертю уважається
Найприємнішим для богів. Але,
Коли таких буває мало жертв,
Сягають також на життя невинних.

З богів найвище чтять Меркурія,
Найбільше пам'яток йому здвигають,
В нім бачать винахідника всіх штук,
Провідника в дорогах-подорожах,
Йому приписують найбільшу силу
В здобуванні і грошей, і товарів;
Вже менше якось Аполлона чтять,
І Марса, й Юпітера та Мінерву.

Про них ту саму майже мають віру,
Що й інші племена: що Аполлон
Хвороби проганя, Мінерва початок
Дала всім штукам та ділам людським,
Держить Юпітер володіння в небі,
Марс війнами кровавими кермує.
Йому, коли доводиться ставати

До битви, те, що у війні спіймають,
Шлюбують многі в жертву присвятити.
Коли поталанить їм побідити,
То звірів ріжуть, а движимі речі
Зносять на купу. В многих городах
Таких речей накладено могили,
Щоб на святих місцях міг кождий оглядати,
І не трапляється такеє часто,
Щоб хтось, релігії знехавши заборону,
Чи то сховав у себе взяте в битві
Або посмів положенеє вкрасти;
Такий напевно понесе найтяжчу
На те наложену смерть серед мук.

Всі галли повідають, що вони
Породжені від Діса, батька пітьми,
І що се відкривають їм друїди.
Тому всі відступи часу не ділять
На число днів, а лиш на число ночей.
Дні вродин, місяців та новоріччя
Святкують так, що ніч розпочинає,
А день за нею йде.
В інших ділах житейських
Від інших тим хіба племен різняться,
Що хлопців, доки не подоростають
Так, щоб могли справлять військову службу,
Отець не допуска прилюдно приступати
До себе, а щоб хлопці в дітському
Віці публічно на очах у батька
Показувались, ганьбою вважають.

Муж скільки грошей візьме за жоною
Як придане, стільки зі своїх дібр,
Зробивши оцінку приданого,
Повинен доложить. Тих грошей сума
Рахується окремо й виростає
З їх доходів. Котре переживе,
На те обох тих капіталів часть
З доходами та зложеним процентом
Від початку подружжя переходить.

Мужі над своїми жінками та дітьми
Життя й забійства мають власть. Коли ж

Умре отець родини, чи то з роду
Значного, чи становищем високий,
Його найближчі сходяться, й коли
Зайде підозріння про смерть безчасову,
Жінок вибадують так, як невільниць,
І, вимучивши їх огнем і всякими
Тортурами, тут смерть їм задають.

У галлів віра домагається
Виставних та коштовних похоронів.
Усе, що пану за життя було
Найприємніше або найдорожче,
Кладуть в огонь, а особливо коней
І псів; недавно перед нашою
Ще пам'яттю невільники й клієнти,
Які були для пана наймиліші,
По справленні достойних похоронів
Ураз із ним горіли на кострі.

В котрих містах адміністрація
Уладжена взірцево, на їх погляд,
Ті мають між законами своїми
Той також, що хто про свою державу
Від посторонніх чи то в розговорі,
Чи лиш як чутку вчує щось таке,
Сейчас донести урядові й з іншим
Про те не звірюваться, щоб не склався
Якийсь фальшивий слух, що радує
Зухвалих, а на боязливих страх
Наводить або їх на злочин попихає,
До змов доводить в політичних справах.
Уряд, розглянувши донесення, укриє,
Що видасться йому пригідним утаїти,
А що вважатиме за пожиточне,
Те оголосить в городі прилюдно.

Про лад державний та політику,
Крім рад народних, говорить не вільно.

IV

Від тих галлійських звичаїв різняться
Значно германи. Бо ані друїдів
Не мають, що займались би виключно

Ділами релігійними, ні в жертвах
Ніяких не любуються. В числі богів
Кладуть лиш тих, яких побачить можна
Й яких підмогу почуває кождий,
Сонце, Вулкана — се огонь і місяць.
Про інших навіть слухом не слихали.
Життя їх майже все мина на ловах
Або на вправах у воєнній штуці;
Відмалечку вони гартуються
Та до тяжкого труду привикають.
Хто з них найдовше зіставав незрілим,
Тих між ровесними хвалять найбільше,
Вважаючи, що в тих найбільший ріст,
Найбільше сили та найкріпші нерви.
Тих же, що нижче двадцятого року
Зносилися з жіноцтвом, уважають
За ганьбою найбільшою окритих,
Се утаїти в них ніяк не можна,
Бо всуміш миються дівчата й хлопці
У ріках, а на собі мають лиш
Короткі кожушки овечі чи куртки
З ренячих шкір, а решта тіла гола.

Управи пільвони не практикують,
А живність їх найбільша — молоко
І сир та м'ясо. От тому й поля їх
Не мають певних меж ані границь,—
Вони в них зовсім не приватна власність,
А уряди або князі щороку
Приділюють родам та племенам,
Які тоді в одно зберуться місце,
Скільки й на котрім місці випаде
Піль, а на другий рік вони вже мусять
Покинуть той наділ, а йти на інший.

На те причини ось які наводять:
Аби, привикши дуже до рільництва,
Не занедбали військовую штуку,
На хліборобство не перемінили;
Щоб не взялись границі розширяти
Та могутніші щоб не почали
Слабіших із границь їх виганяти;
Аби не забажалось їм будинків,

Що ліпше б хоронили їх від спеки й стужі,
Щоб не зародилась жадоба грошей,
Яка роздори лиш та звади плодить;
Щоб стан рицарський здержував поспільство
Своєю правотою, аби кождий
Бачив, що власная його заможність
З найвельможнішими рівняться може.

Міста вважають за найбільшу славу
Для себе мати доокола себе
Якнайширші спустошені границі.
Метою се хоробрості своєї
Вважають вирізать усіх суміжних
З ріль прогнаних, і щоб ніхто не смів
Селиться там; для них, мовляв, се буде
Жить безпечніше, коли нападу
Ніякого боятися не будуть.
Коли війну котрий з їх народців
Чи сам наносить, чи то в обороні
Веде, то вибирається начальство
Для проводу в війні, що має власть
Карати смертю. В мирному часі
Нема уряду спільного, лише
Князі місцеві та окружні судять
Між своїми та вменшують роздори.

Розбої не вважають ганьбою,
Коли виходять за міської межі,
А навпаки, до них привчають молодіж,
Аби вправлять в воєннім ремеслі
Та бідноту в родинах уменшати.

Коли хтось із князів на раді скаже,
Що буде походу провідником,
Хто хоче з ним, нехай зголоситься,—
Встають ті, що їм діло й чоловік
Подобаються, та обіцяють
Свою підмогу, і хвалить їх загал.
Хто з тих, що обіцявся, не піде,
Того за зрадника та дезертира
Вважають і вже ні в якому ділі
Йому опісля віри не діймають.

Зневажить гостя — діло негодяще.
Хто для яких причин прийшов до них,
Того боронять від зневаг, держать,
Немов святого, в домі все йому
Отворено та живності достаток.
Був час давніше, що хоробрістю
Герман перевищали галли; де хотіли,
Війною йшли і задля множества
Людей та браку піль управлених
За Рейн колонії від себе слали.
І так в Германії найплодючіші
Місця, що ліс Герцинський окружають,
Які, як бачу, з наслуху вже знали
Ератосфен та інші давні греки
Які вони Оркинією звали,
Завоювали вольски й тектосаги
І там засіли, і до сього часу
Той люд удержується в тих осідках
І має славу справедливості
Найбільшої та войовничості.

Тепер, коли в тій самій бідності,
Всі недостатки зносячи терпливо,
Як і вперед, живуть іще германи,
Ту саму живність поживаючи,
Тим самим куцим одягом довольні,
А галлів близьке посвоячення
З провінцією нашою, знайомість
Заморських розкош і продуктів та
Багатство (до культури довели),
Германи звикли побіждать помалу,
Та що тепер думками навіть галли
Себе з германами рівнять не сміють.

V

А ліс Герцинський, про який я вище
Згадав, простягся — відомо напевно —
На дев'ять днів дороги в ширину;
Ніяк інакше перейти не можна,
Та поміру доріг ніхто не знає.

Він починається біля границь
Гельветів, неметів і равриків
В околиці, де виплива Дунай,
А тягнеться аж до границі даків
Й анартіїв. Тут повертається
Вліворуч від ріки та покриває
Різні околиці та доторкається
Границь народів многих задля свої
Величини. Й немає ні одного
В отсій Германії, хто б міг сказати,
Що або чув, або й сам перейшов
До лісу того початків, хоч би
Йшов навіть більше днів як шістдесят,
Або щоб чув, де початок його.

Теж відомо, що в лісі тім багато
Усяких звірів плодиться, яких
В інших околицях ніхто не бачив.
Із тих опишу лиш коротко ті,
Які найбільше відрізняються
Від інших і які, мені здається,
Не зайвим пам'ять людям передати.
Ось перший — віл, до оленя подібний,
В якого з-посеред чола поміж
Вухами виростає ріг один
Вищий і більше розгалужений,
Ніж усі досі відомі нам роги,
Що понад голову його, неначе пальми
Те гілля, розбігаються широко.
Однака в самця і в самиці вдача,
Однакий вигляд рогів і їх велич [1].

А інші звірі альками зовуться,
А виглядом до кіз вони подібні,
А шкіри різнобарвні, лиш великість
Не дуже більша, зате рогів зовсім
Не мають, а в ногах нема колін.
Ті не кладуться спати для спокою,
А який постигне їх припадок,
Що впаде з них котре, то встать не може.
Вони замість леговища глядять дерев

[1] Мова, очевидно, про лося.

Вилатих і, опершися о них,
Спираються то в той, то в другий бік
І так нічний спокій собі знаходять.

Коли сліди тих звірів віднайдуть стрільці,
Де вони звикли ночі проводити,
Підрізують або підрубують
Всі дерева при самому корінні,
Так що лише про знак вони стоять.
Коли ж звичаєм своїм звір опреться
О дерево, то дерево не може
Вдержати тягаря і враз із ним паде [1].

А третій звір той, що зоветься туром.
Ті величчю мало що уступають
Слонам, подобою ж і барвою — воли.
Велика сила в них і дуже бистрі ноги,
І не щадять ані людей, ні звірів,
Яких побачать. Залюбки вбивають
Їх, у глибокі ями уловивши;
Тією працею себе гартують
Молодці, а того роду ловами
Вправляються. А хто найбільше турів
Убив і рогів зібраним покаже
На доказ, той велику має славу.
Та зловлені хоч би маленькими,
Привикнуть до людей та освоїться
Вони не можуть.
Вигляд рогів їх
Величиною й красотою дуже
Від волів наших рогів відбігає.
Знайшовши ріг такий, його властитель
Оковує краї його сріблом
І при великих учтах многолюдних
Як пугаря вживає до пиття.

Написано в днях 13—15 вересня 1915 на основі Цезаревого «Bella Gallica», lib. VI, cap. 11—28.

---

[1] Описаний тут звір, по-німецьки ельх, не що інше, на мою думку, як безрога самиця лося. Вірування, що в нього ноги без колін і що його ловлять через підрізання дерев, я знайшов у [віруваннях] нашого [народу] про слона.

ВІДХІД РОМУЛА

Ставши основником міста, що з часом
Опанувало весь світ,
Ромул недовго життям сим втішався,
Нагло зійшов з нього й не попрощався,
Жив п'ятдесят і п'ять літ.

Сонячна затьма була при зачатті,
Й при смерті теж була тьма,
А яка смерть була божеству вгодна,
Чи то природна або неприродна,
Певності в вістях нема.

Кажуть, якраз до народного збору
Мав він промову якусь,
Втім, пітьма вхопила люд весь за очі,
Пітьма темніш найтемнішої ночі,
Грім гуркнув і землетрус.

Довго тяглась чи коротко тривога,
Вісті про теє нема,
А як по пітьмі нараз світло стало,
По королю пусте місце зістало,
Мов його глинула тьма.

Дехто говорить, немов сенатори
Вбили його під ту тьму,
Тіло його на шматки розірвали,
Винесли в тогах і десь поховали,
Слід щоб згирився йому.

Вість абсурдніша від самого чуда,
Хоч як густий тьми покров,
Як розірвать без ножів живе тіло,
А як кого б се признать закортіло,
Де ж би поділася кров?

Другого дня після того припадку
Люд гомонів на торзі,
Аж ось іде селянин околичний,
Стрій на нім буденний, а не празничний,
І повіда наборзі:

«Сталась у вас новина якась вчора,
Вечір я з поля вертав,
Бачу, йде Ромул, король ваш, у зброї,
З міста, й хоч ім'я нікчемності мої
Він у мене не питав,

Мовить до мене: «Ти, Юлій, римлянам
Оповісти мою річ!
Що мав прожити на світі, прожив я;
Що вспів зібрати й зложити, лишив я,—
Кличе від вас мене ніч.

Геній, приставлен до мене в зачатті,
Кличе мене з сих сторін
В край невідомий, де зміни немає,
Де в вічній радості бог пробуває,
Вам же тепер я Квірін».

Я селянин, зовусь Юлій Далекий [1],
Прошу, порадьте мені,
Чи маю се сенаторам сказати?
Може, захочуть і люд весь зібрати».
Хтось відказав йому: «Ні».

Написано д[ня] 20 вересня 1915 р. на основі Лівія «Ab urbe condita» (кн. I, розд. 16) і Діонісія Галікарнаського «Праісторії римлян» (кн. II, розд. 56, кінець 63, про Юлія).

[1] Тільки Лівій подає назву того селянина Julius Proculus.

ВИБІР НУМИ ПОМПІЛІЯ

Як Ромула потеряли, цілий рік гуляли
Римляни всі, бо жадного короля не мали;
Сенат не міг згодитися вибрати одного,
Та власною ухвалою вибрав себе всього.

Були двісті сенаторів з Ромула устави,
Всі хотіли пануючи добиваться слави,
І винайшли такий спосіб, якого на світі
Ніхто ніде не винайшов ні взимі, ні вліті.

Мабуть, на жарт сюю штуку піддав їм Меркурій:
Самі себе поділили на двадцять декурій;
Усталивши по жеребу порядок між ними,
Мала одна панувати слідом за другими.

Та не вся враз! Із десятьох в кождій сенаторів
Кождий п'ять день мав паном буть, водити лікторів,
Всі ознаки королівські у себе держати,
На шостий день усе теє другому віддати.

Той третьому по п'ятьох днях давав, і так далі,—
П'ятдесят день декурія в королівській хвалі
Панувала, потім — друга, третя — по порядку,—
Тисячу днів — весь сенат би перейшов ту кладку.

Сприкрилася народові така зміна власти:
«Щоп'ять деньків новий король» хоч у казку
кластиі
І що перше один король був у цілім місті,
Тепер, як його не стало, маєм цілих двісті.

Що перш була одна воля в одного короля,
Тепер в кождого щоп'ять день іншая неволя;

Один, може, теє зможе, другого не зможе;
Прийде війна — безголов'я, що пожалься, боже!»

Отак люди говорили та сенат корили,
Аби много королівством Рим не уморили.
Поскликали сенатори народнії збори
По куріях: «Порадьтеся, аби без котори!

Чи волите до живота короля обрати,
Чи такого, що рік тільки буде панувати?
Адже ж згоден був і Ромул вернути в міщанство,
Якби люд весь не згодився признать йому панство».

Але народ не згодився про короля радить.
«Нехай сенат,— кажуть люди,— теє діло ладить.
Йому ліпше пошукати та й поміркувати,
А ми на те, що предложить, мем голосувати».

Ой радили сенатори, та не без котори;
Були здавна два між ними ворожі табори:
Одні — старі з Білгорода, що Рим будували,
Другі — нові із сабінів, що Рим воювали.

Кождий табір з-поміж своїх хтів короля мати,
Аби прав їх не вкоротить, а нові придбати;
А нарешті уложено таке «або-або»,
Що у обох, здавалось би, держалося слабо.

«Нехай старі беруть вибір короля на себе,
Де-будь візьмуть кандидата, лиш не з-поміж себе;
А як старі не захочуть, молоді готові
Взять на себе теє діло при тій же умові».

Старі якось згодилися, помишління мали:
«Візьмем самі, щоб молоді не дістали;
А що з-між нас королем не буть ні одному,
Чорта з'їдять, що з-поміж них дамо власть котрому».

А молоді теє й знали, кандидата мали;
Вони, бачте, по-своєму також Рим кохали.
Піддали з старих одному, трохи недоуму:
«Виберіть зовсім чужого, Помпілія Нуму.

У сабінських він Куретах статком проживає,
Нежонатий, а вже літ більш як сорок має;

Муж учений, яких мало в Італії буде,—
Його знають і латини, й посторонні люде».

Як там той старий сенатор з іншими змовлявся,
Чи чував коли про Нуму, чи потім дізнався,—
Усі старші сенатори й думать перестали,
А слів його вислухавши, на Нуму пристали.

То черговий interrex кличе люд на збори.
«Гаразд, добро й щастя всім вам, квіріти,—
говорить,—
Ось виберіть короля, як сенат предложить,—
Як ваш вибір згідний буде, він теє й побожить».

Вислухавши його слів, став народ питати:
«Кого ж предкладає нам сенат вибирати?»
А той каже: «Довго сенат думав крепку думу,
Аж нарешті згода стала: Помпілія Нуму.

У сабінських він Куретах статком проживає,
Нежонатий, а вже літ більш як сорок має;
Муж учений, яких мало в Італії буде,—
І сабіни, і латини, й інші знають люде».

Порадившись куріями, всі голосували,
За Нумою Помпілієм однозгідно стали.
Сенат має послів слати, його запитати,
Чи хоче він у римлян за короля стати?

Зразу Нума не схотів, довго відмагався,
Аж нарешті на вітцеву намову подався.
А як посли донесли, що він такий кроткий,
Стався Нума для всіх них любий та солодкий.

Поспішили проти нього пестрими юрбами,
Проводили в своє місто з співом, з хоругвами;
Відбулись народні збори, зійшлись сенатори,
Королівські віддавали Нумі всі гонори.

У всій римській історії король одинокий,
Що, хоч панував у Римі сорок і три роки,
За весь той час ні одної війни не провадив,
Зате в житті й релігії тривкий лад уладив.

Написано д[ня] 20 вересня 1915 на основі Лівія (кн. I, розд. 17—18) та Діонісія Галікарнаського (кн. II, розд. 57, 58 і 60).

ВЕСТАЛКИ В РИМІ

Культ Вести прастарий. Найвища і найнижча
Се служба женщини родині страву дбать,
І неминуча річ для того доглядать
Домашнього огнища.

Було се в Греції, було по всіх краях,
Було і в Ромулевім Римі,
Де огнища були по всіх домах,
Їх лари стерегли незримі.

Культ Вести інший в Римі заснував
Нума Помпілій. Не домашні справи
При тім, здається, на меті він мав,
А єдинство держави.

Вічний огонь, що ніколи не гас,
При нім сторожа чиста та безплодна,—
Ось те, що зберегла про нього про всяк час
Пам'ять народна.

Одне таке огнище на весь край,
Ба, далі вийшло, що на весь культурний світ.
Нехай огонь не гасне і нехай
Держава довіку стоїть.

Чотири дівчини із найвищих родів
Поставив Нума, щоб огонь той берегти;
Чотири символи в них бачити хотів
Найвищої людської чистоти.

Мов штири ангели, тілами й духом чисті,
Хай день і ніч вони стоять при тім огні;

Доки стоять, будуть і духи теж огнисті
Рим сторожить у мирі та в війні.

Кожда з тих дів при тім святім огни
Повинна тридцять літ безвідхідно служити;
Якби коли погас огонь з її вини,
То їй — не Римові не жити.

За тридцять літ вони сі ступні три пройдуть:
Десять, аж вивчать все, що знати їм свобідно,
Літ десять прослужить у храмі безвихідно,
Десять учителькою буть.

По тридцяти літах святительства такого
Свобідно кождій з них при тім святім огні
Зложить начільник і знаки всі стану свого
І вийти заміж або й ні.

Не многі, кажуть, заміж виходили,
Але незавидний був їх життя кінець;
Вони в подружжі не познаходили
Того, що шлюбний звик давать вінець.

А інші, що в злій долі їх вбачали
Для себе також лиховісний знак,
В дівоцтві аж до смерті проживали
В храму богині таки-так.

А як число їх о одну вменшалось,
То зараз понтіфекс другую вибирав,
Державних почестей немало діставалось
Їм, тож дітей, мужів не забагалось,
А жаден інший брак до них не зазирав.

Але великі кари грозять тим,
Що з правої зблукаються дороги;
Сам понтіфекс дослідник і каратель злим,
Закон же дуже строгий.

Котрих на легкім злочині спіймають,
Тих тільки висічуть різками;
Котрі ж, була, своє дівоцтво потеряють,
Тих муками ганебними карають,
Живцем закопують до ями.

Живу ще наряджають на постелі
І несуть, немов мертву, з вінками й хоругвами,
За нею свояки в жалобі й приятелі
Аж до Коллінської доходять брами.

Там серед мурів у склепу підземнім
У похороннім одязі складають,
Замкнуть її в тім гробовищі темнім
І більш туди не заглядають.

Нема надгробника для дівчини тієї,
Посмертних поминок ані відправ,
Нічого, що звичай приписує для неї,
Немов з-поміж живих її хто вкрав.

Між всіми лихами, які спіткати можуть
Весталку, що звання своє дочасне
Не допильнує, найстрашніше власне,
Коли святий огонь погасне.

Сього лякаються римляни дужче,
Ніж всяких інших бід; се їм нехибний знак,
Що грозить Римові загибеллю будуще,
Хоч і не відомо, коли та як.

Багато жертв на перепросини богам
Дають тоді і йдуть всеночнії відправи,
Поки живий огонь відтам, де витирали,
Внесуть наново в храм.

Бувало й так не раз, що неповинну
Весталку хтось лихий обвинуватив,
Богиня ж обличала мисль злочинну,
І винуватий вік свій тратив.

Раз згас огонь буцім через недбальство
Емілії, що надзір над ним мала,
Вона ж його молодшій, мало вченій,
Не знать для чого довіряла.

У всьому місті пополох страшенний
З сеї причини зараз учинився;
Верховний жрець прибіг, мов оглашенний,
Слідить, хто в тім нещасті провинився.

Вияснилось, що з жриць одна заспала,
Друга ж десь віддалилась на той час,
Святий свій обов'язок занедбала,
Тому й огонь погас.

Друга була Емілія. Хоч чула
Себе невинною, протеє не могла
Сказать, куди від огнища святого
Вночі вона пішла.

Тоді в присутності жерців і понтіфекса
Та прочих дів до вівтаря підійшла враз
І, руки на огнищі положивши,
Отсі слова рекла:

«О Весто, римської держави охороно,
Коли тобі я майже тридцять літ
Служила досі чесно та законно
І зберегла дівочий заповіт,

І душу зберегла, і тіло в чистоті,
Відкрий себе і будь мені підмога!
Не потерпи, щоб жриця храму твого
Погибла в нечесті та срамоті!

Коли ж вчинила я щось несвятеє,
Нехай вина відкриється моя,
Хай не терпить за мене місто тее,
Хай нагло згину я!»

При тих словах вона законний пояс свій,
Що на своїй кропивній сукні мала,
І з голови начільник і завій
Як стій зірвала

І кинула на вівтар. І в ту мить
Із попелу, що вже давно холодний
І вигас був, небесний, надприродний
Огонь великий спалахнув.

І радість обняла присутніх всіх,
А понтіфекс молиться став осібно,
Що змазаний уже весталки гріх,
Огню ж нового не потрібно.

А те, що хочу ще ось тут сказать,
Ще чудесніше, майже наче казка,
Як на оправдання діві невинуватій
Прийшла богині ласка.

Раз знов огонь погас у тім самім храму,
А храмовий слуга, созданіє мізерне,
Що на одну з дівиць мав пожадання скверне,
Вона ж відмовила йому,—

На неї наклепав, що то з її вини,
А винуватої не мож було відкрити.
А Туцію взяли на допити вони,—
Вона ж не хтіла говорити.

«Не позволяє мені честь моя
Такі погані брехні низлагати;
Та очевидним ділом хочу я
Свою невинність показати».

По тих словах молилася богині,
Щоб їй була підмога в тій годині,
Потім до зібраних промовила лиш те:
«Ходім над Тібер, там побачите».

Пішли жерці, пішов і тиск народу,
Якого в храм отся стягла пригода;
Весь збір той зупинився на торзі,
Вона ж пішла над воду уборзі.

Тут помолилася вона, не вмерла,
В порожнє решето води зачерла,
Не розливаючи, на площу принесла
Й жерцям під ноги розлила.

Слугу ж того, який на неї наклепав,
Знайти ніхто не міг,— пропав слуга й пропав;
Та аж вона його в клоаці віднайшла,
Із нього ж уся кров задом зійшла.

Написано в днях 20—21 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського (кн. II, розд. 65—69).

ФЕЦІАЛИ (МИРОСКАЗИ)

I

Між жерцями, що заводив Нума,
Були вибрані теж не без ума
Мироскази, або феціалі;
Про яких ось що розкажу далі.

Се були мужі з найліпших родів,
Так сказати, свічники народів;
Ті, як раз жерцями поставали,
То вже свого місця не теряли.

Діл у них було всіляких много,
Але найважнішим із усього
І труднішим від всякої річи —
Неправедній війні запобічи.

Чи римляни у війну вступали,
Чи союзні яку кривду мали,
Чи хто з посторонніх намагався,
З римлянами воювати брався,—

Вони перші посольства приймали
Чи від себе перші виряджали,
Спір старались вирівнять словами:
«Аби кривди не було між вами».

Коли ж хто відмовив жадань правих,
Ставав винним боїв тих кровавих,
Що опісля мали наступити,
Коли мусять потвердити.

Як союзним сталась кривда з Риму
І вони її жадали стриму,
То ті мужі мали розслідити,
Хто й як міг союз надвередити.

Коли ж був у Римі винуватий,
Що їх скарги мусив оправдати,
То вони його у руки брали,
Скривдженим для кари віддавали.

Коли хто послів посмів зневажить,
Чи права союзні злегковажить,
Чи прийшлося мир десь заключати,
Чи незаконний уневажняти,

Навіть про войовників обузи [1],
Що ламали присяги й союзи,
Вони мали суд свій видавати,
Аби загал з вини обмивати.

II

Про вістунську повинність і справу,
Коли якусь сусідню державу
Треба завізвати до порядку,
Ось яку подати можу згадку,

Коли з боку їх була зневага,
Легкомисна на війну відвага,
Треба ж було зважить справедливо,
Який засів, яке буде жниво.

Один з феціалів, що собрати
Його зволять на таке обрати,
Надягає жрецьку гардеробу,
Та святі ознаки, та оздобу,

Аби зразу всі його пізнали,
І йде в город тих, що зневажали,
На границі він зупиняється
І Юпітрові покланяється,

[1] Обуза, з лат. abusus — надужиття, зловживток.

Всіх богів поіменно взиває
Посвідчити, що місію має
В обороні Риму тутка стати,
За зневагу зажадать відплати.

По тім присяга, хоч би й нікого
Не було при тім, що йде у місто,
Котре злого наробило много,
Йому слово правди оповісти.

Додає прокляття найстрашніше
На свій Рим і на себе самого,
Коли хоч лиш тінь брехні допустить
До оскарження свого грізного.

Потім входить внутр границь країни
І кого лиш першого зустріне —
Міщанина або селянина,
Сповіща його, яка причина

Його в місто се веде, взиває
Його в свідки й ті самі прокляття
Перед ним дослівно повторяє
І до міста далі поспішає.

А як дійде до міської брами,
Знов такими самими словами
Сповіщає сторожа міського,
Хто приходить, відки й задля чого.

Відси йде аж на міськую площу.
Тут стає й велить всю власть зібрати,
Їй передає все слово в слово
Те, з чим мусив перед нею стати.

Повторяє без гніву й завзяття
Ті самі погрози та прокляття
І запитує високі власти,
Чи се хочуть на вагу покласти?

Коли власті згодяться відразу
Й віддадуть йому всіх винуватих,
То здіймає з міста він образу,
Признає в них приязню обнятих.

Як часу до намислу жадають,
То дає їм десять день відразу;
Знов вертає й знов їм може дати
Час розмислить до третього разу.

А як тридцять днів перечекає,
Й не дасть місто ні винних, ні сплати,
Він богів на свідків покликає
Підземелля й небесной палати.

І відходить без гніву й досади
З тим лише, що при свобідній хвили
Римський люд і компетентні сили
Візьмуть сеє діло на наради.

Тоді сходяться всі феціалі
І складають звіт перед сенатом,
Що зробили по законам божим,—
Не їх діло, що робити далі.

Як сенат захоче голос дати
За війну, напевно може знати,
Що по справедливості й по бозі
Ніщо йому не стане в дорозі.

А як схоче з того щось уняти
І на діло глянуть лагідніше,
То народ ані сенат не має
Сили й права війну починати.

Написано в днях 21—22 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського (кн. II, розд. 72). Аналогічне оповідання про феціалів із старинними формулами з часів Анка Марція та його війн із латинами в Лівія (Ab urbe condita, lib. I, cap. 32), відки довідуємося, що та інституція не була видумкою Нуми, а була перейнята ab antiqua gente Aequiculis, quod nunc feciales habent [1].

[1] Від древнього роду еквів, які тепер мали феціалів *(лат.)* — *Ред.*

ХАЗЯЇН ДОМОВИТИЙ

І

Устроївши життя релігійне
На родовім і виборнім грунті,
Почав Нума також промишляти,
Як устроїть життя господарське,
Як довести горожан до того,
Щоб хазяйства свого пильнували,
В уживанні себе міркували
Та привикли чтити справедливість,—
Котра згоду вдержує в державі.

Постанов таких він видав много,
Деякі у писаних законах,
Інші збереглися без писання
У щоденній практиці життєвій,
Про всі говорити тут не діло,
Та досить вказать дві найславніші,
Щоб і інших вартість оцінити.

Щоб малим своїм задовольняться,
А захланності не піддаваться,
Видав Нума закон горожанам
Про грунтову власність та про межі.

Кождий з горожан мав обов'язок
Свою власність межами обдати,
На границях поставлять каміння,
Що присвячене було Юпітру,
Сторожеві знаків пограничних.
Всім наказано було щороку
В день означений в тім самім місці

Збір збирати й жертви приносити,
А король підніс своєю властю
День той до ряду найврочистіших
Празників на честь богів граничних.
Терміналіями звуть римляни
Празник той і досі ще святкують.

Був же й королівський розпорядок,
Що хто рушить камінь пограничний
Чи на інше місце пересуне,
Злочин творить проти того бога.
Кождий, хто його при тім побачить,
Може вбить його як святокрадця,
Як захоче лиш, без небезпеки
І без всякої за те покути.

Сей закон був виданий не тільки,
Щоб приватну власність хоронити,
Обіймав державну власність також
Та усвячував її теж межі,
Щоб боги граничні розрізняли
Римські добра від країв сусідніх,
А приватні добра від громадських.
Ще й тепер шанують їх римляни.
Як забутки давнини старої,
Камені вважають божествами
Та складають жертви їм щорічно —
Не кровавi, бо за злочин мають
Такий камінь кров'ю окропляти —
Але лиш жертовні паляниці
Та калачики з плодів Церери,
Всякі первачки із земleплодів.

Ой якби-то мету головную
Того релігійного порядку,
Задля чого їх колись-то вчили
Межі всі за божества вважати,—
И досі мали все перед очима,
Задоволені були своїми,
Хоч маленькими, посілостями,
Не поласилися на чужії,
Ані силою, ні хитрощами
Їх собі присвоювать не хтіли!

А тепер вже многі й не гадають,
Що було б воно далеко ліпше
Свою власність чисто зберігати,
Як велів обичай стародавній,
А чужої з нею не мішати.
Бо тепер закон не обмежає
Власності їх, але розширяє
Її в безмір захланність несита,—
І виходить се зовсім не гарно.
Та про тее й говорити марно.

II

Сим законом призвичаїв Нума
Горожан у тверезості жити,
Господарно та благоподобно.
А до справедливості в угодах
Він довів їх, винайшовши спосіб,
Всім основникам республік славних
Та законодавцям невідомий.

Він завважив, що прилюдні вмови
Та при свідках зложені угоди
Держить в силі сором від присутніх,
І що лиш немногі задля того
Осміляються їх нарушати,
Навпаки, що вмовлено без свідків —
А таких умов буває много —
Те одну лиш має запоруку —
Вірність змовників на дане слово.
Тим-то він задумав перед всіми,
Власне, вірність в душі вкоріняти,
Божескую почесть їй надати.
Бо Астрею, звіздяну богиню,
Справедливість,— думав він про себе,—
І Феміду — законів богиню,
Немезіду — карності богиню
Й звані так у греків еринії,
Месниці за злочини найтяжчі,—
Всіх уже від давнього давна
Обожили і всяко почтили.
Тільки Fides, вірність свому слову,
Чеснота, для всіх людей безмірно

Важна та свята, ніколи досі
Ні в ділах державних, ні в приватних
Божеської почесті не мала.
Те завваживши, побудував він
Перший між усіми храм у Римі
Fides Publica [1] й признав для нього,
Як для інших божеств, культ окремий,
Жертви й кошти з державного скарбу.
Бо загальна вірність, стійність в слові
У державі супроти підданих
Мала з часом і в людей приватних
Виробити такий самий погляд
І в ділах їх такий самий навик.

Справді, стала відтоді у Римі
Вірність чимсь таким ненарушимим
Та шановним, що раз дане слово
Кождий уважав рівнозначущим
Із найбільшою присягою, що силу
Має понад інші всі свідоцтва.
Коли поміж кількома до спору
Доходило за згоду без свідків,
То сперечні сторони годила
Сього або другого заява,
Що було якраз так, не інакше,—
І на тому спорові кінець був.
Так же й власті та судді рішали
Найчастіше свари та спереки
Не присягою, а словом честі.
Се були ті видані від Нуми
Приводи до здержливості й честі,
Примуси до праведної жизні,
Що дали устрій державі римській
Кращий, ніж яка де інша мала,
Кращий, ніж у не одній оселі,
Де рядить хазяїн домовитий.

III

Те ж, про що ще хочу тут сказати,
Дало змогу державі входити

[1] Державна вірність; храм, у якому державою гарантувалася безпека, недоторканість *(лат.)*.—*Ред.*

В кождого підданого потреби
І йому всяк час добро чинити.

Зрозумівши добре, що держава,
Котра справедливість полюбляє
І в звичаях добрих жити хоче,
Мусить мати подостатком всього,
Що потрібне до життя людського,
Розділив він все управне поле
На так звані паги, чи округи,
А у кождім окрузі поставив
Настоятеля, назорця радше,
Що мав часто поле обходити,
Завважати, котре поле добре,
А котре управлене погано,
Й про все звіт давати королеві.

То король всім рільникам старанним
Не щадив ні ласки, ні похвали,
А лінивим не щадив погрози,
Гонячи їх, мов отець, до того,
Аби поле ліпше обробляли,
Та карав суворо непоправних.
Бо коли хто від війни свобідний
І до діл державних непричасний,
А проте за свою бездіяльність,
За лінивство або неретельність
Підпадав же під ганебні кари
(Було видно, що рільник нездалий,
І ріллю від нього відбирали).

З того Нума мав користь такую,
Що його любили всі піддані,
Всі сусіди в слід його вступали,
А потомність славить його пам'ять.
Він один пропанував спокійно,
Не зазнавши бунту у народі
Ні роздору в горожанській згоді.
Ні одна теж постороння сила,
Ні одна сусідняя держава
Його праць, уповні благодатних,
Над устроєм релігії й права
Не спинила ні не замутила.

І всі пограничнії народи
Не то що не сміли скористати
З того миру без війни та втрати,
У якім отсе жили римляни,
Щоб на їх державу нападати,—
Навпаки, коли роздори й брани
Між самими ними повставали,
Римлян на суддів роз'ємчих брали,
А свої домашні спорні речі,
Міжусобиці та ворожнечі
Нумі під розсудок піддавали.

Тим-то я без сумніву й вагання
Того мужа до тих зачисляю,
Що звертали всі свої змагання
До поправи й щастя свого краю.
Він же був філософ з тих, що слуха
Тільки нашептів свойого духа
І ті нашепти потім як знає
В пустих словосплетах виливає;
Його ум наскрізь практичний, світлий
На такі лиш вказки висилявся,
Що побожність в душах поселяли
І чесноти всякі вкоріняли.

Жив він не ослаблений літами,
Не тратячи ні зору, ні тями;
Жив здоров і без лихих припадків,
Літ прожив більш як вісім десятків,
З того сорок три пропанувавши,
Вмер жонатий, одну доню мавши,
Смерть мав лагідну таку, що годі
Знайти легшу у людському роді,
Смерть, якую, скажемо до речі,
Називаємо «зав'яд старечий».

Написано д[ня] 23 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського (кн. II, розд. 74—75).

ГОРАЦІЇ Й КУРІАЦІЇ

I

По смерті Нуми королем у Римі
Став Тулл Гостілій, внук Гостілья того,
Що в поєдинку з Курціем погиб.

Він до війни був склонний так, як Ромул,
Віком молодший, силами жвавіший,
І з предком славою бажав зрівняться.

На його погляд, в супокої скоро
Старіється держава, й щоб не дати
Старіться Римові, він став війни шукати.

А нагода мов лиш на тее й ждала,
Поміж альбанцями й римлянами пішли
Передирки задля розбоїв пограничних.

Одні на других ниви нападали,
Одні у других стада грабували,
Одні, де трапилось, других і забивали.

А володів у Альбі Кай Клюїлій,
Що Рим ненавидів за перевагу
Й рад був його війною підірвати.

Він потаємно грабежі граничні
Піддержував, так як зайшли бійки
Й грабівників римляни потовкли,

Посольство вислав від Гостілія
Жадати звороту зграбованих речей
Та винуватих, що альбанців били.

Та Тулл, бажаючи, аби альбанці перші
Йому відмовили в його жаданнях
І він законно міг війну їм видать,

Прийняв послів альбанських дуже чемно,
Гостив їх кілька днів, та не приймав
На авдієнції прилюдній, а тим часом

Послів своїх послав у Альбу Лонгу.
Ті, ставши перед владником альбанським,
Від нього задоволення понесених

Кривд зажадали, а як той відмовив,
То заповіли, що за тридцять день
Король їх виступить війною проти Альби.

Аж діставши відомість, Гостілій
Послів альбанських у свій двір на збір
Покликав і спитав, чого прийшли.

Посли, не знаючи, що сталося
В них за плечима, почали пустую
Солому молотить, виправдуючи Альбу.

«Нерадо скажемо тобі таке, королю,
Що прикро буде слухать. Ми прийшли
Жадати звороту пограблених речей.

(Тут і реєстри, праві чи фальшиві,
Передали, а того, що в римлян
Самі забрали, не згадали й словом).

Коли нам того звороту не буде
(Та не дасте нам на покарання
Тих, що ранили наших і побили),

То мусим виповісти вам війну.
Не власна воля наша в тім, а власті,
Що нас із тим порученням прислала».

На тее відповів їм Тулл Гостілій:
«Скажіте королеві вашому,
Що ми, римляни, кличемо богів

На свідків, що ми перші зажадали
Від вас звернуть зрабоване добро,
Перші від вас одержали відмову

І перші виповіли вам війну,
В якій перед богами винні ви
Й якої наслідки на вас упадуть».

Се донесли Клюїлію посли,
І почали з обох боків готовить
З великим поспіхом війну, наскрізь

Подібну до домашньої, батьки
З синами, близькі родичі поміж
Собою, зі знайомими знайомі.

Та що не без вини тут сторони
Обі були, то без різні та бою
Вона пройшла, була ж подоба лиш війни...

Боролись свояки лиш між собою,
Доми лиш в однім місті зруйнували,
Зіллялися народи із собою,
З двох ворогів одним народом стали.

II

Альбанці перші з військом величезним
На римські висипалися лани
І стали табором від свого міста

Не дальше як п'ять тисяч кроків. Там
Ровом глибоким табір обкопали,—
Ровом Клюїлія його ще довго звали.

Клюїлій там і вмер, та пам'ять не вмирала,
Що проти Риму злість його та зависть гнала,
Допоки старість рів і назву не злизала.

Меттій Фуфетій став диктатором по нім,
А Тулл смерть короля у розпалі буйнім
Приписував богів ображених гнівові,

Заповідаючи при тім альбанцям всім
За беззаконную війну велике лихо.
Сам тим часом вночі, ворожий табір тихо

З полками обійшовши, на лани
Альбанські рушив. Про той напад нічний
Дізнався Меттій через стійкових

І зараз військо ворогам під бік
Підвів так близько, як лиш було можна.
Тоді посла до Тулла посилає

Й велить сказать, що поки бій почнуть,
Йому потрібно з ним поговорити.
«Напевно знаю,— переказав Меттій,—

Що як пристанеш ізійтись зо мною,
Скажу тобі я не одно таке,
Що Альбі й Римові се вийде на добро».

Не згордував словами тими Тулл,
Та в разі, як пусте ме Меттій говорити,
Він виступив у бойових рядах.

Зробили те саме й альбанці. Коли так
Узброєні з обох боків стояли,
З немногими значнішими вождї

На вільне місце між полками виступали.
Альбанець розпочав отак свою промову:
«Що кривда й речі пограбовані

Й не звернені як слід по нашому союзу,
Те, що відкинув наш король Клюїлій,
По-моєму, війни отсеї привід.

Не сумніваюся, що й ти, Гостіліе,
В тім самім переконанні. Та як
Сказати правду, ліпше, ніж патякать

Гладкі слова, то нашим двом народам,
Сусіднім та спорідненим з собою,
Лиш власті жадоба мечі дає до рук.

Не знаю, чи правдиво, чи фальшиво
Толкую й чи така направду постанова
Була в того, що сю війну почав.

Мене ж альбанці вожаком зробили
Вести її. А ось що рад тобі я
До відома подать, Гостіліє.

Етруський люд, який довкола нас
І вколо вас у множестві живе,
Чим ближче тусків ти, тим ліпше знаєш:

Велика сила їх на сухопутті,
Та більша ще на морі. Отже, знай,
Коли лише даси ти знак до битви,

Етруски й туски стануть тут як тут,
Щоб нас обох, утомлених, безсильних,
Побідника й побитого, напасти.

Отож, коли кохають нас боги,
Ми ж не довольні з певної свободи
Йдемо на траф сумнівний панування

Або неволі, виберім дорогу
Якусь без погрому великого,
Без крові розливу обох народів

Могли пізнать, котрий котрому пан».
Подобалась річ тая Туллові,
Хоч войовничий дух його й надія

Побіди більш тягли його до битви.
І стали ось з обох боків шукати,
Як порішить скрутнее те питання,—
Та спосіб їм дала сама Фортуна.

III

Припадком у обох військах були
В ту пору трояки, брати ровесні,
Віком і силами поміж собою рівні.

Гораціями звалися римляни,
А Куріації були альбанці,—
Не зовсім певне се, та так приймають.

От з тими трояками королі
Вмовляються, щоб кождий з них залізом
Бороться став за вітчину свою:

Хто побідить, за тим і зверхність буде.
Не відмовлявся ні один із них,
А місце й час умовлено як стій.

Та поки стати їм до боротьби,
Заключено союз від імені
Римлян з альбанцями таким законом:

Которого народу горожани
Побіду віднесуть, ті над другим народом
Обіймуть володіння добрим миром.

Різні союзи заключаються
На різних нормах, хоча зрештою
Всі на однаковій стоять основі.

Про той союз ми маєм давній звіт,
Бо про союз подібний, ще давніший,
До нас ніяка пам'ять не дійшла.

В короля Тулла феціал питає:
«Чи повелиш, королю, з прибраним
Вітцем альбанського народу у союз

Ввійти?» Велить король. «Жмуток трави,-
Говорить той,— вручи мені, королю!»
Король рече: «Візьми, але пречисту!»

Із замку жмут пречистої трави
Приносить феціал і знов до короля
Звертається з питанням: «Чи йменуєш

Мене, королю, королівським послом
Народу римського квіритів,
І знаряди, й товаришів моїх?»

Король відмовив: «Чиню се, й нехай
Без підступу мойого й римського
Народу сеє станеться». А був

У той час феціалем Марк Валерій.
Той прибраним вітцем собі зробив
Спурія Фузія, гіллячкою

Торкнувшись голови його й волосся.
Той прибраний отець (за свідка) служить
При складанні присяги й миру в свяченні.

Се діється премногими словами,
Уложеними в довгий вірш один,
Який не місце тут передавати.

По тому, прочитавши ще закони,
Промовив феціал: «О, вислухай,
Юпітре, вислухай ти, прибраний

Отче альбанського народу! Слухай
І ти, народе Альби! Як усе
Прилюдно тут відчитане було

Від початку аж до кінця з таблиць тих
І з того воску без облуди злої
І як се тут всі вірно зрозуміли,

(Так будьте певні, що) від тих законів
Народ весь римський перший не відступить.
А як відступить підступом поганим,

Прилюдною ухвалою, в той день,
Юпітре-отче, ти народ той римський
Побий так, як я б'ю вепра ось сього.

Побий тим більш, чим більша в тебе сила!»
Сказавши се, він крем'яним ножем
Пробив вепра. Тоді альбанці також

Через свого диктатора свої
Читали вірші і свою присягу
Через жерців своїх туди ж зложили
(І обопільний мир так заключили).

IV

Як мир отак заключений зістав,
Взялись по договору трояки
За зброю. Кожда сторона своїх

Упоминала, що боги батьківські,
Що родичі і вся їх вітчина,
Всі горожани, що зістали дома,

І всі, що в війську, дивляться тепер
На зброї та на руки їх. Вони ж,
Самі жорстокі духом, голосами

Упоминаючих ще підбадьорені,
На вільне місце між двома військами
Виходять. Посідали з двох боків

Два війська перед таборами, більше
Спокійні тим, що їм не грозить небезпека,
Ніж тим зажурені, що дасть будуще.

Ось знак дали. З добутими мечами
Двома рядами по три юнаки
Збіглись ураз двох військ великих духи.

Ні ті, ні другі про свою безпеку
Не дбають, лиш про міста власть чи службу,
Що виборють своєю боротьбою.

Коли при першім стику забряжчало
Оружжя й іскри бризнули з мечів,
Усіх видців охопив страх безмірний.

Надія, не вагаючись ні в сей,
Ні в той бік, запирала голоси
І дух у всіх. Та як сплелися руки,

Коли вже лиш наглі рухи тіл
І обопільне мигання оружій,
Але явились рани теж і кров,—

Глянь, два римляни, брат почерез брата,
Зранивши трьох альбанців, в сутолоці
Упали й видали остатнє дихання.

При їх упадку все альбанське військо
З утіхи мимовільно закричало,
А легіони римські вся надія

Покинула, та не покинула жура.
Бач, два з їх неживі, а ось одного
Три Куріації обскочили.

Та той припадком не одержав рани,
І хоч супротив трьох зовсім не рівен,
Кождого одинцем міг звитяжити.

Щоб розділити їх у тій борні,
Відразу подається він на втеку,
Догадуючися, що поженуть за ним,

Та поженуть не враз, а як котрому
Позволять рани. Вже відбіг доволі
Далеко з того місця, де боролись,

Та, озирнувшись, бачить, що вони
Женуть за ним у відступах великих,
Один же ось-ось доганя його.

На нього обернувся він з розгоном,
І закричало все альбанське військо
До Куріаціїв, щоб брату помагали.

Та вже Горацій, ворога зрубавши,
Побідником біг побороть другого.
Тоді римляни криком, що веселість

При нежданому обороті щастя
У грудях викликає, додають
Відваги й духу товаришу свому.

А той спішить зробить кінець борні,
Ніж другий, що вже недалеко був,
Доспіти міг, він Куріація

Другого теж на землю повалив.
Тоді зрівняв їх Марс, проти одного
Один лише стояв — що з того,

Що ще живий? Ані надією,
Ні силою не міг вже з ним рівняться.
Один із тілом, ще не торкнутим залізом,

Подвійною побідою скріплений,
На третій бій спішить, як на весілля,

А другий, раною знеможений,
З трудом біжучи, тягне кволе тіло
І, смертю попередньою братів

Уже побитий, на заріз іде
До ворога. Вже й бою не було.
«Двох,— мовив, радуючись, римлянин,—

Братів я вислав до підземних духів,
А третього даю їм за причину
Війни отсеї, щоб запанувати

Міг над альбанцем римлянин». І тому,
Що лихо вже в руці держав оружжя,
Над ліктем меч з рукою відтинає.

З убитого оружжя все здіймає.
Римляни з радісними криками
Горація вітають, здоровлять,

З тим більшою утіхою, чим ближчий
Був страх його конечної заглади.
З обох сторін тут близькі приступили,

Щоб своїх хоронить, хоч не в однім настрої,—
Одні-бо в почутті, що власть їх більша стала,
А другі в почутті, що воля їх пропала.

А поки розійшлися, приступив
До Тулла Меттій з запитом, що скаже
Робить тепер їм силою союзу.

Тулл наказав, аби вся молодіж
Була у зброї, бо потрібна буде
Підмога їх в війні з веєнтами.

З тим і пішли війська в свої доми.

Написано в днях 23—25 вересня 1915 р. на основі Т. Лівія (Ab urbe condita, lib. I, cap. 22—25). Аналогічне оповідання Діонісія Галікарнаського (кн. III, розд. 1—20) треба вважати далеко пізнішою, широко та часто без поетичної [обробки] розведеною сагою, в якій, правдоподібно, й сам Діонісій до різнородних давніших видумок пододавав немало й своїх власних. Лівій дав тут, що в нього не дуже часто трапляється, вимкково гарне, суцільно скомпоноване та давне оповідання, якому я послідував (із деякими маловажними пропусками та відмінами) майже дослівно.

КІНЕЦЬ МЕТТІЯ ФУФЕТІЯ Й АЛЬБИ

Не довго стояв із альбанами мир.
Люд ремствував, що за трьох вояків силу
Положено долю держави в могилу,
Та й то їх диктатор дорадив;
А сам той диктатор, коли добру раду
На зло повернуло, подумав про зраду
На лихо собі, а всій Альбі на гир.

І так, як вперед в війні миру шукав,
Тепер став у мирі шукати війни,
В якій показали би Альби сини
Більш хитрості й хисту, ніж сили,
Щоб явно війну інший хтось викликав,
Альбани ж би мир заховали на яв,
А зрадою зиск виносили.

Отак фіденатів, колонію римську,
З веентами в спілці намовля до зброї,
Війну проти Риму почати,
Від себе ж співає пісню херувимську,
Що в хвилі критичній від спільниці свої,
Від Роми відставши, до спілки нової
Із військом альбанським пристати.

Подались фідени на тую підмову,
Одверто війною пішли на римлян.
Тулл військо веде з ворогами до бою
І Меттія кличе та його альбан
Ставать, як і слід, у союзі з собою;
Анієн перейшовши, де в Тібер впада,
У спливі тих рік табір свій розклада.

Повище тих місць, де фідени були,
Веєнти із військом Тібер перейшли,
Над рікою як праве крило поставали;
Ліворуч фіденати місця зайняли,
Крилом лівим до гір допирали;
Тулл напроти веєнтів сам своїх веде,
А альбан напроти фіденатів кладе.

Альбанець не більш мав відваги, як віри,
Не смів ні стояти на місці до міри,
Ні явно на бік ворогів перейти;
Помалу з своїми на гору підходить,
Який успіх битви, очима поводить;
Підійшов ще вище, і того й гляди! —
Щоб згаяти час, розвиває ряди.

«Кому дасть Фортуна щасливую хвилю,—
Міркує,— туди й свої сили похилю».
А з дивом зирнули римляни нараз,
Що голий весь бік їх, і тут зміркували,
Що се їх союзники зрейтерували
Й на гору виходять, і в той час же сам
Їздцем королеві сю звістку післали.

«Альбани відходять!» — їздець сповіщає.
В тій хвилі тривожній король обіцяє
Саліїв дванадцять нових поставляти,
Страхові й Блідачці храми збудувати,
Їздцеві ж так голосно відповіда,
Щоб не лиш свої, але й вороги чули:
«Альбани відходять? То ще не біда.

Се я їм велів ту гору перейти,
Аби фіденатів іззаду зайти.
Ти ж на своє місце негайно біжи,
Нема що бояться! Всім перекажи!
Гей, списи угору! Наперед на них!»
Від слів королівських, немов огняних,
Їзда вся метнулась наперед умиг.

Почувши слова ті, піхота римлян
Певна, що альбан рух не втека, лиш план,
Тим сміліше стала перти фіденатів.

Та бо із них многі слова Тулла чули,
Що латинську мову знали, не забули;
По них пішов острах: «Ну ж їх полки альбан
Замкнуть нас, не пустять до своїх пенатів!»

Раз страхом обняті, вони не встояли,
Врагам тил подавши, в містечко втікали.
Не гнав Тулл за ними на мету далеку...
Крило фіденатів далося на втеку,
То він тим сміліше б'є в крило веєнтів,
Із яких Тривога робить пацієнтів,
Бо інші пізнали свою небезпеку.

Коли тут ставали, то бою не знали,
Що за своїм тилом ріку Тібер мали;
Тепер, не вдержавши від римлян находу,
Мусять відступати і то просто в воду.
Ще хто плисти вміє, оружжя кидає,—
Бух в воду! Та інший на нього впадає;
Хто плавать не вміє, стає й дожидає.

Була переправа для римлян забава;
Та доля веєнтам була неласка́ва;
Уйшов ледве сотий, кому пощастило;
Веєнтського трупу в ріці загустило;
Також берегами, ярами й лугами
Побиті веєнти лежали купками,—
Про більший ще погром не було тут тями.

Альбанськеє ж військо, свідок того бою,
Само вже не знало, що робить з собою.
Як битва скінчилась, Меттій ось чвалює,
Королю з побіди щиро гратулює.
Король промовляє до нього ласкаво:
«А ви продержались на горі тій браво!
З нами в один табір стать маєте право».

В один табір стали. Альбани й не знали,
Яку з того радість одержати мали.
Римляни нічого злого їм не мовлять,
Чистительну жертву на завтра готовлять.
А як ніч минула і вже засвітало,
Одно й друге військо в готовності стало,—
На великі збори стать наказ дістало.

Окличники вранці по таборі ходять
І перших альбанів на площу виводять.
Для них була новість і цікаво знати,
Як буде на зборах король промовляти;
Окличники ж кажуть, аби поспішали,
Усю свою зброю в наметах лишали,
На площі ж в самім осередку ставали.

Ставали альбани й не спотереглися,
Як серед оружних, мов в персні, знайшлися.
Римські легіони з ночі наказ мали
Альбанське військо в зброї обступити;
Як король явився, сотникам сказали
Зараз королівські знамена зносити;
Тоді король вийшов і став говорити:

«Римляни, коли в якій іншій війні
Траплялось вперед несмертельним богам
Подяку складати, а потім хоробрості вашій,
То се по вчорашній випада мені.
Бо вчора бороться довелося нам
Не лиш з ворогами, бо більше страшні
Були зрадники справі і власній, і нашій.

Тим наші союзники свідомо стали.
Хоч вчора, зі слов моїх ви скористали,
То знайте, альбанам зовсім не велів я
Чортзна-чого йти на гірські верхів'я;
Не мій се був наказ, а підступ того,
Хто в зраді шукав — сам не знаю чого,
Бо й помислом я не укривдив його.

Альбанське військо я не винуватчу,—
Воно за диктатором своїм пішло;
І тим, що у змові були з ним, пробачу,—
Вождям піддаватися — се ж їх ремесло,
Та тобі одному виходу не бачу,
Меттіє, з котрого все лихо пішло,—
Свою показав ти тут зрадницьку вдачу!

На дорогу зради ти їх запровадив,
Ти до війни сеї фіденатів знадив,
Розривник союзу римлян і альбан.

Та нехай хто інший те вчинить ще раз,
Коли на отсім я не дам вам показ,
Яка за се кара і що я тут пан».

Тут махнув рукою, і ось в одній хвилі
Сотники оружні Метт'я обступили,
Король же до війська кінчав, як зачав:
«Хай буде щасливий сей час і година!
Звеличиться римська й альбанська родина,
Бо ніччю вже заходи я розпочав,
Щоб Альба й Рим стали оселя єдина.

Народ весь альбанський у Рим зведемо,
Поспільству його горожанство дамо,
Значніших в сенаті всіх помістимо,
І буде з двох міст там одна одиниця,
І мати й дочка — одна краю столиця.
Як з Альби колись виділились римляни,
Так Альбі від Рима вже не відділиться».

Альбанська молодіж, що вся тут стояла
І вся безоружна в узброєних колі,
Поражена тими словами, без волі,
А спільним знеможена страхом, мовчала.
А Тулл мовив далі: Ну, Меттій Фуфетій,
Якби міг ти вчиться союзів держаться,
Могла б тобі моя наука придаться.

Здалась би живому. Але ж бо я бачу
Твою хворобливу, невлічиму вдачу,
На те тільки здатну, щоб інших навчити
Союз шанувати та святощі чтити.
Що ти Рим і Альбу мало не роздер,—
Відстрашливий приклад дам отсе на тобі,
Твоє грішне тіло розідруть тепер».

Два штироколісні вози притягли,
По дві пари коней до воза впрягли,
Між возами Меттія ту ж прив'язали,
В противні боки в обох коні нагнали,
Й тіло розірвавши, що при котрім возі
Прив'язане було за руці й нозі,
В противні боки коні ті понесли.

Огидний був вид. Страхом всі спалахнули,
Всі лиця від виду того відвернули.
Се перша й остатня була така кара
В римлян на людей, яких злоба та чвара
Заставля про закони людські забувать,
Бо кар за таке, лагідніших від римських,
У інших народів не звикли вживать.

Тим часом до Альби їздці поспішали,
Що люд весь у Рим запровадити мали.
Прийшли легіони, щоб збурити місто,
Й отворені брами міськії застали.
Не зчинився галас, не було тривоги,
Що в містах здобутих звичайно буває,
Коли в їх пороги руїна вступає.

Тиша залягала вулиці та площі
І сум ходив з хати до хати,
І гнулися люди, мов від вітру трощі,
Не знали, де діться і чого шукати,
Не було ні в кого ради ні розради,
Сусід у сусіда даремно питає,
І ніхто на раду не скликав громади.

Стоять у порогах безраднії люде,
Мов чуда чекають, що було й не буде,
Або й зовсім нічого не чекають,
Від двору до двору, мов вівці, блукають;
Той зайде до хати чогось пошукати,
А чого шукати, то й самі не знають,
Востатнє оселі свої оглядають.

Аж ось загукали ті, що їх шукали,
Їздці, що до виходу їх накликали,
І тут же дахи починають тріщати,
Пил буха клубами із кождої хати,
І курява небо, мов хмара, вкриває,
І кождий, захопивши лари й пенати,
Не знати куди та пощо поспішає.

Уже емігрантів безладна юрба
Дорогу усю заповнила,
І тягнуть на північ, мов сіра журба,

Що людські серця полонила.
Один на другого зукоса лиш гляне,
Одному й другому сльоза в оці стане:
«Альбо моя мила, що ж ти провинила?»

А в місті ще лемент, жінок особливо,
Що нерадо доми покидають;
З несказанним жахом, мов на якесь диво,
Вони на храми поглядають,
Що їх тут з богами мусять покидати;
Їх пообступали римськії солдати,
Мов в'язнів, велено їх там доглядати.

А як з Альби люди вийшли до одного,
Римляни в дахи всі пожежу пустили;
Доми всі приватні й публічні, чи много.
Чи мало, що лиш їх вулиці вмістили,
З землею зрівняли і в одній годині
Все, в чім чотириста літ люди гостили,
Дали на поталу руїні.

Храми лиш самі — так король повелів —
Лишились для сов, лиликів та молів.

Написано д[ня] 26 вересня 1915 р. на основі Т. Лівія (Ab urbe condita, lib. I, cap. 27—29). Деякі мотиви взято з аналогічного оповідання Діонісія Галікарнаського (кн. III, розд. 23—32), де оповідання звичаєм сього автора дуже розпрорене та, можна сказати, значно розводнене через розвивання поодиноких мотивів.

ДЕМАРАТ І ЛУКУМОН

І

У Корінфі на свободі
В Бакхіадів славнім роді
Молодий ще Демарат,
Спадок по вітцю діставши,
Дармоїдством згордувавши,
До купецтва взяться рад.

Корабель собі він справив,
Виробів, плодів доставив,
До Італії поплив;
До тірренців діставшися,
Дуже рад був, дізнавшися,
Що дорогу не змилив.

По містах народ багатий,
Скрізь свобідно торгувати,—
Те, що він на продаж мав,
Роздивили в одній хвили,
Без торгу все розкупили,—
Дуже добре вторгував.

І от він від того року
Торговлю завів широку:
Грецький, східний товар
Продавав, а з Італії
Плоди гарні, удалії
На корінфський віз базар.

Отак кілька літ трудився,
Аж маєтку доробився,

Як мало котрий купець.
Та в Корінфі случай стався,
Що нараз він забоявся,
Щоб не був йому кінець.

У Корінфі розрух вибух;
Кипселос, жорстокий злидух,
Власть тиранську захватив,
Всіх багатших і знатніших
Мав за ворогів найзліших,
Був би ними гать гатив.

Він же — чоловік багатий,
Хоч не дав себе пізнати,
Та підзорливий тиран;
Особливо Бакхіадів
Він ненавидів, як гадів,
За їх знатний рід і стан.

Чи сам те збаг, чи так бог дав,
Він добро своє розпродав,
Незамітно, як лиш міг,
Корабель свій навантажив,
І хоч при тім життям важив,
Із Корінфа він убіг.

А що в гарній Тірренії
Хоч не дуже смиреннії,
Жили люди без біди,
Многі йому знайомії,
Діл усяких свідомії,
То подався він туди.

Особливо в Тарквініях —
Хоч не в лаврах та в пініях,
Місто більшеньке було —
Мав він добрих другів много;
От туди його й самого
На оселок потягло.

Там він дім купив затишний,
Заключив і шлюб препишний
З панною, мов гарний цвіт;

Вона родом і вродою
Могла стать нагородою
Мужеві вже старших літ.

Двох синів із ним лиш мала,
По-тірренськи їх назвала —
Арунс був і Лукумон;
Що могла, сама їх вчила,
Грека вчителя приймила,—
Плив їх вік, як любий сон.

Як оба подоростали,
Жонатими разом стали,—
Підіймало чуття грудь...
Не без батькових заходів
Взяли жінок з перших родів,—
Лиш у щасті жий та будь.

Арунс, мабуть, нещасливший,
Кілька місяців проживши,
Вмер і жінку всиротив;
Демарат за ним у тузі,
Глек мов на гончарськім крузі [1],
Світ теж скоро опустив.

Лукумону пощастило:
Із сирітством враз постигло
І збагачення його;
Унаслідив батька й брата,
Тісна стала рідна хата,
Забажалось дечого,

Грецька кров заговорила,
І в душі почулась сила
У громаді щось значить;
Засіб грецької науки
І воєнної теж штуки
Міг відвагу підносить.

---

[1] Косівський місцевий зворот «на крузі» в значенні «скоро» повстав між гончарами, які з кусня виробленої глини на гончарськім крузі протягом кількох мінут виробляють горнець або миску.

Та була ще жінка в нього,
Як трапляєсь мало в кого,
Мала ім'я Танаквіль,
В гарнім тілі душу віщу
Та науку найтайніщу
З етрурійських рідних піль.

Етрурійці з давен-давна
Була нація преславна
Птаховідів, віщунів,
Що дар мали віщувати,
З лету птахів пізнавати
Божу ласку й божий гнів.

От і Танаквіль у мужа
Підпомога була дужа,
З-між тісних домашніх стін
Його перла до громади
Чи до діла, чи до ради,
Щоб там визначився він.

Та тарквінці, як тип чистий,
Були страх консерватисти,
Не хотіли навіть знать,
Щоб мішанець з батька грека,
Що прибув до них здалека,
Місце міг у них зайнять.

Не то між своїх знатніших,
Навіть поміж послідніших
Не хотіли допустить;
Ані в сенаторській раді,
Ані в війську, ні в громаді
Не мав місця — та й досить!

Отак жив він сумуючи,
Час надармо гайнуючи,
Аж із тіла рвався дух;
Не вдавався будь до кого,
Поки з Рима далекого
Не дійшов до нього слух,

Що чужинців там приймають,
Горожанством наділяють,

І звичаєм у них есть
Не на рід лиш уважати,
Але кождому признати
По заслузі його честь.

Він рішився з місця зняться,
З Тарквініїв перебраться
З цілим домом своїм в Рим,
Та знайшлось таких ще много,
Що горнулися до нього
Й раді були вийти з ним.

І отсе ж одного рана
Досить значна каравана
Рушила з тірренських піль;
Напереді в пилу хмарі
Блискотять на конях в парі
Лукумон і Танаквіль.

II

А як до Янікула-горба дійшли,
Відкіл перший раз Рим оглядати могли,
Серед дороги поставали
І видом очі напували,—

Аж орел з висоти вниз спустився надух,
Лукумонові зняв з голови капелюх,
Круги в повітрі закрисляє,
Все вище й вище підлітає.

І, кружляючи, вверх підлетів так високо,
Що ледве в висоті доглядить його око,
І ось — чудні діла господні —
Щез у повітряній безодні.

Каравана уся, мов прибита, стоїть,
Кождий вгору глядить і очима слідить —
Минула хвиля не мала,—
Не видно ні сліду орла.

Та нараз, наче кинений з пращі, злетів
Той орел, на плече Лукумона він сів

І капелюх, як випадає,
На голову йому вкладає.

І всі бачать у тім ласки божої знак,
Віща ж їм Танаквіль се толкує ось як:
«Орел — Юпітра птиця,
Щаслив, кому явиться.

Щонайвище на тобі він з тебе підняв
І, богам показавши, наново поклав.
При сього міста самім вході,—
Будь тобі вищим в їх народі».

III

Рад знакові чудесному,
Дяку богу небесному
Духом вирік Лукумон;
В Римі все йому щастило,
Сонце мов весь час світило,
Дні йшли, наче любий сон.

Поки ще зовсім взаді був,
В Римі королем тоді був
Анкус Марцій, Нуми син;
Сей про гостя так значного
Дізнавшися від будь-кого,
Рад був знать, що за один.

Дали знати Лукумону,
Королівську щоб корону
Він явивсь почтити сам;
Після першого вітання
В відповіді на питання
Він ось що промовив там:

«Я з Тарквінії, королю,
І почув я добру волю
В ваше місто перейти.
Не з порожніми руками,
Із жінкою та служками
Мене в Римі маєш ти.

Хочу дім собі купити,
Своїх другів оселити,
Та твою прохаю власть
Місце визначить свобідне,
Що тобі буде догідне,
Й відповідну міста часть,

І одно скажу ще сміло:
Найважніше в мене діло,
Для чого прибув я в Рим —
В мене золота багато,
Що лишив мені мій тато,
І я маю клопіт з ним.

І без нього я багатий,
Жадним ділом не зайнятий,
Не мав ходу в вітчині.
А як в Римі буду жити,
В скарб державний положити
Ти позволь його мені.

Трохи грецької науки
Й знання військової штуки
Маю, бачиться, досить.
До державної послуги
Я і вірні мої други
Не дамо себе просить».

Втішився і здивувався,
Мало не поцілувався
З таким гостем сам король;
Він прийняв його, як свого,
Знай лиш, примовляв до нього:
«Та позволь же бо, позволь!»

Про що тільки запитав він,
Відповідь на все дістав він,—
Ліпшої не міг і ждать;
Виходило кожде діло
В нього просто, ясно й сміло —
Чисто божа благодать.

Від самого часу того
В Анка Марція самого

Став він перший чоловік;
Лагодив він спори давні,
Сплачував довги державні,
З бою жадного не втік.

В римські вжившися звичаї,
Взнав, що в Римі кождий має
Двоє імен: власнеє
І семейно-родовеє,—
І, вважаючи на теє
Явище всякчаснеє,

Своє власне ім'я змінив,
З Лукумона Луц'я вчинив,
А що вродився на світ
В місті, званім Тарквінії,
В горожанській опінії
Став Тарквінієм, як слід.

Чверть століття в Римі бувши
Й сенаторство осягнувши,
Свого щастя ковалем
Став Тарквіній, то й не диво,
Що по Анку Марц'ю живо
Став він римським королем.

Написано в днях 26—27 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського (кн. III, розд. 47—49). Аналогічне оповідання Лівія (кн. I, розд. 34) менше докладне.

КІНЕЦЬ ТУЛЛА ГОСТІЛІЯ

Пропанувавши тридцять літ,
Здебільша зайнятих війною,
Тулл Гостілій великую славу придбав
І великі багатства та скарби зібрав,
Але знать не хотів супокою.

Аж ось раз донесено до короля,
Як «отців» засідання минуло,
Що невдалеці на Альбанській горі —
Не знать, чи в нічній, чи в південній порі —
Кам'яним дощем страшно сипнуло.

Не вірив король та післанців послав,
Щоб доказ йому показали;
І внесли ті посли камінців повен кіш
У горіх завбільшки. «Там від граду густіш
Вони,— кажуть,— з небес поспадали» [1].

«Та ми чули при тім,— доповіли посли,—
Грімкий голос із близького гаю,
З-між дерев, що на шпилі гори поросли:
На альбанців сердиті боги, що були
Патронами їхнього краю,

Храми з вітчиною покинувши враз,
Вони й про богів позабули;
Одні римські святощі перейняли,
А інші зовсім без богів зажили,
Не померли для нас, а поснули.

[1] Декілька таких камінців, закам'янілих крапель лави, знайшов я також на горі над Альбанським озером біля Рима в р. 1904.

І буде життя їх ні ява, ні сон,
І буде їм плач і зітхання,
І сохнутимуть, як трава без води,
І всі, хто наслідувать ме їх сліди...
Богів хвалить всяке дихання».

«За що їх хвалити? — сердито рік Тулл.—
Бо що вони людям поможуть?
Напакостить можуть, се не новина...
Й нам пакості їх зносить не першина.
Хай храмів своїх ліпше сторожуть».

І вибухла зараз у Римі чума,
Котра людям сон відібрала;
Ні їсти, ні пити охоти нема,
А лежачи смерті діждаться — дарма!
Не йде, мовби жде генерала.

Та Тулл войовничий спокою не дасть,
Все молодіж гонить у поле.
«На те королівська далась мені власть,
Щоб молодіж всяку гонила напасть.
Хай ріже, мордує та коле.

А то розлінивіють дома вони,
І їх зачне пошесть скорбити,
Хай ліпше гартуються в бою огні!
Чей зможемо ще, поки там до весни,
Латина й сабіна побити».

Та ось йому пальцем кивнула судьба,
На план його плюнула: «Гляба!»[1]
Прийшла колотьба, а враз з нею журба,
Реве десь далеко безсонна юрба,
Муркоче незримая баба.

І раптом — не вірив би хтось, що колись
Знав, як він увесь полум'ям буха,—
В нього, мовби клоаку відкрив, віднялись,
На якусь мішанину огидну здались
Сили тіла й вельможного духа.

---

[1] Годі.

То він вої збирає та грізно кричить,
Від гармидру затулює вуха,
То на бабу незриму, як пес загарчить,
То задумається і мовчить, і мовчить,
Мов далекого голосу слуха,

Ось згадалось йому, як жалівся народ:
«Е, за Нуми в нас ліпше бувало!
Був спокій, город весь цвів, немов огород,
Малий дохід бував і малий оборот,
А здоров'я й поживи ставало».

«Щось згубили ми справді!» — король
воркотить,
Встає одна з давніх амбіцій.
«От культ я ніякий завести не вспів!
Щось писано в Нуми... Розчовпать не
вмів,
Поміг би Юпітер Еліцій!»

Дали йому Нуми святий коментар.
Читає і щось метикує.
«І хто той Юпітер? Король він чи цар?
Яких нам і вам від нього надіяться кар?
А ну ж він зі всіх нас кепкує?»

Так минала зима, а спокою нема,
Король все марудив і марив,—
А настала весна,
Прийшла буря страшна,
Перший грім у палац королівський ударив.

І погиб войовничий король у огні
Із усею своєю сім'єю.
Хто читатиме се, і зітхни й пом'яни:
«Так проходять вони, мучительні сни,
Що колись володіли землею».

Написано д[ня] 27 вересня на основі Т. Лівія (кн. I, розд. 21). Аналогічне оповідання Діонісія Галікарнаського (кн. III, розд. 36) бідне подробицями, подає різні версії та раціоналістичні догади та боронить Туллового наступника Анка Марція перед закидом, буцімто він, [рідня] Нуми, обурений пануванням чужого йому чоловіка, в змові з кількома вбійцями в часі бурі з громами замордував короля та всіх його домашніх, боронить влучно та, може, без потреби.

УПЕРТІ БОГИ

Захотів Тарквіній храм ізмурувати
Юпітру, Мінерві й Юноні,
Велів віщунам богів волі спитати,
На якому згір'ї має храм стояти
І чи на шпилі, чи на склоні.

Вони показали на гору стрімкую,
Що тоді ще Тарпейською звалась
І від часів Ромула замком, храмами
Та жертовниками пишалась.

Гора та скеляста, крута та простора
Тепер Капітолієм зветься.
І знов віщунам король каже питати,
На якій частині гори їм копати
Та класти основи прийдеться.

А се було зовсім не легкеє діло,—
Гора була здавна святою;
Кого щось нагріло або наболіло,
В честь бога чи демона тут ставив сміло
Храмок чи жертовник з метою [1].

Та все було треба тепер усувати
Та на інше місце містити,
Щоб божествам чільним простір зготувати
І їм лиш самим присвятити.

---

[1] Мета тут у значенні: знак або напис, якому божеству що присвячено.

Рішились авгури у кождого бога
І в духа питати, що скажуть,
Де місце їм любе й куди їм дорога,
Щоб жадного з них не зневажить.

Всі інші богове, і демони, й німфи
Відповіді прихильні давали,
При помочі птахів, що їм найлюбіші,
Місця їх приємні вказали.

Уперлись лиш двоє, Термін і Ювентас[1],
І хоч як молились авгури,
Не хтіли ніякого місця вказати
Й не переставали злі знаки давати,
Щоб їх не тривожити мури.

Отак і лишились жертовники їх
У обсязі храму нового;
Одна стоїть досі в присінку Мінерви,
Другий в самім храмі, де він стояв первий,
Близ її зображення самого.

З того заключили королю на радість,
Всьому місту на втіху велику,
Що Риму границі ніхто не нарушить,
А юності цвіту ніхто в нім не зсушить
Довіку, довіку, довіку.

Написано д[ня] 28 вересня 1915 р. на основі Діонісія Галікарнаського (кн. III, розд. 70).

---

[1] Бог границь і богиня молодості.

АВГУР НЕБІЙ АТТІЙ

I

Найславніший із авгурів,
Що жив в часі Тарквінія,
Звався Небій по імені,
А прозвищем Аттієм.

Многі свідки посвідчають,
Що зі всіх, котрі віщунством
Займалися, Небій Аттій
Найлюбіший був богам.

Много речей божественних
При житті своїм зробив він,
Заробив велику славу,
Та маєтку не збирав.

І була йому від бога
Незвичайна тая ласка,
Що по смерті його тіла
Ніхто й знаку не знайшов.

Про життя його й пригоди
Та діла його чудесні
Много б можна написати,
Та подам лиш дещо я.

II

Його батько рільником був
На маленькім господарстві;
Малий Небій іще змалку
У роботі помагав.

Раз ото пасе він свині;
Хоч худібка неспокійна
Й любить бігати у шкоду,
Під полудне він заснув.

Прокидається спросоння,
Аж свиней кількох немає;
Він розплакався зо страху,
Що поб'є за те отець.

Оддалік була каплиця,
Про яку він тільки те знав,
Що присвячена героям
Чи якимось-то святим.

І пішов він до каплиці
Й став просить: «Святі герої,
Поможіть свиней шукати,
Що у безвість десь зайшли.

Як поможете, то дам вам
Грозд найбільший винограду,
Який тільки в тім околі
Буду в силі вишукать».

Перебігши сюди й туди,
Віднайшов він свої свині,
Але виноград найбільший
Ані руш було знайти.

Там гора була велика,
Вся покрита виноградом,—
Скільки лазь по ній та дрися,
Виноград усе дрібний.

У тім клопоті й тривозі
Він почав богів благати,
Аби знак йому послали,
Як знайти той виноград.

III

Тут подумав: «Се винниця,
Ось лівий бік! Ось правий бік!

Глядітиму лиш на правий,
Які птахи прилетять».

Прилетіли такі птахи,
Які йому сподобались,
І подумав: «Шукатиму,
Де ті птахи посідають».

А знайшовши теє місце,
Де ті птахи посідали,
Він лозу знайшов старезну
Й величезний виноград.

Вирізавши ґрозд найбільший,
Він побіг що було духу
До каплиці з героями,
Щоб зложити їм свій дар.

Йому батько стрічається,
Дивується й питається:
«Куди біжиш? Кому несеш
Величезний грозд такий?»

Сказав хлопець по порядку
Все батькові: «От я заснув,
Свині згубив, святих просив,
Грозд такий їм обіцяв!»

«А де ж знайшов ти грозд такий
Величезний нечувано?» —
«Мені птахи показали».—
«Ану, місце покажи!»

«Ага, так я й дурний буду!
Не жалуйте свого труду.
Може, птахи й вам покажуть,
А я біжу до святих».

IV

«От розумний вдався хлопець! —
Думав батько втішаючись.—
Якби так було з-за чого
В руки дать йому талан!»

І згадав тут про тірренця
У містечку сусідньому,
Ворожбита старенького.
«Дай, до нього загощу!»

Мало був йому знайомий,
Але дід такий приязний,
Що здиблешся — любо стане.
Мовби червінця знайшов.

Пішов отець із Небієм
До містечка поблизького,
Знайшов хату ворожбита,—
Ще ніколи в ній не був.

Старий сидить під хатою,
Все на сонце поглядає,
Зверху очі отіняє
Долонею, мов дашком.

Побачивши селянина
Із дітваком чепурненьким,
Він обома долонями
Свої бедра поплескав.

«От-то мені гості милі!
А принесли що з'їдобне?
В мене, бачите, скрізь голо,—
Те з'їмо, що принесли».

Батько Небія старого
Знав настільки, що ніколи
Гостей не гостить чим іншим,
А лиш тим, що принесли.

Та й сам виріс в тій науці,
Щоб ніколи в чужу хату
Не йти з голими руками,—
Се найперший лихий знак.

І тепер він, як збирався
З своїм сином до вчителя,
То клунок набрав чималий,
Ще й малого обтяжив.

Посідали, поснідали;
Ні старий до гостя свого,
Ані гість теж до старого
Про їх діло нічичирк.

Лиш малий глядить цікаво
На старого, оченята,
Знай, сміються, та сказати
Ані слова не посмів.

Мав науку теж вітцівську:
«Поки старший до малого
Перший сам не заговорить,
Заговорювать не смій!»

Втім, старий лице малого
Взяв поміж обі долоні,
Повернув до сходу сонця
І привітливо сказав:

«Бачиш, он красоворонка!
Зліва вправо полетіла.
Перший раз її тут бачу.
Незвичайно добрий знак».

«Я їх бачив дві оногди,—
Відповів малий спокійно,—
І вони мені вказали
Превеликий виноград».

Простягнув старий правицю
До Небієвого батька.
«Ти привів його в науку?
Буду вчитель я йому.

Не багато йому треба.
Що я маю, він не має,
Передам йому, як зможу,
Щоб не брать з собою в гріб.

Та такого в нього много,
Що він передать нікому
Не возможе і для того
Гробу він не матиме.

Як ота красоворонка
Між воронами, так буде
Він між нами, віщунами,
Диво, а ворона все ж.

Хоч ізверху синє пір'я,
Чорного ж ані одного,—
Все ж ворона. Буде слава,
Не даний високий лет.

Хоч і буде чудотворець,
Його чудо, мов жарт буде,
І ніякої користі
Він не матиме з чудес.

Не підлетить він високо,
Не роздивиться широко;
Щаслив буде, його ж щастю
Не позавидить ніхто».

V

І став Небій Аттій таким віщуном,
Якого дотіль не бувало;
Найнеймовірніше коли предсказав,
Все по його слову ставало.

Хоч іноді й смішно подумать було,
На що таке чудо годиться,—
Сміялися люди, та й Небій собі ж,
А чудо — дивись! — і справдиться.

Хоч не був прийнятий у гурт віщунів,
Що в Римі мав власну господу,
Хоч самі етруски складали той гурт,
І він був етруського роду,—

Проте його звали до всіх віщувань
Королівських, народних, сенатських,
Хоч, крім лету птахів, він штук не вживав —
Віщунських, святотатських.

І простії люди любили його,
Помагав-бо їм в кождій потребі.
Аби що захоче хтось інший сказав,
Буде так лише все, як сказав їм Небій.

VI

Захотів король Тарквіній
Ромула закасувать;
Із трьох трібів три центур'ї [1]
Поклав Ромул поставлять:
А Тарквіній з новобранців
Хтів іще три влаштувать,
Своїм іменем і другів
Ті новії називать.

З віщунів ніхто не бачив
Ніякіського в тім зла,
Тим більше, що війна потребу
Нових боїв принесла.
Небій лиш один завважив:
«Постанова дуже зла!
Гнів богів на нас накличе,
Злих припадків без числа».

Всердився король Тарквіній,
Що не був його звичай.
«Се ж державная потреба!
Ти, віщуне, замічай!» —
«Замічаю при случаю,—
Мовив Небій по звичаю,—
Але теє добре знаю
І за те не одвічаю,—
Що потерпить увесь край».

Та король не піддавався,—
Дуже план свій улюбив,—
І на Небія завзявся,
Пробу ось яку зробив.
На шумнім народнім зборі
Серед площі він засів,
Небія привести вскорі

[1] Центурія — сотня воруженних їздців.

По неволі чи по волі
Як противника палкого
Королівській своїй волі
Своїм лікторам велів.

«Перед суд мій і народний
Ти запізваний отсе,
Що немов з богів показу
Ти противен раз по разу
Навіть тому, що потреба
Нам державная несе.
Чи тебе хто намовляє,
Щоб противився ти мені,
Чи фальшивий дух стріляє?
Та не був же ти в війні?»

«Ні, королю,— Небій каже,—
У війні я не бував,
Але дух мій мене в'яже,
Щоб я те лиш віщував,
В чім побачу волю божу
І покликатися можу
На присутніх, чи між ними
Я кому що сфальшував?
За випадками трудними
Все я правду відкривав».

«Я присутній,— король мовить,—
Мені свідки не указ;
І трудну річ я задумав.
Ну-ко, відгадай сей раз,
Чи ту річ я доконаю?
Як вгадаєш, то пізнаю,
Що твій голос — божий глас».

Небій зір підняв до неба,
Бачив те, що йому треба,
І без намислу сказав:
«Доконаєш».— «Доконаю?
От тепер тебе вже знаю! —
Рік король і заіржав,
Наче кінь, сміхом здоровим.—
Віщуном таким чудовим

Ще ніхто не був й не буде!
Смійтесь, смійтесь з нього, **люде!»**

Але люди не сміялись,
Деякі лиш дивувались
Тій утісі короля.
Мовить Небій: «Хочу знати,
Що такеє загадав ти,
Що на сміх той позволя».

«Бач, ось бритва,— король мовить,—
Що на брехні тебе зловить,
Ось острило кам'яне!
Я хотів тебе спитати,
Чи острило перетяти
Бритвою — то річ можлива?
Ти ж, не знавши того дива,
І порадував мене».

«А порадував,— озвався
Небій і не здивувався,—
Ба, ще більше, розсмішив;
Та ще з того не виходить,
Що мене біс за ніс водить,
Щоб мій вислів був фальшив.

Ну, візьми своє острило,
Відкрий бритву та безсило
І помаленьку тисни!
Бо як при тім руку зраниш,
То сам собі вік споганиш
І не доживеш весни».

Але король, не гаючись,
Не знать чого хапаючись,
Взяв острило, замахнув
Бритвою, мов мав шаблюку,—
Розсік, та ще й ліву руку [1]
Аж до кості розчахнув.

---

[1] Ся подробиця в Лівія (кн. I, розд. 36) представлена так, що король задумав неможливу річ, аби сам віщун розрізав бритвою кам'яне острило, а той

VII

Умер Небій з кінцем року.
Авгурові та пророку
Похорону не було;
Він не хорів ані болів,
Не мав жінки, корів, волів,—
Скромне ж, самітне житло
Чисте й ясне все було.
Відси його з кінцем року,
Мовби дослужив до строку,
З-між людей щось увело.

Дармо другі нарікали,
Тілеса його шукали,—
Не знайшли та й не знайшли.
Та знайшлись такі натомість,
Що про смерть його відомість
Королеві донесли.

Король дуже здивувався,
Вже старий, не сподівався
Свою рану улічить.
Небій значно був молодший,—
Маєш! Вік його коротший!
Щось-таки воно значить.

Хоча страти не жалів він,
То протеє повелів він
Вшанувати пам'ять тую
І залізную статую

і зробив се на його очах. У Діонісія король задумує велике діло й питає віщуна, чи воно можливе. Коли віщун із лету птахів потвердив йому, що можливе, король з наругою запитав його: «Чи можу я отсею бритвою розрізати острильний камінь?» Небій сказав: «Тни, королю! Розітнеш, або я перетерплю все, на що засудиш мене». Король справді розрізав камінь так, що вістря пройшло не тільки через камінь, але перетяло також часть руки, що його держала. Уявляючи собі се дійство, мусимо допустити, що король відтяв собі чиколонки пальців лівої руки, якими держав камінь.

Небієву спорудить
І на площі тій поставить,
Де хотів його знеславить,—
Думав, довше буде жить.

Вийшло се йому на лихо.
Анка Марція сини,
Яких трону він позбавив,
Не збіднив, але знеправив,
Прийнялися зразу, тихо
Шепчучи, шукать вини
На Тарквінію за вбійство
Небія. «Таке злодійство
Він без слідства полишив!
Певно, він вмочав в нім руку,
А за те й залізну штуку
Вгородити поспішив».

Не знайшли в народі віри,
Та в ненависті без міри
В самий низ зійшли вони,
Помічників собі знайшли;
Як королю кінця дійшли
І як самі з сцени зійшли,—
Про се дальша повість буде,—
Тут одно ще лиш прибуде:
Що не дожив король весни.

Написано в днях 28 й 29 вересня 1915 р. на основі Діонісія (кн. III, розд. 70—73). В Лівія лише коротка згадка про Атта Навія (кн. I, розд. 36).

КОМЕНТАРІ

До шостого тому увійшли два цикли поетичних творів І. Франка, написані в останні роки життя,— «Студії над найдавнішим київським літописом» і початок циклу поетичних творів за мотивами історії Стародавнього Риму. Перший з них за своїм характером наближається до наукової розвідки, але оскільки у ньому переважає поетичне начало, він подається серед художніх творів.

СТУДІЇ НАД НАЙДАВНІШИМ КИЇВСЬКИМ ЛІТОПИСОМ

Подані тут переспіви, реконструкції та тлумачення оповідань Іпатіївського літопису являють собою основу першої частини незавершеної Франкової праці «Студії над найдавнішим київським літописом». Письменник працював над нею протягом 1907—1916 рр., використовуючи раніші свої праці. Про жанр, характер, зміст і назву «Студій», крім «Переднього слова» І. Франка, цінні відомості містить протокол засідання філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка (далі — НТШ) від 12 вересня 1912 р.:

«Засідання філологічної секції.

III зас[ідання] дня 12 вересня ... 2) д-р Ів. Франко зреферував першу частину «Студій над найдавнішим київським літописом». Зміст реферату д-ра Ів. Франка:

Основою сих студій було спостереження, що найважніші часті літописного оповідання найстаршого київського літопису уложені віршами і були пізніше переписані прозою з різними редакторськими додатками. Реконструювавши головну часть найстаршого літопису аж до хрещення Володимира в віршовій формі, я мав змогу докладніше, ніж се досі зроблено, повідділяти первісний текст від пізніших редакторських додатків, а також доказати наглядно, що з двох редакцій найстаршого київського літопису т[ак] зв[ана] Іпатська, а властиво Печерська, заховала первісний текст далеко ліпше, ніж т[ак] зв[ана] Лаврентієва, в якій той текст майже скрізь попсовано річевими непорозуміннями та тенденцією переробити народну мову на церковнослов'янську. Метою своїх студій я поклав видання найстаршого київського літопису в первісній віршованій формі з доданням критичного, історичного та літературного апарату, пов-

нішого, ніж се було зроблено досі» («Хроніка НТШ», 1912, вип. IV, ч. 52, с. 10—11).

Варто нагадати, що протягом грудня 1912— травня 1913 р. І. Франко підготував працю «Найдавніші пам'ятки німецької поезії IX—XI вв.», де вмістив три віршові твори, що збереглися в рукописах, писані «ніби прозою», без поділу на поетичні рядки. Так вони й видавалися, аж поки Якоб Грімм не виявив поетичну форму пісні про Гільдебранда, «чим дав почин до віднайдення такої самої форми в інших пам'ятках старонімецької, а також скандінавської поезії, складеної таким самим ладом». Цей лад визначається: 1) «тонічним ритмом, який полягає в тім, що кожда віршова стопа має в собі один склад із наголосом і два або більше складів без наголосу. Дві або три такі стопи творять один короткий вірш (Kurzzeile), а два такі короткі вірші дають довгий вірш (Langzeile)»; 2) алітерацією, тобто повторенням «тих самих букв або тих самих складів на початках двох по собі йдучих слів». Така алітерація «може йти з одного рядка до другого, перетягатися на більше число слів або мішатися рівнобіжно з іншою». Вона «ніде не переведена правильно, так сказати, примусово, а декуди її й зовсім нема». У старонімецькій поезії немає «правильної ритмічної будови та риму», хоч дуже часто трапляється «асонанція» — «повторювання тих самих букв на кінцях слів», що є «мов прочуття будучого риму». І далі І. Франко відзначає, що таку саму поетичну форму, хоч і менш виразну, мають і деякі пам'ятки давньоруської поезії; вона прогляда у таких творах, як «Слово о полку Игоревѣ», «а також у епічних частях нашого найстаршого літопису і, без сумніву, також у інших пам'ятках нашого старого письменства, особливо в церковній та релігійній поезії. Так само епічна поезія великоруського племені, т[ак] зв[ані] билини, зложені таким самим, ніби неправильним, свобідним, а все-таки музикальним і симетричним розміром». Старонімецькі вірші, що їх І. Франко надрукував у своїй праці, на його думку, можуть становити інтерес як взірці «того віршування та того поетичного складу», що існували і в нашій книжній літературі, а частково, і в народній творчості (див. «Найдавніші пам'ятки німецької поезії IX—XI вв.», Львів, 1913, с. 61—63).

Отже, кінцевим продуктом Франкової роботи мало бути наукове видання найстаршого київського літопису в первісній віршованій формі з додатком критичного, історичного та літературного апарату. Текст літопису І. Франко мав намір видати паралельно у віршованій реконструкції староруською мовою і віршованому переспіві українською мовою. Як свідчить «Переднє слово», він сподівався також здійснити докладне зіставлення Лаврентіївської та Іпатіївської редакцій літопису, «не зроблене досі ані в російській, ані в українській науці».

Із цим задумом споріднено кілька Франкових переспівів на літописні теми та коментарів до них, надрукованих у попередніх томах цього видання:

1. «Бунт Митуси» (1875 — 1.VI 1913);
2. «Ор і Сирчан. Половецька історична сага» («Євшан-зілля. Половецька пригода з р. 1126») (1899 — 19—21.IX 1914);
3. «Військо тіней. Воєнна пригода з р. 1167» (22—25.XI 1914);
4. «Кончакова слава. Пригода з літ 1185—87» (27—29.IX 1914; коментар 14.VI 1915),

а також ряд публікацій та рукописних фрагментів:

1. «Das Lied vom Steppenkraut». — «Czernowitzer Tagblatt», Jahr 3, № 709, 11.VI, с. 9—10. Pfingst Beilage;

2. Рецензія на статтю Г. Бараца «О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи» — ЗНТШ, 1907, т. 80, кн. 6, с. 207—210;

3. «Beiträge zur Quellenkritik einiger altrussischer Denkmäler. II. Die Komposition des altesten Chronik».— «Archiv für slavische Philologie», Bd. 29, Berlin, 1907, S. 282—304;

4. «Дві замітки до тексту найдавнішої літописі».— ЗНТШ, 1908, т. 83, кн. 3, с. 169—173;

5. «Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte. I. Живяхоу звѣринымъ образомъ, живоуще скотьски».— В кн.: Jagič — Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagiča. Berlin, 1908, S. 644—655;

6. «Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.». Писано 23—28 червня 1912 року.— «Діло», 1912, № 144, 146, 147; в кн.: І. Ф р а н к о. Причинки до історії України-Русі, ч. І, Львів, 1912, с. 109—123;

7. «Двобій Мстислава з Редедею. Староруське поетичне оповідання». Писано 19 марта 1912.— «Сніп», 1912, № 13, с. 2—3.

8. «Дещо про хозар». Писано 10—16 мая 1912.— «Діло», 1912, № 112, 114, 115, 116; в кн.: Причинки..., с. 87—107.

9. «Причинки до старорускього віршування». Писано дня 19 марта 1912.— «Сніп», 1912, № 15, с. 2—5.

10. «Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня». Писано 27—28 серпня 1912 року.— «Науковий додаток до журналу «Учитель», 1912, № 1, с. 1—9.

11. «Вступна часть літопису по обом редакціям» (до 1913 р.) — відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 740, 15 арк.[1];

12. «Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» (1914)— № 661, 133 арк.;

13. «Регести південноруських літописів» (1914) — № 645, 84 арк.;

14. «Ukrainika в новгородських літописах» (1914) — № 669, 123 арк.

Як видно з «Переднього слова», «Студії над найдавнішим київським літописом» споріднені також з відповідними розділами Франкової праці «Історія української літератури. Часть перша. Від найдавніших часів до Івана Котляревського».

Згодом І. Франко шукає можливостей реалізації своїх реконструкцій та переспівів літописних оповідань у вигляді популярної книжки, про що свідчить його лист до видавця «Всесвітньої бібліотеки» Івана Калиновича від 16 травня 1914 р.

В архіві письменника збереглися такі рукописи, що належать до першої частини «Студій»:

І. № 402 — «Переднє слово», датоване 8—9 вересня 1912 р., 8 арк., писаних рукою секретаря І. Франка І. Лизанівського.

ІІ. № 403 — «Найстарші перекази Київської землі» (заголовок цей в рукопису перекреслено), 136 арк. Рукопис складається з частин, які писалися в 1912 і 1914 рр.; більшість аркушів писано рукою І. Франка; ряд аркушів з реконструкцією літописного тексту

[1] Далі зазначатиметься лише номер автографа і кількість аркушів.

та коментарями — рукою І. Лизанівського; ці аркуші правлені І. Франком. Він містить такі оповідання: 1) «Варязькі шляхи», 2) «Апостол Андрій на Дніпрових горах», 3) «Обри й дуліби», 4) «Три брати, основателі Києва», 5) «Хозарська данина», 6) «Прихід варягів на Русь», 7) «Аскольд і Дір під Києвом», 8) «Аскольд і Дір під Царгородом», 9) «Смерть Аскольда й Діра», 10) «Похід Олега на Царгород», 11) «Смерть Олега», 12) «Похід Ігоря на греків», 13) «Другий похід Ігоря на греків», 14) «Замирення Ігоря з греками», 15) «Смерть Ігоря», 16) «Ольжина помста», 17) «Війна Ольги з деревлянами», 18) «Подорож Ольги до Царгорода», 19) «Грецькі посли в Ольги», 20) «Ольга й Святослав», 21) «Із Святославової молодості», 22) «Половці під Києвом», 23) «Смерть Ольги», 24) «Перший виступ Володимира», 25) «Похід Святослава на Болгарію», 26) «Смерть Святослава», 27) «Олег і Ярополк», 28) «Смерть Ярополка», 29) «Кроваве сватання Володимира», 30) «Володимир і варяги», 31) «Культ ідолів у Києві», 32) «Похід Володимира на болгар», 33) «Розпитування вір». В авторській нумерації цих оповідань помилково повторено номер XIX, яким позначені оповідання «Грецькі посли в Ольги» та «Ольга й Святослав». Через це після оповідання XIX наша нумерація розходиться з Франковою на один номер.

III. № 404 — без заголовка. Це — неповна копія тексту № 403 (в ній бракує фрагментів, писаних у № 403 рукою І. Лизанівського; у відповідних місцях зроблені відсилки до них). Копія частково правлена І. Франком, не датована; виготовлення її слід відносити до 1914 р.

IV. № 405 — без заголовка. Під цим номером згруповано дванадцять подальших фрагментів реконструкції і переспіву оповідань найстаршого київського літопису (деякі з них в уривках): 1) уривок оповідання про зустріч Володимира з грецьким філософом, 2) уривок оповідання про розвідування вір посланцями Володимира; 3) уривок оповідання «Похід Володимира на Корсунь», 4) уривок оповідання «Хрещення Володимира», 5) «Хрещення Києва й усієї Русі», 6) уривок оповідання про Володимира і Рогніду, 7) «Розсадник корсунської освіти», 8) «Заснування Переяслава», 9) «Церков св. Спаса в Василеві», 10) «Щедрість і доброта Володимира», 11) «Облога Білгорода» (без кінця реконструкції літописного тексту), 12) «Брунон із Квербурга гостем у Володимира. Із його листу до німецького цісаря Генріха з р. 1008». Останнє оповідання становить собою додаток до циклу літописних оповідань, запозичений І. Франком із стороннього джерела.

Вперше частину цієї Франкової праці (за рукописами № 403 і № 404) надруковано у виданні: Літературна спадщина. І. Франко. Т. 4. К., «Наукова думка», 1967, с. 13—110. Фрагменти Франкової праці за рукописом № 405 публікуються вперше. Публікації окремих уривків «Студій» відзначаються у примітках до відповідних творів.

Наявність двох паралельних, відмінних між собою в окремих деталях рукописів, що містять тексти більшості реконструйованих і переспіваних І. Франком оповідань найстаршого київського літопису (№ 403 і 404), ставить проблему основного тексту. Аналіз відмінностей між обома рукописами приводить до висновку, що рукопис № 404 є механічною писарською копією рукопису № 403, до того ж копією неповною і недосконалою, з багатьма писарськими помилками. Подекуди текст копії правлений І. Франком. Частина

виправлень усуває писарські помилки, узгоджуючи копію з оригіналом. Проте далеко не всі помилки І. Франко помітив. Друга частина виправлень вносить деякі істотні зміни в авторський текст. Переважна більшість їх стосується розподілу на рядки літописних текстів. Крім того, зроблено окремі стилістичні правки в тексті коментарів. Характер цих виправлень такий самий, як і характер правок, внесених І. Франком у рукопис № 403, насамперед в ті його частини, які було писано І. Лизанівським. Усе сказане дозволяє розглядати рукопис № 404 як копію рукопису № 403, на якій продовжувалась авторська робота над окремими елементами тексту реконструкції літописних оповідань та коментарів до них. Тому тексти подаються за рукописом № 403, але з врахуванням пізніших правок І. Франка, внесених у копію. Первісні варіанти виправлених місць наводяться у примітках.

При відтворенні тексту керуємося такими принципами:

1) текст, писаний І. Франком українською мовою, відтворюється згідно з загальними правилами передачі Франкової мови у цьому виданні;

2) текст, писаний І. Франком російською мовою за старим правописом (у посиланнях на використану літературу), відтворюється за нормами сучасної російської орфографії;

3) текст, писаний старослов'янською та староруською мовою (в реконструкціях літописних оповідань та в цитатах), відтворюється в тій транскрипції, в якій подає його І. Франко. В основному вона збігається з транскрипцією, прийнятою у виданні Іпатіївського кодексу в «Полном собрании русских летописей». При передачі тексту основного списку це видання «руководствовалось правилом точной передачи написаний оригинала средствами гражданской азбуки, дополненной, впрочем, некоторыми буквами кириллицы, а также титлами, дугами и надстрочными буквами» (Полное собрание русских летописей. Т. 2. Изд. 2-е. СПб., 1908, с. XVI). І. Франко вносить у рядок надрядкові літери та запроваджує свою інтерпункцію. Готуючи реконструйовані І. Франком тексти до друку, доцільно було звіряти їх з відповідними текстами Іпатіївського списку — це допомагало прочитати деякі нерозбірливі літери рукопису. При цьому було виявлено окремі дрібні розбіжності між написаннями І. Франка і джерелами. Розбіжності ці, як правило, не є механічними помилками, а являють собою свідомі виправлення. Оскільки публікуються Франкові реконструкції літописних оповідань, а не літописні оповідання самі по собі, то відступи І. Франка від написань Іпатіївського списку і запроваджена ним інтерпункція зберігаються без застережень. Титли не розкриваються. Кириличні літери замінюються «гражданськими», а числа передаються арабськими цифрами;

4) текст, писаний іншими мовами, подається в транскрипції І. Франка і вивіряється за Франковими джерелами, крім тих випадків, коли ці джерела виявилися недоступними;

5) свої конʼєктури І. Франко здебільшого позначав квадратними дужками, іноді ж не відзначав. Подаємо їх у круглих дужках;

6) авторські датування і примітки залишаються в основному тексті;

7) Франкова нумерація поетичних рядків знімається;

8) доповнення, внесені упорядником в основний текст (недописані авторські примітки, механічно пропущені автором слова і літери), беруться в квадратні дужки;

9) різночитання, наведені у примітках, позначаються латинськими літерами.

Наукове товариство імені Шевченка у Львові — установа ліберально-буржуазного напряму, яка виникла в 1893 р. на основі реорганізації Літературного товариства імені Шевченка, заснованого в 1873 р. Крім «Записок», Наукове товариство імені Шевченка у Львові видавало «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології та антропології», «Матеріали до української бібліографії». В окремі періоди діяльність деяких секцій та комісій НТШ, де брали участь І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та ін., мала прогресивний характер. Проте на більшості видань НТШ позначились націоналістичні концепції М. Грушевського, який в 1897—1913 рр. був головою товариства. Під час перебування Західної України під владою панської Польщі публікації НТШ часто мали антирадянське спрямування.

«Хроніка НТШ» — бюлетень, що публікував звіти про діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові; виходив у Львові з 1900 р.

Грімм, брати Якоб (1785—1863) та Вільгельм (1786—1859) — німецькі філологи, основоположники літературознавчої й мовознавчої германістики, видавці й інтерпретатори найвидатніших пам'яток давньонімецької поезії, народних казок і саг.

«Діло» — українська буржуазно-націоналістична газета, яка виходила у Львові протягом 1880—1939 рр.

«Учитель»—ліберально-буржуазний журнал для вчителів, який виходив у Львові в 1889—1914 рр.

Калинович Іван Титович (1885—1927) — бібліограф, видавець, журналіст; виконував обов'язки секретаря бібліографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові, видавав серію книжок під назвою «Всесвітня бібліотека».

Передне слово. № 402, арк. 1—8, копія.

Ягич Ватрослав (Гнат Вікентійович; 1838—1923) — хорватський філолог-славіст. У 1875—1918 рр. видавав журнал «Archiv für slavische Philologie».

Щепкін Євген Миколайович (1860—1920) — російський історик.

Шлецер Август-Людвіг (1735—1809) — німецький історик; головна його праця: Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Лудовиком Шлецером. Перевел с немецкого Дмитрий Языков (ч. I, СПб., 1809; ч. II, СПб., 1816; ч. III, СПб., 1819). Це перше критичне видання давньоруського Початкового літопису.

Міклошич Франтишек (Франц; 1813—1891) — австрійський філолог-славіст, видавець давньоруського Початкового літопису: Chronica Nestoris. Textum russico-slovenicum versionem latinam glossarium editit Fr. Miklosich. Vindobona, C. Braunmüller, 1860.

Леже Луї-Поль-Марія (1843—1923) — французький філолог-славіст, видав французький переклад давньоруського Початкового літопису зі вступом і критичним коментарем: Chroon que dite de Nestor. Traduite sur le texte slavorusse avec introduction et commentaire critique par Louis Leger. Paris, E. Leroux, 1884 (Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes. Sér. 2. Vol. 13).

Амартол Георгій — візантійський хроніст IX ст., автор

кроніки всесвітньої історії; хроніка Георгія Амартола була одним із джерел початкової частини «Повісті временних літ».

...ряд оповідань, узятих чи то з усної традиції українського люду, чи то з династичної традиції південноруських князів та бояр, переважно скандінавського походження. — У праці І. Франка «Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського» (автограф № 570, т. II, арк. 1) про це сказано так:

Я згадав уже вище, що деякі уступи Початкової літописі (цитую сторони по виданню літопису з Іпатської копії, С.-Петербург, 1871.— *Прим. І. Франка*) аж до смерті Святослава треба вважати поемами, сагами, а не історією. До таких пам'яток староруської епіки належать ось які епізоди:

1. Казка про Кия, Щека і Хорива (ст. 5—6), передана куцо, без змісту, з ніби критичними увагами самого редактора (якби Кий був перевізник, то би не ходив до Царгорода! Чому ні?). Сюди належить уступ про хозарську дань, що безпосередньо в'яжеться зі смертю братів (ст. 9). Тон більше казковий, ніж пісенний.

2. Покликання варягів (ст. 11), уривок якоїсь норманської саги про трьох братів, запрошених у чужий край на царство. Ані сліду історії, Рюрик уважається основателем Новгорода, з історії двох інших братів не лишилося нічого. Приплутано уривок казки про Аскольда і Дирда, що сіли в Київ. До їх імен компілятор приточив візантійську легенду про зруйнування руської флоти через занурення в морі образа богородиці.

3. Похід Олега на Київ і вбійство Аскольда і Діра, локальні саги для пояснення назв могил Аскольдової і Дірової.

4. Похід Олега на Константинополь, уривок скандінавської саги про флоту на колесах; се був у норманнів густо практикований спосіб локомоції,— решта того уступу (стор. 17—19) — се не зовсім доладний переповід тексту договору з греками.

5. Смерть Олега — скандінавська сага.

6. Смерть Ігоря і месть Ольги — скандінавська сага.

7. Візита Ольги в Константинополі — сага, а не історія.

8. Облога Києва печенігами (ст. 42—43) — дружинна пісня, основана на місцевій традиції.

9. Болгарська війна і смерть Святослава — переповід саги, а не історія.

Шахматов Олексій Олександрович (1864—1920) — російський філолог та історик, один із найвидатніших літописознавців. Найважливіші його праці про східнослов'янське літописання, які має на увазі І. Франко, такі: «До питання про північні перекази за княгиню Ольгу» (1908), «Корсунская легенда о крещении Владимира» (1906, 1908), «Один из источников летописного сказания о крещении Владимира» (1908), «Мстислав Лютый в русской поэзии» (1909), «Предисловие к Начальному Киевскому своду и Нестерова летопись» (1909), «Нестор-летописец» (1914).

І. Варязькі шляхи. № 403, арк. 1—2 зв. (за архівною пагінацією олівцем у нижньому правому куті сторінки), автограф; № 404, с. 1—7 (за архівною пагінацією олівцем у нижньому правому куті сторінки), писарська копія з правками І. Франка.

[a—a]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було «розвилось».

[b—b]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

Поляномъ же живущим особ
По горамъ симъ.

[c—c]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

И по Ловоти вныти въ Илмерь,
Озеро великое.

[d—d]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

А от Рима прити по тому же морю
Къ Цсрюграду, и от Царяграда
Прити в Понтъ море.

[e—e]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

И въ[те]чет седъмьюдесятъ жерелъ
В море Хвалінское.

[f—f]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

А по Двинѣ въ Варягы,
А изъ Варягъ и до Рима.

[g—g]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

Треми жерелы,
Иже море словеть руское.

[h—h]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так: «до старшої, вже письмом закріпленої традиції».

Болгари — йдеться про болгар, чи булгар волзько-камських, середньовічні тюркомовні племена, які жили в степах Приазов'я та Волзько-Донського межиріччя. Булгарський племінний союз — Велика Булгарія — розпався під ударами хозар. Частина булгар в VII ст. пішла на Дунай, де була асимільована місцевими слов'янами, ставши одним із компонентів південнослов'янського народу болгар. У X ст., після розгрому Хозарського каганату київським князем Святославом Ігоревичем, на Волзі утворилася феодальна держава Булгарія. Спадкоємцями булгарської культури є казанські татари і чуваші.

Хвалисы — давньоруська назва Хорезму (звідси і Хвалиське, або Хвалинське, море — тепер Каспійське), давнього массагетсько-аланського об'єднання в пониззі Амудар'ї і його населення.

Афетів рід — за біблійною легендою, по розподілі землі Ноєвому сину Афетові (Іафетові) дісталися «полунощныя страны и западныя». На цій підставі його вважали родоначальником народів півночі і заходу Європи, в тому числі й слов'ян.

II. Апостол Андрій на Дніпрових горах. № 403, арк. 3—5, автограф; № 404, с. 9—17, писарська копія з правками І. Франка, на с. 13 дописка І. Франка.

[a—a]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так: «вони вробляють».

[b—b] Дописано І. Франком у рукопису № 404.

[c—c] Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

Оувидѣ, яко ис Корьсуня
Близъ оустье Дьнѣпръское.

[d—d] Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

И заоутра въставъ рече
К сущимъ с нимъ оученикомъ:

[e] Після слова «Андрій» йшла фраза «поміщена в рядку 2 нашого оповідання», закреслена І. Франком у рукопису № 404.

III. Обри й дуліби. № 403, арк. 6—7 зв., автограф; № 404, с. 19—27, писарська копія з правками І. Франка, на с. 21, 27 дописки й помітки І. Франка.

[a—a] Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

И примучиша Дулѣбы,
Сущая Словѣны.

[b—b] Виправлено І. Франком у рукопису № 404, первісно цей рядок прилягав до наступної строфи.

[c—c] Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

И помроша вси, и не оста
Ни єдинъ Обринъ.

[d—d] Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було «другої».

[e—e] Дописано І. Франком у рукопису № 404.

IV. Три брати, основателі Києва. № 403, арк. 8—10, автограф; № 404, с. 29—43, писарська копія з правками І. Франка, на с. 35 дописка І. Франка, на с. 43 дата, проставлена рукою І. Франка.

[a—a] У рукопису № 404: «Писано д[ня] 9 цвітня 1914».

[b] У рукопису: «бо».

[c] У рукопису № 404 І. Франко додав таку примітку: «Сього слова в р[укопису] нема».

[d] У рукопису № 404 І. Франко додав таку примітку: «Далі в р[укопису] дописка пізнішого редактора: «Єще и до нн̃ѣ нарѣчють Дунаици городище Кыєвѣць». У рукопису № 403 ця фраза складала наступні два рядки тієї ж строфи, в рукопису № 404 І. Франком викреслені:

Єще и до нн̃ѣ нарѣчють Дунаици
Городіще Кыєвѣць.

[e—e] Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так: «рядки 37—38 із...»

[f—f] У рукопису № 404 немає.

[g] У рукопису № 404 цю примітку вміщено під наступним аркушем (див. с. 39) і закреслено І. Франком.

[h] На цьому текст у рукопису № 403 уривається, дальший текст коментаря зберігся тільки у рукопису № 404.

V. Хозарська данина. № 403, арк. 11—13, автограф; № 404, с. 45—53, писарська копія з правками і дописками І. Франка.

[a—a]Виправлено Франком у рукопису № 404, було так, як в Іпатіївському списку: «одиноя страны»; виправивши, І. Франко додав таку примітку: «У р[укопису] через помилку «одиноя страны».

Переспів написано 1875 р.; вперше надруковано в зб. «Баляди і розскази. Письма Івана Франка, І», Львів, 1876, с. 4—5; передруковано з відмінами і додатками в зб. «Із літ моєї молодості», Львів, 1914, с. 55—59.

Різночитання переспіву в зб. «Із літ моєї молодості»: рядок 17: «Данину до хана шатра завезли»; рядок 22: «Не добру, о хане, прислали нам дань!»; рядок 32: «Спішить, де хозари вколисані сном»; рядок 38: «Хозарам, мабуть, похоронний се спів»; рядок 43: «І вниз похилилась його голова».

До переспіву в зб. «Із літ моєї молодості» додано таку примітку, що являє собою варіант коментаря та віршової реконструкції (цей варіант реконструкції відрізняється від поданого в основному тексті розбивкою оповідання на рядки, становлячи проміжний етап між текстом рукопису № 403 до виправлення і текстом того ж рукопису після виправлення, а отже, і текстом рукопису № 404):

Літописне оповідання про хозарську данину міститься в початковій, недатованій часті нашого найстаршого літопису перед р. 852, по смерті трьох київських братів Кия, Щека та Хорива. Читаємо там по фотолітографічному виданню тексту (Повѣсти временныхъ лѣтъ по Ипатскому списку. СПб., 1871, стор. 12), ось що:

По сихъ же лѣтехъ по смрти братья сея
Баша [Поляни] обидими
Деревляны и инѣми околными.
И наидоша я Козаре
Сѣдящая в лѣсѣхъ на горах.
И ркоша Козарѣ: «Платите намъ дань».
Здумавше же Поляне,
И вдаша от дыма мечь.
И несоша Козары князю своєму
И къ старѣишинамъ своим,
И рѣша имъ: «Се налѣзохомъ дань нову».
Они же рѣша имъ: «Откуду?»
Они же рѣша имъ: «В лѣсѣ на горах
Над рѣкою Днѣпровьскою».
Они же ркоша: «Что суть вдалѣ?»
Они же показаша мечь.
И рѣша старцѣ козарьстіи:
«Не добра дань, княже!
Мы доискахом ся оружьємь
Одиноя страны, рѣкше саблями,
И сихъ оружьє обоюду остро, рекше мечи.
Сіи имуть имати на насъ дань
И на инѣхъ странахъ».
Се же сбысть ся все.

Хорс — бог Сонця у східнослов'янській поганській міфології.

VI. Прихід варягів на Русь. № 403, арк. 14—17 зв., автограф, на берегах арк. 14 закреслена помітка, писана невідомою рукою: «NB. Uwagi powinny być drukowane pismem odmiennem od tekstu... Akcenty moie najlepiej będzie dawać wszystkie»; № 404, с. 55—71, писарська копія з правками І. Франка, на с. 59, 61, 63 дописки і помітки І. Франка, на с. 71 дата, написана рукою І. Франка.

[a—a]У рукопису № 404, очевидно помилково, ці рядки подано в такому порядку:

И воєвати сами на ся почаша,
И быша оусобицѣ в них.

У літопису порядок цих слів такий, як у рукопису № 403.

[b—b]Виправлено І. Франком у рукопису № 404, було так:

И городы рубити:
Овому Полътескъ, овому Ростовъ,
Другому Бѣло озеро.

В а р я г и — давньоруська назва норманнів, жителів Скандінавії. Літописна легенда про «закликання варягів» на Русь лягла в основу антинаукової теорії «норманізму», яка стверджує вирішальну роль варягів-норманнів у створенні давньоруської держави й формуванні матеріальної й духовної культури Київської Русі IX—XI ст. Цю теорію розвинули історики-норманісти XVIII ст. Г.-З. Байер, Г.-Ф. Міллер, А.-Л. Шлецер. Вона стала популярною серед західних і, зокрема, німецьких та скандінавських буржуазних істориків. Певною мірою вплив норманізму тяжів і над І. Франком. Радянська історична наука викрила антинауковість норманізму і довела, що давньоруська держава виникла задовго до появи на Русі варягів внаслідок економічного й суспільно-політичного розвитку східних слов'ян. Варяги, що осіли на Русі при князівських дворах, у військових дружинах і в містах, швидко послов'янились.

Р ю р и к о в и ч і — давньоруська князівська династія, що походить від варязького князя Рюрика, котрий, за літописною легендою, був 862 року покликаний новгородцями князювати на Русі. Більшість істориків вважає Рюрика реальною особою. Гадають, що до нього звернулося по допомогу одне із новгородських політичних угруповань. Рюриковичі стояли на чолі давньоруської держави (у зв'язку з чим К. Маркс називав її «імперією Рюриковичів»), великих та дрібних князівств періоду феодальної роздрібненості.

С и н е у с і Т р у в о р — існує припущення, що імена братів Рюрика «Синеус» і «Трувор» виникли внаслідок неправильного прочитання літописцем якогось скандінавського тексту, що правив йому за джерело; там могло бути написано, що Рюрик прийшов на землю слов'ян із своїм домом (родом, родиною) — *сине хус* і військом-дружиною — *трувор*.

В і д у к і н д (бл. 925 — після 973) — німецький хроніст, автор «Історії саксів» у трьох книгах, яка охоплює період від найдавніших часів до 967 р.

Г е м б л а ц е н с ь к и й З і г б е р т (Сігіберт) із Жомбла — середньовічний хроніст; Sigebertus Gemblacensis. De scriptoribus ecclesiasticis.— Magna Patrologia latina, t. XVI, p. XVI; про значення його

відомостей щодо Відукінда: R. Köpke. Widukind von Korvei. Berlin, 1867, S. 3, 170. (Див.: Видукинд Корвейский. Деяния саксов. Вступ. статья, пер. и коммент. Г. Э. Санчука. М., «Наука», 1975, с. 7).

Monumenta Germaniae Historica — серія публікацій середньовічних джерел до німецької історії; видається з 1819 р. Повна назва використаного І. Франком видання Відукіндової хроніки: Widukindi res gestae Saxonicae ex recensoine Waitzii in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recudi fecit Georgus Heinricus Pertz. Editio altera Hannoveriae, 1866. Це друге видання хроніки в публікації німецького історіографа Георга Вайтца (1813—1886). Перше видання вийшло 1838 р. Пор. радянське російське видання цієї хроніки: Видукинд Корвейский. Деяния саксов. Вступ. статья, пер. и коммент. Г. Э. Санчука. Цитований І. Франком уривок див. на с. 67—68 (латинський текст), 128—129 (російський).

Веспасіан Тіт Флавій (9—79) — римський імператор.

Беда Достойний (бл. 673—735) — англосаксонський історик, автор «Церковної історії англів».

VII. Аскольд і Дір під Києвом. № 403, арк. 18—19, автограф; № 404, с. 73—77, писарська копія з правками І. Франка.

VIII. Аскольд і Дір під Царгородом. № 403, арк. 20—22 зв., автограф; № 404, с. 79—85, писарська копія з правками І. Франка, на с. 87 дата, написана рукою І. Франка.

[a]Слово «много» вставлене І. Франком у рукопису № 404.

[b]Слово «місто» вставлене І. Франком у рукопису № 404.

[c]Текст, взятий у квадратні дужки, в рукопису № 403 закреслений (крім його закінчення на арк. 22 зв., яке теж, очевидно, мало бути закреслене); в рукопису № 404 цього тексту немає.

Переспів написано 1875 р.; вперше надруковано в зб. «Баляди і розскази», с. 8—10; передруковано з відмінами в зб. «Із літ моєї молодості», с. 63—65.

Різночитання переспіву в зб. «Із літ моєї молодості»: рядок 16: «В Босфор погружає чудовий завій»; рядок 25: «В вирах потопились варягів човни».

До переспіву в зб. «Із літ моєї молодості» додано таку примітку, що являє собою варіант коментаря та віршової реконструкції (цей варіант реконструкції відрізняється від поданого в основному тексті розбивкою оповідання на рядки, становлячи проміжний етап між текстом рукопису № 403 до виправлення і текстом того ж рукопису після виправлення, а отже, і текстом рукопису № 404):

Літописне оповідання про напад Аскольда й Діра на Царгород міститься в найстаршім літопису під р. 862 і виглядає по фотолітографічному тексту (цитов[аного] вид[ання], ст. 15 [див. примітку до оповідання V]) ось як:

Иде Аскольдъ и Дирдъ на Грѣкы,
И приде в 14 лѣто Михаила царя.
Царю же отшедъшю на Агаряны
И дошедшю єму Черноє рѣкы,
Вѣсть єпархъ посла єму,
Яко Русь идеть на Цargрад.
И вороти ся царь.
Сии же внутрь Суда вшедъше

Много оубииство християномъ створиша,
И въ двою оту кораблии
Царьград оступиша.
Царь же одва в городъ вныде
И с патриарьхом Фотиемъ
Къ сущии церкви стии Бци въ Влахернѣхъ
Всю нощь молитву створиша —
Тако же божествену ризу стыя Бца
С пѣсьньми изнесъше в рѣку омочиша.
Тишинѣ сущи и морю оукротившю ся
Абѣе буря с вѣтром въста,
И волнамъ великымъ въставшем засобъ,
И безбожныхъ Руси коробля смяге
И къ берегу извѣрже и изби я,
Яко мало ихъ от таковыя бѣды избывши ся
И къ своя си въвратиша ся.

Подаю тут дослівний переклад грецького тексту на основі петербурзького видання, доконаного Муральтом під редакцією Срезневського...— див. «Ученые записки Второго отделения императорской Академии наук», кн. VI, СПб., 1861. Хронограф Георгия Амартола, греческий подлинник, приготовленный к изданию Э. Г. фон Муральтом (1859).

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський і український славіст.

Грушевський М. С. (1866—1934) — український буржуазний історик, один із ідеологів українського буржуазного націоналізму кінця XIX — початку XX ст. І. Франко критично ставився до праць Грушевського і неодноразово полемізував з ним, зокрема коментуючи давньоруські літописи.

IX. Смерть Аскольда й Діра. № 403, арк. 23—25, автограф; № 404, с. 89—97, писарська копія, на с. 89 дописка, на с. 95 і 97 помітки І. Франка.

X. Похід Олега на Царгород. № 403, арк. 39—47, арк. 39—41 (переспів) — автограф, решта тексту (реконструкція і коментар) писана рукою І. Лизанівського, з правками і дописками І. Франка; № 404, с. 133—139, писарська копія переспіву без виразних Франкових правок.

XI. Смерть Олега. № 403, арк. 35—38, автограф; № 404, с. 119—133, писарська копія без виразних Франкових правок. Переспів написано 1875 р.; вперше надруковано в зб. «Баляди і розсказни», с. 12—14, під заголовком «Князь Олег», передруковано з відмінами в зб. «Із літ моєї молодості», с. 68—72.

Різночитання переспіву в зб. «Із літ моєї молодості»: рядок 2: «В задумі по пишній кімнаті ходив»; рядок 12—13: «Не знайде потіхи, хто її покров Посміє зірвати зухвалов руков»; рядок 21: «Мій княже, дурити не вмію я»; рядок 49: «Князь Олег до лоба ногою діткнув».

До переспіву в зб. «Із літ моєї молодості» додано таку примітку, що являє собою варіант коментаря та віршової реконструкції (цей варіант реконструкції відрізняється від поданого в основному тексті насамперед розбивкою оповідання на рядки, становлячи проміжний

етáп між текстом рукопису № 403 до виправлення і текстом того ж рукопису після виправлення, а отже, і текстом рукопису № 404):

Джерелом сього поетичного оповідання треба вважати поетичне оповідання нашого найстаршого літопису, яке по т[ак] зв[аній] Іпатієвій копії в фотолітографічнім виданні в реконструкції на первісну віршову форму виглядає ось як:

И живяше Олегъ въ Кыевѣ
Миръ имѣя къ всѣмъ странамъ
И приспѣ осень, и помяну Олегъ
Конь свои иже бѣ поставилъ
Кормити и не всѣдати нань.
Бѣ бо преже въпрошалъ волъховъ:
«От чего ми єсть оумьрети?»
И рече ємоу Одинъ кудесникъ:
Княже, конь, єго же любиши,
И ѣздиши на немъ,
От того ти оумрети».
Олегъ же приимъ въ оумѣ си
Рече: «Николи же всядоу на конь,
Ни вижю єго боле того».
И повелѣ кормити и
И не водити єго къ немоу.
И пребывъ нѣколко лѣтъ не дѣя єго,
Донде-же и на Грѣкы иде.
И пришедшю ему къ Кыєву,
И пребысть четыры лѣта.
На пятое лѣто помяну конь свои,
От него же бяху рекъли влъсви
Оумрети Ольгови.
И призва старѣишину конюхомъ
Рекя: «Кде єсть конь мои,
Єго же бѣхъ поставилъ
Кормити и блюсти єго?»
Онъ же рече: «Оумерлъ єсть».
Олегъ же посмѣя ся
И оукори кудесника рекя:
«Тоть неправо молвять волъсвѣ!
Конь оумерлъ, а я живъ!»
А повелѣ осѣдлати конь.
«Да-ть вижю кости єго».
И приѣха на мѣсто, идеже
Бяху лежаще кости єго
И лобъ голъ. И слѣзъ съ коня.
Посмѣя ся рекя:
«От сего ли лъба смрть мнѣ взяти?»
И въступи ногою на лобъ.
И выникнучи змѣя
И оуклюну и в ногу,
И съ того разболѣвъ ся оумьре.
И плакаша ся по немъ
Всѣ людие плачемъ великомъ,
И несоша и, и погребоша и

На горѣ, иже глеть ся Щековица;
Єсть же могила єго до сего дни,
Словеть могила Олгова.

XII. Похід Ігоря на греків. № 403, арк. 26—34 зв.; арк. 26—30, 31 зв. (частково), 34 зв. (частково) — автограф, арк. 31, 31 зв. (частково), 32, 32 зв., 33, 34, 34 зв. (частково) писані рукою І. Лизанівського; № 404, с. 99—117, писарська копія з правками І. Франка, на с. 99 і 113 помітки І. Франка.

[a]Далі в рукопису № 403 йшла наступна фраза літопису:

Игорь же пришедъ и нача совокупити вои многы,
И посла по Варягы за море вабя и на Грѣкы,
Пакы хотя поити на ня.

Ці рядки І. Франком закреслені.

Гераклея — йдеться про Гераклею Понтійську (тепер Ергелі, портове місто в Туреччині).

Країна пафлагонів, Пафлагонія — візантійська провінція на малоазіатському березі Чорного моря.

XIII. Другий похід Ігоря на греків. № 403, арк. 48—50 зв., арк. 48—49 (переспів і початок коментаря) — автограф, арк. 50 (реконструкція) писаний рукою І. Лизанівського, з правками і помітками І. Франка, арк. 50 зв. (закінчення реконструкції, закінчення коментаря і дати) — автограф; № 404, с. 141—149, писарська копія тексту, писаного в рукопису № 403 І. Франком, на с. 147 відсилка писаря до тексту рукопису № 403, писаного рукою І. Лизанівського: «Сторона 53(50) в оригіналі».

XIV. Замирення Ігоря з греками. № 403, арк. 51—54, автограф; № 404, с. 151—163, писарська копія.

XV. Смерть Ігоря. № 403, арк. 55—58, арк. 55—56 (переспів) — автограф, арк. 57—58 (реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками І. Франка, на арк. 58 дата, написана рукою І. Франка; № 404, с. 165—169, писарська копія переспіву.

XVI. Ольжина помста. № 403, арк. 59—66 зв., арк. 59—62 (переспів) — автограф, арк. 63—65 (коментар та реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками І. Франка, арк. 66, 66 зв. (закінчення реконструкції та коментаря) — автограф; № 404, с. 171—193, писарська копія автографічної частини відповідного тексту з рукопису № 403.

[a]Далі в літопису йде фраза: «И повелѣ Олга отроком своим служити передъ ними». Очевидно, І. Лизанівський, виписуючи текст з літопису, механічно пропустив її, а І. Франко не зауважив цього пропуску.

[b—b]В літопису: 5 000.

XVII. Війна Ольги з деревлянами. № 403, арк. 67—72 зв., арк. 67—69 (переспів) — автограф, арк. 70—72 (коментар та реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками та дописками І. Франка, арк. 76 (закінчення реконструкції та коментар, сюди ж належить частина тексту з арк. 66 зв.) — автограф; № 404, с. 195—211, писарська копія автографічної частини відповідного тексту з рукопису № 403.

[a]В рукопису примітки бракує.

[b]Так само
[c]Так само.
[d]Так само.

В формі, ближчій до нашого літописного оповідання, являється та сага в одній із орієнтальних редакцій середньовікової повісті про війни та пригоди Александра Великого... — йдеться про так звану «Александрію», повість про життя й походи Александра Македонського (356—323 рр. до н. е.), яка виникла у II—III ст. грецькою мовою і розповсюдилась у середні віки на Заході та Сході; у східнослов'янських літературах відома у версіях XI—XII і XV—XVII ст.

XVIII. Подорож Ольги до Царгорода. № 403, арк. 73—78 зв., арк. 73—74 (переспів), 7 (коментар) — автограф, арк. 75—77, 78 зв. (коментар та реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками та дописками І. Франка, арк. 77 зв.— вставка рукою І. Франка до арк. 77, частина тексту реконструкції на арк. 77 стосується наступного оповідання; № 404, с. 213—223, писарська копія автографічної частини відповідного тексту з рукопису № 403.

[a]Далі в літопису ідуть слова: «и млтвѣ и постѣ», в рукопису їх немає. Чи це свідоме вилучення, чи механічний пропуск І. Лизанівського, не помічений І. Франком, сказати важко.

[b]До цього місця в рукопису № 403 було додано таку примітку, згодом викреслену, очевидно, І. Франком: «Далі в тексті вставка редактора: «Се же бысть яко и при Соломони: приде цсрца Єфиопьская слышати хотящи мдрсть Соломоню, многу мдрсть видѣти и зънамения. Тако и си блаженая Олга искаше добрыє мдрости бия. Но она члвцьскыя, а си божия. Ищющи бо премдрости обрящют премдрость: на исходищихъ поеть ся, на путехъ же дѣрзновение водит, на краихъ же стѣнъ забралныхъ проповѣдает ся въ вратѣхъ же градныхъ дѣрзающи глть, єлико бо лѣтъ незлобивии дѣржат ся по пьравду». На цьому в рукопису цитата уривається. Ось її закінчення за Іпатіївським літописом (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 50—51): «И си бо от възвраста блженая Олена искаше мдрстью что есть луче всего въ свѣтѣ семъ. И налѣзе бисеръ многочѣньныи еже есть Хсъ. Рече бо Соломонъ: «Желанье блговѣрныхъ наслаждеть дшю. И приложиши срдце своє в разумъ. Азъ бо любящая мя люблю. А ищющии мене обрящють мя. Ибо Гсь рече: «Приходящаго къ мнѣ не иждену вонъ».

Константин VII Багрянородний, Порфирогенет (905—959) — візантійський імператор і письменник, автор тгор/ «Про управління імперією», що є важливим джерелом з історії Візантії та причорноморських слов'ян.

XIX. Грецькі посли в Ольги. № 403, арк. 79, автограф, реконструкція цього оповідання записана І. Франком на арк. 77; № 404, с. 225—227, писарська копія.

П о ч а й н а — річка в Києві, притока Дніпра; гирло Почайни служило портом в епоху Київської Русі. У Почайні за князя Володимира Святославича кияни відбували обряд хрещення.

С у д е я, С у д — тепер Золотий Ріг.

XX. Ольга й Святослав. № 403, арк. 80—82, арк. 80 (переспів) — автограф, арк. 81, 81 зв., 82 (коментар і реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками і дописками І. Франка; рукою І. Франка вписано чимало тексту на арк. 81 зв. і 82; № 404, 229—237, писарська копія автографічної частини відповідного тексту з рукопису № 403.

XXI. Із Святославової молодості. № 403, арк. 83—87, арк. 83—84 (переспів) — автограф, арк. 85—87 (коментар і реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками і дописками І. Франка; № 404, с. 238—243, писарська копія переспіву.

[a]Далі в літопису ідуть слова: «и съступиша ся битъ»,[r] в рукопису № 403 їх немає. Чи це свідоме вилучення, чи механічний пропуск І. Лизанівського, не помічений І. Франком, сказати важко.

[b]Далі в літопису (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 53) йде такий уступ, відтворений І. Франком у переспіві, але опущений у віршовій реконструкції староруського тексту: «Иде Стославъ на Дунаи на Болгары. И, бившимъся, одолѣ Стославъ Болгаромъ, и взя городовъ 80 по Дунаю, и сѣде княжя ту въ Переяславци, ємля дань на Грѣцѣхъ».

XXII. Половці під Києвом. № 403, арк. 88—93 (переспів, коментар, реконструкція), автограф; № 404, с. 245—265, писарська копія.

[a]Так в рукописах № 403 і 404, треба: «Печеніги».

В праці «Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського» І. Франко наводить ранішу спробу переспіву цього літописного епізоду. Вперше її опублікував О. І. Дей у статті «Іван Франко про народнопісенні відгомони в староруських літописах» («Народна творчість та етнографія», 1966, № 3, с. 45—46). Наводимо відповідне місце Франкової «Історії» за автографом № 570, т. II, арк. 1—3:

Ось проба передати віршами пісню про напад печенігів, пропускаючи псевдоісторичні додатки редактора:

Прийшли печеніги на руськую землю,
Обступили город силою тяжкою,
Доокола міста стало їх без ліку —
Ні вилізти з міста, ні вісті послати;
Послабали люди з голоду й безвіддя.
Зібралися люди по той бік Дніпровий,
Вони з того боку на човнах стояли,
А в Київ ввійти їм не мож ні одному,
Ані їм у Київ, ні до них із міста.
Затужили люди в місті і говорять:
«Ніхто не знайде[ть]ся, щоб на той бік вийшов?
Як не прийде поміч до города вранці,
То ми піддамося отим печенігам».
Сказав один отрок: «Я перейти можу».

А міщане раді отроку сказали:
«Як перейти можеш, то ну, не барися!»
Він з города вийшов з кінською уздою,
Поміж печенігів ішов та й питає:
«Чи хто з вас не бачив моєї коняки?»
До ріки зблизився, скинув шмаття з себе,
У Дніпро посунув і поплив щодуху.
Бачать печеніги, кинулись на нього,
Стрілами стріляли, та не потрапляли.
А ті з того боку човнами наспіли,
Взяли його в човна, ведуть до дружини.
А він їм говорить: «Як завтра на рано
Не перебредете місту на підмогу,
То мусять піддаться печенігам люди».
Ой став промовляти Претич-воєвода:
«Попливемо завтра човнами доконче,
Візьмемо княгиню з її княжичами,
Та й перевеземо на сей бік з слугами,
Як сього не вчиним, то князь нас погубить».
Другого дня вранці в човни повсідали,
Удосвіта дуже у сурми заграли,
Аж у місті люди всі галас підняли.
Печеніги певні, що се князь надходить,
Побігли від міста, куди ведуть очі.
І вийшла княгиня до човнів з дітками.
Та князь печенізький побачив, що сталось,
І сам повернувся, Претича питає:
«А хто се прийшов тут?» — А Претич відмовив:
«Прийшли сюди люди із онтого боку».
А князь печенізький: «А ти князь їх, може?»
«Не князь я,— сей каже,— а княжа сторожа,
Та іде за мною військо незліченне».
А печеніг мовить: «Ну, будь мені другом!»
А Претич відмовив: «Нехай і так буде».
І з коней ізлізли, дали собі руки,
І князь печенізький дав Претичу зброю,
Коня, і шаблюку, і лука з стрілами,
А Претич йому дав коня, щит і шаблю,—
І так печеніги з-під міста забрались.

Справді гомерівський малюнок, навіть зо сценкою, як Діомед з Главком міняються оружжям.

У львівському літературно-науковому тижневику «Неділя» за 1912 р. (ч. 10, 9 березня, с. 2—3) І. Франко вмістив статтю «Печеніги під Києвом 968 р.», яка являє собою ранній варіант розвідки про цей літописний епізод і його віршової реконструкції. У цій статті І. Франко стверджував: «Якось так сталося, що на неї (пісню.— *Ред.*) досі не звернули уваги. Ані історики суспільно-політичних відносин, ані історики письменства не завважили досі, що в нашім найстаршім літопису обох редакцій, Печерської та Видубецької, під р. 968 поміщено оповідання, в високій мірі драматичне та поетичне, в якім не трудно віднайти своєрідну віршову форму...». За-

лишаючи на пізніше докладнішу характеристику цього літописного оповідання, І. Франко в цій статті подає спробу його віршової реконструкції, користуючись «фотографічними виданнями обох редакцій нашого найстаршого літопису»[1].

В основу цієї реконструкції І. Франко поклав «текст Іпатської (властиво Печерської) редакції, ближчий до оригіналу і до народної мови, коли натомість текст Лаврентієвого відпису виявляє змагання наблизити язик до церковщини». У своїй реконструкції І. Франко не передавав «зовсім докладно правопису ані одної, ані другої редакції, полишаючи заведення відмін до критичного видання». Літописне оповідання про перший напад печенігів на Київ у цьому варіанті його віршової реконструкції має такий вигляд:

Придоша Печенѣзи первое
на рускую землю,
А Стославъ бяше в Переяславци.
И затвори ся Ольга съ внукы своими
Ярополкомъ и Олгомъ и Володимеромъ
В городѣ Киевѣ.

И оступиша Печенѣзи городъ
В силѣ тяжьцѣ, бещисленое множьство
Около города;
И не бѣ лзѣ вылѣсти изъ града,
Ни вѣсти послати.
И изнемогаху людиє гладомъ и водою.

И събравше ся людиє
Оноя страны Днѣпьра в лодьях,
И об ону страну стояху,
И не бѣ лзѣ внити в Киевъ
Ни єдиному же ихъ,
Ни изъ города къ онѣмъ.

И въстужиша людиє в городѣ,
И ркоша: «Нѣ ли кого,
Иже бы на ону страну моглъ доити»,
И рещи имъ: «Аще не приступите
Оутро подъ городъ,
Предати ся имамъ Печенѣгомъ».

И рече одинъ отрокъ:
«Азъ могу прейти».
Горожани же ради бывше
Ркоша отроку:
«Аще можеши како ити, иди!»
Онъ же изыде изъ града съ оуздою,
И хожаше сквозѣ Печенѣгы,

[1] Повесть временных лет по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санктпетербург, 1871, ст. 49—50, і Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку. Издание Археографической комиссии. Санктпетербург, 1872, ст. 38—39.

Гля: «Не видѣли коня никтоже?»
Бѣ бо оумѣя печенѣскы,
И мняхуть [една] ис своихъ.

И яко приближи ся к рѣцѣ,
Свѣргъ порты съ себе,
Суну ся въ Днѣпръ и побрѣде.
И видѣвше же Печенѣзи
Оустрѣмиша ся нань стрѣляюще єго,
И не могоша єму ничто же створити,

Они же видѣвше съ оноя страны
Приѣхавше в лодьи противу єму,
Взяша и въ лодью
И привезоша и къ дружинѣ.
И рече имъ: «Аще не подступите
Заоутра рано подъ городъ,
Предати ся имуть людиє Печенѣгомъ».

Рече же имъ воєвода ихъ,
Именемъ Претичь:
«Подъступимъ заоутра въ лодьяхъ,
И попадъше княгиню и княжичи
Оумчимъ на сю страну.
Аще ми сего не створимъ,
Погубити ны имать Стославъ».

И яко быст заоутра,
Всѣдоша в лодья противу свѣту,
Въструбиша велми трубами,
И людиє въ градѣ кликоша.
Печенѣзи же мнѣша князя пришедша,
Побѣгоша розно от града.

Изыйде Олга съ внукы
И съ людми к лодьямъ,
И видѣвъ же князь печенѣжьскый
Возврати ся єдинъ къ воєводѣ
Притичю, и рече: «Кто се приде?»
И рече єму (Притичь воєвода):
«Людиє от оноя страны».

И рече князь печенѣжьскый:
«А ты князь ли єси?»
Онъ же рече: «Азъ єсмь мужь єго,
И пришелъ єсмь въ сторожєхъ,
А по мнѣ идеть вои бещисленоє множьство».

И рече князь печенѣжьскый
Претичу: «Буди ми другъ».
Онъ же рече: «Тако будї!»
И подаста руку межю собою,
И вдасть печенѣжьскый князь

Претичу конь, саблю и стрѣлы,
Онъ же дасть ємy бронь и щитъ и мечъ,
И отступиша Печенѣзи от города.

Далі І. Франко зауважує: «Що це оповідання, як бачимо, досить поетичне, являється окремою вставкою в літопису, про се переконує нас те, що йде зараз далі по ній і виглядає як закінчення іншого прозового оповідання: «и не бяше лзѣ коня напоити на Лыбеди (чрезъ) Печенѣгы. И послаша Киянѣ къ Стославу глюще: «Ты, княже, чюжеи земли ищешь и блюдешь, а своея ся лишивъ. Малѣ бо насъ не възяша Печенѣзи, а мтрь твою и дѣтий твоихъ. Аще не придеши ни оборониши нас, да пакы възмуть. Аще ти не жаль отьчини своея и мтрь стари суща и дѣти своихъ?» То слишавъ Стославъ в борзѣ всѣдъ на кони сь дружиною своею, и приде къ Киеву, и цѣлова мтрь свою и дѣти своя, съжали си о бывшем от Печенѣгъ, и събра воя и погна Печенѣгы в поле, и бысть мирно». Бачимо тут добре різницю між поетичним оповіданням і звичайним літописним стилем». Та обставина, що «парубок у Києві знає говорити по-печенізьки», приводить І. Франка до думки про тривале сусідство печенігів з Руссю і про мирні стосунки між ними. Стаття І. Франка має таку дату: «Написано д[ня] 6 марта 1912».

«Н е д і л я» —український літературно-науковий та громадський тижневик ліберально-буржуазного напряму; виходив у Львові протягом 1911—1912 рр.

П р о к о п і й К е с а р і й с ь к и й (між 490 і 507 — після 562) — візантійський історик, автор «Історії воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами» (553), яка містить, зокрема, цінні відомості про східних і південних слов'ян.

XXIII. Смерть Ольги. № 403, арк. 94—96 (переспів, коментар, реконструкція), автограф; № 404, с. 267—279, писарська копія.

XXIV. Перший виступ Володимира. № 403, арк. 97—98, автограф; № 404, с. 279—283, писарська копія.

XXV. Похід Святослава на Болгарію. № 403, арк. 99—111, арк. 99—104 (переспів) — автограф, арк. 105—111 (коментар і реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками і дописками І. Франка; № 404, с. 285—305, писарська копія переспіву.

[a]В тексті «мудры».

Д е р е с т е р (Дерестр, Деростол) — тепер Сілістра, місто в Болгарії.

XXVI. Смерть Святослава. № 403, арк. 112—114 (переспів, коментар, реконструкція), автограф; № 404, с. 307—315, писарська копія.

[a—a]В літопису: «и не послуша єго».

[b]В літопису: «къ Печенѣгом».

[c—c]В літопису: «и не бѣ лзѣ».

[d]В літопису: «на ня».

Переспів написано 1875 р.; вперше надруковано під заголовком «Святослав» у зб. «Баляди і розскази», с. 17—19; передруковано з великими відмінами і додатками в зб. «Із літ моєї молодості», с. 76—81.

Текст переспіву із зб. «Баляди і розскази» дуже відмінний і від тексту зб. «Із літ моєї молодості», і від тексту, публікованого тут.

Різночитання переспіву в зб. «Із літ моєї молодості»: рядок 2: «Ой їду я, мамо, та в Переяслав»; рядок 4: «І пишно там котиться срібний Дунай»; рядок 8: «Дніпра не замінить вам срібний Дунай»; рядок 10: «Чужого забагнеш, а стратиш своє»; рядок 15: «Ой правду сказала та мать Святослава»; рядок 16: «Де скарби, там зрада, а гіркість, де слава»; рядок 24: «В густих очеретах вороги сидять»; рядок 25: «А Свінельд, стар лицар, сказав до князя»; рядок 32: «А ми маєм ждати спокійно весни?»; рядок 35: «Пливуть Дніпра води то тихо, то з шумом».

До переспіву у зб. «Із літ моєї молодості» додано таку примітку, що являє собою варіант коментаря та реконструкції (цей варіант реконструкції відрізняється від поданого в основному тексті насамперед розбивкою оповідання на рядки, становлячи проміжний етап між текстом рукопису № 403 до виправлення і текстом того ж рукопису після виправлення, а отже, і текстом рукопису № 404):

Літописне оповідання про Святослава, відповідне змістові сеї поемки, в тексті київського літопису (наведене видання, ст. 49) виглядає ось як. Під роком 6675 (967) поміщена коротка звістка:

Иде Стославъ на Дунай на Болгари,
И бившимъ ся одолѣ Стославъ Болгаръ
И взя городовъ П (80) по Дунаю,
И сѣде княжа в Переяславци,
Ємля дань на Грѣцѣхъ.

Далі під р. 968 іде поетичне оповідання про напад печенігів на Київ та про воєводу Претича, яке кінчиться ось якою допискою:

Послышавъ Стославъ въборзъ въсѣдъ на кони
Съ дружиною своєю и приде въ Києву,
И цѣлова мтрь свою и дѣти своя
И съжали ся о бывшем от Печенѣгъ.
И собра воя и прогна Печенѣгы в поле,
И бысть мирно.

Під слідуючим роком 969 (op. cit., ст. 50—51) читаємо ось яке оповідання:

Рече Стославъ къ мтри своєи и къ боярам своимъ:
«Нелюбо ми єсть в Киевѣ жити;
Хочю жити в Переяславци в Дунаи,
Яко то єсть среда земли моєи,
Яко ту вся благая сходять ся;
От Грѣкъ паволокы, золото, вино
И овощи разноличьнии,
И ищеховъ (зам. «ис Чеховъ») и изъ Оугоръ
серебро и комони
Изъ Руси же скора и воскъ и медъ и челядь».
И рече єму мти: «Видиши ли мя болиу сущю?»
Бѣ бо разболѣла ся ауже. Рече же єму:

«Камо хощеши от мене?
Погребъ мя иди, аможе хощеши».
И по трехъ днехъ оумре Олга.

И плака ся по неи снъ ея и внуци ея
И людиє вси плачемъ великим,
И несъше погребоша ю на мѣстѣ.

Літописне оповідання не означує докладно, на якім місці похоронено Ольгу, а подає далі її заповіт, за яким слідує похвала Ользі (ст. 51—52). Далі під роком 991 літопис подає оповідання про другий похід Святослава на болгарів та його війну з греками, а також договір із грецьким царем Ціміскієм, яким Святослав був змушений закінчити сю війну. Далі читаємо (ст. 55):

Створивъ же миръ Стославъ съ Грѣкы,
И поиде в лодьяхъ къ порогом.
И рече єму воєвода отень Исвѣнгелдъ:
«Поиди княже около на конєх,
Стоять бо Печенѣзи в порозѣхъ».
И не послуша ся и поиде въ лодьяхъ.
Послаша же Переяславци къ Печенѣгом гля:

«Идеть Стославъ в Русь
Възем имѣнье много оу Грѣкъ,
И полонъ бещисленъ,
А с маломъ дружины».
Слышавше же Печенѣзи се заступиша порогы.

И приде Стославъ къ порогомъ,
И не бѣ лзѣ проити пороговъ,
И ста зимовать въ Бѣлобережьи.
[И] не бѣ в них брашна,
И бысть гладъ велїкъ,
Яко по полугривнѣ голова коняча.

И зимова Стославъ, веснѣ же приспѣвъши

Поиде Стославъ в пороги.

Під слідуючим роком 972 читаємо коротке оповідання про смерть Святослава, безпосередньо пов'язане до попереднього:

Приде Стославъ в порогы,

И нападе на ня Куря, кнзь печенѣжьскыи,
И оубиша Стослава, и взяша голову єго,
И волбѣ єго здѣлаша чашю,
Оковавше лобъ єго золотомъ
И пьяху в немъ.
Свѣнгелдъ же приде къ Киеву къ Ярополку.

Дописано дня 10 падолиста 1913.

XXVII. Олег і Ярополк. № 403, арк. 115—118 (переспів, реконструкція, коментар), автограф; № 404, с. 315—325, писарська копія.

[a] У літопису далі йдуть слова: «яко Ярополкъ оуби Олга».

XXVIII. Смерть Ярополка. № 403, арк. 119—120, переспів, автограф; № 404, с. 327—333, писарська копія.

В обох рукописах Франкової праці (№ 403 і 404) міститься тіль-

ки переспів цього оповідання, реконструкції ж староруського тексту бракує. Наводимо відповідний літописний текст (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 64—66):

И приде Володимиръ къ Киеву съ вои многыми, и не може Ярополкъ стати противу Володимиру, и затворися Ярополкъ въ Киевѣ съ людьми своими и съ Блудом; и стояше Володимиръ обрывся на Дорогожичѣ, межи Дорогожичемъ и Капичемъ, и есть ровъ и до сего дне. Володимиръ же посла къ Блуду, воеводѣ Ярополчю, с лѣстью глѧ: «Поприяи ми! Аще оубью брата своего, имѣти тя начну въ оца мѣсто своего, и многу чсть возмеши от мене: не я бо почалъ братю бити, но онъ. Азъ же того оубояхъся и придохъ на нь». И рече Блудъ къ посланымъ Володимиром: «Азъ буду». О злая лѣсть человѣчьская! Яко же Двдъ глаголет: «Ядыи хлѣбъ мои възвеличилъ есть на мя лѣст». Сь оубо луковаше на князя лѣстью, акы «языкы своими льщаху. Суди имъ, Бе, да отпадут от мыслии своих; по множьству нечтья изърини я, яко прогнѣваша тя, Гси». И пакы тож рече Двдъ: «Мужи крови льстиви не припловят днии своих». Се есть свѣтъ золъ, еже свѣщевають свѣт золъ на кровопролитье; то суть неистовии, иже приимъше от князя или от гсна своего чсть и дары, ти мыслят о главѣ князя своего на погублѥние, горьше сут таковии бѣсовъ». Яко ж и Блудъ предасть князя своего, прїимъ от него чсти многы, сь бо бысть повиненъ крови тои. Се бо Блудъ затворився съ Ярополком, слаше къ Володимиру часто, веля ему приступати къ городу бранью, самъ мысля оубит Ярополка; гражаны же нѣлзѣ оути его. Блуд же не възмогъ, како бы и погубити, замысли лѣстью, веля ему не изълазит на брань изъ града. И рече же Блудъ Ярополку: «Киянѣ слются къ Володимирю глще: «Приступаи къ городу бранью, яко предамы ти Ярополка». Побѣгии изъ града». И послуша его Ярополкъ, и бѣжа изъ града, и пришедъ затворися въ градѣ Родѣнѣ на оустьи Рьси, а Володимиръ вниде в Киевъ, и осѣдяху Ярополка в Роднѣ. И бѣ гладъ великъ в немь, и есть притча и до сего дне: «Бѣда, аки в Роднѣ». И рече Блудъ Ярополку: «Видиши ли, колко вои оу брата твоего? Намъ ихъ не перебороти. И твори миръ съ братомъ своимъ»; льстя под ним се рече. И рече Ярополкъ: «Тако буди». И посла Блудъ къ Володимеру глѧ, яко «Събыся мысль твоя, яко приведу Ярополка к тебѣ, и пристрои оубити и». Володимиръ же то слышавъ, вѣшедъ въ дворъ теремьныи отень, о немъ же преже сказахом, сѣде ту с вои и съ дружиною своею. И рече Блудъ Ярополку: «Поиди къ брату своему и рьци ему: «Что ми ни вдасї, то язъ прииму». Поиде же Ярополкъ, и рече ему Варяжько: «Не ходи, княже, оубьють тя; побѣгъни в Печенѣгы и приведеши воя»; и не послуша его. И приде Ярополкъ къ Володимиру; и яко полѣзе въ двѣри, подъяста и два Варяга мечема подъ пазусѣ. Блудъ же затвори двѣри и не дасть по немъ внити своимъ. И тако оубьенъ бысть Ярополкъ. Варяжько же, видѣвъ, яко оубьенъ бысть Ярополкъ, бѣжа съ двора в Печенѣгы, и много воева с Печенѣгы на Володимира, и одва приваби и, заходивъ к нему ротѣ.

Це оповідання датоване в літопису 6488 (980) роком.

XXIX. Кроване сватання Володимира. № 403, арк. 121—122 (переспів і реконструкція), автограф; № 404, с. 335—339, писарська копія. Продовженням цього оповідання є фрагмент «І княгинею стала, хоча і без права...», що міститься у рукопису № 405/6, арк. 1—3, автограф, де він значиться як оповідання **XXXVII**.

XXX. Володимир і варяги. № 403, арк. 123—124; арк. 123 (переспів) — автограф, арк. 124 (коментар і реконструкція) писаний рукою І. Лизанівського, з правками І. Франка; № 404, с. 341—343, писарська копія переспіву.

[a]В літопису: 2.

XXXI. Культ ідолів у Києві. № 403, арк. 126—131 (тут в пагінації рукопису помилка, після арк. 128 іде арк. 130, 125, 129, які мають бути відповідно арк. 129, 130, 131, далі в рукопису йде арк. 131 (отже, 131 а, 132 і т. д.), арк. 126—128 (переспів) — автограф, арк. 129—131 (коментар і реконструкція) писані рукою І. Лизанівського, з правками І. Франка; № 404, с. 345—351, писарська копія переспіву.

[a]В літопису: «поимуть».

XXXII. Похід Володимира на болгар. № 403, арк. 131 (131а), переспів, автограф; № 404, с. 353—355, писарська копія.

Цей переспів опертий на такі літописні епізоди: 1. «Володимиръ же посади Добрыню оуя своего в Новѣгородѣ. И пришед Добрыня Новугороду, постави кумиръ надъ рѣкою Волховомъ, и жряхуть ему люде Новгородьстии акы Бу» (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 87); 2. «Иде Володимиръ на Болъгары съ Добрынею оуемъ своимъ в лодьяхъ, а Торкы берегомъ приведе на конехъ: и тако побѣди Болгары: И рече Добрыня Володимиру: «Съглядахъ колодникъ, и суть вси в сапозѣхъ. Симъ дани намъ не платити, поидевѣ искать лапотникъ». И сътвори миръ Володимиръ с Болгары, и ротѣ заходиша межи собою, и рѣша Болгаре: «Толи не буди мира межи нами, оли и е камень начнеть плавати, а хмель грязнути». И приде Владимиръ къ Києву» (там же, с. 71).

XXXIII. Розпитування віри. № 403, арк. 132—135, переспів, автограф; № 404, с. 357—369, писарська копія.

В рукописах № 403 та № 404 міститься тільки початкова частина переспіву літописного оповідання про розпитування вір. Коментаря та реконструкції бракує. Переспіву відповідає такий літописний текст (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 71—74):

В лѣто 6494 [тобто 986]. Придоша Болгаре вѣры бохъмичи глще, яко «Ты князь єси мдръ и смысленъ, и не вѣси закона; да вѣруи въ законъ наш и поклонися Бохъмиту». Рече Володимиръ: «Кака єсть вѣра ваша?» Они же рѣша: «Вѣруємъ Бу, а Бохъмитъ ны оучить, гля: обрѣзати уды тайныя, а свинины не ѣсти, а вина не пити, и по смрти съ женами похоть творити блудную. Дасть Бохъмить комуждо по семидесять женъ красенъ, и избереть єдину красну, и всѣхъ красоту възложит на єдину, и та будеть ему жена. Здѣ же, рече, достоить блудъ творити всякыи. На [се]мъ же свѣтѣ аще будет кто оубогъ, то и тамо, аще ли батъ єсть здѣ, то и тамо», и ина многа лѣсть, єя же нелзѣ писати

срама рад[и]. Володимиръ же слуше ихъ, бѣ бо самъ любяше жены и блужение многое, и послушаше сладько. Но се бѣ ему не любо обрѣзание оудовъ и о яденьи свиныхъ мясъ, а о питьи отинудь рекъ: «Руси веселье питье, не можемъ безъ того быти». По семъ же придоша Нѣмци из Рима, глюще, яко: «Придохомъ послани от папежа»; и ркоша ему: «Реклъ ти папежь: земля твоя яко земля наша, а вѣра ваша не акы вѣра наша; вѣра бо наша свѣтъ єсть, кланяемъся Бу, иже створи нбо и землю, и звѣзды и мсць и всяко дыхание, а бзи ваши древо суть». Володимиръ же рече: «Кака єс[ть] заповѣдь ваша?» Они же рѣша: «Пощение по силѣ»; «Аще кто пьеть или ѣсть все въ славу Бию», реч[е] оучитель нашь Павелъ». Рече же Володимиръ Нѣмцмъ: «Идете опять, яко оци наши сего не прияли суть». Се слышавше Жидове Козарьстии придоша, ркуще: «Слышахомъ, яко прих[о]диша Болъгаре и хрстьяни, оучище тя кождо ихъ вѣрѣ своеи. Хрстьни бо вѣрують, єгоже мы распяхомъ, а мы вѣруемъ єдину Бу Аврамову, Исакову, Ияковлю». И реч[е] Володимиръ: «Что єс[ть] законъ вашь?» Они же рѣша: «Обрѣзатися и свинины не ясти, ни заячины, суботу хранити». Онъ же реч[е]: «То кде єсть земля ваша?» Они же рѣша: «Въ Иерслмѣ». Онъ же реч[е]: «То тамо ли єсть?» Они же рѣша: «Разъгнѣвалъся Бъ на отци наш[и], и расточи ны по странам грѣхъ рад[и] нашихъ, и предана быс[ть] земля наша хрстьяномъ». Володимиръ же реч[е]: «То како вы инѣхъ оучите, а сами отвѣржени Ба? Аще бы Бъ любилъ васъ, то не бысте расточени по чюжимъ землямъ. Єда и намъ то же мыслите зло прїяти?». По семъ прислаша Грѣци къ Володимиру философа, глюще сице: «Слышахомъ, яко приходили суть Болгаре, оучаще тя приняти вѣру свою, ихъ же вѣра осквѣрняєть нбо и землю, иже суть проклятѣ паче всѣхъ члвкъ, оуподобльшеся Содому и Гомору, на няже пусти Бъ камѣнье горущее и потопи я, и погрязоша, яко и сихъ ожидаєть днь погибели ихъ, єгда придеть Бъ судити на землю и погубити вься творящая безаконье и сквѣрны дѣющая. Си бо омывають оходы своя, поливавшеся водою, и въ ротъ вливають, и по брадѣ мажются, наричюще Бохмита. Тако же и жены ихъ творят ту же сквѣрну и ино же пуще: от совокупления мужьска вкушають». Си слышавъ Володимиръ плюну на землю, рекъ: «Не чисто єс[ть] дѣло». Рече же философъ: «Слышахомъ же и се, яко приходиша от Рима оучить васъ к вѣрѣ своеи, ихъ же вѣра с нами мало же развращена: служать бо опрѣснокы, рекше оплатъкы, ихъ же Бъ не преда, но повелѣ хлѣбом служити, и преда апсамъ приимъ хлебъ, и рекъ: «се єсть тѣло мое ломимое за вы...» Тако и чащю приимъ реч[е]: «Се єсть кровь моя новаго завѣта» си же того не творять, и суть не исправилѣ вѣры». Реч[е] же Володимиръ: «Придоша къ мнѣ Жидове, глюще: яко Нѣмци и Грѣци вѣруть, єго же мы распяхом ...

Середня частина Франкової обробки цього оповідання частково збереглася в рукописному фрагменті № 405/1, 1 арк., автограф — це уривок коментаря і переспів епізоду про зустріч Володимира з грецьким філософом. Реконструкції бракує. Переспіву відповідає такий літописний текст (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 92):

И се рекь, показа ємоу запоноу, на неи же бѣ написано судище Гне, показываше же ємоу одесноую праведныа в веселїи предеидоущоу в раи, а ошоуюу грѣшныа идоущих въ мукоу. Вълодимеръ же възъдхноувь реч[е]: «Добро сим одесноую, горе же сим ошоуюу». Онъ же ре[че]: «Аще хощеши одесноую стати, то крстися». Вълодимеръ же положи на сръдци своем, рекъ: «Пождоу еще мало», хотя испытати о всѣх вѣрах. Вълодимеръ же семоу дары многы въдавь, отпоусти съ честїю великою.

Кінець переспіву — фрагмент епізоду про послів Володимира — зберігся у рукописному фрагменті № 405/2, арк. 1—3, автограф. Тут же зберігся і уривок коментаря та реконструкції. Після слів, на яких уривається Франкова реконструкція, в Лаврентіївському списку йдуть такі слова, котрими закінчується уривок, якого бракує в Іпатіївському списку: «... яко своєго никто же не хулить, но хвалить. Аще хощеши испытати гораздо, то имаши у собе мужи: пославъ испытай когождо их службу, и кто како служить богу». И бысть люба рѣчь князю и всѣмь людемъ; избраша мужи добры ...».

Текст переспіваного Франком літописного епізоду за Іпатіївським списком (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 93—94):

...смыслены, числомъ 10, и рѣша имъ: «Идете первоє в Болгары, испытаите вѣру ихъ и службу». Они же идоша, и пришедше видиша сквѣрная дѣла ихъ и кланяние въ ропати; и придоша в землю свою. И реч[е] имъ Володимѣръ: «Идете пакы в Нѣмцѣ и сглядаите тако же, и оттуду идете въ Грѣкы». Они же придоша в Нѣмцѣ, и сглядавше црквь и службу ихъ, и придоша к Црюграду, и внидоша къ цсрю. Цсрь же испыта, коея ради вины придоша. Они же исповѣдаша єму вся бывшая. Си слышавъ цсрь, и рад быс[ть], и чсть велику створи имъ въ тъ днь. Наоутрѣя же посла къ патрѣарху, гля сице: «Придоша Русь, пытающе вѣры нашея, да пристрои црквь и крилосъ, и самъ причинися въ стльския ризы, да видять славу Ба нашего». И си слышавъ патрѣархъ, и повелѣ созвати крилосъ всь, и по обьчаю створи призникъ, и кадила вьжгоша, и пѣния и ликы составиша. И иде и цсрь с ними во црквь, и поставиша я на пространьнѣ мѣстѣ, показающе красоту црквьную, и пѣнья, и службу архиерѣискыи, предстоянья дьяконъ, сказающе имъ служение Ба своего. Они же въ изоумѣньи бывше, и оудивившеся, похвалиша службу ихъ. И при-

зваша я цѣря Василѣи и Костянтинъ, и рѣста имъ: «Идете в землю вашю», и отпусту и я с дары великы и с чьстью. Они же придоша в землю свою. И созва князь бояры своя и старца, р[е]че Володимеръ: «Се придоша послании нами моужи, да слышимъ от нихъ бывшее», и ре[че] имъ: «Скажите предъ дружиною». Они же рѣша яко «Ходихомъ первое в Болгары и смотрихомъ, како ся кланяють въ храминѣ, рекше в ропатѣ, стояще бес пояса; и поклонившеся сядет и глядить сѣмо и овамо, акы бѣшенъ, и нѣс[ть] веселия оу нихъ, но печаль и смрадъ великъ. И нѣс[ть] добръ законъ ихъ. И придохомъ в Нѣмцѣ и видихомъ службу творяща, а красоты не видихомъ никоея же. И придохом же въ Грѣкы, и ведоша ны идеже служать Бу своєму, и не свѣмы, на нбси ли єсмь былѣ, или на землѣ: нѣс[ть] бо на земли такоѓо] вида или красоты такоя, недоумѣемь бо сказати; токмо то вѣмы, яко отинудь Бъ съ чловкы пребываєть, и єсть служба ихъ паче всих странъ. Мы оубо не можемь забыти красоты тоя, всякъ бо чловкъ, аще преже вкусить сладка, послѣди же не може не можеть горести прияти, тако и мы не имамъ сде жити». Отвѣщавъша же боярѣ и рѣша: «Аще лихъ бы законъ Грѣчкыи, то не бы баба твоя Олга прияла крщения, яже бѣ мудрѣиши всих чловкъ». Отвѣщав же Володимѣръ, реч[е]: «То кде крщнис приимемъ?» Они же рѣша: «Кдѣ ти любо ...»

Наявність фрагментів № 405/1 та № 405/2 дозволяє припускати, що літописне оповідання про розпитування вір було І. Франком переспіване, реконструйоване і прокоментоване в повному обсязі.

XXXIV. Похід Володимира на Корсунь. № 405/3, арк. 1—2, автограф.

Реконструкції віршованого староруського тексту цього оповідання у Франковому архіві не виявлено. Відповідний літописний епізод у Іпатіївському списку має такий вигляд (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 94—96):

И минувшоу лѣту, в лѣт[о] 6496 [тобто 988] иде Володимеръ с вои на Корсунь, град грѣчкыи, и затворишася Корсоуняни въ град[ѣ]. И ста Володимѣръ об онъ полъ град[а] в лимени, вьдале град[а] стрѣлище єдиного, и боряхоуся крѣпко горожанѣ с ними. Володимеръ обьстоя град. И изнемогаху людие, и реч[е] Володимеръ гражаномъ: «Аще ся не вдасте, имамъ стояти за три лѣт[а]». Они же не послушаша того. Володимеръ же изряди воя своя, и повелѣ приспу сыпати къ град[у]. Сим же спущимъ, Корсоуняне, подкопавше стѣну градьскую, крадяху сыпленую перьсть, а ношахоу к собѣ в град, сыплюще посредѣ града. Вои же присыпаху боле, и Володимеръ стояше. И се мужь, именемь Анастасъ, Корсунянинъ, стрѣли, написавъ на стрѣлѣ: «Кладязи, яжи суть за тобою от вьстока, ис того вода идеть по трубѣ, копавше, переимете воду». Володимеру же, се слыша, възрѣвъ на нбо, и реч[е]: «Аще ся сбудеть, се имамъ крститися». И ту абьс повелѣ копати прекы трубамъ, и переяша воду. И людье изнемогахоу жажею водною и предашася. И вниде Володимеръ въ град и дружина єго, и посла Володимиръ къ

цсрви Василию и Костянтину, гля сице: «Се град ваю славныи взях; слышю же се, яко сестроу имаєте двою, да аще єя не вдасте за мя, то створю град[у] вашему, яко и сему створихъ». И се слышавша цсря, быста печална, посласта вѣсть, сице глще: «Не дость крстнмъ за поганыя посягати и даяти. Аще ли ся крстиши, то приимеши се, и получиши црство нбсное, и с нами єдиновѣрникъ будеши. Аще ли сего не хощеши створити, не можевѣ[ство]дати сестры своєи за тя». И се слышавъ Володимѣръ, и реч[е] посланымъ от цсрю: «Глте цсрма тако: Яко азъ крщюся, яко испытахъ преже сихъ днии законъ вашь, и єсть ми любъ и вѣра ваша и служение, иже ми исповѣдаша послании нами мужи».

XXXV. Хрещення Володимира. № 405/4, 1 арк., автограф («Іще Володимир не збувся гріха»); вперше надруковано: «Життя і знання», 1936, № 5, с. 140. Написано 24 квітня 1914 р.

Реконструкції віршованого староруського тексту цього оповідання у Франковому архіві не виявлено. Відповідний літописний епізод у Іпатіївському списку має такий вигляд (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 96—97):

По Бжью же строєнью вь се время разболѣлся Володимиръ очима, и не видяше ничтоже, и тоужаше велми, и не домышляше, что створити. И посла ко нему цсрця, рекуще: «Аще хощеши болезни сея избыти, то вьскорѣ крстися, аще ли ни, то не имаєши избыти сего». И си слышавъ Володимеръ, [рече]: «Аще се истина будет, по истѣнѣ великъ Бъ крстьянескь». И повелѣ крстити ся. И єпспъ же Корсуньскыи с попы црсчины, огласивъ и крсти Володимѣра. И яко возложи руку на нь, а абье прозрѣ. Видив же се Володимеръ напрасное исцѣление, и прослави Ба, рекъ: «То первое оувидѣхъ Ба истиньнаго». Си же оувидивше дружа єго, мнози крстишася. Крсти же ся въ црквн стоє Софьи, и єсть црквн та стояще в Корсуни град[ѣ] на мѣстѣ посредѣ града, идеже торгъ дѣють Корсоунянѣ;полата Володимѣря воскраи црквн стоить и до сего днн, а цсрчина полата за олътаремъ. По крсщнии же приведе цсрцю на обручение. Се же не свѣдуще право глють, яко крстился єсть в Кыевѣ, инии же рѣша в Василевѣ, друзии же рѣша инако сказающе.

XXXVI. Хрещення Києва й усеї Русі. № 405/5, арк. 1—2, автограф.

Віршованої реконструкції переспіваного тут літописного епізоду в архіві І. Франка не виявлено. Відповідний текст подається за Іпатіївським списком (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 101—102):

...а сам (Володимир — *Ред.*) прииде Кыеву. И яко приде, повелѣ кумиры испроврещи, овы исѣщи, а другыя огньви предати. Перуна же повелѣ привязати кь коневи хвосту и влещи с горы по Боричеву па Ручаи, и 12 мужа пристави бити жезлиемь. Се же не яко древу ююющю, но на поругание бѣсу, иже прильщаше симъ образомъ

чл҃вкы, да возмѣстьє прииметь от чл҃вкъ. Велии єси, Гс҃и, чюдная дѣла твоя! Вчера чьстимь от чл҃вкъ, а дн҃сь поругаєм. И влѣкомоу же єму по Ручаєви кь Днѣпру, плакахуся єго невѣрнии людьє, еще бо не бяху прияли крщ҃ния. И привлекше и вринуша и въ Днѣпръ. И пристави Володимеръ, рекъ: «Аще кде пристанеть, вы то отрѣваите єго от берега; доньдеже порогы проидеть, тогда охабитеся єго». Они же повѣленоє створиша. Яко пустиша и и проиде сквозѣ порогы, извѣрже и вѣтръ на рѣнь, яже и до сего дни словет Перуня рѣнь. По сем же Володимиръ посла послы своя по всему граду гл҃я: «Аще не обрящеться кто заоутра на рѣцѣ...».

Далі мав бути реконструйований і переспіваний такий текст (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 102—103):

... бат҃ ли, оубогъ, или нищь, или работенъ, противникъ мнѣ да будеть». И се лышавше людьє с радостью идяху, радующеся и гл҃ху: «Аще бы се не добро было, не бы сего князь и бояри прияли». Наоутрѣя же изииде Володимѣръ с попы ц҃рцины и Корсуньскыми на Днѣпръ, и снидеся бещисла людии. И влѣзоша вь воду, и стояху ови до шеѣ, а друзии до персии, младѣи же от берега, друзии же младенци держаще, свѣршении же продяху, поповѣ же стояще мл҃твы творяху. И бяше видити радость велика на нб҃си и на земли, толико дш҃ь спасаємых; а дьяволъ стеняше гл҃я: «Оувы мнѣ, яко отсюду прогонимь єсмь! зде бо мнѣхъ жилище имѣти, яко сде не суть оучения апс҃лкаа, ни суть вѣдуще Б҃а, но веселяхуся о службѣ ихъ, єже служаху мнѣ. Иже се побѣжаємь єсмь от невѣглас[а] сего, а не от апс҃лъ и мчн҃къ, и ни имамъ оуже цр҃ствовать во странах сихъ». Кр҃стившим же ся людемь, идоша когождо в домы своя. Володимѣръ же радъ бывъ, яко позна Б҃а самъ и людиє єго, и возрѣвъ на нб҃о и р[е]че: «Б҃е великыи, створивыи нб҃о и землю! призри на новыя люди своя, вдаи же имъ, Г҃и, оувѣдити тебе, истеньнаго Б҃а...

Віршована реконструкція закінчення цього епізоду (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 103, цитоване Франком видання, с. 86) збереглася у Франковому рукописі № 405/5.

XXXVII. [І княгинею стала, хоча і без права...]. № 405/6, арк. 1—3, автограф. Див. примітку до оповідання XXIX.

XXXVIII. Розсадник корсунської освіти. № 405/7, арк. 1—3, автограф.

XXXIX. Заснування Переяслава. № 405/8, арк. 1—9, автограф.

[a] У Франковому рукопису помилково «нашимь».

XL. Церков св. Спаса в Василеві. № 405/9, арк. 1—2, автограф.

XLI. Щедрість і доброта Володимира. № 405/10, арк. 1—4, автограф.

XLII. Облога Білгорода. № 405/11, арк. 1—5, автограф.

[a]На цьому реконструкція віршованого староруського тексту у Франковому рукопису уривається. Закінчення цього літописного епізоду в Іпатіївському списку (Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 112—114) має такий вигляд:

И придоша вь градъ, и рекоша людиє: «Почто губите себе? Коли можете перестояти нас? Аще стоите 10 лѣт, что можете створити намъ? Имѣмь бо кормьлю от земля. Аще ли не вѣруєте, да видите своима очима». И приведоша я кь кладязю, идѣже цѣжь, и почерпоша вѣдромъ, и льяху в ладкы, и варяху пред ними, и яко вариша пред ними кисель, и поємь я. И приведоша къ другому кладязю, и почерпоша сыты, и почаша ясти первоє сами, потом же и Печенѣзѣ. И оудивишася рекоша: «Не имуть сему вѣры наши князи, аще не ядять сами». И людьє нальяша корчагу цѣжа и сыты от кладязя, и вдаша Печенѣгомъ. Они же пришедше повѣдаша вся бывшая и вариша кисель. И яша князи Печенѣжьстии, и подивишася. И поємше талия своя, а онѣхъ пустивше. И вьсташа от града, и вь своя идоша.

XLIII. Брунон із Квербурга гостем у Володимира. № 405/12, арк. 1—6, автограф.

[a]В рукопису поправлено на «XLIV».

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ЗА МОТИВАМИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Вперше надруковано у кн.: Літературна спадщина. Іван Франко. Т. 3., К., Вид-во АН УРСР, 1963, с. 9—254.

Автографи цих творів зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 430—431). Це два оправлених томи, впорядковані і підшиті пізніше без будь-якої систематизації. Тоді ж проставлена олівцем і наскрізна нумерація сторінок обох томів (№ 430, 449 с.; № 431, 584 с.). Сам автор пронумерував сторінки лише окремих творів. Формат паперу різний, здебільшого 11 × 14,5 см і 14 × 21 см. Умовна назва циклу — «Ab urbe condita» («Від заснування міста») — написана І. Франком на окремих клаптиках паперу, які підшито на початку автографа № 430 і на с. 265.

Тексти подаються за автографами у хронологічній послідовності за часом їх написання (від 9 серпня до 29 вересня 1915 р.). Авторські датування і посилання на джерела залишаються в основному тексті. Нумерація поетичних рядків І. Франка знімається.

Першоджерелами для написання творів за мотивами історії Стародавнього Риму І. Франкові послужили переважно історичні хроніки античних істориків Риму Кассія Діона і Діонісія Галікарнаського. Німецькі переклади їхніх творів, якими користувався І. Франко, зберігаються в особистій бібліотеці Франка — Dio Cassius. Römische Geschichte. Bd. I, II, III, Stuttgart, 1831, 1837, 1844 (№ 3040—3042); Dionisius von Halikarnas. Werke. Bd. I, II, III, Stuttgart, 1832, 1847, 1850 (№ 3419—3421).

Крім того, І. Франко користувався також творами Плутарха, Тіта Лівія, Валерія Максима та ін. Як правило, після кожної поезії І. Франко зазначає джерела, які він поклав в основу свого твору. Відомості про ці першоджерела та їх авторів подаються у примітці до твору, де вони згадуються вперше.

ІЗ КАССІЯ ДІОНА «ІСТОРІЇ РИМУ»

Основання Рима. Автограф № 430, с. 269.

Діон Кассій Кокцеян (Кассій Діон; бл. 155—235) — римський політичний діяч, історик, автор твору «Ῥωμαϊκὴ ἱστορία» («Римська історія») у 80 кн., із яких збереглися кн. 36—60, а також частково кн. 78 і 79.

Ромул — за римською легендою, засновник м. Рима у 754—753 рр. до н. е., перший римський цар.

Валерій Корвін. Автограф № 430, с. 269.

Кельти — племена індоєвропейської мовної групи, які в першому тисячолітті до н. е. населяли Західну Європу на північ і захід від Альп. У V—IV ст. до н. е. кельти воювали з римлянами за оволодіння територією північної та середньої Італії.

Капітолій. Автограф № 430, с. 271.

Юпітер — у римській міфології головний бог, вважався покровителем Римської держави. В центрі Рима на Капітолійському горбі на його честь було споруджено храм.

Ромул і сенатори. Автограф № 430, с. 271.

Люцій Юній у Дельфах. Автограф № 430, с. 273.

Брут Люцій Юній — за легендою, очолив повстання проти деспотичного царя Тарквінія Гордого і встановив республіканське правління в Римі; був першим римським консулом (510—509 рр. до н. е.).

Дельфи — місто в середній Греції.

Тарквіній Гордий Люцій — за традицією, останній, сьомий римський цар, який зайняв престол у 534 р. до н. е. Його жорстокість викликала бл. 509 р. до н. е. повстання в Римі, внаслідок якого було встановлено республіканський лад.

Феб (Аполлон) — у грецькій міфології бог сонця і світла, покровитель мистецтва і муз. У Дельфах знаходився храм, споруджений на честь Феба, із знаменитим дельфійським оракулом.

Марцій Коріолан. Автограф № 430, с. 269.

Кай Марцій Коріолан — римський воєначальник, що уславився у війнах з Тарквініями. У 494 р. до н. е. після завоювання м. Коріоли дістав прозвище Коріолана. Пізніше зрадив римлян і перейшов до вольсків. Детальніше про Коріолана говориться у поетичних творах І. Франка, написаних 1916 р. (див. т. VII).

Вольски — одне з давніх італійських племен.

Ромул і Нума Помпілій. Автограф № 430, с. 271.

Нума Помпілій — за легендою, другий римський цар.

Камил і фаліски. Автограф № 430, с. 281—282.

Камил Марк Фурій (бл. 447—365 рр. до н. е.) — полководець і політичний діяч Стародавнього Риму.

Фаліски — італійське плем'я, що жило в південній Етрурії.

Чому галли напали на Рим? Автограф № 430, с. 283—284.

К л у с т і ї — жителі етруського міста Клузії.

В е є н т и — жителі етруського міста Вейїв, що знаходилось на північ від Рима. Вейї були завойовані Римом у 396 р. до н. е.

Т р и б у н и — у Стародавньому Римі найвищі виборні особи з плебеїв, які обиралися строком на рік. Мали право втручатися у дії всіх службових осіб, крім диктатора і цензора.

Чому галли побідили римлян? Автограф № 430, с. 285.

Марк Курцій. Автограф № 430, с. 289.

С і в і л л і н с ь к і к н и г и — пророчі книги у Стародавньому Римі; містили віщування Сівілли Куманської, Сівілли Тибурської і братів Марціїв. Книги зберігалися на Капітолії в храмі Юпітера. 84 р. до н. е. вони згоріли під час пожежі. Із витягів із цих книг було створене нове зібрання віщувань, яке зберігалося в храмі Палатинського Аполлона. Охорону Сівіллінських книг і віщування за ними здійснювала особлива колегія жерців.

К в і р и т и — назва громадян після об'єднання римської і сабінської громад; первісно — жителі сабінського міста Кури.

Кезо Фабій. Автограф № 430, с. 287—288.

Манлій Торкват. Автограф № 430, с. 291.

Обложені римляни й Камілл. Автограф № 430, с. 293.

Камілл і обложені римляни. Автограф № 430, с. 293—294.

Камілл і Фебруарій. Автограф № 430, с. 295—296.

Т і р р е н ц і — грецька назва племені етрусків, які населяли територію на захід від Тібру до Тірренського моря.

Марк Манлій Капітолійський. Автограф № 430, с. 297—300.

Отець під владою сина. Автограф № 430, с. 301—302.

С а м н і т и — одне із староіталійських племен, яке населяло середню частину Апеннінських гір. Самніти вчинили сильний опір римському завоюванню.

Консул Децій. Автограф № 430, с. 303.

П л у т о н — в античній міфології володар підземного світу і царства мертвих.

Папірій-винопійця. Автограф № 430, с. 307.

Папірій і вартовий. Автограф № 430, с. 307.

П р е н е с т і й ц і — жителі м. Пренесте, що знаходилось на південний схід від Рима.

Л і к т о р и — почет вищих римських службових осіб (консулів). Вони носили в'язку лозин із вкладеною в неї сокирою — символом вищої влади.

Ганнібал і нуцерійці. Автограф № 430, с. 309.

Г а н н і б а л Б а р к а (247 або 246—183 рр. до н. е.) — карфагенський полководець і політичний діяч. Під час другої Пунічної війни (218—201 рр. до н. е.) очолював карфагенське військо у боротьбі з Римом.

Н у ц е р і й ц і — жителі давньоіталійського міста Нуцерії.

П р е ф е к т и — у Стародавньому Римі службові особи, що обіймали військові, адміністративні та судові посади.

Консул Манлій і його син. Автограф № 430, с. 305—306.

Ганнібал і карфагенці. Автограф № 430, с. 311.

Фабій Кунктатор. Автограф № 430, с. 313.

Помпей у Палестині. Автограф № 430, с. 49—51.

П о м п е й Г н е й (106—48 рр. до н. е.) — римський полководець і політичний діяч.

Манлій Торкват і римляни. Автограф № 430, с. 315—316.

[ІЗ РІЗНИХ ІСТОРИКІВ РИМУ]

Війна Фабіїв із веєнтами. Автограф № 430, с. 275—279.

Е к в и — давньоіталійське плем'я, що жило в гірській частині Лація. Разом з вольсками екви вели тривалі війни з Римом.

Б р а м а Я н у с а — у римській міфології Янус — бог дверей, входу й виходу. Коли розпочиналася війна, Янусова брама, згідно з легендою, побудована ще Нумою Помпілієм, розчинялася і через неї проходили озброєні воїни. Під час миру брама була зачинена.

Т у с к и — одна з назв етрусків.

Л і в і й Т і т (59 р. до н. е.— 17 р. н. е.) — римський історик, автор монументальної праці «Rerum Romanorum ab urbe condita» («Римська історія від заснування міста») у 142 кн., з яких збереглося лише 35 (1—10, 21—45). І. Франко користувався німецьким виданням праці Тіта Лівія, яке зберігається у його особистій бібліотеці (№ 4561): T i t i L i v i. Ab urbe condita libri. Leipzig, 1906.

Війна Красса з партами. Автограф № 430, с. 135—170.

К р а с с М а р к Л і ц і н і й (бл. 115—53 рр. до н. е.) — римський полководець і політичний діяч. У 71 р. до н. е. придушив повстання Спартака. Загинув у війні з Парфянським царством.

Ю л і й Ц е з а р Г а й (100—44 рр. до н. е.) — римський державний діяч, полководець і письменник, автор історичних творів (мемуарів) «De bello Gallico» («Записки про Галльську війну») і «De bello civili» («Записки про громадянську війну»).

П а р т и (Парфія) — рабовласницька держава, що існувала з III ст. до н. е. по 226 р. н. е. на території Туркменістану, Ірану, Месопотамії, Сірії та Палестини.

О з р о е н ц і — населення Озроени, західної частини Месопотамії.

К а р р е я (Карри) — місто в Озроені.

К в е с т о р и — помічники консулів, які відали державною скарбницею, охороняли архів, брали участь у військових походах.

Помпей і морські розбійники. Автограф № 430, с. 53—105.

В автографі І. Франком закреслена остання строфа:

Як Помпей з розбійниками справивсь,
В джерелах не писано просторо;
Видно тільки, що справився скоро,
Проти них бо не жорстоко ставивсь,
Брав більш добротою, ніж грозою,
І одну лиш битву мав із ними.

Ц і н н а Л ю ц і й К о р н е л і й — консул 87 р. до н. е. Після перевороту, спрямованого проти Сулли, став диктатором у Римі. Загинув у 84 р. до н. е.

С е р т о р і й К в і н т (бл. 123—72 рр. до н. е.) — давньоримський полководець і державний діяч.

П р е т о р — у Стародавньому Римі спочатку помічник консула, згодом вища урядова особа, наділена судовою та адміністративною владою.

М а р і й Г а й (бл. 157—86 рр. до н. е.) — римський полководець і політичний діяч.

К а т у л К в і н т Л у т а ц і й — консул 78 р. до н. е., один із вождів сенатської аристократії.

Сулла Люцій Корнелій (138—78 рр. до н. е.) — римський державний діяч і полководець. У 82 р. до н. е. встановив у Римі диктатуру.

Гірканія — країна на східному побережжі Аравійського півострова.

Кілікія — південно-східна прибережна частина Малої Азії.

Йонське море — Іонічне море.

Римлянин і морські розбійники. Автограф № 430, с. 109.

Плутарх (бл. 46 — бл. 126) — грецький історик, автор життєписів грецьких і римських державних діячів «Βιοι Παραλληλοι» («Паралельні біографії»). Збереглося 50 біографій.

Помпей і Сулла. Автограф № 430, с. 107—108.

Сціпіон Публій Корнелій Африканський (помер 183 р. до н. е.) — видатний римський полководець, який у 209 р. до н. е. переміг карфагенян в Іспанії, захопивши їх основну базу — Новий Карфаген.

Перший тріумвірат. Автограф № 430, с. 111—114.

Катон Марк Порцій (Катон Молодший; 95—46 рр. до н. е.) — римський державний діяч.

Гадес — тепер Кадіс, портове місто на південному заході Іспанії.

Фабій Максім і Мінуцій Руф. Автограф № 430, с. 15—47.

Максім Квінт Фабій — римський воєначальник, диктатор з 217 р. до н. е.

Марк Мінуцій Руф — помічник Квінта Фабія Максіма, начальник римської кінноти, диктатор. У Плутарха Мінуція звуть Марком. І. Франко у подальшому тексті теж іменує Мінуція Марком.

Казінум (Казін) — місто в Лації.

Кампанія — область у середній Італії.

Казілінум (Казілін) — місто в Кампанії.

Нумідійці — жителі Нумідії, країни, що знаходилась на території теперішнього Алжіру.

Мужнє діло Марка Красса. Автограф № 430, с. 119—134.

Цензори — службові особи у Стародавньому Римі, які стежили за проведенням цензу, за поведінкою та політичною благонадійністю громадян.

Капуя — одне з великих міст Кампанії.

Фракійці — ряд племен, що населяли в V—I ст. до н. е. територію на північ від Греції до р. Сави.

Центурія — військова і адміністративно-політична одиниця у Стародавньому Римі.

Салени — очевидно, йдеться про селище Гераклові Саліни, що знаходиться між Геркуланумом і Помпеями.

Авгури — жерці, віщуни в Стародавньому Римі.

Піценум (Піцен) — провінція в середній Італії.

«Лягло кістьми людей немало» — очевидно, перефразування відомого вислову Т. Шевченка з поеми «Кавказ» — «Лягло костьми людей муштрованих чимало».

Луканія — область у південній Італії.

Регіум (Регій) — місто на березі Мессінської протоки.

Лукулл — йдеться про Марка Лукулла, брата відомого римського полководця Луція Лукулла (106—56 рр. до н. е.).

Петелія — давнє грецьке місто в південній області Італії — Бруттіанії.

Ідилія в яскині. Автограф № 430, с. 115—117.

Таціт Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — римський історик і державний діяч, автор праць «Historiae» («Історія») і «Ab excessu divi Augusti Libri» («Аннали»), в яких розповідається про події часів ранньої Римської імперії. Збереглися неповністю.

Війна Цезаря з Аріовістом. Автограф № 430, с. 183—241.

Аріовіст — вождь германського племені свевів. У 58 р. до н. е. зазнав поразки від Юлія Цезаря.

Гельвети — кельтське плем'я, що у I ст. до н. е. заселяло територію між р. Майном і верхньою течією Рейну, а також північно-західну частину теперішньої Швейцарії.

Дівітіак — вождь едуїв, одного з найбільших галльських племен, з яким воював Аріовіст.

Арверни — кельтське плем'я, що жило у I ст. до н. е. на території теперішньої Франції (Оверні).

Секвани — кельтське плем'я, що заселяло територію бельгійської Галлії.

Тевтони — германські племена, що заселяли західну частину Ютландського півострова.

Кімбри (кімври) — германські племена, що заселяли Ютландський півострів.

Родан — тепер р. Рона.

Валерій Мессала Корвін — римський консул 31 р. до н. е.

Люцій Кальпурній Пізон Фругі — римський державний діяч, народний трибун 149 р. до н. е., автор закону про так звані постійні судові комісії.

Тревери — одне з племен, що заселяло бельгійську Галлію.

Гаруди — старогерманське плем'я, що жило між правою притокою Рейну — Неккаром і Боденським озером.

Свеви (свеби) — група германських племен, що заселяли у I ст. до н. е. басейни р. Ельби, Майну, Неккару і верхнього Рейну.

Левки — бельгійське плем'я, що заселяло територію південної Лотарингії.

Лінгони — кельтське плем'я, що жило біля підніжжя Вогез.

Опіки (оски), або авзони — входили до складу умбрського племені, що заселяло середню Італію.

Іллірія — історична область на північний схід від Адріатичного моря.

Йонія — історична область, займала середню частину західного побережжя Малої Азії і сусідні острови.

Віфінці — одне з фракійських племен, що заселяло Віфінію — область у Малій Азії, яка межувала на півдні з Галатією і Фрігією, а на півночі з Пропонтидою і Чорним морем.

Персей — македонський цар, зазнав поразки від римлян у 168 р. до н. е.

Антіох Великий (242—187 р. до н. е.) — сірійський цар. 190 р. до н. е. зазнав поразки від римлян.

Мітрідат VI Євпатор (132—63 або 64 рр. до н. е.) — понтійський цар. Вів три війни з Римом, але зазнав поразки.

Понт — історична область у північній частині Малої Азії, в 301 р. до н. е.— Понтійське царство. В 63 р. до н. е. включене до складу Римської держави.

Іберія — територія східної і частково західної Грузії.

Албанія тамошня (тобто кавказька) — знаходилась на території східного Закавказзя.

Дві Сірії — давня Сірія ділилась на дві частини: верхню і нижню.

Дві Арменії — Вірменія у II—I ст. до н. е. ділилась на Велику й Малу.

Епіроти — населення Епіра, області на північному заході Греції.

Аллоброги — гірський народ, який заселяв територію теперішньої Франції та Швейцарії між р. Ізером, Роною, Женевським озером та Альпами.

Рутени — галльське плем'я, яке заселяло територію Аквітанії.

Маркомани — германське плем'я, що заселяло територію між Ельбою та Одером.

Трібоки — германське плем'я, що заселяло територію на лівому березі Рейну, в районі нинішнього Страсбурга.

Вангіони — плем'я, яке заселяло територію в бельгійській Галлії на р. Рейні.

Немети, седузії — германські племена I ст. до н. е.

Публій Ліціній Красс Dives — молодший син Марка Ліцінія Красса, був легатом у війську Цезаря. Загинув під час парфянського походу у 54 р. до н. е.

Норці — кельтське плем'я (Raurisci або, як римляни називали їх, Norici — від головного м. Нореї), заселяло територію на південь від Дунаю, на заході межувало з Рецією й Вінделіцією (р. Ен), на півночі з Германією, на сході з Паннонією, на півдні з Паннонією та Італією.

Ціцерон і Філіск. Автограф № 430, с. 243—259.

Ціцерон Марк Туллій (106—43 рр. до н. е.) — римський політичний діяч, оратор і письменник. Будучи консулом у 63 р. до н. е., викрив змову Катіліни. У 43 р. до н. е. він був занесений у списки проскрибованих осіб і вбитий.

Катіліна Люцій Сергій (бл. 108—62 рр. до н. е.) — римський політичний діяч. У 63 р. до н. е., спираючись на міський плебс і збіднілу знать, організував змову з метою захоплення влади. Викритий Ціцероном, утік до Етрурії, зібрав значне військо, але загинув у бою.

Арістід (бл. 540—467 рр. до н. е.) — давньогрецький державний діяч і полководець. З 483 до 480 р. до н. е. був у вигнанні.

Фемістокл (бл. 524 — після 460 рр. до н. е.) — давньогрецький державний діяч і полководець. Помер у вигнанні.

Солон (бл. 638 — бл. 559 рр. до н. е.) — давньогрецький державний діяч, законодавець, поет. Здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення рабовласницького ладу в Афінській державі.

Клодій Публій Пульхар — народний трибун 58 р. до н. е., домігся вигнання Ціцерона.

Ксенофонт (бл. 430 — бл. 354 рр. до н. е.) — давньогрецький історик і політичний діяч.

Фукідід (бл. 460 — бл. 400 рр. до н. е.) — давньогрецький історик.

Сон Ціцерона. Автограф № 430, с. 261.

Август Гай Октавій (63 р. до н. е.— 14 р. н. е.) — римський імператор.

Марсове поле — площа в давньому Римі, де проводилися військові і гімнастичні змагання. Пізніше Марсове поле стало місцем народних зборів.

Аттія — дочка сестри Цезаря Юлії.

Нерозгадана загадка. Автограф № 431, с. 1—9.

Пелазги — плем'я, що населяло східну частину північної Греції Фессалію (Пелазгію).

Фессалія — історична область на півночі Греції.

Курети — народ, що жив до еллінів у Греції і Малій Азії.

Лелеги — один з найдавніших народів Греції.

Кіклади — група островів у Егейському морі.

Олімп — найвищий гірський масив на півночі Греції біля берега Салонікської затоки. За грецькою міфологією, місце проживання богів.

Осса — гірський масив у Фессалії, що відділяється від Олімпу Темпейською долиною.

Беотія, Фокіда — історичні області у середній Греції.

Евбоя — острів у західній частині Егейського моря.

Геллеспонт — давньогрецька назва протоки Дарданелли.

Додона — місто в Епірі, де знаходився храм Зевса.

Кроненко — тут Зевс як син Кроноса.

Пад — тепер р. По.

Велія — місто в Луканії, області в південній Італії.

Гелланік Лесбійський (бл. 480 — бл. 395 рр. до н. е.) — давньогрецький історик, логограф. Твори його не збереглися.

Троянська війна — війна давніх греків з малоазійським містом Троєю. Традиційна дата 1194—1184 рр. до н. е.

Сатурн — у римській міфології бог сівби. Сатурна ототожнювали з грецьким Кроносом. Очевидно, тому тут Сатурн і називається батьком Зевса.

Діонісій Галікарнаський — давньогрецький історик 2-ої пол. I ст. до н. е. Головний його твір «Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία» («Римська археологія») у 20 кн., з яких збереглося лише 11. Він подає історію Риму від міфічних часів до 443 р. до н. е. І. Франко називає твір Діонісія Галікарнаського «Праісторією римлян».

Сатурнія. Автограф № 431, с. 11—15.

Гесперія — одна з поетичних назв Італії, по-грецьки означає «захід».

Геракл — у грецькій міфології син Зевса, герой, борець із злими силами природи. Вчинив багато подвигів.

Мьози — фракійське плем'я, що заселяло територію римської провінції Мезії між нижнім Дунаєм і Балканськими горами.

Давни (давнії) — одне з племен, яке заселяло південно-східну Італію.

Альба — так називався ряд італійських міст. Найбільш ви-

значні з них Alba Longa і Alba Fucentia. Тут йдеться, очевидно, про Альбу Лонгу.

Понтіфекси — колегія жерців, що здійснювала контроль над діяльністю релігійних установ.

Весталки — жриці Вести, богині жертовного вогню і домашнього вогнища. Головним обов'язком весталок було підтримувати священний вогонь у храмі Вести.

Основання Лавініум. Автограф № 431, с. 19—23.

Рутули — італійське плем'я, яке заселяло територію Лація, на південь від нижньої течії Тібру. Головне місто Ардея.

Мезенцій — цар етруського міста Цери, панував і над рутулами. Згідно з легендою, був убитий Асканієм, сином Енея. За іншою версією, Мезенцій був убитий Енеєм.

Збудування Білгорода (Довгої Альби). Автограф № 431, с. 25—27.

Пенати — у римській міфології домашні божества, покровителі родини.

Тулл Гостілій — за традицією, третій римський цар.

Нумітор і Амулій. Автограф № 431, с. 29—38.

Рея — у грецькій міфології дочка Урана і Геї, дружина Кроноса, мати Олімпійських богів: Зевса, Аїда, Посейдона, Гестії, Деметри і Гери.

Марс — у римській міфології бог полів і урожаю, пізніше бог війни.

Квінт Фабій Піктор (254 р. до н. е.—?) — римський історик.

Пан — у давньогрецькій міфології бог лісів і гаїв, покровитель отар, пізніше — всеохоплююче божество природи.

Його жартом Фавстулом прозвали... — тобто Фавном. Фавн у давніх римлян ототожнювався з грецьким Паном.

Туберон Квінт Елій — римський історик, юрист і оратор I ст. до н. е.

Брати-вороги. Автограф № 431, с. 39—41.

Через жарт брат брата вбив. Автограф № 431, с. 41.

Закладини Рима. Автограф № 431, с. 43.

Між двома гаями. Автограф № 431, с. 45—46.

Фама — у грецькій та римській міфології богиня чуток, поголосу.

Вхоплення сабінянок. Автограф № 431, с. 47—62.

Ценіненці — жителі Ценіни, давнього сабінського міста в Лації, яке пізніше було приєднане до Риму.

Крустуміни — жителі сабінського міста Крустумерії, що знаходилось на північ від Рима та Фіден.

Антемнати — жителі сабінського міста Антемни, яке знаходилось на північ від Рима.

Курес — головне сабінське місто.

Юпітер Статор — одна з назв Юпітера як покровителя війська під час бою. Статор вживається тут у значенні «зупиняючий відступ».

Янусова брама в Римі. Автограф № 430, с. 323—324.

Ад (Аїд) — бог підземного світу.

Макробій Амвросій Теодосій — латинський письменник, історик і філософ першої половини V ст. н. е., автор твору «Saturna-

lia» («Сатурналії») в семи книгах, що становить цінне джерело відомостей про античну культуру.

Галли й германи. Автограф № 430, с. 171—181.

Реми — одне з наймогутніших бельгійських племен на р. Матроні. Найбільші міста ремів Дурокортор (тепер Реймс), Дурокаталауни (тепер Шалон на Марні).

Мінерва — у римській міфології богиня ремесел, мистецтв, наук і мудрості, ототожнювалася з грецькою Афіною Палладою.

Ліс Герцинський — гірська місцевість в середній Німеччині.

Ератосфен (бл. 276—194 рр. до н. е.) — давньогрецький вчений, математик і астроном.

Раврики — народ, який у I ст. до н. е. заселяв територію на північ від гельветів, між секванами, трібоками і Рейном, від гирла р. Аара до Базеля.

Даки — давні фракійські племена, які заселяли територію теперішньої Румунії.

Анартії — племена, що жили на північ від даків, на території теперішньої Угорщини.

Відхід Ромула. Автограф № 431, с. 63.

Квірін — за давньоримськими віруваннями, легендарний засновник Рима Ромул після смерті став богом війни Квіріном. На честь Квіріна існувало свято Квіріналії.

Вибір Нуми Помпілія. Автограф № 431, с. 65—68.

Меркурій — у римській міфології бог торгівлі, ототожнювався з грецьким Гермесом.

Interrex — правитель, руках якого знаходилась влада після смерті царя до вибору іншого.

Весталки в Римі. Автограф № 431, с. 69—72.

Лари — у римській міфології спочатку покровителі сільськогосподарських робіт, пізніше душі померлих предків, добрі духи, охоронці домашнього майна і сім'ї.

Коллінська брама — брама в північно-східній частині м. Рима.

Феціали (мироскази). Автограф № 431, с. 73—74.

Хазяїн домовитий. Автограф № 431, с. 75—78.

Церера — у римській міфології богиня родючості, землеробства і хліба, ототожнювалася з грецькою Деметрою. На честь Церери щороку з 12 по 19 квітня відзначалося свято Цереалії.

Горації й Куріації. Автограф № 431, с. 79—86.

Кінець Меттія Фуфетія й Альби. Автограф № 431, с. 91—96.

Фіденати — жителі м. Фіден, що знаходилось на північний схід від Рима між Тібром і Аніеном.

Салії — танцюристи, колегія жерців бога війни Марса у Стародавньому Римі.

Страх — у римській міфології уподібнювався до божества. На честь його у Римі був збудований храм.

Демарат і Лукумон. Автограф № 431, с. 99—104.

Тарквінії — місто в Етрурії.

Кінець Тулла Гостілія. Автограф № 431, с. 97—98.

Юпітер Еліцій — одна з назв Юпітера як громовержця.

Уперті боги. Автограф № 431, с. 105.

Авгур Небій Аттій. Автограф № 431, с. 107—114.

ПОКАЖЧИК СТАРОРУСЬКИХ СЛІВ ПІД ТИТЛАМИ

ап҃пл҃ъ, ап҃сл҃ъ — апостолъ
ап҃сл҃каа — апостольскаа

бат҃ъ — багатъ
блг҃ъ — благъ
блг҃овѣрныхъ — благовѣрныхъ
блг҃ть — благодать
блг҃свити — благословити
благ҃слви, блг҃ви, блг҃сви — благослови
блг҃свена — благословена
блг҃свения — благословения
блг҃ыи — благыи
блж҃нии — блажении
блж҃ену — блажену
блж҃еную — блаженую
бъ, бг҃ъ — богъ
ба, бг҃а — бога
бгу — богу
бмъ, бг҃омъ — богомъ
бзѣ — бозѣ
бе — боже
бг҃одухновенными — богодухновенными
бж҃ественную — божественную
бжіимъ — божіимъ
бжию — божию
бия, бжия — божия
бца — богородица
бцы — богородици
бцѣ — богородицѣ
быс — бысть

влдко — владыко
влдкъ — владыкъ

глти — глаголати
глть — глаголить
глте — глаголите
глють — глаголють
глеть ся — глаголеть ся
главъ — глаголавъ
глала — глаголала
глша — глаголаша
глаше, глше — глаголаше
глаху — глаголаху
гля — глаголя
глща — глаголюща
глще, глюще — глаголюще
гсь — господь
гса — господа
ги, гси — господи
гне — господнє
гсня — господня

Двдъ — Давидъ
Двда — Давида
Дажьба — Дажьбога
дша — душа
дшю — душю

дшею — душею
двцю — дѣвицю
двцы — дѣвицы
двыя — дѣвыя
днь — дьнь
дни — дьни
днии — дьнии
днесь — дьнесь
днехъ — дьнехъ

епсп — епископъ
епспы — епископы
еоуанглие — еоуангелие

Иерслмѣ — Иерусалимѣ

кнзь — князь
кнзя — князя
кнзю — князю
крстити — крестити
крщу — крещу
крсщю ся — крещю ся
кстиши — крестиши
крсти ся — крести ся
крстивши — крестивши
крстившим — крестившим
крстъ — крестъ
крсты — кресты
крсщние — кресщение
крщении — крещении
крщением — крещением
крстьяны — кристьяны
крстьянская — кристьянская
крстьяньскую — кристьяньскую
крстьяньстѣм — кристьяньстѣм

Мрья — Марья
мти — мати
мтри — матѣри
мтрь — матѣрь

млствии — милостивии
млстини — милостини
млсрдствомъ — милосердствомъ
мтвы — молитвы
млтвѣ — молитвѣ
млтву — молитву
млтвами — молитвами
мдрсть — мудрость
мдрости — мудрости
мдрстью — мудростью
мчнкъ — мученикъ
мсць — мѣсяць
мсца — мѣсяца

нбо — небо
нбси — небеси
нбсихъ — небесихъ
нбсное — небесное
нечстиваго — нечестиваго
нечстивых — нечестивых
нечстивымъ — нечестивымъ
нечтья — нечестья
ннѣ — нынѣ
нѣмцмъ — нѣмцемъ

отць, оць — отець
оца — отьца
отци — отьци
отню — отьню

полудни — полудьни
преблгыи — преблагыи
премдрость — премудрость
прстыя — пресвятыя

Стополка — Святополка
Стослвъ — Святославъ
Стослава — Святослава
Стослву — Святославу
Стославомъ — Святославомъ
Стославли — Святославли

Стославѣ — Святославѣ
стоѥ — святоѥ
стго, стого — святого
стымъ — святымъ
стою — святою
стии — святии
стыи — святыи
стѣи — святѣи
стыя — святыя
стхъ — святыхъ
срдце — сердце
срдца — сердца
срдци — сердци
смрть — смерть
смрти — смерти
смртью — смертью
свѣты — совѣты
слнце — солнце
слнцем — солнцем
ссуды — сосуды
Стриба — Стрибога
снъ — сынъ
сна — сына
сну — сыну
сномъ — сыномъ
сны — сыны
снове — сынове

оумрти — оумерти, оумрети
оумртвять — оумертвять

Хсъ — Христосъ
Хса — Христа
хрстьни, хрстьяны, хрстияны — христьяни (ы), християны
хрстияномъ — християномъ
хрстьяную — христьяную
хрстьяньскои — христьяньскои
хрстолюбивыхъ — христолюбивыхъ

црь — царь
црю — царю
црца — царица
црствиѥ — царствиѥ
црство — царство
црствовати, црствовать — царствовати, царствовать
црквь, црковь, црквъ — церковь, церковъ
црквы, црквы, црькви — церкви (ы), церькви
црквии — церквии
црквныя — церковныя
црковнемъ — церковнемъ
цсрь, цсарь — цесарь
цсря — цесаря
цсрю — цесарю
цсрви, цсреви, цсревї — цесареви (ї)
цсри — цесари
цсрмъ, цсремъ, цсрмь — цесаремь, цесаремь
цсрма — цесарма
цсреву — цесареву
Цсрьградъ — Цесарьградъ
Цсряграда — Цесаряграда
Цсрюграду — Цесарюграду
цсрца — цесарица
цсрчина — цесаричина

члвкъ — человѣкъ
члвка — человѣка
члвкы — человѣкы
члвцѣхъ — человѣцѣхъ
члвци, члвцї — человѣци (ї)
члвцьскыя — человѣцьскыя
чсть — честь
чсти — чести
чстью — честью
чста — чиста

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А́ з и л ь — право захисту

Б а г а т е́ л я — дрібниця
Б р а́ н ж а — зборище, непотріб

В б о́ р з і — скоро, незабаром
В е р с т а́ т и — іти
В и́ л ь о с о в а н и й — вибраний по жеребку
В и м і́ в к а — розмова, суперечка
В и́ р о ч н я — віщування, оракул
В і д п о р у́ ч н и к и — представники

Г а л а́ к а т и — безладно кричати
Г л о т а́ — юрба, натовп
Г р а т у л ю в а́ т и — поздоровляти, вітати

Д а́ щ о — дещо, щось
Д е р ж а́ т и н а т у́ з і — триматись в напрузі
Д з ю б а́ к — кирка
Д л о б л и́ в і с т ь — настирливість

Е м п о́ р і я — торгове місто; ринок

З а в и́ н а — провина, вина
З а г л а́ д а — знищення
З а к а́ л а — ганьба, сором
З а ц у́ к а т и с я — зупинитися, затнутися
З а ч е р я́ т и — зачерпнути
З г и р и́ т и с я — загубитися, зникнути
З і й с к а́ т ь — віднайти, здобути

І є р а т и́ ч н и й — священний

Й н о — лише, тільки

К о л у в а́ т и — рухатись по колу
К о т о р а́ — ворожнеча, розбрат
К р а́ с а (змія) — барвиста, строката
К р и ї́ в к а — схованка
К р у́ х о — скрутно, солоно
К у й о́ н — негідник
К у́ н а — куниця; хутро з куниці; грошова одиниця
К у л я́ т и — стояти

Л а б а́ т и й — цибатий
Л а м і́ в к а — оторочка
Л а х м а н и́ — лахміття
Л я́ д в и — тут: поясниця
Л и́ л и к — кажан
Л о т о́ ч и т и с я — мучитися, бідувати

М а й — най
М а р к і́ т н о — сумно, неприємно
М а н д ж а́ т и — спішно йти
М о́ в н и ц я — трибуна
М о́ в и я — блискавка

Н а б о́ р з і — швидко
Н а д в е р е д и́ т и — порушити, послабити
Н а д ш т у к у в а́ т и — надолужити
На п е́ р ш и й т я г — на перший раз

Неконсеквéнтний — непослідовний, безцільний, безрезультатний

Оказáлий — показовий, поставний
Оля́ди — човни, кораблі
Опогди́ — тоді, колись
Опáлка — кошик
Охóвстати — приборкати

Парсýна — образ, особа
Пíнія — італійська сосна
Поскóртися — поспішити
Потáхнути — загрузнути
Прирúскати — прибувати, примчати
Приспóрити — збільшити
Притрáфитись — трапитись
Пришлáпати — притиснути, прибити
Прóсмик — прохід
Публíка — сором, ганьба
Пугáр — склянка, кубок, бокал
Пугінáл — кинджал
П'ястукú — кулаки

Рабýнки — грабунки
Рахýба — рахунок
Рéнячий — оленячий
Реченéць — строк, термін
Рискáль — заступ
Рíнь — дрібні камінчики, що покривають берег і дно гірських річок
Рóвта — загін
Роздебéндювати — базікати, чванитися
Рóта — клятва, присяга
Самотрíть — третій
Сарáка — бідолаха, сердега
Свáда — сварка
Скарбóна — каса, скринька для грошей
Скварпно — швидко
Скрýха — каяття
Спижéві — мідні, бронзові
Спроневíрити — зневіритись
Стійкóвий — вартовий
Стрепáтися — схопитися
Сýпи — шуліки

Тáлі, таль — заложники
Тáми — перешкоди, земляні насипи
Тáмка — там
Тáхнути — згасати
Тельмóм — стрімголов, митю
Толерувáти — терпіти
Траф — випадок, на траф — навмання

Ýдри — суперечки
Узискáти — здобути, знайти
Уневажня́ти — скасовувати, робити недійсним
Уня́ти — відібрати
Урвúтель — шибеник
Устáва — закон
Ущýплити — відірвати, відібрати

Фáлі — хвилі

Хіснувáтися — користуватися
Хóпта — бур'ян

Цілéць — велика кам'яна брила

Чапíти — стояти непорушно
Чир губчáний — трут, губка
Чíльний — передовий, кращий

Шáнці — окопи
Шлюбувáти — обіцяти, клястися
Шпихлíр — комора
Штемпувáти — таврувати
Штýка — мистецтво
Шувáр — болотна трава, аїр

Яскúня — печера

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1913 . . . . . 4—5
2. Сторінка автографа-коментаря до літописного оповідання про смерть Олега 97
3. Сторінка фототипного видання «Повісті временних літ» за Іпатіївським списком (СПб., 1871), яким користувався І. Франко 117
4. Сторінка автографа переспіву і реконструкції літописного оповідання про облогу Білгорода . . 119
5. Сторінка автографа творів «Основання Рима», «Валерій Корвін» і «Марцій Коріолан» 219
6. Тнтульна сторінка німецького видання «Римської історії» Кассія Діона, яким користувався І. Франко 225
7. Сторінка автографа твору «Війна Цезаря з Аріовістом» 235
8. Сторінка автографа твору «Вибір Нуми Помпілія» 245

ЗМІСТ

СТУДІЇ НАД НАЙДАВНІШИМ КИЇВСЬКИМ ЛІТОПИСОМ

Передне слово 7
I. Варязькі шляхи 13
II. Апостол Андрій на Дніпрових горах 15
III. Обри й дуліби 18
IV. Три брати, основателі Києва 21
V. Хозарська данина 26
VI. Прихід варягів на Русь 28
VII. Аскольд і Дір під Києвом 33
VIII. Аскольд і Дір під Царгородом 35
IX. Смерть Аскольда й Діра 38
X. Похід Олега на Царгород 41
XI. Смерть Олега 49
XII. Похід Ігоря на греків 53
XIII. Другий похід Ігоря на греків 60
XIV. Замирення Ігоря з греками 63
XV. Смерть Ігоря 67
XVI. Ольжина помста 69
XVII. Війна Ольги з деревлянами 77
XVIII. Подорож Ольги до Царгорода 84
XIX. Грецькі посли в Ольги 89
XX. Ольга й Святослав 90
XXI. Із Святославової молодості 93
XXII. Половці під Києвом 96
XXIII. Смерть Ольги 104
XXIV. Перший виступ Володнмира 108
XXV. Похід Святослава на Болгарію 109
XXVI. Смерть Святослава 122
XXVII. Олег і Ярополк 125
XXVIII. Смерть Ярополка 128
XXIX. Кроваве сватання Володимира 130
XXX. Володимир і варяги 132
XXXI. Культ ідолів у Києві 134

XXXII. Похід Володимира на болгар 139
XXXIII. Розпитування вір 140
XXXIV. Похід Володимира на Корсунь 149
XXXV. Хрещення Володимира 151
XXXVI. Хрещення Києва й усеї Русі 152
XXXVII. [І княгинею стала, хоча і без права...] 154
XXXVIII. Розсадник корсунської освіти 157
XXXIX. Заснування Переяслава 160
XL. Церков св. Спаса в Василеві 170
XLI. Щедрість і доброта Володимира 172
XLII. Облога Білгорода 177
XLIII. Брунон із Квербурга гостем у Володимира 182

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ЗА МОТИВАМИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

ІЗ КАССІЯ ДІОНА «ІСТОРІЇ РИМУ»

Основання Рима 191
Валерій Корвін 191
Капітолій 192
Ромул і сенатори 192
Люцій Юній у Дельфах 193
Марцій Коріолан 194
Ромул і Нума Помпілій 195
Камілл і фаліски 195
Чому галли напали на Рим? 196
Чому галли побідили римлян? 198
Марк Курцій 198
Кезо Фабій 200
Манлій Торкват 201
Обложені римляни й Камілл 202
Камілл і обложені римляни 203
Камілл і Февруарій 203
Марк Манлій Капітолійський 205
Отець під владою сина 207
Консул Децій 208
Папірій-винопійця 208
Папірій і вартовий 209
Ганнібал і нуцерійці 209
Консул Манлій і його син 210
Ганнібал і карфагенці 211
Фабій Кунктатор 212
Помпей у Палестині 212
Манлій Торкват і римляни 214

Війна Фабіїв із веєнтами 216
Війна Красса з партами 228
Помпей і морські розбійники 242
Римлянин і морські розбійники 264
Помпей і Сулла 266
Перший тріумвірат 268
Фабій Максім і Мінуцій Руф 273
Мужнє діло Марка Красса 291
Ідилія в яскині 311
Війна Цезаря з Аріовістом 316
Ціцерон і Філіск 351
Сон Ціцерона 370
Нерозгадана загадка 373
Сатурнія 382
Основання Лавініум 388
Збудування Білгорода (Довгої Альби) 392
Нумітор і Амулій 395
Брати-вороги 408
Через жарт брат брата вбив 412
Закладини Рима 413
Між двома гаями 415
Вхоплення сабіянок 418
Янусова брама в Римі 440
Галли й германи 442
Відхід Ромула 455
Вибір Нуми Помпілія 457
Весталки в Римі 460
Феціали (мироскази) 465
Хазяїн домовитий 469
Горації й Куріації 475
Кінець Меттія Фуфетія й Альби 486
Демарат і Лукумон 493
Кінець Тулла Гостілія 501
Уперті боги 504
Авгур Небій Аттій 506

КОМЕНТАРІ 517
ПОКАЖЧИК СТАРОРУСЬКИХ СЛІВ ПІД ТИТЛАМИ 559
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ 562
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ 564

Академия наук
Украинской ССР
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1—25

Том 6

Поэзия

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. А. Зіна
Художній редактор
С. П. Квітка
Оформлення художника
О. Г. Комяхова
Технічний редактор
М. А. Притикіна
Коректори
В. П. Школьник, Л. В. Малюта

Здано до набору 3.IV 1975 р. Підписано до друку 16.XI 1976 р. Зам. № 6-310. Видавн. № 320. Тираж 50 000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 17,75+1 вкл. Умовн. друк. аркушів 29,92: Обліково-видавн. аркушів 30,9. Ціна 2 крб. 11 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
Київ, Рєпіна, 3

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.